

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Ярослав Мельник

***Пролегомени до
українського дискурсу:
етнокультурний, соціально-політичний
та лінгво-семіотичний аспекти***

Видання друге, виправлене та перероблене

Частина I

Івано-Франківськ
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
2023

УДК 81'22

М 48

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту філології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Протокол № 7 від 22.03.2012 р.*

Рецензенти:

Абрамович С. Д., доктор філологічних наук, професор
Космеда Т. А., доктор філологічних наук, професор
Москалець В. П., доктор психологічних наук, професор
Цепенда І. Є., доктор політологічних наук, професор

Мельник Я. Г.

М 48 Пролегомени до українського дискурсу: етнокультурний, соціально-політичний та лінгво-семіотичний аспекти. Вид. 2-ге, випр. та переробл. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2023. 404 с.

ISBN 978-966-640-535-0

Монографія присвячена широкому колу проблем гуманітарної сфери. У центрі дослідження – проблеми сучасного українського дискурсу, лінгвокультурного та геополітичного простору. Ключовими категоріями, висвітленими у праці, є етнокультурні, соціальні, комунікативно-ментальні, фреймово-геополітичні моделі Східної Європи.

Книга призначена як для вузького кола спеціалістів у галузі лінгвокультурології, етнопсихології та політології, так і для широкого кола читачів, котрих цікавлять мова, культура, історія, духовність українського народу. Також у праці висвітлюється агресивна російська політика у стосунку до України та цивілізованого світу.

УДК 81'22

Monografia poświęcona jest szerokiemu zakresowi problemów sfery humanistycznej. W centrum badania znajdują się problemy współczesnego dyskursu ukraińskiego, przestrzeni językowo-kulturowej i geopolitycznej. Kluczowymi kategoriami opisanymi w pracy są modele etnokulturowe, społeczne, komunikacyjno-mentalne, frejmowo-geopolityczne Europy Wschodniej.

Książka jest przeznaczona zarówno dla wąskiego kręgu specjalistów w dziedzinie lingwokulturologii, etnopsychologii i politologii, jak i dla szerokiego grona czytelników zainteresowanych językiem, kulturą, historią, duchowością narodu ukraińskiego. W pracy również została określona agresywna rosyjska polityka wobec Ukrainy i cywilizowanego świata.

UDC 81'22

© Мельник Я. Г., 2023

© Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника, 2023

ISBN 978-966-640-535-0

ЗМІСТ

• Передмова.....	5
• Przedmowa	8
• Екологія культури як базова категорія гуманітарної сфери поч. ХХІ ст.....	11
• Екологія людини в контексті культурно-політичних метаморфоз Європи	19
• Тоталітаризм і сучасний геополітичний контекст	46
• Проблема толерантності у сучасному європейському полікультурному просторі: християнсько-етичний та культурно-комунікативний аспекти	57
• Фактор стратегії в українських політичних процесах.....	71
• Міф та псевдоміф і політичний дискурс.....	83
• Неправда (обман) як компонент політичного дискурсу	95
• Політична девіатологія та проблеми державотворення на пострадянському просторі	109
• Феномен страху у сучасному соціокультурному дискурсі	126
• Феномен громадянина у контексті еволюції соціально-політичних систем	145
• Гендерна проблема в Україні: політичний контекст.....	168
• Еліта, аристократія та інтелігенція в українському соціокультурному просторі.....	186
• Риторика та неориторика в контексті деформації інформаційного простору: методологічний аспект	210
• Моделі поведінки в українському мовно-культурному просторі (на матеріалі української народної пісні)	218
• Неправда, обман у сценаріях комунікативної поведінки (на матеріалі української народної пісні)	234
• Дискурсологічний аналіз окремих деструктивних соціоментальних та етнокультурних констант у творах Т. Шевченка.....	246

- Типологія страгем мислення в контексті державотворчих інтенцій 263
- Стереотип *родини* в українській етнокультурі 282
- Клієнтизм у процесі формування соціально-політичного дискурсу 298
- Імітація у контексті функціонування соціально-політичного дискурсу 311
- Морально-етичні та ментально-аксіологічні сценарії комунікативних актів у текстах Нового Заповіту 335
- Функціонально-прагматична особливість гасел, закликів, відозв радянської епохи: семантико-семіотичний та психолінгвістичний аспекти 357
- Інфляція політичних гасел у сучасному українському дискурсі 367
- Риторика мовчання у контексті російського дискурсу 377
- Інформаційна війна проти України в контексті політичних протистоянь кінця XX – поч. XXI ст. 389

ПЕРЕДМОВА

- *Людина у боротьбі з природою прогнала усі битви за себе*
- *«Прологемени» – (букв.) передмова; вступ; термінологічний інструментарій; вихідні поняття та категорії; засади; основи; екскурс у методологію...*

Політичні, культурно-демографічні та інформаційно-технологічні метаморфози кінця XX – початку XXI ст. змусили розгубитись прогресивну спільноту, політиків, науковців. Початок XXI ст. виявився неочікуваним та непрогнозованим. Ця непрогнозованість реалізується у широкому спектрі реалій – від тотальної мобільної комунікації (кілька десятиліть тому мобільний телефон був дивною, рідкістю та ознакою надзвичайного соціального статусу; сьогодні ж відсутність у будь-якої людини цього досягнення цивілізації сприймається навколишніми як аномалія) до соціально-політичних цунамій, які пронеслися країнами Північної Африки, Близького Сходу та іншими. Інакше кажучи, ми є свідками колосальних змін у сфері людського буття, які зі швидкістю торнадо змінюють звичні та усталені картини нашої дійсності. Як показує попередній аналіз, більшість культур, політичних, економічних систем, а часто і сама природа не готові до таких радикальних трансформацій. Жива природа, навколишній світ, клімат відреагували катаклізмами, а культури та політичні системи – асимілятивно-трансформаційними змінами; державні режими – переходом від тоталітарних моделей до демократичних, а в окремих випадках – збереженням чи відновленням тираній.

З огляду на процеси, які потужною сейсмічною хвилею прокотились планетою і породили зони з надмірною соціально-політичною активністю, український етнокультурний та політичний простір на тлі Європи та світу виглядає досить специфічно. Унікальність цього простору маніфестується не лише в колі мовних питань та політики, не тільки в площині політичних перипетій та баталій тощо, а й у реаліях ментального простору, історико-культурних специфік, в унікальності біхевіористичних сценаріїв, у логістичних питаннях системного розвитку та можливих прогнозів

на найближчу перспективу і т.п. Та найбільшої унікальності нам додає героїчний спротив, який наш народ демонструє у протистоянні російській агресії.

Беззаперечним фактом є те, що низка вчених, політиків не спроможні об'єктивно оцінити виклики нашого дня і наші інтелектуальні досягнення, помітно відстають від швидкоплинного часу. Ілюстрацією до останньої тези є те, що у Східній Європі за статистикою значна кількість людей здобули вищу юридичну освіту, немало навчальних закладів, що готують правників, працівників для правової системи (передусім говоримо про Росію та Білорусь), але вони залишаються країнами із вкрай низькою правовою культурою. Частково це стосується України. Аналогічний приклад можна навести у сфері економіки, військовій, екологічній, культурно-освітній та багатьох інших сферах. Інакше кажучи, парадоксальним є те, що на тлі нашого знання про світ і про себе значними все ж залишаються наші незнання та некомпетентність. З іншого боку, є низка питань та проблем, які через свою делікатність лежать у площині не бажаних для обговорення. Тут доречною буде формула: «держава є не те, що вона про себе говорить, а те, про що вона мовчить...». Однозначним є те, що Україні потрібна всебічна підтримка. Ми ж говоримо про інформаційну. Також тут додається необхідність фізичної та духовної мобілізації на захист від агресивного сусіда. Таке втручання можливе за умови максимально об'єктивної оцінки та аналізу усіх чинників, які формують аномальні явища та процеси, від яких залежить подальша еволюційна динаміка. Інакше кажучи, перед Україною стоїть низка проблем, які вимагають термінового розв'язання. З одного боку, це комплекс зовнішніх факторів, тобто незрілість європейської та світової спільноти – у сенсі неготовності підтримати нас у боротьбі з російською агресією, з другого боку – гроно проблем внутрішніх, які характеризують винятково українську модель. У цьому випадку йдеться про систему заходів (аналітичного та систематичного характеру), які в кінцевому результаті дадуть змогу вистояти у війні і зберегти ресурс соціально-політичної та культурної плавучості і націю загалом.

За традиціями, які склалися, а особливо викристалізувалися в радянську епоху, не всі реалії та проблеми можуть виноситись

на широкий дискусійний загал. З огляду на останнє положення говоримо про потребу розширити коло дискусійних питань, які сприятимуть нашому швидшому самозціленню після важких воєнних часів. При цьому запропонована розвідка не претендує на універсальність, лише спонукає до глибшого та системного аналізу. Тому читач з будь-якими упередженнями чи зцементованими переконаннями – наслідком минулих риторик – буде полемістом, з яким доволі складно буде вести дискусію. Запропонований проєкт пропонує розширити рамки дискурсу, спонукає до пошуку нових або відкорегованих формул і, принагідно, уточнених векторів пошуку відповідей на виклики сьогодення.

Слід додати, що в основі запропонованої розвідки лежать курси лекцій, які пропонуються студентам спеціальностей «політологія», «філософія», «історія» та «журналістика». За жанром текстовий матеріал є близьким до курсу лекцій, але вибір у подачі матеріалу зроблено на користь мозаїчного і дещо модерністичного викладу окремих есеїстичних етюдів, які об'єднані такою категорією, як дискурс.

Автор сподівається на певний читацький резонанс та полеміку, які сприятимуть перемозі та побудові нашої країни як демократичної системи за кращими світовими зразками. А найбільше – щоб не був загублений досвід нашого духовного зростання, не були розпорошені одвічні прагнення свободи і незалежності, не була втрачена здобута великою ціною перемога.

Автор висловлює щиру вдячність О. О. Морозу – колишньому Голові Верховної Ради України за особисті комунікації та ґрунтовний аналіз окремих розділів, слухні зауваги та рецензії; депутатам Верховної Ради України різних скликань за окремі ідеї та внесені у проєкт корективи; політологам, соціологам, психологам, філософам, юристам, культурологам, лінгвістам, журналістам та ін. фахівцям за відгуки та справедливу критику; читачам, які частково ознайомилися зі змістом книги і підтримали ідею її публікації.

PRZEDMOWA

- *Człowiek w walce z naturą przegrał wszystkie bitwy o siebie*
- *«Prolegomena» – (dost.) przedmowa; wprowadzanie; zestaw narzędzi terminologicznych; pojęcia i kategorie wyjściowe; podstawy; baza; wprowadzenie do metodologii...*

Metamorfozy polityczne, kulturowo-demograficzne i informacyjno-technologiczne na złamie XX–XXI wieku sprawiły, że postępową społeczność, politycy, naukowcy zostali zdeorientowani. Początek XXI w. okazał się nieoczekiwany i nieprzewidywany. Ta nieprzewidywalność jest realizowana w szerokim zakresie realiów – od całkowitej komunikacji mobilnej (kilkadziesiąt lat temu telefon komórkowy był ciekawostką, rzadkością i oznaką osobliwego statusu społecznego, zaś dziś brak tego osiągnięcia cywilizacji u jakiegokolwiek osoby jest postrzegany przez innych jako anomalia) do społeczno-politycznych tsunami, które przetoczyły się przez kraje Afryki Północnej, Bliskiego Wschodu i inne. Innymi słowy, jesteśmy świadkami ogromnych zmian w sferze ludzkiej egzystencji, które z prędkością tornada zmieniają znane i utrwalone obrazy naszej rzeczywistości. Jak pokazuje wstępna analiza, większość kultur, systemów politycznych, ekonomicznych, a często sama natura nie jest przygotowana na tak radykalne transformacje. Przyroda, środowisko, klimat zareagowały kataklizmami, a kultury i systemy polityczne – zmianami asymilacyjnie-transformacyjnymi; reżimy państwowe – przejściem od modeli totalitarnych do demokratycznych, a w niektórych przypadkach – zachowaniem lub przywróceniem tyranii.

Biorąc pod uwagę procesy, które przetoczyły się przez planetę potężną falą sejsmiczną i dały początek strefom z nadmierną aktywnością społeczno-polityczną, ukraińska przestrzeń etnokulturowa i polityczna na tle Europy i świata wygląda dość specyficznie. Wyjątkowość tej przestrzeni jest manifestowana nie tylko w kręgu kwestii językowych i polityki, nie tylko w płaszczyźnie politycznych perypetii i bitew itp., ale także w realiach przestrzeni mentalnej, specyfiki historyczno-kulturowej, w wyjątkowości scenariuszy bihejwiorystycznych, w logistycznych kwestiach rozwoju systemowego i możliwych prognoz na najbliższą perspektywę itp. Jednak największą wyjątkowość dodaje

nam heroiczny opór, który nasz naród demonstruje w konfrontacji z rosyjską agresją.

Niezaprzeczalnym faktem jest to, że wielu naukowców, polityków nie są w stanie obiektywnie ocenić wyzwań współczesności i nasze osiągnięcia intelektualne nie podążają za szybkim biegiem czasu. Ilustracją do tej ostatniej tezy jest to, że w Europie Wschodniej, według statystyk, znaczna liczba osób ma wyższe wykształcenie prawnicze, są wiele instytucji edukacyjnych, które szkolą prawników, pracowników systemu prawnego (chodzi przede wszystkim o Rosji i Białorusi), ale te kraje nadal mają bardzo niską kulturę prawną. Częściowo dotyczy to Ukrainy. Podobny przykład można przytoczyć z dziedziny ekonomii, wojskowości, ekologii, kultury, edukacji i wielu innych dziedzin. Innymi słowy, paradoksalne jest to, że na tle naszej wiedzy o świecie i nas samych nasza niewiedza i niekompetencja pozostaje znacząca. Z drugiej strony istnieje szereg pytań i problemów, które ze względu na swoją delikatność pozostają w płaszczyźnie ignorowanych w dyskusji. Tutaj trafną byłaby formuła: «Państwo nie jest tym, co mówi o sobie, ale tym, o czym milczy...». Na pewno Ukraina potrzebuje wszechstronnego wsparcia. Mówimy o informacyjnym wsparciu. Również do tego dodaje się potrzeba fizycznej i duchowej mobilizacji w celu obrony przed agresywnym sąsiadem. Taka interwencja jest możliwa pod warunkiem możliwie obiektywnej oceny i analizy wszystkich czynników tworzących anomalne zjawiska i procesy, od których zależy dalsza dynamika ewolucyjna. Innymi słowy, Ukraina stoi przed szeregiem problemów, wymagających pilnego rozwiązania. Z jednej strony jest to zestaw czynników zewnętrznych, czyli niedojrzałość wspólnoty europejskiej i światowej – w sensie braku gotowości do wspierania nas w walce z rosyjską agresją, z drugiej zaś – grono problemów wewnętrznych, charakteryzujących wyłącznie model ukraiński. W tym przypadku chodzi o system działań (o charakterze analitycznym i systematycznym), które ostatecznie dadzą możliwość wytrwania w wojnie i zachowania zasobu społeczno-politycznego i kulturowego oraz całego narodu.

Zgodnie z ustalonymi tradycjami, które zwłaszcza skryształizowały w czasach radzieckich, nie wszystkie realia i problemy da się przenieść na szeroko dyskutowaną opinię publiczną. Biorąc pod uwagę tą ostatnią

tezę, mówimy o potrzebie poszerzenia zakresu kwestii dyskusyjnych, które przyczynią się do naszego szybkiego samouzdrowienia po trudnych czasach wojennych. Jednocześnie proponowane wydanie nie pretenduje na uniwersalność, tylko zachęca do głębszej i bardziej systemowej analizy. Czytelnik z uprzedzeniami lub utrwalonymi przekonaniem – konsekwencją przeszłych retoryk – będzie zatem polemistą, z którym trudno będzie prowadzić dyskusję. Proponowany projekt proponuje poszerzenie zakresu dyskursu, zachęca do poszukiwania nowych lub poprawionych formuł i jednocześnie do poprawionych wektorów poszukiwania odpowiedzi na wyzwania współczesności.

Należy dodać, że podstawą proponowanego wydania są kursy wykładowe dla studentów kierunków «politologia», «filozofia», «historia» i «dziennikarstwo». Pod względem gatunku materiał tekstowy jest zbliżony do kursu wykładów, ale wybór w prezentacji materiału jest dokonywany na rzecz mozaikowego i nieco modernistycznego przedstawienia poszczególnych etud eseistycznych, połączonych taką kategorią jak dyskurs.

Autor spodziewa się rezonansu czytelniczego i polemiki, które w zasadzie przyczynią się do wzmocnienia systemu społecznego Ukrainy i szybszego kształtowania modelu społeczno-politycznego według najlepszych światowych wzorców. A przede wszystkim – żeby nie zostało stracone doświadczenie naszego duchowego wzrostu, nie zostały rozproszone odwieczne pragnienia wolności i niepodległości.

Do projektu dołączono szeroką bazę źródłową, której celem jest pokazanie kompletności, wieloaspektowości i dyskusyjności omawianego tematu, a także wycieków destrukcyjnych informacji.

Ogromne podziękowanie autor składa **Uniwersytetowi Łódzkiemu (Polska)** za możliwość wydania tej publikacji oraz wyraża szczególną wdzięczność **dr hab. prof. UŁ Danucie Kowalskiej, Pani Dyrektor Instytutu Filologii Polskiej i Logopedii** za wsparcie tego projektu.

ЕКОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ ЯК БАЗОВА КАТЕГОРІЯ ГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ ПОЧ. ХХІ СТ.

EKOLOGIA KULTURY JAKO PODSTAWOWA KATEGORIA SFERY HUMANISTYCZNEJ NA POZĄTKU ХХІ WIEKU

*• Культура – це не стільки музейні експонати,
скільки ставлення людини до навколишнього світу*

Початок ХХІ століття ознаменований багатьма соціальними катаклізмами, політико-економічною нестабільністю та війнами. Така тотальна «сейсмічна» ентропія проявилась у формі хвилі терористичних актів, політичних криз та революцій, падіння тоталітарних режимів («арабська весна»), екологічних катастроф і, врешті, нападу Росії на Україну. Ці події та явища певною мірою вплинули та відкоригували парадигму знань про соціокультурну дійсність, про світ людини. До таких неординарних фактів належить і процес об'єднання Європи в єдиний економічний та соціокультурний комплекс. Власне, цей факт належить до низки безпрецедентних явищ (з огляду на відсутність історичного досвіду саме таких процедур), які інтерпретуються як позитивні, але все ж вони поставили перед європейською та світовою спільнотами низку нових проблем. До них відносяться безпрецедентні хвилі міграції представників країн Північної Африки та Азії у бік Західної Європи; економічна ейфорія країн Далекого Сходу; реорганізація ринку енергоносіїв; активізація Росії (як країни-агресора) на полі політичних баталій; зміни у клубі світових політико-економічних гігантів та багато ін. Ці та інші процеси наділені системною природою, є тотальними і стосуються всіх сфер людського буття [5, с. 20].

На тлі цих процесів значною мірою стала вразливою сама культура (тут культура – «комплекс, об'єднання, сукупність елементів, об'єднаних у систему» [8, с. 131; 10, с. 203–204; 5, с. 202] та у вузькому розумінні – «типи та форми організації життя та діяльності людей у їх взаємостосунках та духовних цінностях» [5, с. 199–202; 10, с. 204; 1, с. 35; 11, с. 236]). Більшість сучасних учених, політиків, економістів, аналітиків різного рівня говорять про інтеграційні, кризові та ін. процеси, які здебільшого стосу-

ються матеріальної сфери і значно меншою мірою розглядають ці процеси та явища у сфері гуманітарній. Різного типу інтеграційні та демографічно-міграційні динаміки, формування тотального інформаційного середовища та ін. є сегментами процесу глобалізації. Власне він своєрідно проектується на ментально-духовну площину, тому станом на сьогодні надзвичайно важливо перемістити в епіцентр наукових розвідок культурно-ментальні, світоглядні, духовно-аксіологічні та ін. категорії і розглядати їх у контексті економічних, політичних та ін. метаморфоз. Сфера культурно-духовна повинна стати предметом прискіпливого вивчення. Більше того, потрібно зосередити якнайбільше уваги на комплексі гуманітарних проблем, оскільки останні десятиліття черговий раз довели, що вирішення економічних питань, високий рівень життя та соціальних гарантій жодним чином не забезпечують державну систему від міжетнічних протистоянь, конфліктів на релігійному ґрунті, різного типу деградацій та депресій [9, с. 227]. Важливо зауважити, що на цьому неодноразово наголошували провідні вчені. А марксистська формула про домінування матеріального над ідеальним теж зазнала фіаско.

Тож, переносючи фокус пошуків у гуманітарну площину, спробуємо зорієнтуватись, в якій системі координат здійснювати пошуки рецептів для оздоровлення нашої епохи, а також здійснимо спробу застерегти від можливих викликів у найближчому майбутньому.

Дослідження останнього століття довели, що рівень залягання проблем гуманітарних є таким самим, як і матеріальних, а часто і більш глибоким. Дещо абстрагуючись, зазначимо, що історії відомо чимало фактів руйнації і загибелі культур не лише тих, які зазнали матеріально-економічних, екологічних чи ін. криз, а й достатньо успішних (з матеріальної точки зору). Йдеться про те, що культурний ландшафт значною мірою маніфестує політико-економічні процеси та попри це ще є й кодифікатором та носієм складних генетичних формул, і часто саме вони є детермінантами матеріальних (чи інших – околосяжних) змін. Хліб, як відомо, є явищем матеріальним і ментально-духовним одночасно [3, с. 16], тому будь-яка культурна система у своїх межах повинна пропорційно оцінювати та позиціонувати ці сегменти.

Процеси глобалізації і формування всесвітнього інформаційного простору є системними, тому тісно переплітаються і формують складну мережу взаємодетермінуючих зв'язків. Типовим є те, що ці процеси розвиваються зі значним випередженням наукового процесу, людської компетенції. Наслідком такого дисонансу є картина розбіжностей – коли проблема стає очевидною, реальною дійсністю і лише після цього наукова думка переорієнтовується на неї і приступає до її вирішення. Історія нашої цивілізації переповнена відповідними ілюстраціями. Так, скажімо, людина відкрила ядерну енергію та зброю, але залишається глобальною і не розв'язаною проблема переробки та утилізації ядерних відходів. У результаті цього на поверхні планети утворились сотні полігонів, де концентруються та накопичуються радіоактивні відходи. Це не що інше як бомба сповільненої дії, і майбутні покоління стоятимуть перед глобальною проблемою – утилізації наслідків нашої діяльності. Не менш загрозливим є засмічення навколишнього середовища різного виду штучними органічними відходами. Не є таємницею те, що Світовий океан щорічно поглинає мільйони тонн полімерів, які лише частково розпадаються на мікрочастинки і в такій формі (непомітні для ока) зберігатимуться сотні років – до завершення періоду піврозпаду [7, с. 322]. На тлі таких екологічних торнадо спостерігається безпорадність сучасної науки та суспільства протиставити щось дієве цим руйнівним процесам, а ці апокаліптичні явища набувають планетарного масштабу. Вони є системними та всеохоплюючими, і їхні руйнівні метастази проникають у найвіддаленіші куточки нашої планети.

Екстраполюючи це гроно невирішених питань у культурологічну площину, виявимо значну кількість аналогічних проблем у соціокультурній сфері. Такі соціоекономічні етнокультурні системи (новоутворення) як США, Австралія, Нова Зеландія та ін. слугують позитивним і негативним ілюстративним матеріалом. Сучасна соціологія, демографія, культурологія тлумачать ці системи як новітні конструкції, які сформувались упродовж останніх століть і, по суті, є сурогатними новотворами. Відповідно вони не можуть виконувати функцію соціокультурних стандартів для країн з давньою історією, глибиною культурою та усталеними традиціями. Тобто класична

Європа в рамках територіальних, соціокультурних, етнічних та ін. параметрів навантажена баластом культурно-історичної спадщини, соціальних традицій, водночас є носієм надзвичайно цінних культурних генокодів. Тому процеси глобалізації по-різному відбиваються на системах класичних та «молодих», сформованих століття-два тому. Якщо бути точним, то класичні державні системи можуть не пережити значні соціальні потрясіння без глобальних втрат. Інакше кажучи, міграційні хвилі (як відомо, різні етнокультурні групи, мігруючи та занурюючись в інші середовища, приносять свої стереотипи, культурно-світоглядні константи, релігійно-аксіологічні структури та ін.), які періодично заповнювали і формували життєвий простір США, Канади та ін. країн, принципово не змінили їх внутрішньої соціокультурної природи. На рівні метасистеми ці країни залишаються такими самими, як і до початку цих демографічних зрушень. Та коли аналогічні явища торкнуться країн Європи, Близького Сходу чи інших регіонів планети (тих, які позначені глибинними культурно-історичними маркерами), то існує загроза руйнації цих систем – можуть розпочатись незворотні асимілятивні процеси, які спричинять зміни на системному рівні. Власне, вони, ці країни, можуть не пережити таких демографічних інтервенцій. Іншими словами, якщо завтра до США прийдуть 10 мільйонів мігрантів, то Сполучені Штати залишаться Сполученими Штатами. Але якщо така хвиля «накриє» Норвегію, Швецію, Австрію чи Чехію (чи будь-яку іншу європейську країну), то вони безальтернативно перестануть бути собою, а їхня етнокультурна автентика беззаперечно зазнає руйнації.

Застереження, висловлені вище, неодноразово звучали на різних конференціях, симпозіумах, самітах. Але оскільки вирішення комплексу цих проблем топологічно позиціонується в безпосередній близькості радикальними ультраправими поглядами, навіть із неофашизмом, то вони озвучуються дуже невпевнено, з надмірною обережністю.

Об'єднана Європа в контексті окреслених проблем, пропагуючи відкритість державних систем, зняття кордонів, введення єдиної валюти, реалізацію концепції колективного захисту та ін. та пропонуючи новий формат колективного співіснування, нара-

жається на небезпеку бути зруйнованою зсередини. Йдеться про те, що перманентні міграційні потоки, інтервенції з боку низькоконтекстних культур (тут йдеться про представників Азійського, Африканського та ін. континентів), в яких спостерігаються стійкі установки на антиасимілятивні програми, не виявляють бажання інтегруватися та адаптуватися до нових етнокультурних умов. Деталізуючи, зауважимо, що мікросоціуми, які не бажать толерантно влитись в етнокультурний ландшафт культури-рецептора, неодмінно спричинять соціокультурне (морально-етичне, правове та ін.) розбалансування укладеного, гармонізованого, етично вивіреного європростору. Попри загальну збалансованість європейського соціально-політичного ландшафту небезпека внутрісистемного дисонансу залишається. Власне, індикаторами цих процесів є активізація ультраправих рухів у багатьох країнах Європи – навіть прихід до влади (або значний відсоток представленості у державних та законодавчих структурах) радикально та антагоністично налаштованих партій. Не менш небезпечною є активність крайньо лівих партій. Тут доречно буде згадати і різні рухи, поодинокі акції та спалахи насилля на релігійно-світоглядному ґрунті. Більше того, з подій останніх років стає очевидною неприхована незадоволеність окремих країн Євросоюзу та відмова від квот на прийняття мігрантів. В окремих випадках ці протистояння настільки поляризуються, що призводять до розбрату, штрафних санкцій і навіть виходу з євро спільноти (Велика Британія).

Позначена вище проблема вимагає комплексного та компетентного вирішення. Власне, в її розв'язанні може посприяти досвід боротьби з екологічними проблемами, який набуло людство у ХХ ст. Саме перенесення соціальних негараздів у площину «екології» дає змогу системно, панорамно та повноцінно описати весь комплекс питань, описати на рівні метасистеми, розробити повноцінний комплекс заходів, застосувати відповідні методики й описати пасіонарність як органічну культурну константу [4, с. 31]. Це дасть змогу пригальмувати ентропійні процеси, динаміки плавно протікаючої руйнації європейської соціокультурної екосистеми. Терміно-понятійний інструментарій екології як природничої науки досить вдало накладається на систему гуманітарних знань. У

такий спосіб появиться змога вийти на якісно вищий рівень інтерпретації зазначених аномалій і буде змога більш компетентно підходити до будь-яких проблем, а також вибудовувати стратегію подальших дій.

Деталізуючи «екологію культури» та розглядаючи як комплекс причинно-наслідкових зв'язків, виділимо деякі аспекти. Так, актуальними для екології навколишнього середовища є проблеми ресурсів, ресурсозбереження та ресурсовідновлення. Відомо, що людина своєю діяльністю спричиняє навантаження на природу і навколишній світ. Перенаселеність окремих регіонів, формування ніш та демографічного вакууму успішно вирішуються при правильному комплексному підході і використанні системної логістики та ін. Психологічний портрет мегаполісів, як і окремих регіонів, слід описувати крізь призму ментальності, геномів культури, культурно-психологічної сумісності, етичну парадигму. Неврахування цього є дуже схожим на намагання рятувального корабля підняти всіх, хто потрапив у катастрофу. Але в такий спосіб зберігається загроза перевантажити і рятувальний човен – тоді загинуть усі. Очевидно, що слід шукати раціональне число, доцільність, логічно обґрунтовану модель. Без сумніву, будь-які гіпертрофії принесуть негативні результати, можуть стати провокаторами непередбачуваних процесів, нестабільності та соціокультурного сепсису. **Тут слід відштовхуватися від того, що будь-яка система повинна бути наділена механізмами самозахисту.** Якщо у соціальній сфері такі моделі є недостатніми, то втручання людини у перебіг є не лише бажаним, а й необхідним. Тут обов'язково постане питання наявності фахівців у галузі «екології культури».

Ще однією властивістю є «ресурс міцності», «протидія зношуваності», «стійкість до агресивного середовища». Ці категорії варто застосувати і в гуманітарній сфері, бо глобалізаційні процеси постійно тестують людську спільноту, колективне «я» на здатність вистояти – у системі протидій, зіткнень... Суб'єкти етнокультури, соціальні групи неодмінно переживають аналогічні впливи, і часто вони є травматогенними. Безперечно, що вивчення та системна інтерпретація зазначених явищ лише сприятиме «тихому», цивілізованому і толерантному розв'язанню таких проблем.

На тлі зазначених та інших проблем особливо актуальною видається необхідність вивчення існуючих законодавчих систем та їх корекція з урахуванням можливих викликів. Недосконалість законодавчої бази неминуче призведе до адекватних реакцій. Відомо, що європейська законодавча база, як і законодавчі комплекси окремих країн, значною мірою не готові до адекватної правової реакції, що дозволяє окремим міграційним групам паразитувати на «тілі» державної системи та демонструвати некоректність до системи, яка надає притулок. І це, як показує досвід, може спричинити низку протистоянь та конфліктів. У живій природі, як відомо, діє механізм відторгнення надлишкової маси чи несистемних новоутворень [10, с. 392]. У такий спосіб система вберігає себе від різного роду деградацій. Очевидно, що європростір як система повинен застосувати моделі самозбереження. У гуманітарній сфері (тут – культурно-демографічній) потрібно застосовувати методи імперативу, підпорядкування законам, депортації або локалізації в окремих регіонах (оперуючи категоріями доцільності, мотивації та ін.).

Екологія, як комплексна природнича наука, передбачає виокремлення та опис реліктових форм (зон, ареалів). У цьому контексті розробляються та законодавчо фіксуються методи консервації та збереження (ізоляції, стабілізації, сприяння регенерації та ін.). **І якщо існує поняття «Червоної книги» живої природи, то, очевидно, слід організувати «Червону книгу культурних зон та етносів».** Тому каталогізація, інвентаризація та визначення статусу етногруп культурних мікросистем теж є можливими та бажаними.

Отже, аналіз культурно-демографічних, міграційних, урбаністичних, соціально-економічних та ін. процесів (тут – радше проблем) нашої нашої думки, що перебіг неконтрольованих глобалізаційних динамік, міграційних інтервенцій з боку представників інших народів та рас на терени Європи порушує екологічний баланс культур, руйнує етнокультурну архітектоніку корінних культур континенту. Розв'язання цих проблем можливе за умов зваженого, продуманого, науково обґрунтованого підходу. Особливо корисним може видатися досвід розв'язання екологічних проблем.

Тому формування такого нового напрямку наукових знань, як «екологія культури», є на часі, а будь-які зволікання чи непрофесіоналізм можуть завдати школи і неминуче призведуть до втрат, які не піддаються відновленням.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. Москва, 2012.
2. Барт Р. Избранные работы. Москва, 1989.
3. Гачев Г. Д. Ментальности народов мира. Москва, 2008.
4. Гумилев Л. Н. Этносфера. История людей и природы. Москва, 1993.
5. Культурология: энциклопедичний словник / за ред. д. ф. н. професора В. Мельника. Львів, 2013.
6. Мельник Я. Г., Криворучко Н. В. Прологмени до українського дискурсу. Івано-Франківськ, 2012.
7. Мусієнко М. М., Серебряков В. В., Брайон О. В. Екологія. Охорона природи. Київ, 2002.
8. Павлюк С. П. Словник основних понять і термінів з теорії етнології. Львів, 2008.
9. Социологический энциклопедический словарь / ред.-координатор Г. В. Осипов. Москва, 1998.
10. Соціологічна енциклопедія. Київ, 2008.
11. Terra – лексикон : Иллюстрированный энциклопедический словарь. Москва, 1998.
12. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки мировой истории. Москва, 1993.

ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНИХ МЕТАМОРФОЗ ЄВРОПИ

EKOLOGIA CZŁOWIEKA W KONTEKŚCIE KULTUROWO- POLITYCZNYCH METAMORFOZ EUROPY

• *Поглянувши на історію людства і сьогодення, робиш висновок, що на якомусь етапі свого розвитку людина зблудила і пішла абсолютно хибною дорогою, кінець якої є тупиковим*

Упродовж останніх десятиліть постала необхідність говорити про екологію як явище глобальне та системне. Екологія як природниче поняття вже давно сягнула за межі субстантивних категорій чи територіально окресленого біоценозу та набула загальнолюдського, планетарного масштабу. Більше того, це явище вийшло за межі екології матеріального світу і торкнулось таких феноменів як культура, людина, духовність, мова.

Особливості розвитку сучасних соціально-економічних систем та процесів зумовлюють необхідність формування не лише засадничих правил користування середовищем, у якому живе людина, а й стабільного європейського та світового економічного і культурно-політичного простору. Вони ж спонукають науковців, філософів, культурологів та ін. фахівців й усю міжнародну спільноту поставити питання про **екологію людського буття, екологію людини**. Як вважають І. Алексєєнко та Л. Кейсевич, сьогодні можна говорити про те, що на сучасному етапі цивілізація знаходиться в глухому куті, і якщо не буде знайдено і реалізовано оптимальний, із найменшими втратами вихід із нього, то загибель суспільства, як і колапс біосфери, настануть із невідворотною закономірністю [33, с. 60].

Зокрема, папа Іван Павло II розглядав екологічну кризу доквілля як наслідок *внутрішньої кризи людини – кризи її духовності та моралі*, кризи її стосунків з Богом. Екологічна криза, на думку папи, безпосередньо пов'язана з моральним непорядком, що настає внаслідок відвернення людини від Бога. «Коли людина відвертається від плану Творця, вона спричиняє дисгармонію, яка

призводить до неминучого зворотного впливу на весь створений порядок. Якщо людина не живе в мирі з Богом, то і сама земля не може мати миру», – констатує понтифік [96].

Сьогодні питання екології є одним із ключових при визначенні політики усіх держав Європейської спільноти, Азійського простору та США. Екологічні вимоги вписані в програмні документи всіх європейських і національних політичних партій. Контроль над екологічними показниками став невід'ємним додатком стратегій та програм ЄС. Наукові програми та технічні розробки провідних країн, таких як США, Китай, Японія та країни Євросоюзу, містять пункт про збереження довкілля та розглядають ступінь шкідливості новітніх технологій і розробок для навколишнього середовища.

Вивчення та формування екології соціального і політичного простору досліджують як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема: І. Алексєєнко, З. Бауман, Л. Василенко, А. Воронкова, Т. Гардашук, М. Голубець, В. Герасимов, Т. Будякова, Л. Кейсевич, Л. Нагорна, М. Микієвич, Н. Андрусевич, Ю. Шемшученко, Ю. Морозова, М. Ентін, А. Гусєв, М. Шлемкевич та ін.

Прогресивна світова спільнота намагається об'єднатись у пошуках виходу з загальної екологічної кризи, яка з кожним роком поглиблюється і стає все більш драматичною. Вагомим кроком на цьому шляху стала конференція «Довкілля та розвиток» (відома під назвою «Саміт Землі»), організована ООН у 1992 році в Ріо-де-Жанейро, де було закладено основи для початку глобальних проєктів із відновлення природного балансу навколишнього середовища. Було прийнято такі стратегічно важливі документи, як: «Декларація про довкілля та розвиток», «Декларація про збереження лісу», «Порядок денний на ХХІ століття», а також угоди «Про зміну клімату», «Про біологічне різноманіття», підписаний «Кіотський протокол» та ін. [76, с. 79–80].

Порушення екологічної рівноваги в масштабах планети часто стає першопричиною зміни клімату та стихійних лих, що призводить не лише до масового зникнення унікальних біологічних видів, архаїчних культур та поселень (особливо в країнах Океанії та Південної Америки), але й до постійного збільшення так званих зон «екологічної катастрофи». Однак якщо апелювати до формули

«руїна починається в головах», то можна стверджувати, що екологію формують людське мислення та свідомість. Мова йде про те, що стихійні лиха різного масштабу, глобальне потепління, танення полярних шапок і льодовиків, повені, посухи, глобальні ерозії ґрунтів та ін. є не лише природно зумовленими процесами, а найчастіше спричинені людським втручанням у природу. Інноваційні винаходи, що провокують техногенний вплив та навантаження на навколишнє середовище, мають двосторонній зв'язок і, відповідно, руйнівню впливають на людину як на біологічний та соціокультурний вид. У цьому контексті не лише змінюється біологічний та соціальний простір, але й відбувається поступова деформація генетичних структур, «розмивання» та асиміляція як біологічних, так і соціально-історичних культур, «засмічення» та деградація мовно-ментальних середовищ тощо.

І все ж постійне ущільнення та розширення географічного простору людської популяції, що проявляється у надмірній активності людини в напрямку експлуатації живої природи починаючи від морських глибин, шельфів та коралових рифів і закінчуючи космічними зонами, загрожує спотворити навколишнє середовище, у якому не залишиться місця для живої природи. Постійна зміна хімічного, біологічного та ін. складу всієї біосфери землі призводить до трансформації ноосфери як найбільш організованої (та, водночас, найзагадковішої і абсолютно не дослідженої) оболонки Землі. Сфера розуму, як одна з найвищих стадій розвитку Землі, Космосу і життя, потребує особливої уваги на тому етапі розвитку світу живої природи та людини, коли «культура» набуває такої потужності, що може вплинути і радикально змінити оточуючу дійсність.

Нині існує велика кількість організацій та установ, що намагаються займатися об'єктивним дослідженням і вивченням екологічних проблем. Серед них такі організації як ООН, ВООЗ, ЮНЕСКО, ГРІНПІС, Європейське агентство з навколишнього середовища та багато інших. Окрім організацій, покликаних піклуватися про захист природи, неурядові футурологічні об'єднання науковців, журналістів, бізнесменів тощо звертають увагу на необхідність постановки **проблеми екології** докiлля, соціуму, людських цінностей,

взаємин. Та, окрім цього, існує значна кількість науково-дослідних інститутів, центрів, лабораторій, програм та ін., які зосередили потужний інтелектуальний потенціал для вирішення глобальних екологічних проблем.

Представники ряду європейських держав, діячі Римського клубу та ін. доводять необхідність розгляду екологічних явищ з точки зору людини, способу її мислення та використання природних продуктів життєдіяльності. Адже зміна біологічного фону призводить до трансформації генного рівня, що, за словами вчених, може спровокувати виродження (модифікації, переродження) цілої цивілізації. На сьогодні наукою вже виявлено значну кількість різноманітних мутацій, пропорційний відсоток яких у всьому світі продовжує зростати. Скажімо, якщо в 1945 році мутаційні реакції (випадки) не перевищували одного відсотка (0,7%), то нині вони становлять більше десяти відсотків (12,5%) [65, с. 123].

У зв'язку з процесами глобалізації збільшується кількість техногенних (антропогенних) катастроф, наслідком чого є порушення природних процесів у масштабах всієї планети. Скажімо, екологічна катастрофа в одному кутку земної кулі може призвести до непередбачуваних наслідків в іншому. Про це свідчать періодичні аварії танкерів, навмисний злив у моря та затоки відходів, що містять хімічні речовини. Наслідком цього є загибель окремих видів флори та фауни у різних регіонах планети.

Аналізуючи політичні та етнокультурні процеси, що відбуваються у світі, можна відстежити чітку аналогію між світом природи (світом екологічних катастроф) та світом людини (катастрофами у духовній, культурній, політичній, демографічній та ін. сферах). Отже, пряма і безпосередня залежність двох світів, в епіцентрі яких знаходиться людина зі своїм комплексом проблем, а саме світу природи і духовного світу людини, змушує дещо переосмислити факти нашого буття та вибудувати новий формат антиномії «людина – світ».

Перш ніж перейти до розгляду причинно зумовлених ознак деградації екології людського буття, розглянемо методологічні основи та термінологічні засади екології як природничої, так і соціальної, гуманітарної сфер.

З огляду на взаємозалежність світових процесів та організмів необхідне застосування *системного підходу* у дослідженні природних та соціальних змін. Міждисциплінарність запропонованого предмета дослідження зумовлює компіляцію декількох як загальнофілософських, так і спеціальних методів та методик вивчення екології як соціокультурного явища. Відповідно пізнання екологічного середовища людини, суспільства, культури є складним та багатогранним процесом, що поєднує методи та системи методологій кожної з галузей наук (біології, хімії, медицини, генної інженерії, юриспруденції, соціології, філософії, антропології, культурології тощо). Саме тому підходи до вивчення екології людини носять переважно конвергентний характер.

Суспільство – це система взаємопов'язаних елементів. Воно є цілісним утворенням та наділене здатністю до саморегуляції. Саме тому в основі кожного з методів вивчення екології (людини, культури, соціального простору) повинен бути **системний підхід**. При розгляді екології як цілісного (поєднання природного і людського) утворення важливо не брати до уваги окремі елементи, факти, складові, а вивчати усі чинники у контексті системних зв'язків та детермінацій. Системна оцінка (аналіз та синтез) дозволяє будувати типології та класифікації тих чи інших закономірностей розвитку та протікання явищ, їх патологій чи деградацій.

Крім того, системний підхід, як один з методів формування наукової парадигми, дає змогу на основі законів та закономірностей, що існують у живій природі, моделювати соціальні процеси, прогнозувати їх кризові та інші фази. Опис причинно-наслідкових зв'язків, змін у межах екологічної системи дає змогу моделювати зразки соціального, політичного, культурного та ін. середовищ як внутрішньо гармонійних та збалансованих.

Таким чином, застосування системного методу як провідного у дослідженні екології (як природничої, так і соціальної) передбачає розгляд об'єкта як сукупності відносин і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як елемента системи систем, включаючи можливі ризики, збої, відхилення та аномалії. Це дає змогу чіткіше структурувати проблему, виділити можливі шляхи її еволюції. Крім того, системний метод дозволяє виявити нечітко виражені

фактори, що можуть у майбутньому трансформуватись у ключові параметри, наслідком яких будуть фундаментальні зміни усєї оточуючої дійсності.

Розвиваючи вчення про взаємозв'язок організму з навколишнім середовищем. Учені стверджують, що організм людини може існувати лише при постійній взаємодії з природою і самовідновлюватись у результаті такої взаємодії. Тривала ізоляція від природного середовища викликає цілий комплекс патологій, наслідком яких є як фізичні, так і психічні, духовні аномалії. Відомий український письменник і громадський діяч Олесь Гончар пов'язував проблеми екології з проблемами мови і культури, з питаннями існування й життєдіяльності українського народу: «Проблеми мови, культури невіддільні від проблем екологічних...» [61, с. 59].

Тлумачення такої категорії як «екологія людини» експлікує широкий спектр інтерпретацій, що свідчить про глобальність та інтердисциплінарність цього поняття. Термін «екологія» (від грец. *ойкос* – житло, місцеперебування та *логос* – наука) запропонований ще у 1866 році німецьким дослідником Е. Геккелем [68, с. 134]. У першій половині ХХ ст. це вже була самостійна галузь знань, яка сформувалась у природничій сфері. Основою її були ідеї англійського природодослідника Чарльза Дарвіна про еволюцію живих систем, зокрема його твердження, теорія боротьби за виживання та теорія природного відбору. Екологія вивчала живі організми, які формують природне середовище та відносини у ньому. Так поступово формувались специфічні закони функціонування екологічної сфери та функціональні правила й призначення кожного з видів, підвидів [79, с. 24–26].

З часу свого виникнення зазначена категорія набула різних форм та інтерпретативних значень, трансформувавшись і в галузі соціальних наук. Загалом формування екології як особливої сфери знань триває й досі. Сучасна екологія – це системна наука, що має багатоярусну структуру, в якій кожен із поверхів спирається на безліч традиційних дисциплін. Специфіка її полягає в тому, що із суто біологічної науки вона перетворилася на цілий цикл знань, увібравши в себе розділи географії, геології, хімії, фізики, соціології, теорії культури, економіки й навіть теології [96].

Якщо розглядати екологію з філософсько-антропологічної точки зору, то виправданою стає проблематика нової галузі екології – *екології людини*. Термін «екологія людини» ввійшов у наукову літературу в 1921 році. Проте ще у XIX ст. видатний російський фізіолог І. М. Сеченов писав, що зрозуміти людину можна лише в єдності плоті, духу та природи, частиною якої вона є, і майбутнє науки про людину лежить на шляхах об'єднання цих трьох складників. Екологія людини, як комплексна наука, вивчає відносини людини, індивіда і навколишнього середовища. Вона сприяє збереженню і зміцненню здоров'я, розвитку фізичних та психічних можливостей людини [31, с. 37].

Американський еколог Е. Одум визначає екологію людини як екологію біологічного виду *homo sapiens* і вважає, що екологія людини може розглядатися подібно до екології рослин, тварин, мікроорганізмів, грибів як розділ біологічної екології [95]. Цієї точки зору дотримується і Г. Білявський, який поділяє екологію залежно від об'єкта досліджень на теоретичну і прикладну [3]. До теоретичної екології належать біоекологічні науки, які є фундаментом екологічної науки, прикладна ж розглядає соціокультурну сферу людини, умови її існування.

Існують і інші погляди на місце екології людини. Так, Г. О. Бачинський виділяє соціоекологію як наднауку, як окремий напрям, який, на його думку, сформувався на стику медичної географії і гігієни. Він виділяє і екологію людини. М. Реймерс та М. Хижняк і А. Нагорна *виділяють екологію людини в окремий напрям сучасної екології*, що містить і «соціоекологію», яка, за їх визначенням, вивчає всю сукупність відносин соціальних груп суспільства з природою.

Згідно з сучасними науковими підходами, екологія людини – це спільний науковий підрозділ соціоекології та медицини, що вивчає медико-біологічні аспекти гармонізації відносин між суспільством та природою [13, с. 98]. За словами академіка В. П. Казначеева, екологія людини – комплексний міждисциплінарний науковий напрям, що досліджує закономірності взаємодії популяцій людей з навколишнім середовищем, проблеми розвитку народонаселення у процесі цієї взаємодії, проблеми цілеспрямованого керування збе-

реженням та розвитком здоров'я населення, вдосконалення виду homo sapiens [16].

Подібне трактування екології людини охоплює і ряд суміжних, самостійних наукових напрямків, включаючи демографію, економіку, психологію, філософію, політологію, соціологію, економічну географію тощо. Кожна з цих сфер здатна чинити певний зовнішній вплив на людину. Проте наслідки такого впливу визначатимуться внутрішнім змістом людини, її психічною сталістю і фізичним станом, а також умінням черпати енергію з природних джерел. Відповідно до уявлень В. Вернадського, людина – складова частина живої речовини Землі, певного еволюційного типу, нерозривно пов'язана у своєму розвитку й існуванні з усією біосферою нашої планети. Одночасно вона має можливості обміну енергетичними категоріями з навколишнім середовищем, природою, що є недоступним для інших живих істот [11, с. 45–47].

Професор П. Петрова вважає: «На сьогодні ми цілком обґрунтовано можемо сказати, що екологія людини – це не лише міждисциплінарна галузь, конгломерат наук, а й наука про людину минулого, сьогодення та майбутнього. Рішення глобальних людських проблем, зокрема екологічних, можливе лише з урахуванням синтезу знань і колективних зусиль, спрямованих на розв'язання цих проблем» [28, с. 36].

Досліджуючи проблемне поле екології, варто відзначити, що вивчення екології як взаємовідносин рівноцінних складових – людини і природи – не випливає з сучасних постмодерних філософських ідей, а має глибокі історичні корені та ґрунтується на прадавній традиції пізнання природи й еволюції світу. Існування людства завжди базувалось на безперервній взаємодії, постійному обміні речовин та енергії з навколишнім середовищем [31, с. 154]. Останнє своєю чергою не перестає забезпечувати нормальну життєдіяльність організму людини, яка з початку періоду ембріонального розвитку до кінця життя контактує з компонентами цього середовища, забезпечуючи власну регенерацію та природовідтворення.

Давньогрецький софіст Протагор вважав даром Епіметея піклування про те, щоб жоден вид не вимер. У часи Середньовіччя природу охороняли як «ласку, послану Богом» для людського іс-

нування. Епоха Відродження з новими відкриттями континентів, книгодрукуванням та появою багатьох філософських течій також вважала природу невід'ємною частиною людського розвитку та відкидала можливість існування людського життя поза природним існуванням. З ускладненням суспільних відносин, збільшенням тиску людини на природу, пов'язаним із розвитком промисловості в XV–XVIII ст., досягнуто значних успіхів у будівництві, техніці, хімії, вивченні й освоєнні Світового океану.

З XVIII і до першої половини XX ст., в період бурхливого розвитку фізики, хімії, техніки, винайдення парового й електричного двигунів, освоєння атомної енергії, розвитку авіації кількість населення перевищила 3,5 млрд. осіб, негативні екологічні процеси почали набувати глобального характеру, хоча ще не досягли кризових масштабів.

У 20-ті роки XX ст. під впливом ідей екології та соціологічних досліджень процесів урбанізації вчені почали досліджувати розвиток соціальної екології як системи наукового знання. Остання половина XX ст. стала періодом активного розвитку атомної енергетики та хімічних технологій. У результаті це призвело до екологічної кризи, яка проявлялась у виснаженні природних ресурсів, забрудненні довкілля, деградації біосфери. Крім цього, очевидними у своїх наслідках стали суперіндустріалізація, суперхімізація, супермілітаризація та суперспоживання. Доречно звернути увагу ще й на той факт, що XX ст. на тлі екологічних криз та катастроф інтенсивно та перманентно інсталює і поглиблює духовну кризу людства. Власне остання до кінця XX ст. здебільшого залишається поза межами уваги науковців і не розглядається як надактуальне та системне явище.

Початок XXI ст. також є складним і вирішальним періодом в історії людства. Вчені говорять, **що це період цивілізаційно негативних факторів, серед яких: занепад людської моралі; зростання бідності, злочинності; підвищення агресивності; поширення хвороб (СНІДу, корона вірусу, онкологічних); руйнація екології, природи; загострення до критичного рівня конфлікту між техносферою та біосферою.** І відбувалося це на тлі Чорнобильської аварії, Фукусіми і багатьох інших антропогенних

катастроф, які призвели врешті-решт до глобального потепління, що ставить під загрозу виживання людини як виду. Тут варто згадати і про збільшення народонаселення планети, що значною мірою збільшує навантаження на природу, на біосферу землі.

Людина – це передовсім свідомість, душа, культура. Тому коли людське «єго» домінує над природним «єко» і це домінування не контролюється висококультурним, високодисциплінованим та високодуховним началом, то наслідки, безсумнівно, будуть не надто оптимістичними. З огляду на це можна говорити не про те, що «людина стала жертвою природних катастроф», а про те, **що «природа зазнала катастрофічно руйнівного цунамі під назвою «людина».** У цьому контексті доречним буде фокусування уваги на **екології культури**, оскільки у її сфері формується свідомість людини, її «єго» та «єко».

Екологію культури називають одним з універсальних феноменів, здатних синтезувати гуманізацію та екологізацію природних умов задля забезпечення гармонійного функціонування системи «людина – природа – суспільство».

Вчені виробили протилежний антропоцентричному – неантропоцентричний варіант, тобто вчення про універсалістську етику (А. Швейцера), в основу якої покладений принцип *благоговіння перед життям*. Останній вважав, що не можна визначити, яка з форм життя найбільш цінна і не можна віддавати перевагу одній з них. Всі форми життя рівноцінні. Повага до життя є підставою моралі і критерієм морального вибору [33, с. 61]. Американський філософ Е. Ласло вважає, що нова етика повинна ґрунтуватися на вимогах адаптації людства до навколишнього природного середовища. Така етика може бути створена на основі ідеалу поваги до природних систем. Однією з вимог екологічної етики є турбота про природні умови існування майбутніх поколінь [39, с. 100].

Одним із перших феномен «екології культури» досліджував Д. Лихачов. Власне, він і запропонував розрізняти традиційну біологічну екологію та екологію культури. Біологічна екологія займається охороною та відновленням природного середовища, а культурна – збереженням культурного середовища, пам'яток культури. Обидва ці завдання важливі. Зберігати пам'ятник і ландшафт

потрібно разом, а не окремо. Автор звертає увагу на те, що втрати пам'яток культури невідновні [42, с. 110]. Прикро, що сучасний російський політикум ігнорує думки свого вченого.

Екологія культури є базовою системою культурно-антропологічних цінностей, і це є однією зі складових екології особистості, це сприяє формуванню загальнолюдських, етнічних, національних, особистісних доктрин. Екологія культури актуалізує культурно-антропологічні цінності, що створюють змістовне наповнення (ядро) культури в системі «людина – природа – суспільство» в аспекті її домінуючих ланцюжків, що репрезентують культурну екосистему, національну «концептосферу», всебічно реалізовану в «культурних текстах» [42, с. 24].

Екологія культури – це матриця формування людини і світу в глобалізованому просторі, що сприяє переходу до ноосфери, уникненню та попередженню деструктивних, антигуманістичних процесів у політичній, військовій, інформаційній, економічній, технологічній, екологічній, соціальній, культурній та ін. сферах [42, с. 21].

Про нерозривність природних та соціокультурних факторів свідчать філософські концепції Ш. Монтеск'є, П. Сорокіна, Т. Мальтуса та ін. Як кліматичні зміни впливають на народонаселення та зміни в соціальній структурі суспільства, так і своєрідність менталітету, характеру народу визначається в кожному географічному, культурному, часовому просторах. Так, Ш. Монтеск'є у відомій праці «Про дух законів» писав про те, що «народи жарких кліматів боязкі, як старі; народи холодних кліматів відважні, як юнаки» [31, с. 39–42]. П. Сорокін вважав, що природні умови перш за все впливають на характер політичної системи. Він стверджував, що демократичні системи отримали розвиток у країнах, які мають захисні природні кордони (Швейцарії, Ірландії, Ісландії та ін.), а країни, що мають відкриті кордони, більш схильні до агресії та конфліктів. Народи, що живуть у менш сприятливих умовах, були змушені виробляти в собі культурну програму та систему соціальних зв'язків, які б дозволяли їм виживати і навіть процвітати. Соціальна та ментально-культурна модель цих народів виділяється працьовитістю, наполегливістю, згуртованістю. І навпаки, чимало народів, які проживають у сприятливих умовах, виявляються

«зниженими» та дещо розбещеними, в їх традиціях меншою мірою реалізується акцент на згуртованості і працьовитості.

Беручи до уваги зазначене вище, маємо підстави стверджувати, що культура є неодмінним складником екології соціального, культурного, політичного та правового простору. Засміченість мисленнево-поведінкових реакцій людей у сучасному світі призводить до матеріалізації негативних матриць, що знищують людину як фізично, так і психічно. **Низький рівень культури громадян все частіше призводить до псевдомультікультурності, масовизації та вульгаризації усіх сфер життя, створюючи таким чином передумови соціальних патологій, наслідковими формами яких є авторитарні режими, невинуватий тотальний імператив, насилля, численні жертви та ін. Тобто екологія культури, як і екологія природи, залежить від формату та стратегічного вектора діяльності людини, від аксіологічної шкали стилів її поведінки та ін.**

Водночас екологія культури наділена рисами автономності поряд з екологією в традиційному розумінні цього слова. На думку дослідників, ця автономність проявляється в тому, що розвиток культури відбувається значно швидше, аніж розвиток природи. Культурні трансформації й революції (в науці, техніці, мистецтві та ін.) відбувалися при відносно незмінних природних умовах і не були пов'язані з ними безпосередньо. Так звана «арабська весна» 2011 року не виникла внаслідок зміни природних чи кліматичних умов і не була зумовлена дефіцитом продуктів споживання чи іншими природними показниками – першопричини її лежать виключно у соціальній площині, а морально-етична деградація російського народу і сповзання у культурно-екологічну прірву відбувається на тлі тотальної комп'ютеризації. Власне тут потрібно говорити про формування **екологічної культури**, яка передбачає перебудову світогляду, створення нової системи цінностей, формування повноцінного і цивілізованого правового поля, відмову від споживацького підходу до природи, формування у людини здатності адекватно оцінювати свої потреби з урахуванням можливостей природи. Представники Римського клубу говорять про необхідність відмови від колишнього антропоцентризму, який проявлявся

в орієнтації культури виключно на людину та її потреби, і при цьому ігнорувалися потреби самої оточуючої дійсності.

У науковій сфері актуальним є також застосування достатньо нового терміна «*екологічний егоїзм*» (тобто «національний егоїзм в екологічній сфері») [61, с. 142]. Це визначення стосується не лише слаборозвинених країн, де спостерігається дефіцит як етико-правових важелів культури, так і матеріальних ресурсів, де забрудненість несуть не лише технологічні процеси, а й вульгарне ставлення до навколишнього середовища, варварське використання природних ресурсів у відносно розвинених країнах, але все ж із низьким рівнем екологічної культури. Тут йдеться не лише про відсталі райони Південної Америки, Африки чи Азії, але й про процеси, які мають місце на пострадянському просторі. Ліквідація індустріальних гігантів (заводів, колгоспів, фабрик, військових частин і т.д.); розбудова приватних підприємств, які не прагнуть витратити кошти на безвідходне виробництво та інші засоби захисту навколишнього середовища; масове винищення лісів навколо мегаполісів і забудова елітними котеджами; безконтрольне винищення «зелених зон», тайги, лісів, заповідників та заказників; масові забруднення водоймищ нечистотами (за перевіреними даними, у Карпатському регіоні лише близько десяти відсотків котеджів, що появились упродовж останнього десятиліття, оснащені очисними спорудами, які відповідають екологічним нормам); спонтанно створені сміттєзвалища навколо міст, сіл, на берегах річок та ін. угідь формують ситуацію, яка унеможливує повноцінне життя людини як біологічного виду.

На пострадянському просторі декларативні заяви та імітаційні прагнення називаються «патріотом своєї держави», бездарні та мертвонароджені закони на фоні гіпертрофованих апетитів місцевих чиновників, олігархічного кола *приводять до тотального сепсисного ураження не лише доквілля, а й свідомості народу*. Свідченням цього є тотальне розкрадання природних ресурсів, перед яким доквілля стає беззахисним немовлям, – вилов риби у Світовому океані, винищення лісів у районах Сибіру й екваторіальній зоні, розробки корисних копалин.

Розглядаючи екологію соціального життя як існування людини в соціумі, її діяльність, способи поведінки, маємо підстави говори-

ти про необхідність постановки в цьому контексті питань *екології політики*. Остання, як одна з організуючих та визначальних засад суспільного життя, стає базовим елементом ефективності функціонування правових норм, правил, формування ціннісних орієнтирів з урахуванням історичної взаємодетермінованості, сучасних глобалізованих тенденцій та ін.

Поняття «екологія політики» сьогодні знаходиться у зародковому стані і не є таким, що розробляється в наукових колах. Однак це не є ознакою неактуальності, а лише свідченням того, що світова спільнота, особливо східноєвропейський геополітичний простір, за своїми меркантильними та владнопристрасними митарствами не дійшли до усвідомлення необхідності формувати екологічно збалансований «політичний та дискурсивний біоценоз».

Сам термін «політична екологія», введений П. Друкером, застосовується для означення впливу політичних рішень на екологічні проблеми і зворотного впливу екологічних чинників на політичну сферу. Сучасна українська дослідниця, соціолог Л. Нагорна доводить необхідність імплементації цього термінопоняття в політичну, соціальну науку. Вона стверджує, що предметом дослідження зазначеної дисципліни повинні бути негативні фактори впливу політичних рішень і дій на природно-соціальне та духовне довкілля. Інакше кажучи, *чистота норм політичної етики на всіх рівнях владних структур та громадських об'єднань, їх дотримання та розвиток* повинні стати основою нової галузевої дисципліни у галузі політології, соціології чи ін. суспільствознавчих наук [53, с. 5–7]. Також є сенс говорити про постійно діючі аналітичні центри, які б вивчали соціально-політичні процеси на предмет їх екологічної відповідності.

Перехідні суспільства, яскравими репрезентантами яких є країни Східної Європи, Азії та Африки, що характеризуються періодичними «точками біфуркації» (події в історії, після яких суспільний розвиток набирає непрогнозованих наслідків, може змінюватись в найнеочікуваніший спосіб, форму державного режиму чи спосіб державного правління), демонструють факти «забрудненості» не лише довколишнього природного середовища, але й соціокультурного простору. Очевидним на сьогодні є той

факт, що недотримання етичних норм першочергово у медійній та політичній сферах, а також заангажованість нормативно-правової бази в авторитарних режимах є джерелом періодичних спалахів криз в економіці, політиці, бізнесі, врядуванні міжетнічних та міжрелігійних конфліктів і т.д. Саме тому можемо припустити, що доказом глобальної кризи сучасних посттоталітарних держав, їх маргіналізованості та симулятивності є саме дезорганізованість політико-правового простору, патологічний егоцентризм партій та олігархічних кланів тощо. Відсутність громадянської відповідальності та гуманізму у громадян закладає «бомбу сповільненої дії», яка в майбутньому може стати причиною зникнення не лише окремих держав, а й цілих націй. Інакше кажучи, є небезпека перетворення окремих регіонів планети у «зону відчуження», своєрідну «30-кілометрову зону», але не лише у територіально-географічному, а й у культурно-політичному, етнічному, демографічному, духовному та ін. аспектах. Ці зони застою теж містять небезпеку для цивілізації, бо у них може розвиватись інформаційна (соціальна) інфекція, яка може поширитись і на цивілізовані державні системи. Відомо, що країни з низьким рівнем розвитку економіки, життя є основними каналами постачання зброї, наркотиків, поширення злочинності тощо. Власне, ігнорування цих чинників стало причиною російської політики та геноциду українського народу.

Доктор історичних наук Ю. Клімов схиляється до думки, що проблема визначення *«екологічної політики»* на сьогодні постала особливо гостро, та вбачає необхідність введення в рамках політології міжгалузевої дисципліни – екології політики. «Якщо раніше прийнято було під екологією розуміти політику, спрямовану на охорону здоров'я та навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів, то на сьогодні в це поняття потрібно вкладати *необхідність збереження соціосфери, що відповідає за нормальний рівень життєдіяльності, психологічного здоров'я, стійкості та безпеки людини»* [38, с. 170]. *З огляду на це варто поставити питання про характерологічні ознаки, які повинні бути притаманні природі політики, політичного біоценозу на противагу штучності, імітативності, фальшування.*

Отже, спробуємо окреслити дані ознаки трьома наступними пунктами:

– *моральність*: сучасні дослідники: психологи, медики, соціологи дедалі частіше однією з причин наявного стану речей називають кризу людської душі. Тому питання збереження духовності (від «дух» – як стійка незмінна субстанція, здатна протистояти негативним впливам чи спокусам) кожного громадянина і цілої спільноти у державі загалом дедалі частіше у своїх наукових розвідках пропонують розглядати крізь призму морального оздоровлення суспільства, формування духовних орієнтирів, цінностей та відповідних моделей поведінки. Нормотворчість, формування та впровадження в життя екології правової системи, законодавства може стати підґрунтям для створення чесних, відкритих «правил гри» безвідносно до соціального статусу;

– *стійкість та цілісність*: постійне й планомірне відстоювання своїх життєвих цінностей, що не загрожують знищенню чи пошкодженню природного середовища; нонконформізм у намаганні інших суб'єктів нав'язати точку зору утилітарного використання природних ресурсів та вміння налагоджувати природний діалог з природничими процесами, черпати в них «сили та енергію» (подібно до пасіонаріїв у теорії Л. Гумільова). Комплексним показником, що характеризує стан будь-якої людської популяції, є рівень здоров'я її представників. За сучасними уявленнями, здоров'я – це природний стан організму, що характеризується його повною рівновагою з біосферою і відсутністю будь-яких хворобливих змін. Саме тому цілісність психічного, психологічного, фізичного здоров'я при основній ролі духовно-моральних устремлінь повинна стати підґрунтям для виправлення не лише екологічної, але й соціально-політичної, економічної, культурної, мовної картин світу;

– *відповідальність* та усвідомлення усього ланцюга наслідків (як позитивних, так і негативних). Духовна та фізична деградація людини становить реальну загрозу, тому прогнозування та попередження її є неабияк актуальними. За словами М. Мойсеева, людство на початку XXI ст. підійшло до краю історичного розвитку, який може тлумачитись як певний рубіж, що відділяє людське

існування від деградації. Меркантилізм сучасної людини та утилітарний підхід до усього оточуючого не лише повсюдно засмічує природний та інформаційний простір, а й деформує індивідуальну свободу, стає перешкодою для повноцінного розвитку людства як виду, вносить збій в еволюційну програму. Тому необхідною стає чітка прогнозованість результатів культурно-історичного досвіду людини, вміння моделювати його таким чином, щоб якомога менше здійснювати негативний вплив на подальший еволюційний процес. Відповідальність повинна виражатись і у рівні професіоналізму, відповідальності та відповідності поведінки у контексті отриманих знань та технологій.

Узагальнюючи вищесказане, варто зазначити, що основними принципами екологічно збалансованої політики та дискурсу мають стати *відповідальність, відкритість та чесна гра за відомими правилами; моральність; етичний баланс «очищення» державного режиму від системних проявів авторитаризму*; а також очищення політико-правового простору від відвертого фарисейства і цинізму і невинного прагнення домінувати і диктувати свої умови.

Якщо «природний» Чорнобиль призвів до одномоментного вибуху та викиду радіації, то «чорнобиль духовний» має не менш згубні тотальні та довгодіючі результати. Більше того, якщо чорнобильська радіація тією чи іншою мірою поглинається природою, нейтралізується нею і передбачає певні періоди піврозпаду, у результаті все ж залишає шанс природі на відновлення та самореабілітацію, то «чорнобиль духовний» не залишає жодного варіанта на будь-яке відновлення чи відродження. **Наслідком морально-психологічної деградації, аксіологічного нівелювання є повна асиміляція та самознищення, а також агонія розпаду, яка може бути небезпечною своєю токсичністю.**

Таким чином, «духовний чорнобиль» – термін, під яким можемо розуміти природну, морально-ціннісну, духовну спустошеність людини. Інакше кажучи, економічна, етнокультурна, соціополітична турбулентність завдає тотальної та системної руйнації культурі, де реабілітаційні процеси у зазначеному варіанті не будуть дієвими. Результатом такої «турбулентності» є духовне, моральне, куль-

турне спустошення, після якого настає фаза фізичної смерті. Доброю ілюстрацією цього є пізня епоха культури Давньої Греції чи Риму. **Зовсім не народи півночі (так звані «варвари») знищили Рим, а власне варварство стало основною причиною колапсу давньоримської культури.**

Очевидним є те, що саме турбулентність або невизначеність, хиткість, невірноваженість та розбалансованість має місце у політиці окремих пострадянських держав, стає головною ознакою політики цього простору. Інакше кажучи, це симптоматична картина відсутності культури як такої. Яскравою ілюстрацією внутрішнього розпаду є Російська Федерація останніх десятиліть.

Таким чином, екологія політики та політичного дискурсу у контексті екології природи, культури, людини повинна стати не лише новою дисциплінарною галуззю сучасних гуманітарних знань, але й інформаційним «перезавантаженням», формуванням нового соціокультурного, політико-економічного, інформаційно-комунікативного простору, у який були б інстальовані якісно нові моделі та правила поведінки, нові етичні стандарти, які б у кінцевому результаті надали екологічно гармонізованої форми існуванню людської культури. Тож говоримо про екологію не лише у світі живої та неживої природи, але й соціокультурного та духовного простору людини, одним з найважливіших елементів якого є **інформація**. Саме від наповненості та змістовності, адекватності, толерантності та збалансованості дискурсних форм залежить формування світоглядних, ціннісних, етичних установок, мотиваційних факторів. Поряд з проблемою формування екології культури, соціуму, політики давно назріла проблема «чистоти» інформаційного простору, екології інформаційного «довкілля», його тестування на достовірність та толерантність.

Сьогодні легкий доступ до інформації, особливо в інтернет-мережі, ще не є гарантією доступу до інформації, яка адекватно відображає реальність. І врешті сама інформація ще не є знаннями. У цьому контексті перед фахівцями, прогресивними політиками постають кілька ключових проблем, які слід розв'язувати:

– криза інформації (недостатність необхідної та об'єктивної інформації, складність доступу до неї);

– криза вибору інформації (суміжна інформація, що створює різного роду відхилення та відволікає від суті, самого змісту інформації);

– свідомо деформована, викривлена та засмічена або абсолютно спотворена інформація (яку зазвичай продукують тоталітарні режими та системи, що перебувають у депресивному стані чи переживають агонію розпаду).

Проблема «чистоти» інформаційних потоків стала особливо гострою саме зараз у зв'язку з інформаційною тоталізацією, як відбувається впродовж останніх десятиліть. У результаті формування цієї неконтрольованої гіпертрофії найбільше постраждала людина. І постраждала не стільки через надмірність, скільки через їх **патологічну засміченість** інформаційної дійсності, здатність докорінно змінювати екологічні стандарти людського буття і вносити компоненти, які є несумісними з повноцінним життям людини та культури.

З надшвидким оновленням інформації оновлюються й основні загрози. Тому дедалі частіше інформаційні війни перетворюються на відкриті бойові дії. За словами філософа С. Расторгуєва («Філософія інформаційної війни»), інформаційними є відкриті чи приховані **цілеспрямовані інформаційні впливи** систем одна на одну з метою отримання певного прибутку, матеріальних чи нематеріальних благ [44]. «Забрудненість» та спотворення інформації значною мірою несуть і засоби масової інформації. Щоденне подання матеріалів з негативним, упередженим чи виражено пропагандистським забарвленням створює для людини вакуум довіри чи відчуття недовіри, а відповідно й недовіри до усієї системи, до депресії. Яскравою ілюстрацією цього є описані Оруелом у відомій праці «1984» події, коли тотальність нагляду та публічність усіх сфер життя (включаючи інтимні) стають для людини такою собі «золотою кліткою», вирватись з якої неможливо.

Одним із чинників, що призводить до засмічення інформаційного поля, є *маніпулятивні практики та різного роду психотехнології* (до прикладу, НЛП), а також максимальне використання класичної риторики, бо, власне, вони є найбільш дієвими у сенсі маніпулятивного застосування. Інформаційні технології стають

провідним джерелом розвитку та важелем маніпулювання не лише інформаційним полем, соціальними системами, а й свідомістю та діяльністю народних мас загалом.

Фактор маніпулятивних технологій не є єдиним у процесі «збруднення» інформаційного простору. Непрофесіоналізм чи явище «замовленості» політика або журналіста, його відверто цинічна поведінка призводять до деградації екології суспільного життя і у геометричній прогресії тиражують відвертий цинізм та публічне фарисейство. Фальсифікація суспільно вагомих подій, фактів, коментарів, подання під свідомо деформованим кутом зору (з використанням так званого 25 кадру чи інших технологій) – все це ознаки дезекологізації інформаційного середовища.

Проектуючи екологію інформаційного простору на сучасні процеси пострадянського політико-правового простору, можемо відзначити один із позитивних факторів – Закон України «Про доступ до публічної інформації». Він не тільки **гарантує** кожному громадянину право на отримання будь-якої необхідної йому інформації, а й насамперед дозволяє безперешкодно використовувати її у власних цілях.

Слід зазначити, що в Україні існує низка аналітичних центрів (Інститут трансформації суспільства, УНЦПД, «Новий Громадянин», «Центр політичних студій та аналітики» та ін.), які проводять навчання громадян та державних службовців із ознайомленням з конкретними механізмами роботи з цим законом. Але ці чинники залишаються не надто дієвими. **Натомість ключовою тезою запропонованого нарративу є те, що тотальна адаптація до сміття, звикання до нечистот породжує модель звикання і до інформаційного бруду** – виробляється тотальний імунітет до такого інформаційного сепсису, і така адаптація дає результат «мирного співіснування». Однак така форма співіснування лише відтягує колапсичний фінал, а не ліквідує його. Свідками такого фіналу ми є впродовж останніх років – йдеться про агресивну поведінку Росії. Саме цей чинник посприяв багатьом нашим співвітчизникам, які перебували у стані невизначеності щодо своїх симпатій подивитися тверезо й об'єктивно і не лише стати патріотами нашої країни, а й зі зброєю в руках її захищати.

У контексті сказаного звернемо увагу на думку А. Печчеї, який серед основних причин глобальної екологічної кризи бачить недоліки у психології і моралі людини – її жадібності, егоїзмі, схильності творити зло та насильство тощо. «Людина, володіючи здатністю робити безліч речей, розвинула в собі ненаситний апетит до споживання і володіння, виробляючи все більше і більше та водночас залучаючи себе в порочне коло зростання, якому не видно кінця» [94].

Недотримання нормотворчої бази, відсутність толерантності та чистоти взаємовідносин починаючи з елементарного міжкомунікаційного рівня завдають непоправної шкоди стабільності і повноцінному життю людини. *Доки існує недосконале законодавство, відповідальність за порушення якого не є чітко визначеною і у принципі неповага до законів та норм суспільного співіснування, доти не можемо говорити про екологію людського буття.* Оздоровлення людського суспільства повинно починатися з елементарного – з **повноцінного функціонування правової, законодавчої та етичної бази.**

Отже, сьогодні говоримо про необхідність створення *антропо-екологічного моніторингу* – системи спостережень за змінами процесів життєдіяльності людей у зв'язку з впливом на них різних факторів навколишнього та соціокультурного середовища. Саме така система дала б змогу прогнозувати та уникати соціопатогенних стихійних лих (на зразок агресивної поведінки окремих країн чи погроз застосувати ядерну зброю).

Саме тому, що екологія водночас є наукою, політикою, мораллю, культурою та комунікацією, дискурсом, сьогодні є необхідність виносити її проблеми на обговорення не лише у вузьких академічних колах, а й на широку аудиторію, а ключовою позицією тут повинна бути **системна оцінка** всіх складників культури. Будь-які фундаментальні відкриття чи зміни у галузі науки і техніки, а також соціальні та культурно-історичні процеси, повинні вивчатись з позицій перспективності та причинно-наслідкових зв'язків. Скажімо, винайдення різних видів пластмас у ХХ ст. було зорієнтоване на благо людини, але у результаті ці винаходи перетворились у глобальну катастрофу планетарного масштабу. Це ж стосується

ідеологічної сфери. Ідеї миру, добра, любові, толерантності, жертовності, терпимості та ін., які несе християнська мораль, етика та філософія, були уражені «комуністичним чорнобилем». Наслідком цього є мільйони люмпенів без роду, племені, історії, мови, культури – це своєрідна «культурна пластмаса», що продукувалась «для блага», а в результаті дала глобальні втрати, катастрофи, екологічні катаклізми в сенсі історії, культури, демографії, а у наші дні це агресивне вторгнення в Україну Російської Федерації без будь-яких причин та аргументів.

Конференції, «круглі столи» чи різного роду обговорення на міжнародному, дипломатичному, політичному та ін. наукових рівнях визнають існування загрози екологічної катастрофи в недалекому майбутньому. Однак обговорення глобальних негараздів у відриві від моральних векторів, етичних цінностей, екокультурних факторів є безперспективним.

Отже, сьогодні ми ведемо мову про те, що на «операційному столі» (умовно) лежить молода, але обтяжена недугами будь-яка державна система (це може бути і Європа, і планета), і їй потрібне повне й системне томографічне обстеження і встановлення точного, вираженого та об'єктивного діагнозу. Наступним етапом буде виведення методики «лікування системи», яка визначатиметься не екзальтовано параноїдальними чи меркантильно налаштованими політичними «діячами» (правого або лівого скерування), а фахівцями у всіх галузях, які можуть бути об'єднані однією системно-стратегічною концепцією – **екологія людини**.

Література

1. Агаджанян Н. А. Экология человека: избранные лекции. Москва, 1994.
2. Андрейцев В. І. Екологія. Словник екологічних термінів і понять. – Івано-Франківськ, 2000.
3. Андрієнко А. Довідник з охорони природи / упоряд. А. Андрієнко, П. Фещенко. Київ, 1985.
4. Бауман З. Глобализация: последствия для человека и общества. Москва, 2004.
5. Борейко В. Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы. Київ, 1995.

6. Борейко В. Словарь деятелей охраны природы. Київ, 2001.
7. Василенко Л. И. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. Москва, 1990.
8. Василенко Л. И. Пошуки підстав і вибір джерел екологічної етики. Питання філософії. 1986. № 2. С. 25–29.
9. Вебер А. Глобальное потепление и социально-экономическое развитие. Свободная мысль. 2007. № 5. С. 5–20.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел. Київ – Ірпінь, 2005.
11. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. Москва, 1989.
12. Воронкова А. Г. О формировании политической экологии во Франции (Методологические проблемы исследований). Проблемы и перспективы экологического образования и воспитания: Тез. докл. к республ. науч.-метод. конф. (23–25 апреля 1990 г.). Запорожье, 1990.
13. Гардашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму. – Київ, 2005.
14. Гардашук Т. В. Ціннісні орієнтири природокористування. Природокористування: ціннісні та соціальні аспекти оптимізації. Київ, 1992.
15. Герасимов В. Экология информационного пространства. Всероссийская научная конференция «Бренное и вечное: экология человека в современном мире». 23–24 октября 2001 года. Тезисы докладов и выступлений. Вып. 4 / ред. кол.: Г. П. Выжлецов, И. Ф. Игнатьева. Новгород, 2001.
16. Голубець М. А. Від біосфери до соціосфери. Львів, 1997.
17. Гончаренко М. С. Екологія людини: навч. посіб. / за ред. Н. В. Кочубей. Суми – Київ, 2005.
18. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ, 1997.
19. Гуменюк О. Б. Соціальна екологія і екологія людини: програма курсу, методичні вказівки та контрольні завдання для студентів заочної форми навчання. Педагогічні науки. Хмельницький, 2001.
20. Гурбич В'ячеслав. Екологія інформаційного простору. Схід. № 3(87). С. 18–24.
21. Гюстав Лебон. Психология народов и масс. Москва, 2011.
22. Данилов-Данильян В. И. Глобальный экологический взрыв – главный вызов XXI века. Практична філософія. 2001. № 2. С. 19–24.
23. Дейлі Герман. Поза зростанням: Економічна теорія сталого розвитку / пер. з англ. Київ, 2002.
24. Денисюк К. Від екології душі до екології життя. Київська правда. 2006. 27 квітня. С. 1.
25. Дерябо С. Д. Две модели экологии. Человек. 1998. № 1. С. 34–40.
26. Дуднікова І. Екологія і безпека життєдіяльності. Термінологічний

- словник / передм. Ю. С. Шемшученко. Київ, 2005.
27. Дювиньо П. Биосфера и место в ней человека. Москва, 1973.
  28. Екологічне право. Київ, 1996.
  29. Экология информации. Серия «Журналистика и право». [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.medialaw.ru/publications/books/medialaw/comment/9.html>
  30. Экология человека: словарь-справочник / авт.-сост. Н. А. Агаджанян, И. Б. Ушаков, В. И. Торшин и др.; под общ. ред. Н. А. Агаджаняна. Москва, 1997.
  31. Экополитология: Политология в контексте экологических проблем: учеб. пособие для вузов / Г. В. Косов, Ю. А. Харламова, С. А. Нефедов. Москва, 2008.
  32. Залеський І. І., Клименко М. О. Екологія людини: підручник. Київ, 2005.
  33. Зубаков В. А. Куда идем? К экокатастрофе или экореволуции? Ч. III.
  34. Каганский В. Вопросы о пространстве маргинальности. Новое литературное обозрение. 1999. № 37(3). С. 52–62.
  35. Кисельов М. Екологічна політика та державотворення. Схід. 1998. № 4. С. 38–42.
  36. Кисельов М. М. Методологія екологічного синтезу. Київ, 1995.
  37. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій. Київ, 2000.
  38. Климов Ю. Политическая экология – новое научное направление. Общественные науки и современность. 1992. № 6. С. 169–179.
  39. Кузнецов О. Л. Система «природа – общество – человек». Устойчивое развитие. Москва, 2000.
  40. Липа Ю. Не «схід чи захід», а «південь і північ». Из кн. «Призначення України» (1938 р.). Урок української. 2003. № 5–6. С. 15–16.
  41. Липа Ю. Призначення України / передм. М. Плав'юка. Київ, 1995.
  42. Лихачев Д. Экология культуры. Знание – сила. 1982. № 6. С. 22–24.
  43. Ложкин Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности. Персонал. 2002. № 3. С. 78–81.
  44. Максимів Л. І. Формування концепції екологічного аудиту в Україні в контексті європейської інтеграції. Екологізація економіки як інструмент сталого розвитку в умовах конкурентного середовища. Львів, 2005. Вип. 15.7. С. 215–220.
  45. Малахов В. А. Искусство и человеческое мироотношение. Київ, 1989.
  46. Медоуз Д. Х. За пределами роста. Предотвратит глобальную катастрофу, обеспечит устойчивое развитие. Москва, 1994.
  47. Медоуз Д. Х., Медоуз Д. Л., Рандерс Й., Беренс В. В. Пределы роста.

- Доклад по проекту Римского клуба «Сложное положение человечества». Москва, 1991.
48. Медоуз Д. Х. Пределы роста. 30 лет спустя. Москва, 2007.
  49. Митькин А. А. О роли индивидуального и коллективного в социальной динамике. Психологический журнал. 1999. Т. 20. № 5. С. 105–111.
  50. Морохин Н. Словарь по гуманитарной экологии. Вып. 17. Київ, 2001.
  51. Мусієнко М. Екологія. Охорона природи. Словник-довідник. Київ, 2002.
  52. Мусієнко М. Екологія. Охорона природи. Словник-довідник. Київ, 2007.
  53. Нагорна Л. Екологія політики: метафорична модель чи операційне поняття? Політичний менеджмент. 2006. № 1. С. 3–10.
  54. Оптимізація природокористування: навч. посіб. у 5-ти т. Т. 1. Природні ресурси: еколого-економічна оцінка / С. І. Дорогунцов, А. М. Муховиков, М. А. Хвесик. Київ, 2004.
  55. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. Москва, 1991.
  56. Пахарев А. Хамелеономания властных элит в условиях переходных политических систем. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 7. С. 235–244.
  57. Печчеи А. Человеческие качества. Москва, 1985.
  58. Пределы роста – первый доклад Римскому клубу [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.ihst.ru/~biosphere/Mag-2/gvishiani.htm.
  59. Реймерс Н. Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы). Москва, 1994.
  60. Савов Г. Экология души человека – спасение человечества. ПостЧорнобыль. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.postchernobyl.kiev.ua/ekologiya-dushi-cheloveka-spaseniechelovechestva/>
  61. Семенюк Н. В. Екологія людини: навч. посіб. Хмельницький, 2002.
  62. Ситаров В. А. Социальная экология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва, 2000.
  63. Солоненко І. М. РОСІЯ. УКРАЇНА. Екологія людини [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://healthy-society.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=110:2011-06-05-07-0238&catid=36:2011-04-19-08-30-45&Itemid=58
  64. Становление экологического общества / отв. ред. А. Д. Урсул. Кишинев, 1992.
  65. Статистичний збірник «Довкілля України» за 2004 рік. Державний комітет статистики України / за ред. Ю. М. Остапчука. Київ, 2005.
  66. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність:

- науково-популярне видання. Київ, 2008.
67. Толстоухов А. Екобезпечний розвиток: пошук стратегії. Київ, 2001.
  68. Толстоухов А. Еколого-економічний тлумачний словник-довідник. Київ, 2003.
  69. Толстоухов А. Засади концептуальних підходів до осмислення сучасної екологічної ситуації. Вісник Дніпропетровського державного ун-ту. Історія і філософія науки і техніки. 1998. Вип. 95. 250 с.
  70. Тоффлер Э. Третья волна / пер. с англ. Москва, 2002. Философия выбора будущего. Философия и общество, 2000. № 2. С. 44–79.
  71. Фромм Э. Иметь или быть? / пер. с англ.; общ. ред. В. И. Добренюкова. 2-е изд., доп. Москва, 1990.
  72. Чеботарева Н. Г. Экология человека: учеб. программа для вузов. Москва, 2009.
  73. Черешнев В. А. Экология человека в изменяющемся мире. Екатеринбург, 2008.
  74. Черненко О. Людина. Екологія. Світ: міжнародний погляд крізь призму катастрофи. Вісник Чорнобиля. 1999. № 95–96. С. 1–2.
  75. Чернышев Н. А. Социальная экология: актуальность, концепция и программы. Санкт-Петербург, 2000.
  76. Хесле В. Философия и экология / пер. с нем. Москва, 2001.
  77. Хижняк М. Ш. Здоров'я людини та екологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. немедичн. профілю. Київ, 1995.
  78. Хилько М. І. Концептуальні засади визначення екологічної політики. Філософські проблеми гуманітарних наук. Збірка наукових праць. Київ, 2009.
  79. Шевчук В. Ноосферогенез і гармонійний розвиток. Київ, 2001.
  80. Шлемкевич М. Галичанство. Львів, 1997.
  81. Шлемкевич М. Екологія душі – екологія природи. Науковий вісник. 2006. Вип. 16.4. С. 163–167.
  82. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Київ, 1992.
  83. Юрій Ф. Етногенез та менталітет українського народу. Київ, 2008.
  84. Янів В. Нариси до української етнопсихології. Київ, 2006.
  85. Янів В. Психологічні основи окциденталізму. Мюнхен, 1996.
  86. Яцик А. В. Екологічна безпека в Україні. Київ, 2001.
  87. Encyklika Caritas in veritate mądrością Kościoła dla współczesnego świata. Społeczeństwo. Studia, prace badawcze, dokumenty z zakresu nauki społecznej Kościoła 19: 2009. № 6. 705 s.
  88. Florencia Bellesi, David Lehrer, Alon Tal. Comparative Advantage: The Impact of Environmental Certification on Exports. Environmental Science & Technology. Vol 39. 2005. № 7. 50 s.

89. Majka J. Węzłowe problemy katolickiej nauki społecznej. Rzym – Warszawa, 1990.
90. Mariański J. Troska Kościoła o ochronę środowiska. Wydawnictwo «Katolicka nauka».
91. Meadows D. H. and D. L., Randers J., William W. Behrens III The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind. Universe Books, 1972.
92. Habermas J. The theory of Communicative Action. London, 1984.
93. Peccei A. One hundred pages for the future: reflections of the president of the Club of Rome. New York, 1981.
94. Wyrostkiewicz Michał. Ekologia ludzka: osoba i jej środowisko z perspektywy teologicznomoralnej. Wydawnictwo: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2007.

ТОТАЛІТАРИЗМ І СУЧАСНИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

TOTALITARYZM I WSPÓŁCZESNY KONTEKST GEOPOLITYCZNY

- *Немає страшнішої долі, ніж коли долі мільйонів у руках одного невігласа*
- *Вільне суспільство можуть створити лише вільні люди*
- *Не давай рабові крила, бо він ними буде підмітати сміття*
- *Найбільше мистецтво – мистецтво владарювати, і воно дано лише обраним*

Тоталітаризм як вид політичної системи певною мірою є нормою розвитку державного ладу, але його потрібно розглядати тільки як певний етап на шляху до демократії, оскільки він не має чітких моделей управління (управління, засноване на насильстві, не може бути добровільним і довгостроковим), не сприяє продукуванню добробуту та стабільності громадян, розвитку і поширенню прав та свобод. Натомість основними його прийомами стають монополізація влади та створення штучно-насильницьких механізмів взаємодії між населенням і вищим ешеленом влади (лідером, диктатором та ін.), а також тотальність однотипних насильницьких норм та правил поведінки, що нав'язують відчуття страху, покори, підлеглості, залежності, рабської свідомості.

Насамперед зазначимо, що питання феномену тоталітаризму та різних його видів і типів вивчали такі зарубіжні дослідники як: Е. Фромм, Р. Арон, Х. Арендт, К. Фрідріх, С. Гантінгтон, Е. Вятр, Д. Мілован, Ю. Ігрицький, З. Бжезинський, М. Драхт, М. Кертіс, К. Фрідріх, Ж. Желев, Т. Адорно, Ф. Ньюман, К. Поппер та ін. Серед вітчизняних дослідників можемо назвати праці О. Бабкіної, А. Трубайчука, В. Бебика, Б. Яроша, В. Полохала, П. Ситника, Ю. Бакаєва, С. Баранова, Д. Власенко, В. Китаєва, Ф. Рудича, Г. Почепцова та ін.

Попри дослідницький досвід, на сьогодні немає чіткого визначення тоталітаризму, оскільки автори багатьох праць з проблем тоталітаризму наводять різні інтерпретації цього поняття. Але найбільшою проблемою є визначення межі між виваженим імперативом (доцільною волею закону) і тоталітаризмом як таким.

У перекладі з латини «тоталітарний» означає «такий, що стосується цілого». Дж. Джентіле, як ідеолог італійського фашизму, обґрунтував зміст тоталітаризму через тотальне підпорядкування людини державі і розчинення індивіда в політичній історії, оскільки все людське і духовне губить цінність поза державою [11, с. 30]. Політичну лексику доповнив цей термін після промови Б. Муссоліні 1925 р., в якій він використовує та розгортає саме поняття «тоталітарна держава». Неоднозначний вплив на суспільне уявлення про сутність тоталітаризму здійснили знамениті романи-антиутопії Є. Замятіна, О. Хакслі, Дж. Оруелла та ін. Роман Є. Замятіна «Ми» як прогноз розвитку суспільства, побудованого на засадах колективізму, раціонально обґрунтовував усі сторони життя, але був відсутній найважливіший елемент суспільства – особистість (замість неї – номер). О. Хакслі в романі «О дивний новий світ» показав повністю заорганізований світ, в якому потяг до досягнення досконалої ефективності не залишив місця для особистої свободи. В найбільш яскравій літературній формі технологія тоталітарної влади була розкрита в романі Дж. Оруелла «1984» [8, с. 56].

К. Поппер у праці «Відкрите суспільство і його вороги» стверджує, що Платон, Гегель і Маркс були основними авторами доктрини тоталітаризму. «Вона проходить через усю історію людства й у будь-який момент може стати загрозою на його шляху до «відкритого суспільства» [14, с. 98]. Ідея тотальності влади споконвічно пов'язана з малим соціальним простором і обмеженістю його ресурсів.

Розвиваючи вчення про типологію тоталітаризму, М. Драхт вказує на те, що тоталітарні диктатури, на відміну від авторитарних, намагаються впровадити у суспільстві радикально нову систему цінностей (мислення). Дещо інше тлумачення зазначеної категорії дав М. Кертіс, який визначив тоталітаризм як «специфічний тип сучасного режиму за часів масової демократії, що тримає населення під контролем за допомогою різноманітних засобів, особливо терору». Автор зазначив, що існують інші диктатури, де має місце «елітистське управління, довільне використання політичної влади, зведення до мінімуму особистих прав індивідів, ієрархічні інститути» [6, с. 76].

Аналізуючи типологію політичних режимів, Р. Арон розглядає тоталітарний режим у порівнянні з ліберальним. За критерій

порівняння він брав тип організації політичних партій [2, с. 56]. З огляду на це дослідник розрізняв дві групи режимів — конституційно-плюралістичний та монополістичний. Домінуючою рисою конституційно-плюралістичного режиму він вважав юридичну організацію мирної конкуренції для завоювання влади та керівництва державою.

Особливість тоталітаризму, за твердженням Ханни Арендт, проявляється в двох формах його відносин із зовнішнім та внутрішнім світом — у пропаганді та терорі відповідно. Перша призначена виключно для нетоталітарного оточення тоталітарного режиму, вона дозволяє створювати, виправляти, підтасовувати минуле, тлумачити сучасне й пророкувати майбутнє. На основі цього формується прийнятний або й навіть заманливий образ тоталітарного режиму в очах інтелектуалів, маргіналів, пересічних громадян демократичних суспільств. Натомість диктатура і терор стають формами відносин із внутрішнім світом — власним населенням, спільнотою, навіть державними органами. Населення атомізується, перетворюючись на масу ізольованих індивідів, не спроможних діяти спільно заради досягнення свободи, покладатись одне на одного чи навіть зробити бодай щось із власної ініціативи. Як наслідок: народ стає слабким, втрачає впевненість у собі, не здатен чинити опір [9, с. 56].

На нашу думку, найбільш повним та адекватним є визначення, подане у політологічному енциклопедичному словнику: *тоталітаризм* — це політичний режим, якому притаманні політичне, економічне, ідеологічне панування правлячої еліти, організованої у цілісний бюрократичний партійно-державний апарат (очолюваний лідером), тотальний контроль над суспільством, втручанням в усі його сфери з метою здійснення такого контролю [13, с. 195].

На ранніх чи початкових стадіях зародження та розвитку тоталітаризму виконує конструктивну та формуючу функцію, але, розвиваючись та прогресуючи, **перетворюється на замкнену та самоізолювану систему**. Якщо такі системи не трансформуються у якісно нову спільноту з елементами демократії (на зразок Китаю у XX–XXI ст.), то, як видно з історичного досвіду, стають типовими депресивними гілками загальносвітового політичного

процесу (більшість країн Центральної, Східної та Західної Африки).

Як показують соціологічні дослідження, людину в нетоталітарному світі – з низьким рівнем демократичних інститутів готують до тоталітарності **самотність, розчарування та відсутність віри у завтрашній день, загальносоціальна депресія, відсутність еволюційних програм, соціальна незрілість, низький рівень культури, дефіцит громадянської самосвідомості**. Процес, до якого тоталітаризм спрямовує та організовує маси, має вигляд втечі від реальності. Тоталітаризм знищує творчі потенції й у такий спосіб несе у собі елементи власного самознищення. Як показав історичний досвід, існування тоталітарних систем завжди обмежене часовими рамками.

Однак варто враховувати і той факт, що як тоталітарні системи минулого, так і прямі й мутовані форми тоталітарності на сучасних етапах розвитку цивілізації залежать від електорату – людей, якими керують та без яких неможливе функціонування системи як такої. Адже саме демографічна маса живить (активно чи пасивно підтримує) ту чи іншу політичну силу. Таким чином, кожен тоталітарний режим містить такі субстантивні компоненти:

1) *політичний лідер та віра народу в легітимність режиму і свій моральний обов'язок підкорятися йому;*

2) *людський ресурс, якісний чи кількісний склад осіб, які співпрацюють чи підкоряються та якими маніпулюють. (Стосовно цього аспекту Карл Дойч у 1953 році писав: «Тоталітарна влада сильна лише за умови, що нею користуються не надто часто. Якщо її доводиться застосовувати постійно і проти всього населення, навряд чи вона довго залишатиметься міцною. Оскільки тоталітарні режими потребують більше сили у відносинах зі своїми підлеглими, вони також потребують вироблення в народі звички до поступливості та залежності» [12, с. 24]);*

3) *нематеріальні чинники: психологічні, ідеологічні, які допомагають маніпулювати думкою людей, а також страх як основний інструмент;*

4) *матеріальний ресурс, завдяки якому правителі контролюють власність, природні ресурси, економічну систему, засоби зв'язку і транспорт;*

5) *можливості застосування системи санкцій і покарань з метою змусити непокірних до послуху і співпраці;*

6) *формування та використання силових структур, як найважливішого інструменту утримання такого типу влади.*

Щодо тоталітарного суспільства, то не менш важливою є особливість ментально-мисленневих феноменів. На думку багатьох дослідників, які вивчають роль мисленневої діяльності у формуванні державного та суспільного устрою, саме тоталітарний тип мислення призводить до деформацій, викривлень і зміни не лише індивідуального, а й суспільного мислення. Інакше кажучи, спосіб мислення та дій, що панує у суспільстві, стає однією з першопричин перетворення політичного режиму у тоталітарний й становить низку загроз для соціальної системи. Найсприятливіший ґрунт для тоталітаризму створює не громадянський тип мислення, спрямований на утилітарне використання наявного ресурсу, задоволення базових потреб, пристосуванство до середовища, небажання змінювати, реформувати, удосконалювати, співпрацювати на паритетних (рівних) засадах та в умовах «чесної гри». Масове невдоволення системою, зокрема режимом В. Януковича, призвело до низки подій та реформ в Україні. Містечковість та небажання співпрацювати у системі (принцип «моя хата скраю...»), що закладені у менталітеті здебільшого Лівобережної України, дещо сприяли відновленню тоталітаризму у нашій країні. Але політична воля більшості змінила хід історії.

З вищенаведеного випливає ключова проблема у XXI столітті – маргіналізований тип мислення, який добровільно «погоджується» на законність існування тоталітарної системи і генерує власну обмеженість та неспроможність визначення свого місця у сучасному геополітичному просторі. Причиною цього є низка особливостей, поданих однією із системних дослідниць тоталітаризму Х. Арендт:

1) **«тоталітаризму притаманна «непохитна віра в ідеологічний вигаданий світ». Створюється всеосяжна ідеологія як інструмент контролю – так звана «своя релігія», яка встановлює, що є Добром, а що – Злом. Відбувається підміна ідеалів, творення та нав'язування штучних міфів, переписування та викривлено-суб'єктивна інтерпретація історії;**

2) терор стає нормою в управлінні суспільством. Населення зникає до «рабської покори», пристосуванства в межах системи і відповідно зникає бажання, мотивація зміни чи реформування;

3) контроль однієї політичної організації над усіма соціальними підсистемами (політикою, економікою, культурою та ін.). Маніпуляція індивідуальною та колективною свідомістю спершу прихованими, а в ході поширення публічними методами – масові чистки, «вбивства заради суспільного благоденства» [1, с. 17–18].

Конформізм і самомаргіналізація суспільства насправді є прагненням людини уникнути відповідальності – як індивідуальної, так і колективної. Тому держава залишає за собою право привласнювати собі виняткові цілі суспільства, встановлювати «мету». Більше того, у таких системах впроваджується модель: «усе, що є хорошого, – моя заслуга, завдяки мені чи нашій партії...»; «все, що є поганого, – це тому, що є «вони» (зрадники, вороги народу, шкідники і т.д.)». Так, у Другій світовій війні втрата великої кількості військ та техніки лягла на плечі конкретних воєначальників, а перемога була здобутком комуністичної партії й Сталіна.

З одного боку, такий стан речей дає змогу відчутти певне полегшення, оскільки особиста відповідальність за прийняті рішення відсутня. З іншого боку, влада нав'язує спосіб поведінки та навіть мислення. В. Корнгаузер вважав, що пристосування до оточуючих відбувалося через прагнення подолати невпевненість у суспільному становищі [13, с. 155]. Йдеться про те, що держава створює умови, в яких пересічний громадянин почувається залежним: економічно, соціально, політично. Людина перестає мислити системно, будувати плани на майбутнє, натомість ототожнює всі свої прагнення і дії з державою, державною владою. Підприємці не можуть вільно (на власний розсуд) обирати програми своєї діяльності, тому що залежні від фіскальної та податкової політики, яку проводить держава; молоді спеціалісти не мають можливості вибору, лише в рамках, дозволених системою.

Набуття досвіду перебування у загальнодеморалізуючих системах, які імітують ідейно-векторне спрямування у режимах

(яким був, наприклад, Радянський Союз), інтенсивно руйнує не лише державну систему, а й особистість, оскільки позбавляє її моральних орієнтирів, розхитує міць духовно-вартісних орієнтирів. Тоталітарні режими XIX–XX століть у Кампучії, Північній Кореї чи інших країнах третього світу, а у наші дні це Російська Федерація, Туркменістан, Узбекистан та ін., стали наочним прикладом цього. Прийшовши до влади на хвилі суспільних очікувань реформ в бік демократичності, ці так звані «правдиві», «демократичні» режими вироджувались у бік диктатури та насильницьких форм влади. У суспільстві ж відбувалися поступовий занепад ціннісних орієнтирів, пасивність у протидії насиллю, масовому терору. Такі суспільства зазвичай стають «закритими системами» з власним особисто оголошеним лідером, псевдodemократичним типом правління, власною ідеологією, спрямованою переважно на утилітарне використання людського ресурсу та знищення верств, які не відповідають вимогам суспільства. І, що найважливіше, людина перестає бути цінністю. «Цінністю», а краще «надцінністю» стають «ідея», «програма партії», «вождь».

За твердженням К. Поппера та Ф. Хайека, такі суспільства закритого типу з догматично-тоталітарним правлінням, що відтворює доісторичні форми «тотальної солідарності», **приречені на застій та внутрішнє духовне й фізичне виродження** [14, с. 97]. Французький філософ А. Бергсон пріоритетними у закритих суспільствах вважає такі риси, як несприйнятливність до новацій, тотальне і абсолютне підпорядкування його членів верховній владі [12; с. 39]. Це закономірно з огляду на ідеологію збереження та сакралізації тоталітарного устрою.

На прикладі режиму Пол Пота в Кампучії чи Північної Кореї династії Кімів можемо відстежити поступове формування та становлення тоталітарного типу з усіма характерними для нього ознаками. Так, скажімо, Пол Пот створив одну з найжорстокіших систем суспільного винищення: розподіл людей на три стани (або касты); використання людської праці у надзорських умовах, що сприяло зменшенню можливості спротиву серед населення; виселені з міст камбоджійці, так само як і сільські жителі, були об'єднані в трудові комуни, головним завданням яких стало вищупування рису. Уряд

планував перетворити Кампучію на потужну *аграрну державу*. Закриті школи, університети, театри і лікарні. Прагнучи вибудувати безкласове суспільство, уряд Пол Пота менш ніж за рік перетворив Кампучію у величезний трудовий табір, а її жителів – у рабів, вимушених працювати на полях під палючим сонцем по дванадцять годин на добу [9, с. 49]. За своєю безглуздістю і жорстокістю пол-потівська модель рабської держави не може зрівнятися навіть з рабовласницькими системами давніх часів. Тут виникає риторичне запитання: як у XX столітті могла утворитись така система?!

Сутність людини, її думки та мислення, її соціальна поведінка у тоталітарній системі чітко моделюються та програмуються. Громадянин у такій державі виступає засобом реалізації «вищої ідеї». Як наслідок, стираються лінії, що відділяють винуватих від невинних, правду від брехні, злочин від геройства заради «Істини». Одночасно формуються вектори псевдодемократії – побудови ідеальної системи, що стає надцінністю, а людина як аксіологічний фактор зазнає повної нівеляції.

Так, у гітлерівській Німеччині примат біологічного тіла, екзальтація крові та раси розкривають специфічну манеру буття: ситуація, в якій людина є невільною, віднині закладає основи її сутності, окреслюючи здатності до самого життя. У Кампучії створення трудових комун та непомірна праця зрівнювали всіх у пожертвуванні особистих прав задля створення потужної аграрної держави. І запитання: чи може тоталітаризм стати загрозою XXI століттю? На початку XX ст. виглядало дещо безсенсовним і панувала думка, що існуючі тоталітарні системи доживають свої дні. Але події останнього десятиліття продемонстрували зовсім інший результат. Ми маємо можливість спостерігати, як тоталітаризм дивним чином здатен оживати і проявляти себе у ще більш жорстоких формах – наразі йдеться про реальні загрози знищення народів («денацифікація України») чи ймовірність застосування ядерної зброї.

У цьому контексті К. Поппер висуває два припущення щодо розвитку та поширення тоталітаризму. Перше: «В основі тоталітаризму – не суспільний, а духовний досвід, певний світогляд», може стосуватися «минулого» тоталітаризму; для неототалітаризму базовим моментом стане конкретний соціальний досвід, доповнений запози-

ченим набором «апробованих» ідей; це буде, скоріше, кон'юнктурне світосприйняття, яке відкидає «виворотні цінності» нинішньої цивілізації. Майбутнє політики – за множинними проявами антицивілізаційного фундаменталізму на тотально-терористичній основі. І друге припущення: «Існує внутрішня раціональність тоталітаризму, що «може» призвести в різні періоди й у різних місцях до появи подібних типів суспільства» [14, с. 57]. Ми ще додамо, що реанімація тоталітарних систем тісно пов'язана з історичною пам'яттю.

Нині тоталітарний режим — це ідеологічне обґрунтування плюс технологія. Обидва компоненти зазнають змін (ідеологія тоталітаризму не завжди є демагогічною, оскільки має місце тенденція до втілення власної ідеології) й модифікуються (нацисти впроваджували «опитування» суспільної думки, але це не змінювало ідеологічного обличчя нацизму). Ідеологія тоталітаризму є відносно статичною, а технологія, навпаки, виявляється надзвичайно динамічною. Жонглювання гаслами – це камуфляж, нарощування терористичної присутності тоталітарної держави у суспільстві – це прояв його «невмирущого» змісту. Технологія розвивається за законами відповідності ступеня ефективності її реалізації – примітивізованим запитам маргінально-люмпенізованого суспільства. Конституційні і законодавчі бар'єри, судові рішення і громадська думка стають декором – фасадними засадами існування тоталітарного режиму. Правлячий уряд, пригноблюючи населення, спричиняє суспільну дезорієнтацію. Нині «диктатори» володіють широким арсеналом засобів насильства, передусім інформаційного. Тому в «сучасних диктатурах» ці види впливів можуть бути більш травматичними – у цьому випадку говоримо про соціальну систему, культуру, духовний простір.

У тоталітарній системі людина не здатна адекватно мислити, її спосіб мислення набуває рис маргінальності, призводить до поєднання протилежних комплексів: меншовартості і зверхності, агресивності і боягузтва, легковірності і недовірливості та примітивно-наївного світосприйняття. Хоча це все декорується під духовну піднесеність. Як зазначає вищезгадувана Х. Арендт, ставлення людини до дійсності в умовах тоталітаризму реалізується лише в категоріях служіння: *Мета тоталітарних ідеологій поля-*

гає в трансформуванні самої природи людини [1, с. 67]. Твердження про те, що пригноблене населення не здатне діяти ефективно, є слухним щодо перехідного періоду в історії держави. Соціум не бажає боротися через брак упевненості, нездатність самим собі допомогти. Тому громадяни пов'язують свої надії на визволення із зовнішніми силами: громадською думкою, ООН, якоюсь окремою державою, міжнародними економічними, політичними санкціями. Однак цей шлях може швидко привести до розчарування і т.п.

Якщо сказане вище екстраполювати на українські реалії, то сміємо зазначити, що тоталітаризм в означених варіантах України як системі не загрожує. Досвід Майданів, оборона донецького аеропорту, наша стійкість на фронтах у важких болючих формах викристалізували механізми індивідуального та колективного спротиву. Цей досвід буде тонко реагувати на політичні динаміки, і найменший порух чи крен у бік тоталітаризму буде сприйнятий як небезпека, і соціальна система адекватно відреагує на ці тенденції. Але станом на сьогодні нам слід побороти російський тоталітаризм та залишки цього явища у свідомості українського народу, бо відомо, що частина населення мріє про «сильну руку», а інша частина приховує або не приховує симпатій до північного сусіда. Тут навіть знищені українські міста і тисячі вбитих співвітчизників для деяких наших співгромадян не є аргументами.

Література

1. Арндт Х. Джерела тоталітаризму. Київ, 2002.
2. Арон Р. Демократія та тоталітаризм. Москва, 1997.
3. Бжезинський З. Тоталітарна диктатура та автократія. Москва, 1981.
4. Брайс Д. Сучасні демократії. Москва, 1992.
5. Вятр Е. Трансформація тоталітарних і авторитарних режимів у сучасній демократії. Лекції з політології. Таллінн, 1991.
6. Гантінгтон С. Криза демократії. Київ, 1997. .
7. Гассет Х. О. Восстояние мас [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lib.ru/FILOSOF/ORTEGA/ortega15.txt>
8. Замятін Є. Ми. Оруел Дж. 1984. Зарубіжна література. 1999. 20(132), трав.
9. Игрицкий Ю. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе. История СССР. 1990. № 6. С. 175.

10. Мілован Д. Обличчя тоталітаризму. Москва, 1992.
11. Мілован Джилас. Обличчя тоталітаризму. Розмови зі Сталіним (1953–54). Київ, 2003.
12. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. В. М. Головатого. Київ, 2005.
13. Політологія / за ред. О. І. Семківа. Львів, 1994.
14. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1–2. Москва, 1992.
15. Соловьев А. И. Три облика государства – три стратегии гражданского общества. Полис. 1996. № 6.
16. Стоянович С. Посткоммунизм: противоречия между демократией и капитализмом. Полис. 1996. № 1. С. 50–54.
17. Україна посткомуністична: у пошуках «третього шляху». Політична думка. 1994. № 12. С. 19–25.
18. Фадеев Д. А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода. Полис. 1992. № 1, 2. С. 18–24.
19. Фасенко В. В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития. Полис. 1995. № 6. С. 20–26.
20. Шкорута Л. Поняття моралі, права та держави. Розбудова держави. 1997. № 1. С. 13–17.
21. Шевченко О. Україна на шостому році незалежності: сучасний стан і перспективи. Розбудова держави. 1997. № 7, 8. С. 7–15.
22. Backer Roman. Totalitaryzm: geneza, istota, upadek / Roman Backer. Toruń: Index Books, 1992.
23. Hertz Aleksander. Szkice o totalitaryzmie / Aleksander Hertz; wyboru dokonał Jan Garewicz; wstępem opatrzył Wojtek Lamentowicz. Warszawa, 1994.
24. Nauka polska wobec totalitaryzmów: w 55. rocznicę wybuchu II wojny światowej: materiały sympozjum, 15–17 IX 1994, Warszawa / pod red. Bolesława Orłowskiego. Warszawa, 1994.
25. Lewandowska Zofia. Problematyka więzienna i lagrowa: totalitaryzm a jednostka: streszczenia, analizy i interpretacje literackie: 4. klasa liceum / oprac. Zofia Lewandowska; teksty: Ewa Jakubowska, Z. Lewandowska. Warszawa, 1995.
26. Tokarczuk Ignacy. W starciu z totalitaryzmem / Ignacy Tokarczuk; rozmowy przeprowadził Tadeusz Fredro-Boniecki. Paris, 1994.
27. Waldemar Janusz. W kraju Orwella: uwagi o funkcjonowaniu północnokoreańskiego państwa totalitarnego / Waldemar J. Dziak, Andrzej M. Faliński; Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk. Warszawa, 1994.

ПРОБЛЕМА ТОЛЕРАНТНОСТІ У СУЧАСНОМУ ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ: ХРИСТИЯНСЬКО-ЕТИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНО- КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТИ*

PROBLEM TOLERANCJI WE WSPÓŁCZESNEJ EUROPEJSKIEJ PRZESTRZENI
WIELOKULTUROWEJ: ASPEKTY CHRZEŚCIJAŃSKO-ETYCZNE I KULTUROWO-
KOMUNIKACYJNE

• *Толерантна людина також потребує
толерантного ставлення до неї самої*

Формування нового соціокультурного ландшафту у рамках класичної Європи, значною мірою пов'язане з ліквідацією кордонів (з точки зору їх формального функціонування), введенням єдиної європейської валюти, послабленням обмежень на міграційні процеси, виробленням єдиних євростандартів та ін., спричинило низку проблем, які не знаходять свого вирішення і, очевидно, у найближчі десятиліття будуть ключовими у комплексі нагальних питань [12, с. 363]. Цей комплекс проблем нагадує багатогранну геометричну фігуру, кожна з галузей якої є самостійною складною галуззю, яка може розглядатися як у рамках цілісної системи, так і в межах окремого сегмента цієї цілісності. У зазначеному колі питань слід виділити один складник, який беззаперечно викличе дискусії та оголить болючі для сучасної європейської цивілізації аспекти.

До таких проблемних та дискусійних питань належить категорія **толерантності** як базовий чинник у рамках формування єдиного європейського, але попри все полікультурного і світоглядно-різновекторного простору. Виписуючи ескізну нову концепцію Європи у кінці ХХ ст., лідери країн та провідні фахівці у різних галузях звертали увагу на складність та безпрецедентність задач, але все ж процес переформатування європростору був запущений. Флагмани цих інновацій з самого початку зіткнулися з комплексом новітніх проблем, і ключовою виявилась неготовність багатьох етнокультурних та соціокультурних (в окремих випадках політичних,

* Друкується за: *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 2019. № 7. S. 248–256.

релігійно-світоглядних) груп до інтеграції в європростір. У цій неготовності по-особливому **висвітилась проблема толерантного співіснування**. На тлі інших невирішених завдань толерантність як категорія часто свідомо відсувалась на маргінес, а в епіцентр ставилися питання економічні, політичні, правові, демографічні та ін. Власне, питання толерантної реорганізації європростору періодично виходило з тіні і нагадувало про свою актуальність (тут доречним буде перелік конфліктів у Сербії, Сараєво, міжетнічні конфлікти у різних регіонах Європи, депортації ромів з Парижа, а у наші дні це воєнні дії у Східній Європі. Також тут можна згадати різного типу конфлікти у Північній Африці та на Близькому Сході). Втеча від вирішення цього кола питань закладає та накопичує низку потенційно небезпечних питань, які на певному етапі здатні перейти у складний та затяжний конфлікт. Очевидно, що розраховувати на самовирішення чи самоліквідацію цих питань недоцільно, оскільки, як показує історичний досвід, проблеми такого типу без розумного, зваженого та професійного втручання не вирішуються.

Наразі йдеться про те, що значна кількість представників різних релігійних, етнічних та ін. груп з Африканського та Азійського континентів наводнили Європу, де знайшли надійний прихисток, але не пристали на програму інтеграції в європростір. Значна кількість мігрантів переносить традиції, світогляд, спосіб життя у цивілізований та етично вивірений євросвіт, не беручи до уваги, що деякі їхні традиції різко розходяться із сучасними європейськими цінностями, а радше є посилом із Середньовіччя чи ще більш давніх епох.

Спробуємо віднайти один із витоків цієї проблеми, а також окреслити можливі способи її вирішення.

Беззаперечним є те, що Європа зазнала серйозних «опіків», яких завдали у ХХ ст. фашистська та комуністична ідеології. І за принципом, за яким кодується історичний досвід, у рамках європростору (як і у світовому масштабі) вироблені механізми відторгнення ультраправих ідеологій і натомість євроспільнота (європейське полікультурне середовище) пропонує широкі програми **гrecності, доброзичливості та толерантності**. У зв'язку з цим для багатьох народів Євразії та Африки Центральна і Західна Європа постає у

світлі омріяного едемського саду, до якого слід добратись за будь-яких обставин та за будь-яку ціну. Результатом цього став надпотужний потік мігрантів, які по всьому периметру європростору намагаються проникнути на її терени і за будь-яких обставин залишитись. Але найбільша загроза полягає в тому, що більшість вихідців з Афро-Азійських континентів, які опинились у європросторі та набули легального статусу, самоізолюються і не приймають правил співіснування, які поширені в європейській сім'ї народів. В окремих ситуаціях європейський етнокультурний простір стає безпорадним і неспроможним протиставити дієвий механізм самозахисту. Тому часто трапляються факти некоректної, а інколи й агресивної поведінки цих етнічних новоутворень до корінних культур.

Розшукуючи вирішення зазначеної проблеми, повернемося до історії євроконтиненту, його культури, етичних традицій.

Відомо, що знаковим і безпрецедентним в історії європростору був прихід християнських філософських, морально-етичних, світоглядних риторичних та ін. традицій. З приходом християнства Європа хоч і повільно, але методично укладається в цілісний та (відносно) монолітний формат світової культури і духовності. Власне, в Європі визрівають основні ідеї світопорядку та канонізується нова мораль – Європа стає твердиною християнства. Впродовж I тисячоліття нашої ери саме європростір рецептує християнські ідеї, культивує, генерує та поширює на базі християнських цінностей нові ідеї щодо світопорядку, щодо законів облаштування соціокультурних та державних систем. Власне, Європа запропонувала тисячі томів та десятки тисяч трактатів, в яких автори намагались розширити та поглибити знання про матеріальні та духовні світи [1, с. 146].

Важливо буде зазначити, що християнство як комплекс філософсько-світоглядних та морально-етичних аксіом і постулатів формує та бере за основу низку нових, досі не актуалізованих категорій – це **християнська любов, жертовність, толерантність, самопожертва** та ін. [13, с. 433].

Хочеться приділити особливу увагу саме толерантності. Толерантність та християнська любов є ключовими категоріями Старого, а особливо Нового Заповітів. Це не лише нова одиниця світо-

глядного інструментарію. Це принципово нова модель світооблаштування, світопорядку, моралі, формування соціальної системи.

На рубежі I і II тисячоліть християнство як таке вже є легальною, загальновизнаною та загальноприйнятою релігією класичної Європи. Воно набуває офіційного статусу, і в цей період наступає нова фаза рецепції християнської моделі – прийняття її філософії, світоглядної парадигми на рівні **обов'язкових правил, законів, норм**. Християнство стає універсальним «мірилом» добра і зла, наділеного чеснотами та неетичного, доброчесного і гріховного та ін. Положення Святого Письма канонізуються на різних рівнях побудови людської спільноти (від родинно-особистісних до державно-генеалогізуючих) – на рівні кодексів, законів, етичних норм, конституцій та ін.

Відомо, що процес системної рецепції християнсько-етичних норм тривав практично все наступне тисячоліття, щоб лише у другій половині XX століття остаточно перейти з фази декларацій, теоретичних положень, констатацій і стати канонізованими нормами облаштування соціальної дійсності і людської спільноти загалом.

Важливо зазначити, що ключову роль у цих процесах відіграла Друга світова війна. Власне вона, Нюрнберзький процес та ін. процеси провели остаточно розмежувальну лінію між добром і злом. Проблема толерантності актуалізується і стає особливо запитуваною, злободенною та досліджуваною.

Толерантність перестає бути формальною, абстрагованою та віртуальною категорією, а виокремлюється як необхідна, усвідомлена та обов'язкова потреба, базовий сценарій мисленнєвої, комунікативної, соціальної поведінки [11, с. 592].

Безперечно, важливим чинником в інсталяції толерантності в генеалогічну систему європростору стала Міжнародна Декларація Прав Людини, яка всіма пунктами засвідчує право людини на свободу бути собою, на самоідентифікацію в етнокультурному, релігійно-світоглядному просторах, на «право мати право» [6]. Кожен із пунктів Декларації продиктований толерантністю, де саме вона є законодавчою і визначальною.

Толерантність як складна поліструктурна та багатовекторна категорія, яка впливає з багатьох сфер знань і сягає значних

історичних глибин, є дефінітивно експлікованою і окреслена основними когнітивними (семантико-семіотичними) рамками [11, с. 590–591].

Основною семантичною ознакою є «терпимість», тобто «з терпінням ставитись», «співіснувати і терпимо ставитись до «інакшості» того, хто поряд» [14, с. 370]. У значній джерельній базі знаходимо повний діапазон варіативності щодо інтерпретації цієї категорії. І зазначимо, що часто толерантність асоціюється з «терпимістю». Толерантність тут *«терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань...»*, а також *«терплячість до несприятливих емоційних факторів»* [7, с. 493–494]. Це визначення виносить на передній план таку ознаку як «терпимість та терплячість». Саме ці семантичні компоненти маніфестують *«зазнання моральної шкоди, психоемоційних та ін. уражень через неантагоністичне ставлення до того, хто існує поруч»*. Інакше кажучи, *«не страждати через те, що поряд є хтось або щось інше»*. Так чи інакше, ***«той, хто поводитьься толерантно, не повинен страждати або страждати, не показуючи свого психоемоційного дискомфорту»***. У цьому випадку виникає цілком логічне запитання: чи бути толерантним у стосунку до того, хто проявляє толерантність, але сам зазнає певних страждань. Очевидно, що у цьому випадку толерантність є явищем одностороннім – коли **«інакшість»** потрапляє в окреме, сформоване та збалансоване середовище, і воно – середовище проявляє толерантність, але при цьому це «чужорідне явище» може поводитися не надто толерантно (виважено, коректно) до самого середовища.

Група інших джерел розглядає толерантність як соціокомунікативну категорію, основною ознакою якої є намагання досягти консенсусу, гармонії і порозуміння в соціальному (культурно-комунікативному) середовищі – «моральна якість, що характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок та поведінки інших людей... і виражається у прагненні досягти взаєморозуміння [8, с. 92]. Інші джерела тлумачать толерантність як «здатність людей вступати у плідну комунікацію на основі поваги до його своєрідності і свободи» [16, с. 201]. Тут, як бачимо, категорію толерантності репрезентує така семантична ознака як *«повага до*

своєрідності іншого», а «терпимість – зазнання страждань та моральних збитків» відсутні. Ця децю уточнена дефініція є новим ракурсом в інтерпретації зазначеної категорії. Власне, за нею стоять нові етика, світогляд та навіть філософія.

Інша частина джерел тлумачить толерантність крізь призму етичних норм та правових стандартів, через «право на існування», «право на «іншість» чи «інакшість» і **не зазнавати через це утисків чи дискримінації**. Тобто «право бути іншим – не таким, як статистична більшість. Тут мається на увазі і «відсутність сегрегативних сегментів у соціально-політичній системі, і наявність соціального комфорту для усіх її членів». В інших інформаційних площинах фокусується увага на «рівновартості усіх членів суспільства та свідомому пригніченні почуття неприязні до іншого» й «іншість» тлумачиться як сучасна філософсько-антропологічна категорія» [7, с. 493–494].

На цьому етапі опису проблеми за акцентуємо увагу на тому, що більш розлогим інтерпретаціям толерантність піддається в епоху Просвітництва, але більшою мірою вона розглядається у контексті «віротерпимості» – релігійно-світоглядна толерантність.

Беззаперечним є те, що впродовж останніх століть в європейському та світовому просторах толерантність як категорія окреслилась та визріла як базова і ввійшла в соціокультурний та ментальний простір як органічний елемент. Більше того, правова база, конституційне право європейських країн рецептували, розробили, вдосконалили, та рельєфно описали цю категорію і запустили програму імплементації в діючі системи. І це, безперечно, є досягненням з точки зору еволюції людського суспільства.

Зворотній бік цієї проблеми полягає у тому, що друга половина ХХ ст., а особливо початок ХХІ ст., були затьмарені низкою терористичних актів, конфліктів на етнічному, релігійному та ін. ґрунтах. Також, як зазначалося вище, лавина мігрантів з країн Східної Європи, особливо Азії та Африки, яка накрила Європейський континент, спричинила соціальну нестабільність. Не вплинули суттєво на ситуацію і наявність значної кількості гуманітарних програм, багатомільйонні інвестиції у соціальні програми та ін. Однозначним є те, що, йдучи шляхом гуманізації соціокультурного простору

і послуговуючись толерантністю як програмною та базовою категорією, євроспільнота (тут однаковою мірою і Північна Америка, і Австралія та ін. країни з високим рівнем економічної культури, рівнем життя та соціальними гарантіями) не виробила імунітету, не створила системи самозахисту, стала безпорадною перед лавинами мігрантів... І, слід зазначити, що саме мігранти не завжди є коректними, етично налаштованими та толерантними у стосунку до регіону чи країни, яка надає їм притулок. **Тут впливло питання міри добродійності, межі доброзичливості, доцільності цієї високої самопожертви.** Актуальним став вислів «вгамуй щедрого, щоб не довелося його рятувати милостиною». **Тут необхідно звернутись до текстів Святого Письма, оскільки воно є джерелом толерантності та християнської етики,** та ще раз більш пильно і скрупульозно переглянути (навіть ревізувати) цю категорію.

У текстах Біблії (тут йдеться про Новий Завіт) на тлі тотальної, всеосяжної та безпрецедентної любові до навколишніх Ісус Христос, апостоли, послідовники віри Христової та навіть Всевишній **могли проявити гнів, різкий осуд, покарання, жорстку поведінку** та ін. У Святому Письмі християнська любов **не є безмежною та всеосяжною.** Вона, як бачимо, має межі, а жорсткість, з якою реагує на реалії життя носій християнської моделі світу та моралі, не варто сприймати як відхід від канонів християнської любові. Тут можемо звернутися до сфольклоризованої мудрості «б'є – значить любить», яка вказує на необхідність поважати закони Божі. Чемність повинна бути притаманна не лише віруючим християнам, а й тим, хто послуговується цією чемністю, хто прибігає за допомогою, щедротами, хто просить підтримки та пожертви. Варто наголосити, що біблійний текст переповнений історіями, притчами, фразеологізмами, афоризмами та словосполученнями, які стали крилатими, а мудрість – універсальними формулами буття. Своєю поведінкою Ісус Христос дає настанови учням та послідовникам своїм, є своєрідною моделлю поведінки, яку варто застосовувати у тому випадку, коли перед тобою стоїть невинуватий грішник, фарисей чи ін. злочинець. Він закликає до жорсткого ставлення тих осіб, які ігнорують та зневажають волю Всевишнього, порушують приписи, які викладені у заповідях. Так, скажімо, Господь виганяє

з Раю Адама і Єви за те, що вони проігнорували одну з базових настанов – не чіпати плоду з дерева пізнання добра і зла. Бог не вибачив такого зухвальства, не відпустив цей гріх. Перші люди стали *persona non grata*, були вигнані за межі райського саду [2, с. 3]. Це дуже жорстоке покарання – людина була змушена радикально змінити свій спосіб життя – у важкій праці здобувати хліб і в муках народжувати дітей. Інакше кажучи, невміння поводитися, відсутність поваги до законів, безвідповідальність та ігнорування базових правил дає моральне право (у Біблії це право Бога) позбавляти цинічно налаштованих людей послуговуватись даними благами. Поведінка Бога щодо Адама і Єви однозначна і безкомпромісна – **не місце їм у системі, яку вони зневажають.**

Змішання мов унаслідок вавилонського стовпотворіння теж було жорстокою дією з боку Всевишнього. Не лише будівничі втратили здатність комунікації і розділились за мовно-етнічними ознаками. В результаті такої диференціації намарно пропав їхній труд, більше того, почалися різного роду протистояння і навіть міжусобиці, війни, кровопролиття [2, с. 10].

Жорстокою формою поведінки Всевишнього можна вважати випробування Авраама, основною вимогою до якого було вбивство єдиного сина – Ісаака. Авраам пережив важку драму, травму душі, погодившись власноруч убити сина, щоб у такий спосіб довести Богові свою вірність та любов. Він не знав, що в останню мить Бог зупинить це дійство і кров не проллється. Авраам був підданий душевним тортурам, зазнав страждання, що теж може бути інтерпретовано як жорстоке ставлення до своїх благовірних [2, с. 20].

У текстах Святого Письма є велика кількість історій, які свідчать про неблаганність, жорсткість, відсутність милості та по-блажливого ставлення до порушників законів та настанов Божих. Інколи Всевишній посилає страждання навіть тим, хто не вчинив ніякого гріха. Так, скажімо, значних страждань зазнає ізраїльський народ, який сорок років блукав пустелею у пошуках своєї прабатьківщини (землі обітованої). І з волі Отця у процесі цих мандрів вимирає все покоління, яке зазнало рабства (були рабами у серцях своїх), що, власне, і було кінцевою метою цих блукань. І, як на-

слідок, на землі ізраїльські прийшли лише ті, хто був народжений вільним. Це випробовування було вимушеною мірою, важким іспитом, і вони перенесли чималі муки і страждання [2, с. 70].

Не можна не назвати жорстокою поведінку Творця стосовно всіх жителів Землі, коли було влаштовано потоп і врятувалися лише Ной з родиною та невелика кількість тварин. Усі ж інші жителі і тваринний світ сталим жертвами небаченої повені. В цьому епізоді теж констатуємо відсутність усепрощення та милосердя, а бачимо жорсткість, однозначність дій та безкомпромісність [2, с. 67].

Бог часто посилає смерть як покарання, як відкуп провин, які чинить людина. Наприклад, у Книзі Левит у притчі про «Смерть за Богозневагу» знаходимо *«І Господь промовляв до Мойсея, говорячи: «Виведи того, хто проклинав, поза табір, і покладуть усі, хто чув, свої руки на голову його і закидає його камінням уся громада»* [2, с. 130]. Звичайно, такий наказ – смертна кара – є найважчою формою впливу на буття людини. Але Бог віддає такий наказ, і це сприймається як належне в контексті боговідступництва, гріхопадіння, непокори Всевишньому, порушення Закону Божого.

Беручи до уваги факт вселили Бога, його спроможність втрутитись у плін історії, змінити реальність і пустити течію людської історії в інше русло, ми є свідками різних подій, які не назвемо інакше як вершиною жорстокості. Таку картину спостерігаємо в епізоді усічення голови Іоана Хрестителя [2, с. 21] чи вбивства Іродом немовлят [2, с. 4].

Новий Заповіт насичений багатьма епізодами, коли Ісус Христос звертається до книжників, фарисеїв, первосвящеників, митарів, лицемірів, грішників та ін. з неприхованими образами, називаючи їх підлотою, духовними злиднями, морально недолугими, одержимими пихою, скупістю, заздрістю. Христос відкритим текстом лає своїх опонентів, ображає, коли прилюдно говорить про їхню ницість, віровідступництво, лицемірство, фальш тощо.

У Новому Заповіті знаходимо не лише словесні образи та припущення Христом своїх опонентів, а навіть факти рукоприкладства, коли він виганяв торговців із храму. В Євангелії від Іоана знаходимо: *«...і знайшов Він, що продавали у храмі волів, і овець, і го-*

лубів та сиділи міняльники. І зробивши бича з мотузок, Він вигнав із храму всіх – овець і волів, а міняльникам гроші розсилав і попервертав їм столи» [2, с. 144]. Цей текст засвідчує, що факт рукоприкладства – це безпосередня фізична дія, що є дещо несподіваним у поведінці Ісуса Христа, бо він є вершиною християнської любові, всепрощення, толерантності, який закликає молитись навіть за ворогів своїх.

Текст Святого Письма насичений фактами різкого та жорсткого ставлення апостолів, пророків, праведників та ін. до порушників законів Божих. Хоч праведники і є взірцем гуманізму, Господньої любові, покори, терпіння і компромісу, та їх комунікативна поведінка (на перший погляд) свідчить про протилежне. Тут не йдеться про жорстокість Божих та Христових опонентів, низку яких очолюють Каїн, Ірод та сам диявол, а про особистостей, поведінка яких стала фундаментом християнської моралі та етики, а подвиг їхньої любові став символом християнства. **Ісус Христос, пророки, учні Христові в окремих випадках були достатньо жорсткими. І це не суперечить концепції християнства.** Це свідчить про те, що «добро» та «любов» при потребі можуть себе захистити, постати перед злом як міцний та непохитний мур і не дозволить злу проникнути всюди і заповнити всю дійсність. **Добро не стає злом**, а лише у стосунку з непримиренним противником може використати його ж правила та методи. Така поведінка з точки зору християнства є виправданою та вмотивованою. Добро не повинно ставати легкою жертвою грубої, вульгарної та лицемірної сили, бути уразливим. У текстах Біблії воно знаходить унікальні формули свого виправдання – це моменти істини – проявляє непохитність, недвозначність дій і оголює зло – показує його підступність або знищує як таке. *«Якщо вдарили в одну щоку – підстав другу»* не є однозначною формулою, константою чи абсолютом. В окремих випадках може бути застосована протидія.

Повертаючись до проблем сучасної полівекторної та полікультурної Європи, говорячи про толерантність як про генеалогічний принцип, базову моделюючу категорію, а також про виклики, з якими зіткнулись процеси об'єднання, **слід пильніше придивитись до текстів Старого та Нового Заповітів, вичитати епізоди**

різкої та навіть агресивної поведінки Творця, Христа та його приборників і переосмислити ці факти у контексті новітніх культурних та геополітичних процесів. Такі факти не можна вважати жорстокістю чи порушенням норм та прав людини, а виключно раціональними вчинками. Адже капітан рятувального судна, який підбирає на борт потерпілих, не може піднімати з води необмежену кількість – усіх бажаних, а лише стільки, скільки дозволяє вантажопідйомність його судна. Перевантаженість може стати причиною ще однієї катастрофи, коли на дно підуть урятовані і рятувальне судно з екіпажем. **Тому відмова врятувати всіх є розумною, гуманною та раціональною дією.**

Жорстке та антагоністичне (на перший погляд) ставлення до бажаних проникнути та євроконтинент або тих, хто прибув на його терени, не можна відносити до некоректності, але є бажаним та навіть обов'язковим. Також шлях «окультурення» низькоконтекстних культур та етнокультурних груп потрібно тлумачити як форму надання культурно-просвітницьких послуг, метод формування комфортного простору як для корінного європейця, так і для того, хто бажає замешкати в європейському домі. Крім іншого, така модель є поведінковою парадигмою і для інших регіонів планети, які наділені ознаками соціоекономічної та ін. привабливості. Також слід ще раз наголосити на тому, що християнська толерантність як засада та базова модель світопорядку в результаті таких фільтраційних (селекційних) дій не постраждає, а набуде нового звучання та інтерпретації. Також на цьому тлі необхідно здійснити «перезавантаження» правового простору, привести його у відповідність до оновленої інтерпретації толерантності. Такі дії неодмінно приведуть європейську та світову спільноту до здійснення окремих корекцій інформаційно-комунікативного поля. **У цих процесах слід виділити та чітко зартикулювати такі категорії як «чужий» та «інший».** Це, власне, та призма, без якої погляд на проблему не набуде повноти та об'єктивності. Зазначимо, що впродовж останнього десятиліття цим понятійно-категорійним структурам приділено немало уваги, але все ж ще недостатньо для того, щоб збагнути їх глобальність та системні функції у процесі формування оновленого європростору. Також у розгляді цієї бінарної мо-

делі (радіше «біполярної») варто активізувати категорію християнської толерантності. Власне, вона дасть змогу відійти від рафінованості, а буде актуалізованою у форматі об'єктивних європейських процесів, надасть стабільності і допоможе виробити механізм самозахисту, створити своєрідну «іммунну систему». Продемонструвати жорсткість, безкомпромісність, відпрацювати низку законів та протидій тим силам, які руйнують усталений світопорядок, є необхідністю та вимушеною дією. Її диктують умови, об'єктивна реальність. **Жорсткість до будь-яких видів інтервенції та дестабілізації не варто розцінювати як втрату толерантності, а лише як дію самозахисту, спробу врятувати гуманний світопорядок.** Варто також згадати те, що чимала кількість мислителів минулого попереджали та закликали до збереження культурно-світоглядного балансу, що момент імперативу є доречним та виправданим [17, с. 128]. Тут додамо. Сучасний Ізраїль не назвемо країною з низьким рівнем соціальної культури, нецивілізованою, неетичною, в якій не дотримуються прав людини чи порушуються міжнародні правові конвенції. І у цей час ми побачимо на всій території країни значну кількість озброєних чоловіків і жінок. Вони ж готові у будь-яку мить без попереджень застосувати зброю і знищити порушника спокою – того, хто становить небезпеку для навколишніх. Такий високий рівень самозахисту і агресивної налаштованості стосовно порушників соціальних норм є вимушеною потребою і проявом гуманізму – необхідністю захищати громадян, усталений порядок, спокій.

Власне дії із самозахисту необхідно представляти та інтерпретувати в етико-правовому полі як прояв гуманізму [15, с. 130–131]. Також слід наголосити, що у процесі переформатування європростору (йдеться про сьогоднішній день і найближче майбутнє) не лише перегляд та переосмислення категорії толерантності у культурно-інформаційному середовищі є на часі, але і низка інших категорій, які так чи інакше пов'язані з девіаціями, з можливими ризиками та викликами [24, с. 33–34].

Формування нової культурно-етнічної картини світу у перспективі буде пов'язане з вирішенням і багатьох інших проблем, пов'язаних з ментальністю, релігійно-світоглядними специфіка-

ми, а також з адаптативними особливостями різних культур [3, с. 22–23]. Однозначним є те, що автентична культура є своєрідною генетичною формулою (набором), і коли вона вперше у своїй історії вступає у конфлікт з іншою структурою, то не завжди можна передбачити наслідки таких зіткнень²⁶. Процеси цих асимілятивно-контактних зіткнень тривають у Європі з моменту падіння Берлінської стіни. Вони з різною інтенсивністю протікають у Європі і, очевидно, не втратять своєї актуальності у найближчі десятиліття, тож проблема збереження в рамках європростору етико-культурної стабільності буде тісно пов'язана з корекцією категорії толерантності, з інсталяцією її в європейську модель світу. Ці процеси пов'язуються з концептуальною позицією світової спільноти – необхідністю збереження загальної тенденції – гуманізації світу людини, усієї сфери людського буття [13, с. 92–93]. У зв'язку з цим такі явища як діалог культур, формування інформаційного простору, збереження культурно-екологічного балансу, гарантія фізичної та морально-духовної безпеки усьому населенню континенту, уникнення спалахів ксенофобії, недопущення поширення ультраправих чи ультралівих ідеологій, мінімізація напливу низькокультурно адаптативних етногруп на територію Європи, збереження соціокультурного балансу та багато ін. є та залишаються актуальними, тож і базова категорія – толерантність – вимагає переосмислення, перегляду. У цьому контексті особливо актуальним висвітлюється питання ролі та місця толерантності в етичних та правових системах європростору.

Література

1. Аверинцев С. С. Риторика и истоки европейской литературной традиции. Москва, 1996.
2. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Українське біблійне товариство, 1992.
3. Гачев Д. Н. Ментальности народов мира. Москва, 2008.
4. Гумилев Л. Н. Этносфера. История людей и природы. Москва, 1993.
5. Джонсон А. Тлумачний словник із соціології. Львів, 2003.
6. Загальна Декларація Прав Людини. Режим доступу: <http://www.histori.org.ua>
7. Этика. Энциклопедический словарь / под ред. Р. Г. Апресяна и А. А. Гусейнова. Москва, 2001.

8. Єрушевич Г. Д., Мельник Я. Г. Логіка та етика. Івано-Франківськ, 2016.
9. Конфуцій. Уроки мудрости. Сочинения. Москва, 2002.
10. Мельник Я. Г., Криворучко Н. В. Прологомени до українського дискурсу. Івано-Франківськ, 2012.
11. Словарь философских терминов / научн. ред. В. Г. Кузнецова. Москва, 2004.
12. Снайдер Тімоті. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. Київ, 2014.
13. Соціологічна енциклопедія. Київ, 2008.
14. Социологический энциклопедический словарь / ред.-координатор Г.В. Осипов. Москва, 1998.
15. Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983.
16. Хамитов Н., Крылова С., Минаева С. Этика и эстетика. Словарь ключевых терминов. Киев, 2009.
17. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки мировой истории. 1. Гештальт и действительность. Москва, 1993.

ФАКТОР СТРАТЕГІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

CZYNNIK STRATEGII W UKRAIŃSKICH PROCESACH POLITYCZNYCH

- *Ніщо так не обтяжує та не пригнічує народ і людину,
як тривала невпевненість*
С. Цвейг
- *Коли йдете далекою дорогою, не цурайтесь інколи перепитувати і
переконуватись у вірності шляху*

Серед найбільш ґрунтовних праць українських вчених, присвячених дослідженню стратегії і тактики державної політики в цілому, виділяються розвідки Г. Почепцова «Стратегічний аналіз. Стратегічний аналіз для політики, бізнесу і військової справи», Б. Кухти «Політична влада та її рішення», А. Пойченка «Політика: теорія і технології діяльності» та ін. На думку останнього, основою розробки політичної стратегії є пошук екстраординарної мети – мети розвитку, найбільш важливої для країни, особливо у кризові періоди... Значення політичної стратегії і тактики особливо зростає за умов нестабільності суспільно-політичного розвитку, розгортання кризових явищ в окремій країні, у певному регіоні або у світі в цілому.

У своєму науковому доробку Г. Почепцов стверджує, що стратегія посилює сильного гравця, але може послабити слабого, оскільки в нього немає достатнього ресурсу для виконання власної стратегії. В будь-якому випадку, це завжди боротьба з протидією [16, с. 140]. Власне він доводить: *«щоб влучити «в точку» в майбутньому, треба віднайти відправну «точку» в сьогодні, щоб здійснити низку операцій щодо переходу теперішнього в майбутнє»*. Для цього потрібно формувати новий формат мислення, що дозволить поєднати не лише короткотермінові, а й довготермінові варіанти контекстів [18, с. 234].

Зосередившись на політичних стратегіях Г. Почепцова, спробуємо спроектувати їх на сучасні українські реалії.

1. **Стратегія особливо актуалізується тоді, коли їй протистойть чужа стратегія** [17, с. 38]. Особливості українських ментально-культурних та історико-політичних реалій засвідчують

тип моделювання: якщо наявним є зовнішній агресор – об'єднання буде більш імовірним та результативним, аніж у вирішенні внутрідержавних та міжособистісних конфліктів.

2. Стратегія важлива, коли виникає взаємодія різних рівнів. Інформаційний рівень вступає у взаємодію з публічним, політичним, далі з економічним, фінансовим і т.п. Управління в таких умовах здійснюється на усіх рівнях почергово та з координуючого центру [17, с. 40]. Тут маємо на увазі те, що стратегія держави повинна не лише бути адекватною, інформаційно наповненою та постійно ротуватись в інформаційному полі суспільства для надання їй легітимності та підтримки з боку населення, але й відповідати фінансовим можливостям та потугам суспільно-політичної системи.

3. Необхідний та очікуваний результат може зняти напруження в суспільстві внаслідок соціальної нерівності, може стати перехідним містком порозуміння між вищою, середньою та нижчими ланками управління (суспільства загалом). Стратегія орієнтована на довготривалий процес, тому повинна включати в себе низку ризиків, які будуть спричинені безпосередніми діями та тактиками чи їх відсутністю, у залежності від обставин. Вона повинна бути не лише адаптованою до конкретного політичного простору, але й наділеною окремими хронотипними характеристиками. Тобто просторово-часовий формат та вимірність дадуть змогу чіткіше оцінити можливості її реалізації.

Якщо говорити про право на реалізацію, активізацію стратегії, то доречним буде звернутись до процедури її визначення, оскільки стратегічне моделювання пов'язане зазвичай з архетипно-фреймовими особливостями кожної нації, специфічними рисами зовнішньополітичних інтенцій і низкою інших чинників. У цьому контексті слухним видається зауваження С. Дацюка, який звертає увагу на невідповідність розробників сучасної української стратегії типам мислення та архетипної поведінки, способу діяльності суспільства. Причина в наданні вищого статусу, поваги, важливості і т.п. іноземним «стратегічним розробникам» на відміну від вітчизняних. Недостатність фінансової підтримки та соціальної ініціативи науковців, виділення мінімуму коштів на потреби науки призводять до небажання експертів добросовісно працювати в Україні,

розробляти та впроваджувати власні програми, стратегії і форми розвитку майбутнього українського суспільства. А найчастіше такі розробки, якщо все ж таки мають місце, є *замовними* – під певну партію, програму, політичного лідера чи фінансового олігарха. В результаті для роботи над «українським шляхом розвитку» запрошуються міжнародні експертні групи.

Наявність детально розробленої, вираженої та ефективної політичної стратегії є свідченням політичної сили, могутності держави. Доречно буде згадати досвід США, де авторитет Г. Кіссінджера, З. Бжезинського та ін., попри деякі розбіжності у їх стратегічному баченні розвитку Америки, є беззаперечним. Перший був класичним реалістом, його базова геостратегічна модель виходила з кількополюсності світової політики, а Сполученим Штатам відводилась роль керівника та організатора нової міжнародної рівноваги [23]. Другий же постав як носій комбінованих реалістично-транснаціональних поглядів. Його базова геостратегічна модель виглядала складнішою: трикутник США – Західна Європа – Японія (союзники) перебуває у нестабільному середовищі, яке формують економічний Південь (партнери) та СРСР, Китай і їхні сателіти (суперники). Відповідно роль Америки полягала у зміцненні трикутника, залученні партнерів і стримуванні суперників. Спільним для Г. Кіссінджера та З. Бжезинського був акцент на безпеці та процвітанні Сполучених Штатів [23].

На думку окремого кола дослідників, стратегія держави повинна ґрунтуватись на філософських засадах розвитку людства, регіону та країни; містити ідеї і цілі, відпрацьовані та вивірені у колі суспільствознавців, психологів, юристів, соціологів, культурологів, економістів, політологів та ін. Водночас, якщо говорити про стратегію як цілісний системно організований концепт і погляд на суспільний розвиток впродовж тривалого часу, варто зауважити, що стратегії можуть бути значною мірою утопічними за формою. Та за змістом їх результати підтверджують або спростовують ту чи іншу прогнозовану модель чи стратегію. За словами уже згаданого українського дослідника Б. Кухти, метою реалізації національної стратегії «повинен стати стан досягнення рівноваги політичної системи» [10, с. 143].

Стратегія визначає і забезпечує основний напрямок політичної діяльності суб'єктів влади та політики. Її об'єктом є формування головної мети, програм у цілому та на окремих етапах політичної діяльності суб'єктів політики, визначення шляхів та засобів їхнього досягнення. Особливо актуальною стратегія виявляється в умовах демократизації громадського життя, коли визначаються основна програма, головний напрямок у політичному процесі, черговість політичних проблем, що вирішуються [13, с. 185]. Як відомо, держави міжвоєнного періоду розробляли загарбницькі стратегії щодо переділу світу. Однак лише СРСР і США вдалося певною мірою зреалізувати їх та зробити довгостроковими.

Для формування стратегії необхідні перш за все: **бачення** суспільного розвитку, політичних, соціальних, економічних, культурних процесів; **бачення** віртуальної моделі майбутнього, переоцінка існуючих аксіологічної моделі та ідеалів суспільства; **осмислення** теперішнього стану політичної системи у контексті еволюційних процесів; нове **духовно-політичне самовизначення** державно-економічної та політичної систем, яке реалізується через пошук ідейної домінанти (ідеалу) національного розвитку, спроможної стати ціннісною базою для реорганізації соціально-політичних ресурсів, наділеної здатністю демонтажу старої, атрофованої моделі політичної системи та ін. Політична стратегія держави не лише закріплює систему цілей та заходів економічного зростання, розвитку, стабільності тощо, але й визначає модель ціннісних орієнтацій, спрямованих на самозбереження цілісності, суверенності держави та захист національних інтересів. Особливо стратегіями та стратегією є актуальними після важких історичних потрясінь. Стратегія допомагає оговтатись після великих втрат і дає енергію життя.

Вищеозначені положення розвиває український соціолог В. Тертичка, який вважає, що формування політичної стратегії державної політики нерозривно *пов'язане з проблемами визначення цілей суспільно-політичного розвитку*. «Актуалізація процесу цілевизначення обумовлена базуванням його на суспільних цінностях й обов'язковому визначенні державної стратегії країни. Загалом визначення чітких цілей державної політики та виявлення наявних обмежень є достатньо складним інтелектуально-організа-

ційним процесом, оскільки цілі є кінцевим результатом, що його намагається досягти державна політика. Для аналізу державної політики характерним є розмежування понять «цінності», «цілі» й «завдання», а також її фундаментальних цілей, що фіксуються в спеціальних документах – конституціях чи відповідних законах», – зазначає дослідник [26, с. 12–13].

В історії Української держави традиційно не існувало дієвої власної зваженої стратегії. Проблему стратегування в той чи інший період політична верхівка вирішувала шляхом імплантації в український політичний простір стратегій інших державних систем (Австро-Угорщини, Польщі, Росії, СРСР). Тут наголошуємо – не мрії, романтичних прагнень творчих особистостей, а тривалої та методичної політики. Вона, власне, маніфестується солідарністю і сфокусованістю інтелектуальної енергії еліт та почерговими діями, зорієнтованими на кінцевий результат.

В українській політичній моделі зазвичай стратегія партії стає предметом обговорень перед виборами або за умов необхідності отримання певних бонусів чи перемоги в окремих політичних баталіях. Як показав історичний досвід, усі домінуючі партії України використовують термін «стратегія» зазвичай як гасло чи заклик, своєрідний стимулятор та імітатор...

При детальнішому обговоренні фактора стратегії з'ясовується, що найдалшим стратегічним прицілом виявляється здобуття перемоги і доступ до матеріальних, фінансових та інших благ. Такий варіант вживання терміна «стратегія» є відволікаючим... Ілюстрацією цього положення є те, що ці партії, декларуючи певні магістральні зміни, обмежились перерозподілом влади та майна. До початку воєнних дій на території України жодна з них не намагалася вивести країну зі стану політичної та економічної депресії, надавши їй цілеспрямованого економічного імпульсу.

Сучасний дослідник С. Дацюк визначає стратегію як «орієнтацію системи в просторі і в тривалому часі через усю сукупність реальності. Стратегія складається з концептуальних стратегем, тобто принципів нормування реальності (нове уявлення) задля власних цілей. Стратегія потребує програм, проєктів та планів, але принципово не включає їх у своєму змісті і не зводиться до них

[6]. Відсутність таких довгострокових сценаріїв, цілей не дозволяє спрямовувати управління державою в потрібному напрямку руху і розвитку.

Складність стратегії полягає в тому, що кожен її елемент чи галузь впливають на інші сфери життя, тобто є системними. Тому стратегія повинна розроблятися перш за все національними експертами, фахівцями, дослідниками, які мають чітке усвідомлення ментальних типів мислення і поведінки, особливостей історичних традицій. Безперечно, залучення іноземних фахівців теж є бажаним та необхідним.

Формування та реалізація державної стратегії повинні, крім усього іншого, відповідати соціальним умовам та запитам, які переживає суспільство (українське), а також мати широку підтримку громадян, бути зрозумілими та чітко визначеними, принаймні, хоча б оприлюдненими та чітко, в усій повноті, розтлумаченими спільноті. У цьому випадку першочергового значення набувають створення традицій та організаційних засад суспільного обговорення внутрішньо- та зовнішньополітичної стратегії, громадський моніторинг та контроль з боку громадянського суспільства. Лише за такої умови громадянське суспільство матиме двосторонній зв'язок та вплив на владу, а влада, у свою чергу, забезпечуватиметься додатковими аналітичними ресурсами для зваженого корегування державної зовнішньополітичної стратегії [14, с. 432]. Інакше кажучи, існує потреба у розвитку потенціалу гнучкого і змагального визначення пріоритетів України у взаємодії з міжнародною спільнотою.

Б. Гаврилишин у відомій праці «До ефективних суспільств: дороговкази в майбутнє» наводить думку, що ефективність держави може оцінюватись відповідно до економічного, політичного, соціального критеріїв [5, с. 39]. Відповідні характеристики майбутньої стратегії можна згрупувати у діалектичному взаємозв'язку та взаєморозвитку основних сфер:

1) у політичній сфері це забезпечення прав людини, надання їй реальної можливості захисту своїх прав, свобода слова, рівноправність перед законом, вільне волевиявлення, сильна і незалежна судова система, розмежування між бізнесом і політикою;

2) у соціальній сфері – високий рівень освіти, культури і науки, можливості для самореалізації, отримання достатніх засобів до існування, праці, соціальна відповідальність та справедливість;

3) в економічній сфері – конкурентоспроможність на внутрішніх і зовнішніх ринках, наукоємна, ресурсомістка структура економіки, вільний ринок, високий рівень інновацій, швидке зростання ВВП, матеріальний добробут населення, малий відсоток безробіття [5, с. 44–45].

Більше того, з урахуванням попередніх коректур можна говорити про те, що **сильна стратегія** не лише може стати основним гарантом безпеки та самозбереження держави як системи. При створенні певних адаптаційних можливостей в умовах глобалізації буде компенсована недостатність ресурсів та зовнішньополітичних впливів. Стратегія завжди визначає поле пріоритетів, завдань і цілей, що базуються на правовій базі держави. Виходячи з національних інтересів вона може обґрунтовувати не лише позитивні напрямки діяльності держави (серед яких безпека, співробітництво тощо), але й негативні (наси́льство, військове вторгнення та ін.). Відповідно відносини з європейськими державами будуються з урахуванням стратегії, що є одним із факторів періодичного блокування з боку європейських партнерів.

Аналізуючи зовнішньополітичні стратегії держав пострадянського простору, можна зауважити, що кожна з них пов'язує напрямки своєї політичної, економічної та ін. діяльності з російськими енергетичними джерелами. Така залежність формує у частини європейських держав уявлення про «російський політичний та економічний простір».

Відтак постає гостра *необхідність обговорення проблеми державної концепції та політичної стратегії*, що зумовлюється неминучістю майбутнього перебігу внутрішньодержавних політичних процесів. (Акцентуємо увагу на тому, що у наші дні абсолютно визначальною стратегією є перемога у війні із звільненням українських територій. Але після перемоги неодмінно постане питання стратегії державного розвитку і побудови України як демократичної країни європейського зразка). Звісно, мова не йде про розробку стратегії всім суспільством, громадянами, кожен з яких

має свою сферу компетенції. Йдеться саме про окрему кількість фахівців, етично, психологічно, соціально компетентних науковців, державних службовців, громадських діячів, аналітиків, які на підставі загальної картини можуть чітко, зрозуміло та аргументовано викласти стратегічні засади розвитку держави. Саме тому на сьогодні складовими елементами формування і коректури *стратегії* вважаємо наступні складники:

1) реформування концепцій та мисленнєвих сценаріїв політичної верхівки за умови обов'язкового стратегічного «перепрограмування» та «перезавантаження» мінімальних програм (які обмежуються однією каденцією гаранта Конституції) і вихід на довготермінові еволюційні схеми. Інакше кажучи, кожен блок, партія, лідер повинні не лише змалювати чітку картину соціально-економічного розвитку на найближчих 5–7 років, а й гіпотетично представити образ реформованої державної системи через 10, 15, 20, 30, 50 років. Окрім цього, необхідно чітко виписати у цьому контексті міжнародний реєстр – місце України у всесвітній політико-економічній композиції. Таке «перепрограмування» методично є дуже простим – кожен посадовець, парламентарій, лідер партії повинен пройти тестування самим електоратом. Інакше очікуваною повинна бути відмова голосувати за ті партії чи лідерів, у яких така програма відсутня. Крім цього, за допомогою мас-медіа та інших структур проводити щорічний моніторинг виконання цих програм, а також здійснювати постійну корекцію процесу їх реалізації. Як зазначає С. Дацюк, лише ті країни є стратегічними, які незалежно від розвитку техніки та технологій забезпечують розвиток мислення, ефективне використання ресурсів випереджаючими темпами [6];

2) актуалізація правового поля, що спрямоване на захист громадянських прав та свобод, створення соціальних стимулів, гарантій та мотивацій до політичної участі [35]. Така актуалізація може бути реалізованою через активізацію наукового потенціалу країни. Зокрема, величезна кількість дипломованих науковців (захисених дисертацій) у галузі юриспруденції, економіки, соціології, політології, етики, філософії та ін. практично не реагують на процеси, що відбуваються в Україні. Скажімо, нафтогазові питання, кримінально-політичні події навколо Ю. Тимошенко, переговори

з ЄС та ін. повинні не лише викликати бурхливі емоції пенсіонерів на площах, а й відобразитись у низці конференцій, семінарів, симпозіумів, круглих столів тощо, проведених за участю провідних дослідників, кафедр, науково-дослідних центрів та інститутів. Власне вони повинні давати компетентну оцінку існуючим реаліям та практичні рекомендації щодо формату, вектора, концепції вирішення проблеми. Беручи до уваги фактор задіяності наукового та науково-дослідного потенціалу у вищезазначених процесах, доводиться погодитись з аналітиками світового масштабу, що в Україні наука як така відсутня. Це підтверджують і рейтинги української вузівської системи;

3) результативність політичних дій, які в процесі переходу до демократії є різними у тих чи інших країнах: у розвинутих політичних системах політичні лідери мають зважені ідеї та бачення, відбувається втілення цих ідей у певні програми, наслідком яких є ефективний розподіл ресурсів (матеріальних, інтелектуальних тощо). Що стосується пострадянського простору, то через відсутність правових важелів та традицій, вирішення проблем набувають мутованих форм і трансформуються в ті чи інші рішення, які є далекими від політично виправданих та поміркованих;

4) врахування реальних природних та людських ресурсів і пошук альтернативних потенціалів з метою раціоналізації еволюційного процесу;

5) нівеляція негативних явищ у правовій сфері – реформи судової системи і комплексна боротьба з корупцією як глобальним і системним явищем.

Наявність стратегії – це перш за все наявність чітко окресленого поля політико-правових дій у кожній із галузей соціальних відносин, визначеність пріоритетів, шляхів і методів цілісного розвитку системи. При цьому стратегії політичних дій завжди повинні бути адаптованими до особливих місцевих обставин. Відповідно важливість мистецтва демократичного реформування зростає, коли духовна система прямує від універсально придатних до особливих стратегій.

Отже, формування і реалізація *політичної стратегії як системи заходів* ефективного програмування, якісне та цілеспрямоване

використання всіх державотворчих ресурсів, налагодження взаємоузгодженої та синхронізованої політико-владної діяльності та конструювання стабільного правового поля є найбільш актуальними проблемами державотворення в Україні. Саме відсутність стратегій породила політичну анемію, беспорядність та «інвалідність» правлячих систем чи партій, які були біля керма України впродовж років незалежності. Очільникам нашої країни слід пам'ятати, що у післявоєнний час відсутність зваженої, конструктивної, зрозумілої широкому загалу стратегії може призвести не лише до політичної деградації України та потрапляння в «зону впливу й інтересів» інших держав, а й до інтенсивної асиміляції, розпаду, маргіналізації та, врешті-решт, втрати суверенітету та незалежності.

Література

1. Башук А.И. Коммуникативные стратегии политического ритуала. ПОЛИТЕКС. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/235/30>
2. Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / пер. с англ.; сост. В.В. Петрова. Москва, 1989.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения. Москва, 1990.
4. Ведута Е. Н. Стратегия и экономическая политика государства. Москва, 2004.
5. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / упоряд. В. Рубцов. Вид. 3-тє, допов. Київ, 2009.
6. Дацюк С. Популярно про стратегію і стратегування [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/46fbf98759430/>
7. Делёз Ж. Платон и симулякр. Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. Томск, 1998.
8. Мельник Я., Криворучко Н. Типологія стратегем мислення у контексті державотворчих інтенцій. Етнос і культура : Часопис Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки. Івано-Франківськ. 2010. № 6–7. С. 172–185.
9. Мельник Я., Криворучко Н. Феномен громадянина у контексті еволюції соціально-політичних систем. Гілея: науковий вісник. Збір-

- ник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2011. Вип. 47. С. 481–493.
10. Кухта Б. Політична влада та її рішення. Львів, 2006. 240 с.
  11. Мироненко П. В. Методологічні основи політичної стратегії і тактики як системи засобів подолання політичної нестабільності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008. – Вип. 42 (підсерія «Курасівські читання»).
  12. Методологічні основи політичної стратегії і тактики як системи засобів подолання політичної нестабільності. Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008. Вип. 42.
  13. Мелков Ю. Пострадянське суспільство: Нове Середньовіччя. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2008. № 3. С. 183–193.
  14. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / за ред. А. Колодій. Київ, 2002.
  15. Плэтт В. Стратегическая разведка. Основные принципы / пер. с англ. Москва, 1997.
  16. Почепцов Г. Стратегія як мистецтво та особливий вид аналітики. Політичний менеджмент. 2004. № 2. С. 24–25.
  17. Почепцов Г. Г. Стратегический анализ. Стратегический анализ для политики, бизнеса и военного дела. Київ, 2004. 333 с.
  18. Почепцов Г. Г. Стратегия. Київ, 2005.
  19. Пойченко А. М. Політика: теорія і технології діяльності. Київ, 1996.
  20. Роберт Грин. 33 стратегії війни / пер. с англ. Е. Я. Мигуновой. Москва, 2007.
  21. Стрэчен Х. Карл фон Клаузевиц «О войне» / пер. с англ. О. Жуковой. Москва, 2010.
  22. Сталин И. О политической стратегии и тактике русских коммунистов [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://petrograd.biz/stalin/5-16.php>
  23. Столярова Н. Политическая стратегия США [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nasima-stolyarova.narod.ru/pp.html>
  24. Стратегія. Вікіпедія. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Стратегія>
  25. Танаев К. Новая политическая стратегия. Москва, 2010.
  26. Тертичка В. В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: автореф. дис. ... доктора наук з державного управління: 25.00.01 / Національна академія державного управління при Президентові України. Київ, 2004. С. 12–13.

27. Украинская государственность в XX веке (Историко-политологический анализ). Київ, 1996. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/ukrxr/zmist.htm>
  28. Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. Москва, 2004.
  29. Шомова С. Политические шахматы. Паблик Рилейшнз как интеллектуальная игра. Москва, 2003.
  30. Шмитт К. Эпоха деполитизаций и нейтрализаций. Социологическое обозрение. Т. 1. 2001. № 2. 600 с.
  31. Gordon A. S. Strategies in analogous planning cases. Access: www.ict.usc.edu
  32. Gordon A. S. The theory of mind in strategy representation. Access: www.ict.usc.edu
  33. Globalization and political strategy. New left review. Access: <http://www.newleftreview.org/?view=2255>
  34. Grymek M. Polityczna strategia a prawa człowieka. Access: <http://polityka.blog.onet.pl/Polityczna-strategia-a-prawa-c,2.ID440292239,n>
  35. Mrozowska S. Strategie działań politycznych. Access: http://www.polism.strony.ug.edu.pl/?id_cat=38&id_art=23&lang=en
  36. Polska scena polityczna: środowiska, komunikacja polityczna, strategie. Kraków, 2010.
- Political Strategy. Access: <http://www.politicalstrategy.org>
- Strategy and Organising – Lessons from the Obama Campaign.

МІФ ТА ПСЕВДОМІФ І ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

MIT I PSEUDO MIT ORAZ DYSKURS POLITYCZNY

• *Міф творить державу.
Держава самостверджується
лише за допомогою міфотворення*

В умовах глобалізації і надшвидкого розвитку геополітичного простору, зменшення ролі національних держав та переходу до мультикультурних відносин маніпуляція свідомістю широких мас населення стає все більш поширеним явищем. У структурі політичної влади та на рівні суспільного мислення часто простежується тенденція до міфологізації картини світу, наповнення міфологемами життєвого простору, формування системи ілюзій (наприклад: Союз *нерушимий* республік *свободных* сплотила *навекі* великая Русь), псевдосакралізація фальшивих цінностей (матеріальних і нематеріальних). Створені міфи і псевдоцінності зазвичай відволікають людину від реальної участі у формуванні культурно-політичного простору, вводять її у стан пасиву, а «сліпа» та наївна віра в примарні ідеї та цілі унеможлиблює формування громадянина та створення власної державницької позиції й адекватних пріоритетів. Саме тому сьогодні актуальним є питання дослідження ролі міфу як явища та різні способи впливу і маніпуляції суспільною свідомістю, а також пошук альтернативних шляхів розвитку не лише для окремих політичних систем, а й цивілізації загалом. Але найбільш актуальним та малодослідженим залишається феномен «псевдоміфу» у контексті формування та моделювання етнокультурних та суспільно-політичних систем.

Міфологія та міфотворчість як механізми самоорганізації та спосіб мислення, починаючи від доісторичного періоду, є невід'ємними та органічними частинами культури. Сьогодні міф бере витoki вже не з усної народної творчості, а з політичних стратегій, напружених протистоянь систем, ідеологій та антагоністичного абсолютизму. Вважаємо, що механізми творення міфу залишаються сталими, лише у наші дні епіцентр змістився у політичні меседжі, медійні системи, інтернет.

Як у часи Давньої Греції, так і сьогодні міф може творитись спільнотою людей для певних цілей, ідей чи завдань (наприклад, згуртування нації, відродження традицій тощо). Актуальною залишається формула: «міф творить епоху – епоха творить міф».

У цій частині роботи спробуємо порівняти способи міфотворення радянської та сучасної епох, гіпотетичні шляхи виходу з псевдоміфічної реальності і звернемо увагу на аномальні форми міфотворчості у сучасній Росії. Такий підхід дозволяє вийти за межі рамок, нав'язаних попередньою методологією. Практичний потенціал запропонованої розвідки полягає у можливості її застосування у сучасній суспільно-політичній практиці, зокрема задля уникнення соціальної утопії та нейтралізації суспільних ілюзій, які виконують псевдогенеруючу функцію у межах етнокультурної системи.

Міф як політична технологія відіграє одну з вирішальних ролей у процесі не лише державотворення, а й виживання та самозбереження системи як такої. Існує теорія, що загибель архаїчних культур та цивілізацій безпосередньо пов'язана з руйнацією міфів. Думка «хочеш зруйнувати державу, цивілізацію – зруйнуй її міф» є об'єктивною та актуальною для всіх держав та епох. Міф складається у суспільній свідомості на основі певних традицій, стереотипів, способів і методів поведінки, стратегем мислення та діяльності. За допомогою різних засобів впливу на почуття, емоції та підсвідомість людини в цілому міф стає основою вірувань та побудови соціальної реальності [10, с. 134]. У процесі будівництва державності створюються ті чи інші ілюзії реальності, які на різних етапах свого розвитку виконують генеруючі функції та мають соціальне призначення. Економічні труднощі, масові психологічні стреси та неповнота ціннісних орієнтацій і орієнтирів поведінки стають домінантами української міфотворчості [22]. За словами В. Бушанського, українська картина світу – це протиставлення багатьох субстанцій... [3; с. 155]. Ключовим є положення, що в Україні донедавна існувало два міфи. Один – національний за духом, другий – розбавлений радянською ідеологією. Лише події останнього року вносять радикальні та системні зміни. Необхідність колективного спротиву призвела до внутрішнього системного переродження.

У науковій літературі існує широке коло тлумачень поняття «міф». На думку одного із дослідників міфу в Україні Ю. Шайгородського, «міф є формою символізації політичного простору» [38, с. 15]. Як зауважує В. Зубицька, «Міф – це символізація невідомих колективних імпульсів, спрямованих на синхронізацію масової поведінки, встановлення і здійснення соціального порядку» [30, с. 43]. Політичний енциклопедичний словник дає такі визначення міфу: 1) реакція на неможливість реально пояснити радикальні суспільно-політичні, соціальні зміни, що відбуваються в житті соціуму; 2) символічна мовна форма політичної культури, що фактично має ті самі цілі, що й ритуал; 3) драматичне, символічно сконструйоване представлення реальності, що сприймається на віру [24, с. 490]. Виділимо базову ознаку поданих дефініцій – «це механізм організації свідомого та підсвідомого з метою формування соціальної цілісності».

Вивченню політичного міфу присвячено праці таких дослідників як Е. Кассінер, Ж. Сорель, А. Вінер, Р. Барт, К. Леві-Стросс, Ю. Лосев та ін. В Україні цією проблематикою займається ряд вчених – філософів, соціологів, політологів: В. Дубицька, М. Головатий, С. Телешун, О. Бабкіна, Ю. Шайгородський, В. Пазенюк, Г. Почепцов та ін. Доктринальною позицією у міфотворчості як синергетично-креативному механізмові формування культурної цілісності є те, що міф як категорія є близьким за змістом до поняття «ідеологія» і виступає генеральним чинником у творенні такої системи. Тут не варто плутати міф з чистою утопією, яка не виходить за рамки ірреальної природи, а залишається ідеєю (теорією, образом), що наділена генеруючою потенцією у сенсі її реалізації.

У контексті створення сакральної системи міфотворчості варто враховувати, що цілі та мета міфу бувають різними. «Епоха тероризму», як називають іноді світ після 11 вересня 2001 року та 24 лютого 2022 року, несе загрозу використання міфології не лише у націєтворчому ключі, але й із застосуванням маніпулятивних технологій, засобів психологічного впливу задля посилення відчуття страху та непевності. Інформаційна зброя, створена з використанням міфів, часто ефективніша за матеріальну, оскільки повністю

програмує свідомість і підсвідомість людини, тобто створює механізми управління її поведінкою [29, с. 223].

Якщо розглядати причини виникнення та поширення у державотворчій традиції України політичних міфів, то серед певної кількості чинників визначальними можна вважати наступні:

1) «ціннісна криза» у суспільстві, передумовами якої стали руйнування так званого «радянського міфу», відсутність об'єднуючого ціннісного начала, об'єднуючої ідеології і як наслідок – утворення своєрідного «вакууму», або біполярності, що залишається переважаючим у сучасний період державотворчих трансформацій [42, с. 20] (така бінарна модель утворилася внаслідок сугестивного впливу радянської ідеології, яка вразила здебільшого східні регіони нашої країни);

2) масивний потік інформації та динамічний розвиток інформаційних технологій, що розширює можливості маніпуляції масовою свідомістю;

3) відсутність у державній інформаційній політиці та масовій свідомості механізмів протидії маніпулятивним впливам, а також відсутність чітких норм їх контролю та регулювання [42, с. 194].

Мова йде про те, що саме тоді, коли життєві установки і цінності зазнають інтервенції зовнішніх факторів (спад економіки, інфляція, підвищення цін на предмети першої необхідності тощо), на тлі відсутності історичного досвіду державотворення людина залишається у невизначеності та розгубленості. На цьому тлі запускаються механізми політичних технологій, які стають основними джерелами творення «іншої реальності». Людина, паралітичний громадянин цьому контексті стає слабкою ланкою, яка не впливає на хід історії [18, с. 183]. Вона з легкістю «підсїдає» на утопічні ідеї і зрештою стає їх жертвою. Відсутність згуртованості, здатності до колективного цілеспрямованого спротиву, нездатність самоорганізовуватись і у своїх намірах бути послідовними і дійти до логічного завершення породжує процес деміфологізації культури. Інакше кажучи, етнос, нація, культура у надрах свого колективного «я» знижують валентність ідеї свого існування – запускається процес саморуйнації. Також зазначимо, що подана картина зазнає внутрішніх радикальних змін після ро-

сійської агресії – був запущений внутрішній конституюючий механізм, тоді як російська міфотворчість демонструє принципову генеративну імпотенцію. Вона стає першопричиною і каталізатором внутрішнього розпаду.

Спостерігаючи за динамікою сучасних так званих антикризових міфологем, які експлуатуються задля маніпуляції свідомістю громадян, зазвичай у передвиборчий період, можна сказати, що однією з найважливіших технологій, які застосовують політтехнологи, є імітації або ілюзії міфу, – йдеться про міф утопічного характеру. Він, до речі, є дієвим лише на короткі історичні періоди.

Сучасні політичні технології спроможні сформулювати віртуальну соціально-політичну реальність на основі побудови міфологем, міфосюжетів. Так, скажімо, як це було створено в радянську епоху, коли працювала потужна ідеологічна індустрія, система державних інститутів, основною метою якої було формування міфопростору – соцреалізму радянського типу. На сторожі цього поля стояли армії ідеологічних працівників, які дбали про повноцінність та репродуктивність (в сенсі ідей та міфів). Однак ними ж таки були вихолощені та викинуті позитивні складові, які могли вилікувати та оздоровити систему. Інакше кажучи, засліплені ідеологемами та міфом про свою історичну правоту, повноцінність та велич, державні мужі втратили відчуття реальності, і наступила фаза системного розкладання. Це все відбулося на фоні руйнації міфу, в епіцентрі якого були «комунізм», «історична місія», «марксизм-ленінізм»... Формула «Союз *нерушимый* республик *свободных* сплотила *навекі* великая Русь...» втратила свою актуальність і стала всього лише частиною віджилої радянської риторики.

Якщо говорити про міф як певну сукупність ознак у творенні політичної дійсності, то можна виділити найбільш поширені *типи політичних міфів*, що застосовувались протягом історії. Сюди відносимо і так званий *міф про свою унікальність, про надгероїчне минуле чи про сильного вождя*, що «здатен вивести країну на вищий рівень розвитку», забезпечити стабільність і процвітання [28, с. 331]. Маючи глибоке радянське коріння, цей

тип міфу застосовується сьогодні у виборчих децизіях в Російській Федерації.

Українські реалії демонструють складний процес народження громадянина та громадянського суспільства, а відповідно і якісно іншого міфу. В українській соціально-політичній дійсності є запит на новий міф – не утопічний, не у формі самооспівування, а креативно-когезійний. В його засаді закладені такі категорії, як «свобода» та «незалежність».

«Міф сильної єдиної держави», яка дбає в інтересах народу і для народу [28, с. 358] перманентно, але не завжди результативно експлуатується усіма, хто у сізифових намаганнях хоче здобути та утримати владу. Результатом такої політичної риторики є зневіра народу, депресія та втрата політичної активності. Оскільки державна влада радянського зразка була виключно в руках партії, яка наочно демонструвала «запаморочення від успіхів», то й міфічна парадигма базувалась на зміцненні її авторитету та «показовій міцності» у суспільстві. Зараз спостерігаємо інерційний рух у тих державно-політичних системах, які не змогли ментально звільнитися від радянських ідеологем.

«Міф народовладдя». Як відомо, ст. 5 Конституції України проголошує єдиним джерелом державної влади в Україні народ. Відповідно закладалась ідея участі народу у здійсненні державних справ. Вибори як явище політичне все частіше були прогнозованими, а населення – все більш пасивним щодо участі у них. Подібна система була життєздатною і в Радянському Союзі, з урахуванням переважання однієї партії. Формально управління державою здійснювалось пролетаріатом, тому міф підтримував віру громадян у політичній участі (адже явка на виборах завжди становила 99,9%). В українських політичних реаліях ця схема була зруйнована двома революціями, а особливо колективним спротивом російській агресії. Останні президентські вибори в Україні продемонстрували крен у бік актуалізації ідеї народовладдя.

«Міф добробуту і процвітання» присутній практично у всіх державах цивілізованого світу, таких як «Великий Китай», «войовнича Північна Корея», «імперська Росія» тощо, найбільш запитуваним є у тоталітарних режимах. І хоча поки немає дієвого міфу

«великодержавності України», але ми є свідками синергетичного відтворення, запит на цей міф продиктований епохою. Добробут відходить на другий план, а на першому запозиціоновані «свобода» і «незалежність», «перемога над агресором».

«Міф дружби народів». Проіснувавши майже 74 роки на «ентузіазмі» 15 союзних республік, міф розвалився разом із системою, яка його будувала. «Дружба і братерство» в умовах тотального контролю і монополії на владу не стали тим фундаментом побудови сучасної демократії, який здатен забезпечити життєздатність і розвиток. Нав'язуваний міф про «братерство та генеалогічну близькість» породив системні зміни у ментальному просторі росіян. Власне, РФ найбільше підійшла ця формула, бо у запропонованій картині світу була визначена роль «старшого брата», і ним були не Естонія, Україна чи Казахстан. Сучасним аналогом такого міфу є до певної міри Європейський Союз, створений на вільному партнерстві, співробітництві та підтримці і захисті своїх членів. У ньому ми не спостерігаємо внутрішньої єдності та одностайності – навіть за умов російської агресії та погроз застосувати ядерну зброю.

Для радянського міфу, на відміну від сучасного, **характерне спонукання до жертвності «в ім'я світлого майбутнього», «в ім'я всемогутнього Радянського Союзу», партії чи вождя: «То в огонь, то в проталину – слава Леніну, слава Сталіну»** [7, с. 131]. Героїка – це виправдання принесення жертв. Тому в Радянському Союзі склався помилковий стереотип про обов'язковість жертв при побудові та захисті ідей комунізму, тимчасом як у стабільних західноєвропейських країнах розвиток не вимагав ні жертв, ні виправдань. У сучасних же умовах кількість людей, які готові віддати життя за свою державу, незначна. І хоча деякі політичні сили під гаслами патріотизму «готові захищати державу», зазвичай ці заклики так і залишаються популістськими гаслами [13].

Якщо говорити про **міфологічний континуум пострадянської епохи**, то закономірним є те, що формування соціального середовища міфотворення в Україні та Росії різняться. Росія за інерцією зорієнтована на специфіку радянських реалій. Переживання

так званого «дистресового», пострадянського досвіду, породження внутрісупільних конфліктів неконструктивної природи привели суспільство у стан розгубленості та невизначеності у власних цілях, цінностях, пріоритетах розвитку [22] та потреби гуртуватися навколо «єдиної Росії» та її лідера. Але Україна, на відміну від нашого північного сусіда, з невеликими труднощами позбувається ідеологічних вивихів. Тут визначальна роль належить Європі, яка сприяє цьому – яка дала можливість вільно пересуватися і не лише рецепту вати європейську модель, а й жити і творити європейську демократичну реальність.

Окрім того, пострадянський часовий континуум дає змогу констатувати існування ще одного виду – *псевдоміфу* – штучно створеного *міфу короткотривалої дії*, що формує неадекватний зв'язок між реально пережитим соціумом подіями та раціональним їх трактуванням. Щоб зрозуміти сутність цього типу міфу, варто поглянути хоча б на передвиборчу агітацію політичних партій. Створюється переважно «напівфабрикат» – псевдоміф, яким успішно «годують» широкі маси населення, що ведеться ще з давніх часів, – «Хліба та видовищ!». Тому обіцянка та сугестивно заінстальована у колективну свідомість ідея є основними складовими псевдоміфу.

Загалом нинішній етап змін, що відбуваються в українському політичному та етнокультурному середовищі, характеризується самотворенням державного міфу. Саморуйнація ідеалізованих образів є неминучим процесом загальної еволюції культурної екосистеми. В українських реаліях формується новий міф (ідеологія), і відбувається це під впливом жорстокої воєнної реальності...

Ми говоримо про те, що до міфів, які склалися історично, слід підходити диференційовано, оскільки його «корені» глибоко вросли у ментальні шари народу. Міф, як показав історичний досвід, схильний до саморуйнації, до виснаження, «втоми» і відходу у небуття. Або ще може бути мертвонародженням, якому не судилося стати загальнокультурною ідеологією та міфологією. Е. Ільєнков у книзі «Об идолах и идеалах» пише: «...ми сприймаємо на віру те, що нам подається системою, державою, батьками. А

фактично це – «чорна скринька», яка нічого собою не являє, але всі «моляться на неї» [8, с. 47].

За словами дослідників, замилювання історичною минувиною та некритичне ставлення до реальності не дає шансу на продовження власної історії, сприяє державі у продовженні життя в ілюзіях, без чіткої державотворчої стратегії та об'єднуючого міфу. Мова йде про те, що міф закладає мислетворчий простір та допомагає критичніше переосмислювати хід тих чи інших державотворчих процесів, виробляє політичний, культурно-історичний імунітет держави до внутрішньодержавної кризовості та залежності від зовнішніх факторів.

У державі із сильною ідеологією та міфологічним підґрунтям не загрожують непередбачені ситуації, оскільки міфологічні імпульси постійно підживлюють як еліту (у значенні критичної маси населення), так і населення, під їхнім впливом формується певний стиль та уклад життя, як, наприклад, у Великобританії.

Фіксуючись та закріплюючись у підсвідомості, міфи поступово стають дієвим елементом колективного вірування, віри та є певним чином визначальним фактором у прийнятті тих чи інших рішень. На думку В. Лисенка, «міф формує ментальність народу і нею ж формується, визначаючи історичний вибір нації». Тобто процес міфотворення зазвичай враховує як сучасні реалії, так і державотворчу традицію з нахилом до почуттів та емоцій.

Отже, узагальнюючи сказане, відзначимо, що міфи охоплюють усю людську реальність. Політика, економіка, бізнес, мистецтво – усе підтримується певною системою вірувань. Міф став складовою століттями відпрацьованої та удосконаленої технології управління суспільною свідомістю. **Сучасна українська міфологемна парадигма формується за специфічних умов. Вона позбавлена дешевих утопій. Причинами є війна, зруйновані міста, мільйони біженців.**

Епоха радянських міфів, якими була обтяжена міфотворчість незалежної України, засвідчила ефективність впливу міфу як засобу і технології маніпулювання. Радянський міфотворчий досвід не став плацдармом для формування нового міфологемного масиву нашої країни. Тож Україні необхідні були три десятиліття, револю-

ції, воєнні дії, щоб остаточно звільнитися від радянської міфотворчої парадигми і почати формувати новий міфологемний ландшафт.

Література

1. Бехтерев В. М. Внушение и толпа. Психология толпы: социальные и политические механизмы воздействия на массы. Москва; Санкт-Петербург, 2003.
2. Бурлачук В. Соціальні переживання та політичний міф. Політична думка. 2001. № 12. С. 23–26.
3. Бушанський В. В. Естетика політичної влади: монографія. Київ, 2009.
4. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі технології: навч.-метод. посіб. Київ, 2003.
5. Голан А. Миф и символ. Москва, 1994.
6. Головатий М. Ф. Політична міфологія: навч. посібник. Київ, 2006.
7. Элиаде М. Аспекты мифа / пер. с франц. В. Большакова. Москва, 2005.
8. Ильенков Э. Об идолах и идеалах. 2-е изд. Київ, 2006.
9. Кассирер Э. Техника политических мифов. Октябрь. 1993. № 7. С. 153–159.
10. Кассирер Э. Философия символических форм. Т. 2. Мифологическое мышление. Москва, 2001.
11. Кассирер Э. Техника современных политических мифов. Вестник Моск. ун-та. Серия 7. Философия. 1990. № 2. С. 37–39.
12. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (Становление греч. философии). Москва, 1972.
13. Криворучко Н. Повідок для громадсько активних. Суспільно-політичний тижневик «2000». 2009. № 23.
14. Лисенко В. Політичний міф як архаїзація соціокультурного простору в нових історичних умовах. Персонал. 2007. № 8. С. 30–34.
15. Мельник Я., Криворучко Н. Аграрний тип мислення в контексті державотворчих інтенцій. Психологія і суспільство. 2012. № 8. С. 31–39.
16. Мельник Я., Криворучко Н. Неправда (обман) як компонент політичного дискурсу. Функціональна лінгвістика. Матеріали конгресу лінгвістів 1–5 жовтня 2011 р. Ялта.
17. Мельник Я., Криворучко Н. Типологія стратегем мислення у контексті державотворчих інтенцій. Етнос і культура : Часопис Прикарпатського національного ун-ту ім. В. Стефаника. Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки. Івано-Франківськ. 2010. № 6–7. С. 172–185.

18. Мельник Я., Криворучко Н. Феномен громадянина у контексті еволюції соціально-політичних систем. «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. 2011. Вип. 47 (5). С. 481–493.
19. Мороз А. Міфологізація політичних цінностей у контексті президентської кампанії 2010 року. Віче. 2010. № 2. С. 23–25.
20. Нагорна Л. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ, Стило, 1998.
21. Ольшанский Д. Политико-психологический словарь. Москва, 2002.
22. Пазенюк В. Міфологема як «формула» ставлення до світу культури. Культурна асоціація «Новий акрополь» – Режим доступу: <http://www.newacropolis.org.ua/>
23. Парсонс Т. Система современных обществ / пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Москва, 1998.
24. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. М. Ф. Головатого. Київ, 2005.
25. Полянська В. Символічна політика: сутність, структура, умови реалізації [Електронний ресурс]. Журнал «Політичний менеджмент» – Режим доступу: www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=26&c=360
26. Поцелуев С. П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме. Полис. 1999. № 5.
27. Почепцов Г. Глобальні проекти конструювання майбутнього. Київ, 2009.
28. Почепцов Г. Семиотика. Київ, 2002.
29. Почепцов Г., Чукут С. Інформаційна політика: навч. посібник. Київ, 2006.
30. Пробийголова Н. В. Міф як засіб політичного маніпулювання в процесі проведення виборів. Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія «Політологія, Соціологія, Філософія». Випуск 14. Ужгород, 2010.
31. Прокофьев Е. Взаимосвязь политической мифологии и политической идеологии как важный фактор общественной жизни современного российского общества. Символические парадигмы модернизации культурного пространства: Материалы Всерос. науч. конф. 10–11 октября 2006 г. Новгород, 2006.
32. Санистебан Л. Основы политической науки / пер. с исп. В. Л. Заболотного. Москва, 1992.
33. Степнова Л. Политический символ как язык политической коммуникации. Практическая психология и психотерапия. 1999. № 7.
34. Стрельник О. Н. Политическая идеология и мифология: конфликты на почве родства [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.humanities.edu.ru/db/msg/46594

35. Харченко Л. Міфотворчість як дієвий чинник суспільно-політичного життя. Вісник Львівського ун-ту. Філософські науки. 2003. Вип. 5. С. 199–207.
36. Фромм Э. Бегство от свободы. Догмат о Христе. Москва, 1998.
37. Цуладзе А. Политическая мифология. Москва, 2003.
38. Шайгородський Ю. Міфологенеза в системі політичної теорії. Політичний менеджмент. 2009. № 3. С. 14–25.
39. Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу. Київ, 2009.
40. Шайгородський Ю. Політика як міф і наукова діяльність. Політичний менеджмент. 2008. № 6. С. 30–40.
41. Шедяков В. Діагностика постсучасного міфу. Політичний менеджмент. 2010. № 2. С. 17–27.
42. Шейнов В. П. Психология обмана и мошенничества. Москва; Минск, 2001.
43. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / пер. с англ.; науч. ред. Я. Н. Засурский. Москва, 1980.
44. Thompson J. B. Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication. Cambridge, 1990.

НЕПРАВДА (ОБМАН) ЯК КОМПОНЕНТ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

NIEPRAWDA (FAŁSZ) JAKO SKŁADNIK POLITYCZNEGO DYSKURSU

- *Найбільш небезпечною є неправда,
яка дуже схожа на правду*
- *Уявіть собі, якою була б тиша,
якби люди говорили тільки правду*

Глобалізаційні процеси принесли з собою хвилю викриттів і прозорості у внутрішньо- та зовнішньополітичних відносинах країн, сприяли відкриттю кордонів у сфері міжнародної та міжкультурної комунікації. Та паралельно з цими процесами спостерігається прямо пропорційне ускладнення можливості взаєморозуміння. Об'єднана Європа з власними цінностями та цілями розвитку дозволила країнам бути відкритими і незалежними у межах Європейського Союзу. Однак з новими можливостями виникали і нові загрози, які виявлялись у різних сферах життя.

Зі зміною умов існування змінились засоби та форми ведення політичного діалогу. Політичний дискурс – як європейський, так і світовий – не позбавлений прихованих політичних ігор. Скажімо, оприлюднені матеріали Wikileaks стали ще одним приводом для нагадування світовій спільноті про проблему «відкритості» міжнародних відносин і відповідальності за формування та користування інформаційним полем. «Якщо хочеш зруйнувати цивілізацію – зруйнуй її міф» – ця формула знову стала актуальною.

Тривала «завіса неправди», яка нещодавно привідкрилась для всього світу, могла обернутись тотальною міжнародною недовірою держав і має перспективу стати джерелом конфліктів між окремими країнами та народами [2, с. 111–112]. У цьому контексті говоримо про цілу низку оприлюднень, які викликали сейсмічну нестабільність інформаційного поля впродовж останнього десятиліття у соціально-політичній, культурно-економічній, дипломатичній та ін. сферах. Але найбільшим потрясінням для світової спільноти стало відкрите вторгнення Росії в Україну.

Проблема доступу до інформаційного середовища, а також «правди» та «неправди», «відвертості» та «брехні», в окремих ви-

падках відвертого цинізму і їх ролі у сучасному світі неабияк загострилась. Очевидним є те, що феномен «неправди» у політичному дискурсі повинен стати об'єктом скрупульозного дослідження у багатьох сферах сучасної гуманітарної науки. До цього спонукає політика Росії, яка за позиціонувала себе як держава, для якої брехня та неправда є основним інструментом творення глобального нарративу.

Психологічні дослідження розпізнавання «неправди» ведуться тривалий час. З початку ХХІ ст. були здійснені переклади на російську, українську мови праць американських, європейських, ізраїльських дослідників, які присвятили цим або дотичним проблемам свої наукові розвідки. Питань «правди» та «неправди» торкались у своїх працях К. Юнг, А. Ліруя, С. Аша, Е. Гоффман, М. Аргайл та ін. Станом на сьогодні ця проблема залишається актуальною, і не тільки для політичної сфери, а й для психології й інших – юридичної, економічної, військової. Обман як наукова проблема знайшов відображення у працях таких сучасних дослідників як П. Екман, Ф. Бацевич, Ю. Щербатих, О. Фрайд та ін. Одним з напрямків вивчення та практичного застосування обману є сучасна риторика та неориторика, зокрема праця К. Бредемайера «Чорна риторика». Вона стала одним з перших фундаментальних досліджень, яке є доступним для широкого загалу [2].

Сьогодні діють немало технік розпізнавання обману у вербально-комунікативному та паралінгвістичному потоці. Фахівці у різних галузях науки проводять експерименти над виявленням обману та створенням поліграфа – детектора брехні.

У міжнародній політиці теорія обману вимагає застосування міждисциплінарного підходу, який базується на знаннях з психології, філософії, лінгвістики, соціології, медицини, історії, політології та ін. Методологія феномену неправди ґрунтується на загальних і спеціальних принципах та підходах [8, с. 314–320].

Сучасні прояви дезінформації та неправди здебільшого виражаються у таких дефініціях як «інсинуація», «обдурювання», «брехня» (розмовне), «помилка», «вигадка», «фантазування», «недоговорювання»; казати «неправду», «забувати», «не зауважити», «не зрозуміти», «хитрувати», «спотворювати інформацію», «го-

ворити не зовсім відверто», «замовчувати», «фальсифікувати», «ошукати», «омана», «фальш» та «дурисвітство», «махлярство», «фейк», «шахрайство», «омана» (ілюзія) та ін.

Розглядаючи цей терміно-поняттєвий синонімічний ряд на дефінітивному рівні, виділимо такі особливості тлумачень деяких лексичних одиниць. Так, **«дезінформацію»** визначають як *інтенсивне викривлення інформаційного простору, який вдається втримувати протягом певного періоду часу* [4]. Це цілеспрямована передача інформації від джерела повідомлення до отримувача в ситуації, коли реалізація інформації виявляється спрямованою на об'єкт дослідження [7, с. 316]. Дезінформація широко використовується як один із способів політичної пропаганди з метою ввести широкі маси населення в оману, змусити повірити у створювану штучно ілюзію, а також помилкового розуміння та маніпулювання суспільною думкою.

Неправда – 1) те, що суперечить істині; обман, брехня; 2) порушення вимог справедливості, протизаконні дії. В моральному аспекті неправда – це протилежність правді, моральній поведінці; недобросовісність, кривда. Тобто, на відміну від дезінформації, неправда сприймається з морального боку та може бути результатом несправедливості певних дій [5, с. 297–298].

У Оксфордському словнику англійської мови говориться: «У сучасному вживанні слова [брехня] зазвичай є відтінок яскраво вираженого морального осуду, і у ввічливій бесіді його прагнуть уникати, часто замінюючи такими синонімами, як «обман» і «неправда», мають відносно нейтральне звучання» [12].

Брехня – неправда, навмисне спотворення істини. Брехня – заява, розрахована на обман, коли той, хто говорить, замовчує або спотворює те, що він знає про даний стан речей, або коли він знає щось інше, ніж те, що він говорить [6, с. 214].

Обман – дія умисна; брехун завжди обманює навмисне. І він може мати виправдання лише в своїх очах, а може також і в думці суспільства. Брехун може бути хорошим – і поганою людиною, приємною – і неприємним. Але людина завжди вибирає сама – збрехати або сказати правду. І сповна розрізняє брехню і правду [13, с. 271].

Обман – категорія, яка характеризується свідомим намаганням людини створити у партнера хибне, неправдиве, удаване уявлення про предмет обговорення. Так само, як неправда, він може бути еквівалентом омані, може допускати й не допускати безпосередніх перекручень істини. Дослідники звертають увагу на особливості обману, неправди, стверджують, що названі феномени не слід ототожнювати з брехнею з таких причин:

- брехня – це таке комунікативне явище, яке використовується для встановлення особливих стосунків з партнером;
- в ній є намір обманути слухача, тобто, розказуючи вигадки, індивід розраховує на те, що в них повірять;
- завдяки брехні комунікант намагається отримати вигоду або принизити співрозмовника;
- брехня приносить задоволення й насолоду від самого процесу придумування й передавання всіляких вигадок, що знайшло відображення в приказках і прислів'ях: «Хто не збреше, той і правди ніколи не скаже», «Не подобається – не слухай, а брехати не заважай» тощо;
- брехня виконує захисну чи адаптативну функцію, позбавляючи людину тривоги й дискомфорту, а також функцію самозвеличення.

В. Знаков вважає, що обман є бажанням та необхідністю людини захистити свій внутрішній світ, захисною маніпуляцією іншими в міжособистісній взаємодії. При цьому під захисною маніпуляцією розуміється сукупність уголос не висловлених, прихованих способів впливу на співрозмовника, спрямованих на попередження тієї можливої вербальної поведінки і дій, які потребують від індивіда актуалізації захисних механізмів особистості. Психологічна природа брехні, тобто необхідність, можливість і бажання особи сказати неправду, визначається не лише соціальними причинами, що спонукають людину вдаватися до такої маніпуляції, а й індивідуальними особливостями [3, с. 25].

На думку дослідника, важливою категорією, за якою можна пізнати підвалини психологічної суті феномену брехні, є поняття «макіавеллізму», під яким у західній психології розуміють «схильність індивіда маніпулювати іншими людьми в міжособистісних

стосунках» [3, с. 27]. Передусім ідеться про такі випадки, коли співрозмовник приховує свої справжні наміри й за допомогою неправди, хибних, фальшивих та відволікаючих маневрів досягає того, щоб партнер, сам не усвідомлюючи, змінив свої первинні цілі. Зазвичай макіавеллізм як особистісна характеристика відображає невіру індивіда в те, що більшості людей можна довіряти.

Пол Екман, навпаки, ототожнює брехню з обманом і трактує їх як дію, якою одна людина вводить в оману іншу, роблячи це зумисне, без попереднього повідомлення про свої цілі і без чітко вираженого з боку жертви прохання не розкривати правди [2; с. 145]. Існують три основні форми брехні: **відверта неправда, замовчування і спотворення**. При замовчуванні особа, яка є джерелом такої форми комунікативної поведінки, приховує дійсну інформацію, але не повідомляє помилкової. При спотворенні ж робить певні додаткові маніпуляції – не лише приховує правду, а й надає натомість помилкову інформацію, видаючи її за достеменну. Цю думку підтверджує відомий афоризм про те, що «напівправа небезпечніша за обман». Обман легше ідентифікувати, ніж напівправду, яка зазвичай маскується, володіючи досконалою формою інформаційної мімікрії. Поєднання замовчування і спотворення інформації є найпоширенішою формою обману, і часто джерело брехні досягає успіху в отриманні позитивного для нього результату. Якщо правда раптом впливає назовні, брехун завжди може заявити, що не збирався обманювати, просто його підвела пам'ять чи змусили обставини, або ж має місце невелика неточність, яку він не вказав або ж якої не знав.

Виходячи із зазначеного є сенс говорити про те, що стосунки, побудовані на обмані, належать до деструктивної міжособистісної взаємодії, а на загальнодержавному рівні ускладнюють або руйнують політичну систему. Наслідками таких контактів можуть бути: маніпулятивне спілкування, агресивна взаємодія, авторитарний стиль управління та ін.

Обман може бути спричинений упередженою установкою, що перешкоджає адекватному сприйняттю повідомлення чи дії, підсилює деструктивну взаємодію. Упередження й дискримінація йдуть поруч і взаємно підтримуються: дискримінація підтримує упер-

джене ставлення, а упередження схвалює дискримінацію, і таким чином вибудовується взаємний механізм поширення неправдивих відомостей, установок, псевдоцінностей. Фрустрація, агресія, авторитаризм посилюють упереджене ставлення до партнера по взаємодії. Навіть сам процес мислення (категоризація, узагальнення, спрощення тощо) спричинює упередження, на якому вибудовується механізм, спрямований на приховання чи викривлення інформації [9, с. 27].

У контексті державотворчих процесів, функціонування та еволюції державних систем неправда матиме місце завжди, буде одним із інструментів та методів формування складної ієрархізованої соціально-економічної та політичної системи, лише стоїть питання міри, обсягу та інтенсивності неправди, недопущення її гіпертрофії, що є ознакою правового суспільства та демократії.

Коли йдеться про утаємничення інформації, функціонування секретної, конфіденційної інформації, а також функціонування неправди як такої, то очевидним є те, що необхідно окреслити параметри, ступінь, форми та її міру, а також визначити статус та рівень її інтенсивності (валентності). Крім цього, треба визначити необхідність певних функціональних *меж* неправди цих явищ і говорити про її параметральні особливості. Ця необхідність випливає з того, що саме ці межі є індексом, який вказує на ступінь експліцитності та демонстративності державної системи. Якщо існує баланс між розумно-самодостатньою формою утаємничення чи неправди й інформаційним доступом, то очевидно мова йтиме і про демократичні та цивілізовані засади організації інформаційної системи. Але коли цей баланс порушується з динамікою у бік надмірної концентрації псевдоінформації у державотворчих процесах, таких явищ як табу, обман, таємниця, секрет, конфіденційність та ін., то такі державні системи в тій чи іншій формі рано чи пізно зіткнуться зі стагнаційними процесами і прийдуть до необхідності радикальних змін. Як приклад можемо навести Радянський Союз, відсутність адекватного балансу між правдою і відвертою брехнею, фейком стала однією з основних причин його розпаду.

Однак форма влади, побудована на відвертому обмані, лицемірстві, неправді, фальсифікації та цинізмі (як показує історичний

досвід Радянського Союзу, а в наші дні Російської Федерації та інших країн з авторитарною системою управління), не наділена достатнім потенціалом виживання. І в результаті перетворюється на «колос на глиняних ногах», який здатний впасти від незначного поруху правди. Дезінформуюча риторика влади, імперативні рішення з високим ступенем авторитаризму та диктатури породжують у свідомості громадян тотальний страх, який гальмує імпульси критичного мислення чи сприйняття реальної дійсності [6, с. 89–90]. Саме тому політичній верхівці та фінансово-клановим групам, які за своєю специфікою швидше нагадують мафіозні структури, вигідно показувати «свою правду», висвітлювати інформацію лише дозовано.

Станом на сьогодні одне з основних завдань форматорів суспільної думки (ЗМІ, інтернет, Церква, наукові дослідження) – окреслити межі неправди для міжнародної спільноти та перейти до аналізу політичного дискурсу як світової, так і окремої державної системи.

Саме тому для наукових кіл є актуальним переосмислення сучасних процесів у контексті «правда – дезінформація». У цьому контексті доцільно виділити окремі аспекти у процесі подачі та сприйняття інформації.

По-перше, неправда чи дезінформація насамперед призводить до неправильних рішень, що приймаються на найвищому рівні. По-друге, обман може призвести до значних жертв, які внаслідок викривленої інформації не мали змоги раціонально мислити та діяти. Тут як приклад можна згадати закрити політику СРСР під час Голодомору, коли продукти виробництва (зерно і т.д.) вивозились до порівняно забезпечених та стабільних країн, людина перебувала у стані постійного фізичного, інформаційного голоду, страху та переслідування. По-третє, за свідченням психологів часто обман сприймається через те, що активно приховують правду, а завідомо неправдиву інформацію наче не помічають [14, с. 172]. По-четверте, використання тривалий час неправди деформує ментальний простір, руйнує духовне ядро нації.

Прослідковуючи хід міжнародної політики, важливо пам'ятати, що світова спільнота не завжди втручається у порушення прав

людини та громадянина тієї чи іншої держави, де політична верхівка встановлює диктатуру власних норм, а також монополізує право на правду. Так було із режимом Пол Пота у Кампучії, із «залізною завісою» Радянського Союзу, Північної Кореї, Російської Федерації поч. ХХІ ст. і т.д. Саме тому розуміння загроз, які ставить на порядок денний *політика неправди та інформаційного зомбування*, дасть змогу світовій спільноті усвідомити наслідки та масштаб жертв, до яких може призвести надмірна та неконтрольована експлуатація неправди.

Доречною буде апеляція до теорії ігор, в рамках якої гра – це ситуація, де два (або більше) учасники роблять вибір стосовно своїх дій і виграш кожного учасника залежить від спільного вибору обох: скільки один гравець виграє, стільки ж інший програє. До цієї категорії відносять і більшість ігор в галузі політики. Теорія ігор найкраще може продемонструвати альтернативний вибір, який роблять лідери тих чи інших держав у міжнародних відносинах.

У межах цієї теорії найкраще вивчена так звана «дилема ув'язненого», де обидві сторони стоять перед вибором: або співпрацювати один з одним, або один одного обманювати. Стратегія співробітництва означає відсутність навмисних спроб убити солдата протилежної сторони (в образі солдата можуть бути економічні, політичні утиски тощо), стратегія обману передбачає наявність таких спроб. У дилемі ув'язненого актуальним є те, що чим гірше одна сторона думає про іншу, тим швидше обидві сторони приймуть стратегію обману. При цьому варто враховувати, що якби обидві сторони співпрацювали, то обидві були б у більшому вииграші, ніж у випадку взаємного обману. У цьому полягає дилема їх вибору. Обопільний контроль над озброєннями, контроль за виконанням ділових контрактів, взаємний контроль держави й фермерів за цінами на продовольство, ухвалення рішення про початок війни – все це приклади вибору відносин зі світовою спільнотою.

Історія ХХ століття знає чимало фактів, коли кампанії з дезінформації приводили до необхідних результатів та ходу подій в необхідному напрямку. Перша і Друга світові війни були яскравими прикладами дезінформації, приховування правди та відкритого обману. Наприклад, відомо, що знищення вищого воєнного коман-

дування в СРСР перед самою війною було спровоковане дезінформацією про змову, яка надійшла до Сталіна. В результаті Червона армія виявилась обезголовленою на початку війни. Такі самі методи дезінформації були популярні і в стародавні часи, коли армії (Чингісхана, Наполеона) розпускали чутки про свою міць і нескореність, що допомагало їм здобувати перемоги.

Існує також версія, що через вісім років після того, як Річард Ніксон залишив пост президента, він заперечував, що відверто брехав, але визнавав, що, як і інші політики, дещо приховував. Це необхідно для того, щоб завоювати й утримувати свій пост, говорив він: *«Ви не можете сказати все, що ви думаєте про ту або іншу людину, тому що вона може вам одного дня знадобитися. Ви не можете висловлювати свою думку про світових лідерів, тому що, можливо, вам доведеться мати з ними справу в майбутньому»* [1, с. 34–35].

Таким чином, дефіцит інформації в усі епохи, включно з сьогоденням, є важливим компонентом комунікації, оскільки об'єкт впливу сам шукає інформацію, яку йому подають попередньо підготовленою. **Дезінформація** пропонується і в інформаційному контексті, завищується лише її достовірність. І навпаки: інформація обробляється і подається в дезінформаційному контексті, щоб знизити її дієвість. А. Снайдер у книзі «Бійці дезінформації» пише, що, за даними ЦРУ, Радянський Союз витрачав три мільярди доларів на рік на дезінформацію. Подібна робота велась і в ЦРУ [7, с. 196–200].

Саме тому необхідність високоякісної інформації та адекватної її обробки, інтерпретації на дипломатичному та інших рівнях, які ще недавно були позбавлені тоталітарно-диктаторських режимів, на сьогодні є особливо актуальною, а найбільше для країн пострадянського простору. Кількість дезінформації різко збільшується в критичні періоди розвитку державних систем, оскільки вони характеризуються активізацією сторін конфлікту, зростанням смислової поліфонії, що дозволяє вносити дезінформацію. Кризові періоди відносять до точок біфуркації (роздвоєння), після яких можливий розвиток за будь-яким із сценаріїв. Саме тому виникає велика спокуса здійснити необхідний вплив (за допомогою обману чи дезінформації), щоб отримати потрібний результат. Обман

використовують і як засіб контрпропаганди, коли істинність як компонент політики держави нівелюється, з допомогою побудови міфічної реальності, яка легше активізується, при цьому сприймаються «інформаційні ін'єкції», що імітують правду.

Говорити про мотиви обману в умовах здобуття влади, її активного використання і тривалого утримання немає сенсу. За твердженням психологів, важливо не те, що людина прагне приховати, а те, для чого це їй потрібно. Тобто, якщо істинна інформація приховується, то є сенс говорити і про її значення чи цінність. Адже на основі інформації відбуваються усі політичні процеси: аналізується наявний стан, обробляються, моделюються альтернативні ситуації та на основі цього приймаються рішення. Оскільки *брехня* – це завжди цілеспрямована форма дезінформації, відповідно її суб'єкт продукує іншу інформацію, яка може зашкодити у прийнятті рішень чи моделюванні політичних процесів, стабільності політичних систем. За словами Макіавеллі, «лише ті, хто знають реалії політики, завдяки реальним знанням політики і влади можуть ефективно приймати рішення, контролювати справи і мати більше можливостей вирішувати проблеми» [8, с. 20–21].

Застосування обману у владі вважають за необхідність більшість політиків, адже за посередництва неправди твориться міф, уявна реальність, бажана для певної частини суспільства. Однак зовсім інша річ, коли лідери світових держав не розкривають до кінця своїх планів, програм та можливостей їх застосування. У того, хто подає завідомо неправдиві відомості, завжди є альтернатива, тому вибір саме на користь дезінформації може служити виправданням небажання порушувати наявний розподіл ролей та розстановку сил. Крім того, потрібно постійно враховувати ризики, пов'язані з наступними результатами. Обман у міжнародному праві вважається дискредитивною нормою, яка зазвичай веде до дискредитації політика, державного діяча та його відставки. І хоча випадки відкритої брехні є поширеними, передбачити подальший розвиток за умов виявлення неправди доволі складно. Яскравим прикладом є пропагандистська діяльність Російської Федерації. Ступінь деформації суспільної свідомості є катастрофічним і малопрогнозованим.

Обман у засобах масової інформації часто сприймається як просте маніпулювання свідомістю тих чи інших груп суспільства (звичай власників цих мас-медіа та тих, хто їх фінансує). Оскільки обман є порушенням права громадян на інформацію, закріпленого у національному законодавстві, то є сенс говорити про певну міру відповідальності за надання завідомо неправдивих відомостей. Уперше на міжнародному рівні право на інформацію було згадано у ст. 19 Загальної декларації прав людини та відтворено у частині 2 ст. 34 Конституції України: «кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір». Викривлення інформації, її неповнота не дають змоги аналізувати ситуацію, що склалась цілісно, тому й призводять до помилкових рішень з невтішними результатами (втратами, жертвами і т.д.) та непрогнозованого їх подальшого перебігу.

З вищесказаного випливає те, що першоджерелом порушення прав людини і громадянина виступають обман та дезінформація. У цьому контексті доволі часто говорять про статистику як різновид брехні, оскільки саме статистика надає дані про суспільство чи процеси, які в ньому відбуваються і які можуть служити основою для прогнозування нових подій.

Використовуючи теорію утилітаризму, можна пояснити, чому деякі види дій вважаються аморальними (брехня, зрада, вбивство), а інші, навпаки – морально виправданими (правдиві висловлювання, вірність, дотримання зобов'язань). Прибічник утилітаризму може подавати, що обманювати недобре, тому що брехня призводить до зниження суспільного добробуту. Коли люди обманюють одне одного, вони меншою мірою здатні довіряти і співпрацювати. А чим меншою є довіра і співробітництво, тим нижчим стає загальний добробут – очевидною є пряма пропорція, і сучасні політико-економічні умови є хорошою ілюстрацією на підтвердження цього положення.

Незважаючи на міжнародні договори й домовленості, дезінформація та обман все частіше стають способом комунікації та поширення впливів. Політика «відкритих дверей» і «рівних можливостей» доводить, що практично всі лідери країн у своїх доповідях користуються методами дезінформації чи обману. Предметами, які активно можуть приховуватись неправдивою інформацією, є:

1) *нарощення озброєнь* (кількість ядерних боєголовок, ВПК, стратегічні плани, потужність армії і т.д.);

2) *наука*: новітні розробки в галузі медицини, техніки та технології, інформаційні технології;

3) *фінансово-економічні маніпуляції* через вплив транснаціональних компаній;

4) *підготовка до воєнної інтервенції*.

Отже, сучасний глобалізований світоустрій несе нові проблеми та загрози на тлі етично вивіреної конфіденційності. Обман, неправда, дезінформація, пропаганда, інформаційна агресія, цинічне спотворення інформації у сучасному політичному дискурсі ставлять на карту питання стабільності та виживання нашого світу й появу нових загроз для світової спільноти, зокрема неконтрольовані та гіпертрофовані варіанти вживання надалі неправди, обману, брехні. Особливо актуальною стає ця проблема в контексті формування світового інформаційного та сучасного геополітичного просторів, а також у контексті збереження старих і формування нових тоталітарних режимів.

Найактуальнішим об'єктом дослідження в окремому ключі повинен стати пострадянський (зокрема російський, білоруський) етнокультурний, геополітичний та інформаційно-комунікативний простори. Інакше кажучи, початок ХХІ ст. позначився тотальними політичними, економічними, етнокультурними, демографічними та ін. інноваціями. Ці тенденції вимагають перегляду, переосмислення специфіки функціонування правди, неправди, обману, конфіденційної інформації тощо у новому світовому та явному форматі. Особливо детально та системно слід вивчати інформаційну політику тоталітарних режимів.

До цього додамо. При огляді політичної карти світу неважко зауважити закономірність: у тих країнах, де на брехню, неправду, обман і різного роду фальсифікації накладено табу, має місце високий рівень життя, соціальна економічна стабільність. У країнах з високим індексом функціонування неправди та інших семантично близьких категорій спостерігаються економічний занепад, соціальна нестабільність.

Література

1. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістичної девіатології. Львів, 2000.
2. Бредмайєр К. Черная риторика: Власть и магия слова. Москва, 2006.
3. Знаков В. В. Неправда, ложь и обман как проблемы психологии понимания. Вопросы психологии. 1993. № 2. С. 25–30.
4. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. Москва, 1980.
5. Леонтович О. А. Введение в межкультурную коммуникацию: учебное пособие. Москва, 2007.
6. Мойсеев В. А. Паблік рилейшинз: навч. посібник. Київ, 2007.
7. Попов В. И. Современная дипломатия: теория и практика. Дипломатия – наука и искусство: курс лекций. 2-е изд., доп. Москва, 2006.
8. Почепцов Г. Шизофрения & дезинформация. Київ, 2001.
9. Симоненко С. И. Психологические основания оценки ложности и правдивости сообщений. Вопросы психологии. 1998. № 3. С. 20–24.
10. Стадніченко С. Л. Соціальна комунікація для правників: навч. посібник. Івано-Франківськ, 2007.
11. Тимошенко Н. Л. Корпоративна культура: діловий етикет: навч. посіб. Київ, 2006.
12. Фрай О. Ложь. Три способа выявления. Как читать мысли лжеца, как обмануть детектор лжи. Санкт-Петербург, 2006.
13. Шейнов В. П. Психология обмана и мошенничества. Москва; Минск, 2001.
14. Шеломенцев В. Н. Этикет и культура общения: учеб. пособие. Київ, 1995.
15. Штрмайєр Г. Політика і мас-медіа. Київ, 2003.
16. Franceska Clementis. Nieprawda, ze kłamie / przekł. Blanka Kwiecińska-Kuczborska. Warszawa, 2002.
17. Piers Anthony. Okrutne kłamstwo / przekł. Zbigniew Krolicki. Poznań, 1994.
18. Agota Kristof. Duży zeszyt; Dowód; Trzecie kłamstwo / przekł. Małgorzata Zięba. Warszawa, 1994. Złota Seria.
19. William Backus. Mówienie prawdy sobie nawzajem / przekł. i red. Andrzej Gandecki. Lublin, 1993.
20. Kamiński A. Z. Dwa systemy – dwie ordynacje. Polityczne implikacje wyboru ordynacji wyborczej. Warszawa, 2000.
21. Kłamstwo w literaturze / pod red. Zofii Wojcickiej i Piotra Urbańskiego. Kielce, 1996.
22. O prawdzie – o kłamstwie / wybrał Tadeusz Gadacz. Kraków, Znak, 1996.

23. Patricia Robertson. Niewinne kłamstwo / przekł. Anna Kominiak-Michalska. Toronto; Warszawa, 1996.
24. Podgórecki A. Patologia życia społecznego. Warszawa, 1969.
25. Słownictwo etyczne Cypriana Norwida. Cz. 1. Prawda, fałsz, kłamstwo / pod red. Jadwigi Puzyniny; oprac.: Jolanta Chojak et al. Warszawa, 1993. (Seria Słownikowych Zeszytów Tematycznych; z. 1).
26. Jarosz M. Władza. Przywileje. Korupcja. Warszawa, 2004.

ПОЛІТИЧНА ДЕВІАТОЛОГІЯ ТА ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

DEWIATOLOGIA POLITYCZNA I PROBLEMY TWORZENIA PAŃSTWOWOŚCI W PRZESTRZENI PORADZIECKIEJ

- *Щоб достойно жити, необхідно оволодіти високим мистецтвом помилок*
- *Шлях до досконалості лежить через тернове поле помилок*

У ХХІ столітті розвивається вчення про девіації як явища системного характеру. Спершу дослідники звернули увагу на окремі відхилення в еволюційних процесах, перш за все у природничій сфері. Пізніше, розвиваючи вчення про функціонування, рівні та ієрархію систем, детермінацію та причинно-наслідкові зв'язки, вчені сформулювали окремі положення про норму та аномальні явища не лише у природничій, а й в інших, зокрема соціальній, правовій сферах.

Станом на початок ХХІ століття в українському науковому дискурсі не існує вчення про політичні девіації (політична девіатологія), але, опираючись на досвід девіатології в інших сферах знань та праці закордонних дослідників, може бути започатковано новий напрямок у сфері соціально-політичних дисциплін, який окреслить свою етико-правову базу, концепцію, методологію та епістеміологію. У такий спосіб сучасна світова спільнота здобуде дискурсологічну модель та своєрідну методологічну парадигму в інтерпретації тих чи інших реалій сьогодення. Більше того, вчення про синергетику, яке активно розвивається впродовж останніх десятиліть, практично вимагає від учених перегляду усіх знань, всього інформаційного масиву, історичного досвіду, який навіть набув певних тенденцій, і укладання (перезавантаження) методологічної бази суспільних наук. Таким чином, можна говорити про те, що світовий досвід формування соціально-правового простору та суспільно-державних утворень є достатнім для того, щоб зародився новий напрямок сучасної гуманітарної науки під назвою *«соціально-політична девіатологія»*.

Відсутність основних складових демократичної системи держави (легітимні вибори, свобода слова, соціальні свободи, доступ до інформації тощо); відверте ігнорування та порушення міжнародного права, Декларації прав людини і громадянина; виражено роздвоєну картину політичного дискурсу та політичної реальності можемо назвати *політичними девіаціями*.

Саме на початку XXI століття проблеми девіацій у політичній та політико-правовій системах стають більш вираженими (це пов'язано з багатьма суспільно-політичними явищами, а найбільше з процесами, які відбуваються на Близькому Сході, в окремих африканських країнах, Центральній Азії, Північній Кореї, на пострадянському просторі) і такими, що потребують наукового вивчення та загальногромадської міжнародної оцінки. Особливістю девіацій як явищ системного характеру є коло досліджуваних феноменів, які формуються різного типу аномаліями. Цей девіативний континуум є мінливим та нестабільним і значною мірою залежить від сформованих у конкретному суспільстві соціально-культурних норм, традицій, стереотипів. Але, на противагу цій мінливості, існують загальносуспільні, світові норми, які дають змогу адекватно оцінити ту чи іншу низку політичних фактів та явищ.

Як самостійна концепція соціологічний погляд на девіації вперше з'явився в XIX столітті в роботах таких вчених, як Е. Дюркгейм, А. Кетле, Г. Тард. У XX столітті центром розвитку цього напрямку соціологічної науки стали США, де в 20-ті роки в Чиказькому університеті сформувалася найбільша в світі соціологічна школа, а швидке поширення злочинності в той період у всіх шарах американського суспільства визначило пріоритетність її дослідження. Сьогодні американська соціологія з цієї проблематики займає провідне місце в світі. Проблема соціальних девіацій та можливостям різного роду впливів на них присвячено досить велику кількість робіт. Існує чимало різноманітних концепцій, покликаних пояснити феномен девіантної поведінки. Серед них можна виділити аномічні теорії (Е. Дюркгейм, Р. Кловард, А. Коен, Р. Мертон, Л. Один); теорії диференціювання (Р. Берджесс, Д. Глейзер, Е. Сазерленд, Р. Ейкерс); теорії контролю (І. Най, У. Реклесс, Т. Хирши); теорії наклеювання ярликів (Г. Беккер, Е. Лемерт, Ф. Таннен-

баум); теорії конфлікту (Т. Селлін, О. Терк, У. Чемблісс); теорію нейтралізації (Д. Матза, Т. Сайкс); теорію множинних факторів (М. і Е. Глюки). У результаті вивчення сформувався два основних напрямки: одні вивчали власне девіантні поведінкові типи (Йохен Гелбек, Синтія Гупер, Брайан Лап'єр, Джефрі Росман, Крістін Рот-Ай, Шейла Фіцпатрік, Джуліан Фьорст та ін.), інші – методи соціального контролю над девіаціями у суспільстві (Джеймс Гейнзен, Йорам Горлізкі, Стівен Солнік, Пітер Соломон, Луїс Шелі, Д. Марплз). У своїх розвідках дослідники вивчають особливості суспільно-девіативних явищ радянського суспільства. Саме у цьому суспільстві мав місце процес «конструювання та контролю девіацій згори» у відповідності з політико-ідеологічними стратегіями.

Постійно зростаюча актуальність розглянутих проблем обумовлює і безперервне підвищення інтересу до них з боку нинішніх представників вітчизняної науки. Питання поведінки підлітків вивчали Ю. Антонян, О. Жигарев, І. Карпець, В. Кудрявцев, Г. Русинів, В. Турченко, Ю. Юричко та інші.

Девіації у сучасних суспільно-політичних та правових системах розглядаються такими дослідниками як: В. Афанасьєв, А. Гжегорчик, А. Здравомислов, М. Карват, І. Маточкін, Я. Гілінський, В. Кудрявцев та ін. Їхні розвідки спрямовані на вивчення суспільно-правових аномалій та патологій. Українська наукова думка залишила поза увагою проблеми девіацій, і лише кілька дослідників-гуманітаріїв у своїх працях зосередили увагу на деяких аспектах цього явища. Серед них роботи Г. Андрєєва, Ф. Бацевича, А. Кузьміна, Е. Змановскої, О. Шенкевича та ін.

Сучасні дослідники схильні вважати, що політичні девіації, викликані специфікою трансформації політичних систем посткомуністичного простору, полягають насамперед у неможливості різкого переходу від тоталітарно-люмпенізованих до цивілізаційно-демократичних моделей. Це пояснюється тим, що впродовж двох останніх десятиліть країни Європи, Південної Америки та деякі інші набували досвіду формування демократично-правових систем, а у Східній Європі мали місце **експерименти та пошуки ідеалізовано-утопічної форми суспільства**. Після розпаду соціалістичного табору та банкрутства комуністичної ідеології вия-

вилось, що суспільно-політичні, етнокультурні формації різною мірою не спроможні існувати у демократично-правовому полі. За словами екс-президента Польщі О. Квасневського, відмінність між типом мислення у Західній і Східній Європі полягає в тому, що для Заходу демократія – це цінність, а влада – інструмент, метод для досягнення цієї цінності. Для країн Східної Європи влада стає основною цінністю, яку використовують у будь-яких цілях: чи то для встановлення демократичних, перехідних форм правління, чи то для авторитаризму та одноосібності [25].

Виходячи з актуальності, характеру і ступеня розробленості проблеми метою дослідження є виявлення основних рис та особливостей девіантної поведінки та девіацій у політиці, окреслення соціально-політичної девіатології як нового напрямку міждисциплінарних наукових досліджень.

У соціологічних дослідженнях девіантну поведінку прийнято визначати як вчинок, дію людини чи групи людей, які не відповідають усталеним у даному суспільстві нормам [1, с. 195]. Терміни *«девіація»*, *«соціальне відхилення»* визначають поведінку індивіда чи групи, що не відповідає загальноновизнаним нормам, у результаті чого ці норми порушуються. Якщо говорити ширше про соціальні девіації, то це вчення отримало еволюційний імпульс у роботах французького дослідника Е. Дюркгейма. Він тісно пов'язує поняття соціальної девіації з поняттям соціальної аномії як відчуттям відсутності норм, що виникає в перехідні і кризові періоди, коли старі норми і цінності перестають діяти, а нові ще не встановлені [2, с. 78]. Як самостійний науковий напрям теорія девіантної поведінки розроблялась у працях О. Коена та Р. Мертона. Останній називає девіантною таку поведінку, яка *«йде врозріз з інституціоналізованими очікуваннями»* [22, с. 163]. Натомість Д. Волш, представник феноменологічної соціології, стверджує, що *«соціальне відхилення – це значною мірою приписуваний статус»*, тобто лише суб'єктивне позначення, *«ярлик»*, а не об'єктивне явище [1, с. 200].

Ширше трактування девіації подає В. Афанасьєв: *«Під девіантною поведінкою слід розуміти дії, які не відповідають заданим суспільством нормам і типам»*, тобто йдеться про порушення будь-

яких соціальних норм [3, с. 150]. Отже, вихідним поняттям у пізнанні суті девіацій є поняття *«норми»*.

Соціальна норма – це міра допустимої поведінки окремої людини, соціальної групи чи всього суспільства, що склалась історично та визнається легітимною протягом певного часу [1, с. 298]. Норми є відображенням адекватного чи міфологізованого сприйняття свідомістю людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Вони виражаються в моральних нормах, юридичних законах, етиці. Девіантною вважається поведінка, яка не відповідає соціальним нормам, очікуванням, стереотипам.

Якщо розглядати *соціально-політичну девіацію (патологію)*, то варто зазначити, що це «стан нерівноваги суспільства, який характеризується ослабленням суспільних зв'язків, системи суспільних норм, вартостей та дезорганізацією механізму суспільного контролю» [8, с. 63]. Девіація також означає нерівність політичного, економічного, соціального, майнового, суспільного, культурного розвитку, що порушує суспільний лад; процес збільшення випадків порушення суспільних норм, що веде до руйнування загальних інституцій, які регулюють поведінку індивіда і суспільства [27, с. 153].

У соціології девіантної поведінки прийнято виділяти кілька напрямків, що пояснюють причини її виникнення. Наприклад, Р. Мертон, використовуючи висунуте Е. Дюркгеймом поняття «аномія», визначення якого подано вище, вважав причиною поведінки з відхиленнями також неузгодженість між цілями, висунутими суспільством, і засобами, які воно пропонує для їх досягнення [22, с. 145].

Інший напрямок сформувався в рамках теорії конфлікту. Відповідно до цієї точки зору культурні зразки поведінки є такими, що відхиляються, якщо вони засновані на нормах іншої культури [26, с. 139]. Злочинець розглядається як носій певної субкультури, конфліктної стосовно існуючої норми суспільних стандартів, має місце розбіжність у сценаріях поведінки, їх взаємна невідповідність експлікує нормативний дисонанс. Саме він інтерпретує поведінку особи як девіантну стосовно суспільних норм.

У сучасній вітчизняній соціології безсумнівний інтерес викликає позиція Я. Гілінського, який джерелом девіації у суспіль-

стві вважає наявність соціальної нерівності, високого ступеня розбіжностей у можливостях задоволення потреб різних соціальних груп, а на індивідуальному рівні – соціальну невлаштованість [8, с. 154].

Як зауважив Г. Беккер, не враховувати політичні аспекти девіації неможливо, адже вона чималою мірою зумовлена *здатністю впливових груп суспільства (законодавці, владні структури, судді, лікарі, представники внутрішніх органів та ін.) нав'язувати іншим певні стандарти поведінки* [11, с. 57]. Девіантність формується в надрах суспільства. У цьому руслі Е. Лемерт та К. Еріксон продовжили розвивати думку в теорії ярликування, яка пояснює аномальну поведінку в термінах правоздатності впливових груп начіплювати ярлики «девіантів», «порушників» представникам менш впливових соціальних груп [13, с. 87].

Динамізм соціально-політичних перетворень та криза легітимації суспільних норм і правил, що порушують форми соціального контролю, призводять до виникнення таких девіантних явищ як корупція, клієнтизм, непрофесіоналізм, партикуляризм тощо. Одним з найбільш яскравих прикладів гіпертрофованого політичного дискурсу на пострадянському просторі є досвід України останніх десятиліть.

З цього випливає, що недотримання певних соціально-правових стандартів (цінність демократичних виборів, правової рівності, соціальної справедливості, використання об'єктивної інформації та ін.), що є абсолютними умовами на шляху побудови громадянського суспільства та правової держави, стає основним джерелом відхилень у соціальній, політичній, економічній та ін. сферах суспільного життя. Девіація в даному випадку стає не чим іншим, як грубим порушенням світових правових стандартів та прав людини. Надалі будемо розглядати девіантність у цьому ключі.

За словами професора соціології Каліфорнійського університету (США) Нейла Смелзера, девіація ніяк не піддається визначенню, бо пов'язана з невизначеністю і різноманітним поведінковим очікуванням. Девіація веде за собою ізоляцію, лікування, виправлення чи інше покарання. Н. Смелзер виділяє три основних компоненти девіації:

1) суб'єкта, людину, якій властива певна поведінка;
2) норми та очікування, що є критерієм оцінки поведінки як девіантної;

3) іншу групу чи організацію, на котру впливає поведінка суб'єкта [25, с. 344].

Якщо брати за основу класифікацію Н. Смелзера, то означає, що суб'єктом політичної девіації виступає **політична еліта**, та група, на яку вона спрямовує вектор своїх девіантних впливів [25, с. 254].

За результатами наукових розвідок польської дослідниці Марії Ярош, суспільні відхилення виникають за умов нерівномірного економічного, суспільного, культурного розвитку, що порушує існуючий суспільний лад [32, с. 132]. Відповідно суспільний лад, що характеризується набором норм і загальносуспільних цінностей, на основі яких функціонують суспільні інституції, **втрачає свою здатність до розвитку** та ефективного функціонування публічних та громадських інституцій. Також додамо, що важливими чинниками є ментально-суспільна традиція, історичний досвід, рівень соціальної самосвідомості. Тому сам термін «суспільна дезорганізація» визначає не лише наявний стан речей чи явище, яке формується поступово, але й процес збільшення випадків порушень суспільних норм, аж до повного знищення інституцій, що регулюють індивідуальну та групову поведінку [28, с. 98]. Таким чином вимальовується картина стагнації та колапсу соціально-політичної та й етнокультурної формації як системи. Яскравим прикладом є деградація російського суспільства у контексті воєнної агресії.

Досвід України у формуванні політичного, економічного та соціального простору свідчить про тривалість механізму протистояння наростанню деградаційних явищ, що супроводжувалися мутацією систем, а з іншого боку – намагання самоствердитись і відстояти свою самобутність. Ознаки суспільної деформації можуть проявлятися і в господарських, і в політичних інституціях, в державній логістиці. За словами А. Подгорецького, «не тільки злі люди чи певні суспільні організації є осередком «злої поведінки» та можуть впроваджувати негативні взірці поведінки у суспільстві через свої структури, але й державні організації та інші утворен-

ня, що відхиляються у виконанні норм і правил поведінки» [28; с. 48]. Говорячи про витоки цієї деструктуризації, зазначимо, що частіше інституції, які стають джерелом вищезазначених процесів у суспільстві, виникають з *дисфункції законодавчої* (з одного боку, правові маніпуляції не адекватні економічним процесам, з іншого боку, низька якість правових актів та контролю за їх виконанням тощо) та *виконавчої влади* (некомпетенція, партикуляризм, клієн-тизм, корупція та ін.). Інакше кажучи, девіація стає тотальною та всеохоплюючою.

Дисфункція суспільних державотворчих інститутів та де-віативна модель влади, найвиразнішим виявом якої є корупція, за словами М. Ярош, «не є речами новими не лише для країн, що перебувають у процесі становлення. Різною мірою та в різний час вони виступають практично в кожному суспільстві» [32, с. 56]. Із розпадом Радянського Союзу процеси трансформації та приватизації в посткомуністичних суспільствах стали для політиків мало не ліками від усіх хвороб. Однак згодом історична та ідео-логічна заангажованість показала, що саме в часи активної при-ватизації «не працює» синергетична модель, починаються проце-си «роз’їдання», саморуйнації державної системи. До прикладу, в ряді країн, включаючи і Україну, і Польщу, корупційною була сама система ринкових відносин, яка ґрунтувалась на непропорційному розподілі соціальних та матеріальних благ, що «потягнуло» за со-бою явища корупції та інших девіацій системного характеру.

За слухною увагою А. Камінські, однією з підстав належно-го функціонування держави, її економіки та політики є контроль над цим процесом фахівців з відповідною компетенцією, досвідом роботи та моральними якостями. А далі – створення такого меха-нізму контролю, який буде діяти виключно в інтересах народу [29, с. 121]. Порушення цієї доктрини спричинить ті аномалії, які у перспективі приведуть до повної стагнації, та буде основною пере-шкодою у формуванні якісно нової та більш досконалої державної системи, що, власне, демонструє Російська Федерація впродовж останніх десятиліть.

Суспільний контроль найчастіше належно здійснюють ЗМІ, висвітлюючи найбільш актуальні теми та проблеми у формуванні

державної системи, дисфункції влади. В цьому процесі важливу роль відіграє також компетенція журналістів та професійна відповідність, можливість вільно (без цензури) виносити на обговорення суспільні проблеми, які вимагають нагального вирішення. Саме тому маємо підстави говорити про статус та незалежність ЗМІ, свободу слова як індекс можливих реакцій на прогресуючу патологію та можливості уникнути подальшої руйнації і можливих фатальних наслідків. Придушення чи активна цензура телеканалів, преси та радіомовлення, монополія на ЗМІ, як це ми можемо спостерігати у деяких пострадянських республіках, призводять до висвітлення «потрібних» владі проблем винятково у потрібному ключі. Ярослава Мавроді та Єжи Гауснер окреслили такі явища поняттям *інституційної безвідповідальності* [30, с. 39]. Однією з ознак зазначеної категорії є брак довіри до політики та політиків. Недоліком цього є відсутність підтримки з боку громадянського суспільства держави та діяльності її інститутів. У політичному вимірі ключовою проблемою стало узалежнення держави та її інститутів від інтересів вузьких олігархічних груп. Щодо адміністративної сфери, то основною проблемою низької ефективності адміністративного апарату є поширення корупційних практик.

Якщо говорити про джерела соціально-політичних девіацій, то варто означити коло важливих суспільних сфер і явищ, що служать для розвитку функціонального відхилення не окремого актора (партії, політика), а всієї державно-політичної та правової системи. Серед таких осередків виникнення девіацій виділимо:

- відсутність політичної стратегії та магістральних програм розвитку;
- хибну внутрішню і зовнішню політику;
- створення хиткої й нестабільної правової системи з опорою на силові структури, які виступають у ролі вірних піхотинців не права та народу, а державних чиновників; порушення етичних норм і стандартів;
- створення «ручного» правосуддя, яке виконує замовлення верхівки влади; оголошення війни вільній та незалежній пресі;
- ігнорування міжнародної Декларації прав людини та міжнародних прав, угод, домовленостей;

- використання хибних та принципово невірних економічних концепцій;
- меркантильно-утилітарне та хижацьке ставлення до природних ресурсів країни;
- застосування неправильних тактичних прийомів у політичній сфері;
- неправильну кадрову політику;
- апеляцію до окремих соціальних прошарків та ігнорування інших («любов» до пенсіонерів і дистанціювання щодо молодих, студентських мас);
- відсутність відповідальності перед попередніми, теперішніми та майбутніми історичними періодами;
- втрату молодого потенціалу країни для її розвитку – відтік інтелекту, робочої сили і втрату стабільної демографічної картини, звідси – міграційні процеси;
- односторонній зв'язок з народом, де суспільна думка делегітимізується та відверто ігнорується;
- спекулятивні процеси над штучно створеними проблемами та загострення маловартісних питань, введення їх у ранг поліактуальних;
- постійний перерозподіл сфер впливу та маніакальне використання пустослів'я, демагогії, популізму і дешевої політичної риторики у формуванні дискурсу;
- створення перманентно-подвійного інформаційного поля, у якому яскраво вираженими є два дискурсивних вектори: для загального кола, мас (які є відкрито брехливими) і для вузького кола споживачів цієї інформації;
- постійний перегляд історії та «маятникові підходи» до її інтерпретації;
- порушення верхівкою влади елементарних етичних норм;
- встановлення та утримання влади будь-якою ціною й абсолютне ігнорування будь-яких доктрин державотворення;
- неприйняття інакodomства та агресивний антагонізм до опозиції.

Щоб окреслити та систематизувати проблему суспільно-політичних девіацій, виявимо найбільш типові джерела її виникнення.

До цих джерел належать корупція, відсутність компетенції, переважання партійних інтересів над публічними (держави та суспільства), клієнтизм, політичний авантюризм, формування родинно-кланових та мафіозно-кланових структур у вигляді політичних партій, гіпертрофована бюрократія, нецільове використання силових структур та ін. Коротко розглянемо типологію девіантних форм:

1) корупція. Це поведінка, що відхиляється від загальноновизначених у політичній сфері норм та зумовлена мотивацією одержання особистої вигоди за суспільний кошт. Л. Багрій-Шахматов під корупцією розуміє «...асоціальне, таке, що відхиляється від норми, явище, яке порушує та деформує нормальний процес суспільного та державного життя, побут громадян, їх об'єднань, владно-управлінських органів та інститутів» [1, с. 178].

Реформи не повинні бути нав'язані ззовні, а краще активно розроблювані елітою та суспільством у процесі спільного діалогу. Всі рішення повинні спиратись на людські стосунки, традиції, які склались у відповідному суспільстві. Реформи будуть успішними лише тоді, коли і влада, і суспільство почнуть себе з ними ідентифікувати та впроваджувати їх у життя [32, с. 223].

2) ігнорування правової бази як з боку політичної еліти, так і з боку окремих громадян та використання її у власних цілях. Відсутність власної правової традиції та недотримання її норм у минулому не могло не відбитись на інтерпретації правової культури у наш час. Закон перестав бути цінністю, мірилом та індексом демократичності суспільства, певним фреймом суспільного мислення та суспільної поведінки. Відповідно знизилась довіра насамперед до судових органів влади та силових структур, покликаних захищати права і свободи усіх громадян. Ось чому для громадян, котрі перебувають у суспільних системах перехідного типу, більш характерною є апеляція до європейських чи міжнародних установ із захисту прав людини, аніж до аналогічних структур власної держави;

3) клієнтелізм (від латинського *cliens* – слухняний, залежний, підпорядкований). Відповідно «клієнтела» – це персональне чи колективне підпорядкування неможливих і невливових громадян

лідеру, вождеві певного клану, «патрону» – не в плані економічного закріпачення, а в сенсі громадянсько-політичних повинностей [32, с. 98]. Це своєрідна асиметрична система, підставою для якої є особиста лояльність і зобов'язання здійснювати послуги чи дії нерівнозначної вартості. Політичний клієнтізм, однією зі сторін якого є люди, пов'язані з владою, є неформальною системою взаємозв'язків та відносин. Накладаючись на формальну структуру держави, утворюють мережу перспективних та часто небезпечних зв'язків. У такій моделі губиться особистість, громадянин і формується соціально-політичний люмпенізм, політично безмірний та адаптаційно налаштований, позбавлений власного самовідомого та самодостатнього «я»;

4) некомпетенція, політичний авантюризм – політичні наміри і дії, що спираються на інтригу, віру в щасливу долю, дешеву політичну риторику, обман, на досягнення мети, що ґрунтується на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування політичних сил і можливостей. В українській та світовій (зокрема східній) ментальності має місце тенденція до створення довкола себе міфу, надання власній персоні неадекватної харизми та пафосності [20; с. 180]. Саме тому часто спостерігається бездарний самопіяр політиків, які втратили адекватну самооцінку, не визнають свого політичного банкрутства та позиціонують себе повноцінними політичними індивідами;

5) формування мафіозно-кланових структур, що утворюються у всіх сферах державно-владної вертикалі. Найбільше це виражено у створенні та діяльності таких інститутів як партії. Останні часто перетворюються на індивідуальні проекти з власними: а) лідерами; б) інтересами; в) соціальною базою (чисельність якої здебільшого завищена). Відсутність ідеології та стійкої соціальної підтримки й довіри не стає перешкодою для кристалізації таких соціально-класових структур, які шляхом формальних та неформальних контактів просувають власні «бренди».

Багато науковців, дослідників пов'язують виникнення девіантності з настанням епохи постмодерну. Зміна цінностей та стандартів життя ставить суспільство в нові умови виживання. Старі системи, методи, конструкти і способи поведінки перестають ді-

яти. Тому виникають явища відчуженості, депресії та громадянської маргіналізації, що також умовно можна віднести до причин девіантності. Але зазначимо, що така інтерпретація девіацій є штучною та апріорі «заганяється» в рамки ще не до кінця досліджених теорій. Ця думка пояснюється тим, що, попри усі віхи історії, існують «вічні незмінні цінності», а також світовий досвід державотворення, де вищезгадані девіації мають чітку оцінку в соціально-політичній системі координат. Більше того, перманентне функціонування девіацій у державно-політичній системі знижує рейтинг цієї системи і у геометричній прогресії ускладнює її стабілізацію та відповідно входження у світовий континуум цивілізованих держав.

Уже не викликає дискусій й те положення, що у радянському суспільстві мав місце широкий спектр девіацій та грубих відхилень у формуванні держави як системи. Основною девіативною формою була відсутність демократичних засад організації (чи самоорганізації) державної моделі. Крім того, повний контроль над усім державним устроєм був ще одним видом девіації та не приніс позитивних результатів. Водночас встановлені штучні й імітаційні норми соціальної поведінки були малоефективними, що нам продемонстрував період Радянського Союзу. За інерцією ці деградаційні механізми успадкувала Російська Федерація і продовжила радянську традицію у формуванні пролетарсько-селянського покірнього суспільства. І, як бачимо, ці інтенції та потуги є результативними – рівень соціальної самосвідомості і російського суспільства опирався десь на етапі середньовіччя чи кріпосного права.

Ідеальних державно-політичних та досконалих соціальних систем не існує. Відмінність лише в тому, що девіації можуть бути ознаками випадковості та епізодичності, або ж державна модель може формуватися з цілої низки девіаційних ознак, хибних постулатів та прорахунків. Особливістю цих систем є те, що у них існує табу на термінологічне поняття «девіація», тобто заборона на те, щоб називати речі своїми іменами. Так, скажімо, ми ще не стали свідками картини фундаментального дослідження, узагальнення та розлогої інтерпретації російської чи української новітньої історії з точки зору системи хиб, помилок, збоїв, порушень, аномалій,

вад тощо. Ще жодна соціально-політологічна, економіко-правова чи інша установа і жоден дослідник не взяли на себе сміливість подати систему цих відхилень у причинно-наслідковому зв'язку та системно описати їх як явище й процес синергетичного походження. Натомість у широких як політичних, так і наукових колах інтенсивно експлуатується паяцунання та імітація наукових досліджень; у даному випадку державотворчих процесів. Ілюстрацією цього може бути те, що за кількістю економістів, правників, психологів, істориків та ін. і за кількістю кафедр, наукових центрів та захищених дисертацій у цих галузях у Східній Європі і Росії зокрема чи не найбільший відсоток. Але в економічному, політичному, правовому плані ці регіони залишаються взірцями нестабільності. Першочергово говоримо про Російську Федерацію та Білорусь, але до цього клубу входять інші пострадянські республіки.

Таким чином, проблеми девіантної динаміки, тобто такої, що відхиляється, відходить від раціональних соціальних, правових, етичних норм у процесі здійснення владних відносин, стають усе більш актуальними у світовому масштабі. Девіації – соціальне явище, яке являє собою складну та розгалужену мережу суспільних відносин певного типу і притаманне кожній соціальній спільноті. Проблема девіації загострюється у період трансформації політичної системи та зміни ціннісних орієнтацій у межах суспільно-політичної формації. Яскравим прикладом можуть послужити події кількох останніх років у Східній Європі, Північній Африці та на Близькому Сході, де девіативно організована державно-політична модель та її ін'екційно-силове утримання і постійне реанімування рано чи пізно спричинюють соціальний вибух і зміну всієї системи.

Отже, окреслення в загальних рисах проблематики суспільних та політичних девіацій експлікує необхідність дослідження зазначених явищ на системному рівні задля надання їм об'єктивних характеристик. Більше того, перед сучасною гуманітарною наукою необхідно поставити питання про формування терміно-понятійного апарату та методологічної бази і, відповідно, самостійного напрямку науки, такого як «соціально-політична девіатологія».

Література

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. Социологический словарь / пер. с англ.; под ред. С. А. Ерофеева. Казань, 1997.
2. Афанасьев В. С., Гишинский Я. И. Девиантное поведение и социальный контроль в условиях кризиса российского общества. Санкт-Петербург, 1995.
3. Афанасьев В. С., Гишинский Я. И. Девиантное поведение в условиях тотального кризиса: особенности, тенденции, перспективы. Образ мысли и образ жизни / под ред. Я. И. Гишинского. Москва, 1996.
4. Бацевич Ф. Основи комунікативної девиатології. Львів, 2000.
5. Гишинский Я. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория. Социс. 1991. № 4. С. 72–78.
6. Гишинский Я. Девиатология. Санкт-Петербург, 2007.
7. Гишинский Я. И. Девиантное поведение как одна из характеристик качества населения Петербурга. Качество населения Санкт-Петербурга / под ред. Б. Фирсова. Санкт-Петербург, 1993.
8. Гишинский Я. Социология девиантного поведения и социального контроля. Социология в России / под ред. В. Ядова. Москва, 1998.
9. Грабовський С. Патрони і клієнти: Україна хвора на небезпечну політичну недугу. Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1494199.html>
10. Змановская Е. В. Девиатология: психология отклоняющегося поведения. Москва, 2001.
11. Зорина Е. В. Социально-исторические основания девиантных линий в современной культуре России. Москва, 2002.
12. Казаков А. Н. Социальная обусловленность отклоняющегося поведения в современном российском обществе: автореф. дисс. ... канд. соц. наук. Казань, 1996. – 39 с.
13. Клейберг Ю. А. Девиантное поведение в вопросах и ответах. Москва, 2006.
14. Комлев О. О., Сафиуллин Н. Х. Социология девиантного поведения: учеб. пособие. Казань, 2006.
15. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения. Социология сегодня. Москва, 1965.
16. Криворучко Н. Політичні девіації у контексті українського державотворення. Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез

- доповідей ІХ Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. Харків, 2011.
17. Криворучко Н. Тоталітаризм и XXI век. Сборник статей V Международной научно-практической конференции «Фундаментальные и прикладные проблемы геополитики, геоэкономики и международных отношений. Продвижение НАТО и Евросоюза на Восток – проблемы безопасности стран СНГ, Европы и Азии» / под ред. А. П. Кудинова. Санкт-Петербург, 2011.
  18. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения. Москва, 1984.
  19. Кузнецов И. Е. Коррупция в системе государственного управления: социологическое исследование: дисс. ... канд. соц. наук. Санкт-Петербург, 2000.
  20. Мельник Я., Криворучко Н. Типологія стратегем мислення у контексті державотворчих інтенцій. Етнос і культура : Часопис Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки. Івано-Франківськ. 2010. № 6–7. С. 172–185.
  21. Мельник Я., Криворучко Н. Феномен громадянина у контексті еволюції соціально-політичних систем. «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. Київ, 2011. Вип. 47 (5). С. 481–493.
  22. Мертон Р. Социальная структура и аномия. Социология преступности. Москва, 1966.
  23. Польща і Україна: спроба аналізу політичної системи / за ред. С. Суловські, М. Примуш, Н. Міненкова, Б. Жданюк. Варшава, 2011.
  24. Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникационные стратегии современного научного познания. Москва, 2004.
  25. Смелзер Н. Социология / пер. с англ. Москва, 1998.
  26. Ялтинська стратегія. Стенограма з виступу О. Квасневського – Режим доступу: <http://pinchukfund.org/ua/projects/21/>
  27. Kamiński A. Z. Dwa systemy – dwie ordynacje. Polityczne implikacje wyboru ordynacji wyborczej. Centrum im. Adama Smita, Warszawa, 2000.
  28. Karwat Mirosław. Figuranctwo jako paradoks uczestnictwa: eseje przewrotne. Warszawa, 2004.
  29. Karwat Mirosław. O karykaturze polityki. Warszawa, 2012.
  30. Karwat Mirosław. Paradoxy polityki / red. nauk. Mirosław Karwat. Warszawa, 2007.
  31. Karwat Mirosław. Sztuka manipulacji politycznej. Wyd. 2. Toruń, 1999.

32. Podgórecki A. Patologia życia społecznego. Warszawa, 1969.
33. Podgórecki A. Patologia działania instytucji. Zagadnienia patologii społecznej / A. Podgórecki (red.). Warszawa.
34. Hausner J., Marody M. Jakość rządzenia: Polska bliżej Unii Europejskiej. Fundacja im. Frederika Ebberta – Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej w Krakowie. Kraków, 2000.
35. Stiglitz J. E. Skan Globally, Rienvent Locally. Knowledge infrastructure and the localization of knowledze. First Global Development, 1999.
36. Jarosz M. Władza. Przywileje. Korupcja. Warszawa, 2004.

ФЕНОМЕН СТРАХУ У СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ

ZJAWISKO STRACHU WE WSPÓŁCZESNYM DYSKURSIE SPOŁECZNO- KULTUROWYM

- Собака зазвичай гавкає не для того, щоб налякати, а тому, що йому самому страшно

Як уже зазначалося, сучасна цивілізація зі своїми викликами і перспективами створює необхідність формування нових парадигматів мислення, свідомості й поведінки. В добу глобалізації форсований розвиток суспільних та державотворчих процесів робить очевидним необхідність вивчення феномену **страху** як соціально-політичного, культурного феномену, що породжує різні форми тоталітарно-диктаторських та ін. маніпулятивних режимів, консервацію усталених суспільних ієрархій, які є анахронізмом у стосунку до досягнень цивілізації, стають джерелом насильства, порушення прав і свобод людини. Необхідно зазначити, що гуманітарною наукою не проведено комплексного дослідження такого явища, як «страх», та можливостей його практичного застосування як інструменту формування соціальних систем. Крім цього, більш ніж актуальним залишається питання еволюційних наслідків та поетапних результатів у формуванні нових політичних пейзажів у планетарному масштабі.

Стихійні бунти і соціальні вибухи, локальні конфлікти і конфлікти глобальних масштабів, воєнна агресія є типовим явищем для минулих епох та сьогодення. Непевність у заданому напрямку руху, зважених соціальних стратегій не лише породжують страх перед новим та невідомим, а й консервують архаїчні ознаки режимів, породжують армії апологетів, які відстоюють ідеї існуючих або нещодавно ліквідованих систем та устроїв. Як наслідок, залишаються сталими моделі поведінки та активуються цінності, які були типовими для минулих епох.

У посттоталітарних державах, до яких не лише територіально, а й ментально належить Україна. Нове покоління, що прийшло на зміну поколінню породженого тоталітарною системою радянського зразка (тут ідеться про Східну Європу впродовж останніх десяти-

тіліть), не встигло виробити механізми самоусвідомлення особистої вартості, самодостатності, фундаментально нові моделі мисленнєвої та соціальної поведінки. Тут слід зазначити, що Україна представлена дещо своєрідно, оскільки революції та необхідність протистояти збройному вторгненню Росії, які спостерігаються впродовж останніх десятиліть, стали каталізаторами у сенсі громадянського дозрівання нашої нації.

У процесі дослідження феномену такого явища, як «страх», наочними стали проблеми відсутності єдиного комплексного теоретико-методологічного та системно упорядкованого філософського обґрунтування цього поняття, термінологічного апарату, а також класифікація і типологізація зазначеної категорії у відповідності до сфер реалізації: психологія, психіатрія, соціологія, культурологія, політологія, історія, антропологія, біологія та ін. Також бракує уніфікованої і загальноприйнятої дефініції та галузевих інтерпретацій. Одні вчені вважають, що цей феномен є малодослідженим і важко піддається осмисленню і пізнанню, інші, навпаки, вважають страх невід'ємним, природним, біологічним явищем. Саме тому спробуємо розглянути класичні концепції й теорії місця страху в контексті людини, визначити соціометричні параметри цього явища.

Як уже було зазначено, страх як категорію розглядають не лише психологи, психіатри, психоаналітики та ін., а й історики, етнографи, філологи, біологи, соціологи, політологи. Як явище фізичне, так і чуттєве, дослідження категорії «страх» має переважно міждисциплінарний характер із застосуванням структурно-функціонального, об'єктивно-історичного та системного методів дослідження. Саме тому, розглядаючи страх як різнобічне явище, варто виділити ряд галузевих дефініцій, кожна з яких під певним кутом зору тлумачить досліджуване поняття.

У науці склалось кілька основних підходів у вивченні страху як біологічної та соціоментальної категорії.

Страх, як інстинкт самозбереження, притаманний людському організмові на кожному з етапів його існування (слідом за З. Фройдом: від «постпологового» чи вродженого страху до «страху смерті»). Власне тому найчастіше він розглядається як поняття психології та психіатрії. У психологічній енциклопедії «страх»

тракується як «емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда та спрямована на джерело реальної чи надуманої небезпеки» [4, с. 197].

У сучасній психологічній енциклопедії «страх» тлумачиться як емоційний стан, що виникає у людини при появі уявної або реальної загрози для життя чи благополуччя [39, с. 79]. Отже, йдеться про те, що це стан, який попереджує про небезпеку, сигналізує, перешкоджаючи впливу негативних факторів на людину, її організм. Тут варто звернути увагу на факт причинної зумовленості виявлення страху: він створюється, нав'язується уявою чи існують природні першопричини його виникнення? Психологи стверджують, що емоція страху може мати як стеничний, так і астенічний характер, викликаючи різноманітні реакції у людини – від панічної втечі та заціпеніння до захисної агресії й фрустрації. Тобто це відчуття зумовлене більшою мірою індивідуальними особливостями людини (пам'ять, уява, ірраціональність, творчість тощо). Якщо джерело небезпеки не визначене чи малоусвідомлене, у людини першопочатково виникає стан тривоги (неспокій, незахищеність), який за певних обставин переходить у фобії. Аналогічні до цього прояви страху відзначають психіатри, які стверджують, що емоція страху – це негативно забарвлена емоція, яка супроводжується внутрішньою напругою, відчуттям загрози життю та різними вегетативними порушеннями [41, с. 156]. Страх буває психологічно нормальним, невротичним (фобії) та психотичним (маячня). Крім того, психіатри виділяють вітальний тип страху (*vita* – життя), коли людина відчуває безпричинний страх за своє життя, переживає параноїдальні стани, галюцинації тощо. Залежно від доби розрізняють: денні та нічні страхи; від місця та часу: передшокові та післяшовкові тощо. До біологічних страхів зараховано також ті, які так чи інакше можуть бути пояснені з погляду небезпеки для існування живого організму: страхи болю, самоти, невідомості, невизначеності, страх смерті. Це «природні» тривоги, наслідок природних законів виживання.

Серед наукових теорій, в тому числі політико-правових та психологічних, виділяють різні види й типи страхів залежно від періоду їхнього розвитку та життєвого циклу, фонового навантаження

(в яких умовах страхи розвиваються і протікають) і психологічних особливостей. Тому можна узагальнити, що *фізіологічний страх* – це несвідомий внутрішній страх, що не має, здавалося б, зв'язку з внутрішніми причинами [38, с. 836]. Він може бути викликаний фізичними діями, внутрішніми нездужаннями, соматичними захворюваннями. Фройд тлумачить страх як енергію (лібідо), спрямовану на те, щоб справитись із небезпекою. Він розрізняє страх чотирьох видів: *інфантильний страх*, що виникає внаслідок перетворення лібідо та виявляється у дитячій прив'язаності до людини, страх її втратити; *страх кастрації*, який може відчувати хлопчик через те, що нібито батько каструє його з причини сексуального суперництва через матір; *страх смерті*, коли «Я» витрачає запас свого нарцистичного лібідо; *страх невротичний* – так званий «безцільний страх» невротиків (фобії, невизначена та безпідставна боязкість, спонтанні напади страху) [46, с. 35–37].

Таким чином, у психофізіологічних дослідженнях страх розглядається як суб'єктивний афект чи емоція. Пропонуються психосоціальні рекомендації для професійної діяльності людини, для різних вікових періодів і ситуативних рамок життя індивіда. Приміром, у дитячій та підлітковій психології страх (тривогу) досліджують В. Астапов, М. Буянов, А. Захаров, О. Кондаш, А. Мазур, А. Прихожан та ін. У психофізіології проблему страху вивчали Ф. Березін, С. Давиденков, Н. Данилова, В. Дерябін, У. Кеннон, Я. Рейковський, Х. Хекхаузен та ін. У психології критичних і стресових станів страх займає особливе місце, його досліджують Ф. Василюк, Л. Китаєв, Е. Кречмер, Н. Левітов, А. Святощ та ін. Узагальнюють різні точки зору феномену страху в своїх загальнотеоретичних роботах з афективних станів К. Ізард, Є. Ільїн, А. Лук та ін.

Філософська енциклопедія трактує страх як один з основних видів людського ставлення до світу. Страх – негативна емоція, що попереджує про стан небезпеки [47, с. 67]. Починаючи з Античності й до середини XIX ст. страх розглядався як певне суб'єктивне відчуття і не набув системного соціокультурного обговорення. Як виняток можна назвати концепції суспільного договору Гоббса, Локка, Макіавеллі та ін. Г. Гегель, Т. Карлейль, С. К'єркегор, Г. фон Гартман, Ф. Ніцше, Г. Лебон, Х. Ортега-і-Гасет, З. Фройд, К. Юнг, Е. Фромм,

А. Шпенглер розглядають страх як філософське поняття, розмитість якого пояснюється недостатнім рівнем розкриття онтологічної багатоплановості. Як відомо, філософія екзистенціалізму значною мірою побудована на трактуванні досліджуваного поняття. Дефініцію страху у філософію ввів С. К'єркегор, який розрізняв емпіричний страх як небезпеку перед конкретною загрозовою ситуацією і метафізичний страх – сум, властивий ірраціональному типу мислення, предметом якого є «ніщо» і який зумовлений знанням людини про свою смертність. Прихильниками таких точок зору були М. Хайдегер, А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Уїлсон та ін.

Апеляцію до феномену «страх» як філософської категорії вчені пояснюють тим, що такий підхід дозволяє вивчати сутність страху не як емоції, а як окремого абстрактного явища, що відіграє важливу роль в антропоцентричній картині світу. Впродовж ХХ століття проблеми страху тією чи іншою мірою розглядали у своїх розвідках такі дослідники як: Р. Бультман, М. Хайдегер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, К. Тилліх, Й. Хойзінг, Е. Блох, Н. Луман, С. Московічі та ін. Проблему страху також досліджували: М. Бердяєв, К. Леонтьєв, О. Лосєв, Л. Шестов, С. Аверінцев, А. Бакумова, В. Дробишев, В. Андрусенко, Ю. Лотман, Д. Ольшанський та ін. Поняття страху розглядають й українські дослідники, зокрема: А. Єрмоленко, Л. Гандзюк, В. Малахов, Л. Левчук, С. Логвінов, В. Лук'янець, Т. Лютий, С. Пролєєв, Н. Паніна, А. Романова, М. Савина, О. Туренко, Н. Хамітов та ін.

Страх як причину соціокультурних зрушень досліджували представники гуманітарних наук. Скажімо, історики Ж. Лефевр, Л. Февр, Ж. Делюмо, І. Вайнберг, А. Гуревич, Н. Ейдельман аналізували місце і значення страху в історичному процесі. Ці ідеї розвивали дослідники в галузі семіотики та культурології, зокрема: В. Іванов, Ю. Лотман, А. Панченко, В. Топоров та ін.

У релігієзнавстві та етнології страх розглядався як активне суб'єктивне відчуття, як творчий момент соціокультурних процесів. Тією чи іншою мірою такої думки дотримуються В. Вундт, М. Еліаде, М. Касавін, Д. Кембелл, Л. Леві-Брюль, Б. Маліновський, Е. Тайлор, Дж. Фрезер та ін. У соціальній психології страх переважно визначається як афект, що детермінує й пояснює таєм-

ниці натовпу (див. праці З. Фрейда, Г. Лебона, С. Московічі, Б. Поршнева та ін.). Значення страху досліджують соціологи В. Іванова, В. Шубкін, В. Кіпень. Вплив феномену страху на суспільно-політичні процеси аналізують Л. Гозман, С. Кара-Мурза, Д. Ольшанський та ін.

Якщо звзвити поле пошуку та перейти до визначення *страху як соціального явища*, то слід виділити таке тлумачення: *Це соціальна, психологічна напруга, що створюється суспільним ладом як усередині країни, так і ззовні, що породжує незахищеність і неможливість реалізувати себе як особистість* [38, с. 464]. *Соціальний страх* пов'язаний з моральними установками людини, з характером взаємин у соціумі, з соціальним статусом і відчуттям відповідальності. Це страх усвідомлений, він піддається аналізу, його можна описати та передати словесно. За словами американських вчених, «*страх – це емоційна реакція на сприйняття змінної втрати контролю і відновлення контролю*», де контроль – це свідомий акт розуму і тіла. Чергування між контролем і його відсутністю має відбуватися з певною частотністю, інтенсивністю та у певних проміжках часу. Таке чергування забезпечує елемент несподіванки і тримає емоційну рівновагу так, щоб індивід не міг побудувати безліч психічних очікувань і тим самим знову контролювати свій емоційний стан [57, с. 5]. Дослідник Ф. Ільясов вважає, що страх у побутовій формі – «це ревності, ненависть, які, мов іржа, роз'їдають душу, створюючи нестерпні умови життя» [23, с. 31]. Він повинен бути мінімізований, контрольований і не повинен переходити у стан неврозів, манії, депресій чи агресивів.

Соціальний страх створює умовні рефлекси, що їх набувають суб'єкти соціуму в співіснуванні з іншими. Ці рефлекси є частиною виховання, частиною правил, табу й умовностей, якими просякнуте соціальне середовище. До них належать: боязнь критики і начальства, страхи бути відкинутим або опинитися в центрі уваги, страх показатися неповноцінним, страх пред'являти претензії, страх не зуміти відмовити у вимозі, страх сказати «ні» і до них подібні. Соціальні страхи прямо пов'язані з унікальною здатністю людини до прогнозування і розгляду варіантів. Ситуація, варіанти

дозволу якої ми не можемо визначити точно, примушує нас придумувати їх самостійно. Все нове, несподіване і незвичайне змушує нас побоюватися: невідомо, які наслідки воно несе. І якщо ситуація, результат якої неясний, виникає і турбує нас достатньо часто, на неї формується умовний рефлекс – страх [22].

Ще одна причина – **стереотипи, думка оточення, суспільні настрої**. Страх перед ними теж передається, і неминуче передається енергетичний маятник: натовп починає впливати на думки кожної окремої людини. Таким чином система поведінки будується за схемою: «Всі бояться – і я боюся. Всі побігли – і я побіг». Саме такі індуктивні страхи нині використовують в рекламних роликах, ЗМІ, держорганах – майже всіх органах і організаціях, що мають можливість масово впливати на людей і отримувати з цього потрібний їм результат. Саме тому страх став одним із найсильніших засобів маніпуляції свідомістю, перетворився в міфічну форму, котра відносно легко може управляти наляканим натовпом. **Містичний страх** – це страх забобонний, він викликаний невпевненістю, прагненням зазирнути в своє майбутнє і неможливістю, як здається, це зробити. Цей страх буває пов'язаний з відчуттям благоговіння або з якоюсь внутрішньою, нез'ясовною заборонаю і невідомим відчуттям незрозумілої небезпеки [18, с. 98].

Страх, якщо він не досягає сили, що гальмує психіку, може повністю поставити мислення собі на службу. Тут має місце мета: знайти вихід із загрозового стану. І страх можна переживати настільки слабкою мірою, що людина виконує свою звичайну роботу, здійснюється звичайний хід асоціацій, а страх криється десь на другому плані, на «задвірках свідомості». Тут страх – пасивно-оборонна реакція. Він вказує на небезпеку чогось від когось сильнішого, на небезпеку, якої потрібно уникнути. Якщо загроза виходить від слабшого, то це викличе активно-оборонну реакцію – гнів. Все залежить від співвідношення сил. Зрозуміло, що у людей слабких, яким важче долати життєві труднощі, більше приводів для реакції страху.

Розглядаючи феномен страху у його терміно-понятійній реалізації, звернемось до наступної класифікації, яку проронують дослідники. Вони виділяють чотири групи [15]:

1) біологічний (викликається певною ситуацією і загрожує одному з двох біологічних законів – збереженню власного життя і збереженню життя виду. Причини внутрішньої загрози можуть бути пов'язані з порушенням енергетичного метаболізму. При наростанні загрози наростає страх);

2) суспільний (виникає при перериванні зв'язку між індивідом та іншими членами суспільства, загрожує перериванню метаболічних процесів, що приводить до загрозливого стану. Ізоляція від природного середовища не лише забезпечує безпечний розвиток молодого організму, а й зумовлює розвиток інформаційного метаболізму);

3) моральний (суспільне середовище виконує роль рефлектора, який реєструє нашу поведінку і завдяки цьому дозволяє вносити корективи. Сигнали, що надходять із соціального середовища, виконують роль зворотного зв'язку, який ослаблює, підкріплює або перетворює актуальну функціональну структуру);

4) дезінтеграційний (рисом обміну сигналів із зовнішнім середовищем є постійна мінливість. Структура має динамічний характер: її потрібно постійно винищувати і знову створювати. При дезінтеграції цієї відносно стабільної запрограмованої структури в організм починають проникати чужі сигнали, що не приймалися раніше, і це спричиняє виникнення страху).

Страх як екзистенція буття є невід'ємною складовою справжнього існування людини. Його походження має два основні джерела: перше – це страх як прямий наслідок травматичного фактора, друге – як сигнал про виникнення загрози повторення цього фактора. С. К'еркегор фундаментальною характеристикою людського існування вважав страх як засіб, що вириває людину з полону бездумного існування, пробуджує її до справжнього буття [29].

За А. Адлером, страх виникає від пригнічення агресивного потягу, що відіграє головну роль у повсякденному житті, та при неврозі. Сучасник Л. Гандзюк визначає страх як екзистенціал людського буття, внутрішньо властивий індивіду, з одного боку, як найважливіше орієнтуюче переживання, а з другого – як переживання своєї іманентної внутрішньої суперечності [4, с. 56].

К. Ізард вважає позитивними сторонами страху те, що він є застережливим сигналом, і те, що він спонукає активність людини, змінюючи напрям думок і поведінку, а також те, що він підсилює соціальні зв'язки, змушуючи людей просити один одного про допомогу і діяти в небезпечних ситуаціях спільно. Крім того, К. Ізард називає страх найнебезпечнішою емоцією, яка при дуже високій інтенсивності знищує організм [22]. Сучасний польський психолог та психіатр А. Кемпінський оцінює почуття страху як своєрідну підготовку до грізної події, що настає.

Функціонально страх служить попередженням про майбутню небезпеку, дає змогу зосередити увагу на її джерелі та спонукає шукати шляхи її уникнення. У випадку, коли він досягає сили афекту, він здатен нав'язати стереотипи поведінки. У соціальному розвитку людини страх виступає як один із засобів виховання: *сформований страх осуду використовується як фактор регуляції поведінки* [47]. Оскільки громадянин, індивід є особою соціальною та живе у певним чином побудованій системі ієрархічних зв'язків (родина, робота тощо), відповідно йому нав'язуються певним чином сформовані норми, що впливають на моделі його поведінки тощо. Отже, соціальні інститути мають легальні засоби впливу на індивіда, включеного у державну систему як органічна її одиниця.

Емоція страху не завжди виконує негативну функцію в житті людини. Адаптація і соціалізація є одними з базових умов виживання. Суть цих функцій полягає в тому, що страх мобілізує сили людини для її активної діяльності, допомагає запобігати помилкам та зменшує ризик стати жертвою обставин, захищає, оскільки є потужною мотивацією для пошуку безпечної сфери існування, дозволяє таким чином людині моделювати свою майбутню поведінку.

Визначаючи місце страху в системі людських емоцій, варто враховувати не лише психологічні, а й культурні показники. Механізми подолання первісних форм страху створювали своєю чергою нові форми, які теж вимагали свого усвідомлення та соціально-культурного переборення. Незважаючи на те, що психологічно зумовлені страхи були і залишаються діючими в суспільному житті кожної людини, *страх є одним із ключових об'єктів культури*, тобто зумовлений культурою як «ядерною» (базовою) одиницею

картини світу, яка володіє екзистенціальною значущістю як для окремої особистості, так і для лінгвокультурного суспільства загалом, та розглядається як один з основних «емоційних концептів» [4, с. 384]. Він наділений спадкоємністю і характеризується певною тенденцією: чим вище людина піднімається по кар'єрних сходинках, тим складніші її емоції, тим більше вони зрощуються між собою. Це доводить, що феномен страху не лише мутував (набував адаптаційних властивостей), змінював свої форми і види, а й постійно ускладнювався з ускладненням суспільних систем.

Вивчення онтологічних основ концепту «страх» в європейській культурній традиції дозволяє виявити, що страх – це одне із джерел формування міфологічної картини світу, причина її повільної трансформації у більш чітко відрефлектовану міфологічно-релігійну модель. Для Середньовіччя актуальними були «фобіокультурні» значення, у християнській картині світу відбувається інтенсифікація «страху Господа», страх – це найважливіша складова релігійної свідомості. Заміна геоцентричної моделі світу антропоцентричною, позбавлення від міфологічно-релігійних уявлень не позбавили актуальності емоцію «страху» для психології сучасної людини. Інтелектуалізація буття не позбавила людину страху смерті, соціальних та ін. страхів.

С. Пітіна схиляється до думки, що стереотипність людської свідомості передбачає збереження міфологічності, яка була характерна для традиційних суспільств і залишається популярною в наш час. У житті сучасної цивілізації значна роль належить подіям, які не просто виникли, але й мають конкретне історичне значення і результати для нації, держави, культури та суспільства. Якщо взяти за основу думку М. Тернера, що «значення полягає не в словах, а в схемах, даних вашій свідомості», то *можна припустити, що задана установка страху може стати як регулятором соціально-го здоров'я, так і показником соціально-політичних відхилень та девіацій* [45, с. 114].

Коли людина починає думати і діяти стереотипно, відключається свідомість та її аналітичний потенціал. Це відбувається саме завдяки страхові, який переживає людина. Тобто якщо **людина боїться, то починає діяти відповідно до заданих правил, вияв-**

ляється нездатною зробити свідомий вибір на користь того чи іншого способу поведінки, вибирає певний поведінковий стереотип. Генералізуючись у масовій свідомості, стереотип тягне за собою страх невиконання та покарання за це і стає своєрідним сценарієм на рівні буденної свідомості.

Говорячи про сучасну людину, про суспільство, ми можемо сказати, що вони (тут йдеться про значну кількість тоталітарних і посттоталітарних режимів у різних регіонах світу) перебувають у *«полоні» страху*. Створення ж такого невротичного стану стало технологією сучасної соціально-політичної влади тоталітарного типу. У таких випадках йдеться про те, що людину лякає стан невизначеності. Моменти розгубленості і невпевненості спонукають її задуматися над сенсом життя та ін. У науковій думці такі кризові переломні ситуації отримали назву «граничних», або «межових». Поняття граничної ситуації ввів у філософію К. Ясперс. Граничними ситуаціями можуть бути смерть, страждання, страх, провина, боротьба, покарання. Така ситуація ставить людину на межу між буттям і небуттям. Граничні ситуації дозволяють людині перейти від «несправжнього» буття до справжнього, вилучають її з положу повсякденної свідомості [57, с. 288]. Як засвідчує досвід, іноді саме страх і тривога допомагають людині усвідомити суть її існування.

Відчуваючи тривогу за своє майбутнє, людина створює запаси їжі, які часто перевищують її потреби. Це знижує у неї відчуття тривожності та створює ілюзію безпечності, захищеності. У міфологічній свідомості такий стан став для людей ідеальним, де постійно в абсолютних і навіть надмірних розмірах забезпечується достаток їжі чи інших предметів (включно з предметами розкоші). Страх є першоутворюючим мотивом до створення міфічно-ритуальних інститутів, що існували, переходячи з однієї сакральної форми в іншу. Тобто феномен страху в цьому контексті виконував роль «творця», був обов'язковим компонентом архаїчних традицій, обрядів, культів, які згодом стали основою культури і ментальності окремого народу. Наприклад, страх перед помстою «експлуатованих», можливістю бунтів, неможливістю насолоджуватись необмеженою владою і розкішшю ховається за благодійністю і

меценатством заможних та водночас їх безглуздими витівками чи забаганками...

На сьогодні вектор страхів сучасної людини зміщується зі страху, зверненого на зовнішній світ – страх перед природними катаклізмами – **на страх внутрішній – перед владою**. І, як показує історичний досвід, така форма страху стає причиною втрати адекватної реакції на навколишню дійсність. Самодостатність чи розумне відчуття міри втрачаються і перетворюються в параноїдальний абсолютизм, який є типовим лише для людського суспільства. Бо лише у спільноті людей є така форма самозбереження і страх перед загальною незахищеністю: економічною, правовою, соціальною, навіть перед самим собою (неповага з боку сім'ї, відсутність самоповаги), а в тоталітарних режимах незахищеність від усевидячого ока системи, в епіцентрі якої перебуває «великий тиран».

Через свою слабкість, хиткість і тотальну корумпованість, дволикість і неповноцінність тоталітарна влада зазвичай у різні способи популяризує, тиражує й демонструє (натяками, прихованими і неприхованими погрозами, залякуваннями) свою адекватність, міць і непохитність, не усвідомлюючи при цьому, що в такий спосіб здійснюється етнокультурний та загальнодержавний суїцид. У цьому контексті вона (влада, персона) періодично демонструє «силу закону», який вона обожнює, сакралізує, намагаючись довести всім, що її дії легітимні й не протиправні; виводить на площі проти студенток або бабусь-пенсіонерок загони внутрішніх військ, які «успішно захищають законність і законно обрану владу». **Закон у цьому випадку є найнадійніший блюзнірський сховок, оскільки *страх* втратити все змушує завжди (!) залишатись «на поверхні», бо відхід від влади і втрата дієвих важелів може спричинити повний крах та загибель** (наприклад, події у Лівії, Сирії, Білорусі, Росії та ін. країнах упродовж останніх років).

Як бачимо, страх має велике мотиваційне значення в процесі суспільних відносин, впливає на соціальні, психологічні, економічні процеси, настрої людей. Часто він формує певні установки, стереотипи, моделі поведінки і типи мислення тих чи інших соціальних груп. Під впливом страху може бути заблоковане відчуття справедливості; люди готові відмовитись від справедливості зара-

ди відчуття своєї безпеки. Відчуття страху змінює психологію людей, породжує недовіру та підозру один одного у часто надуманих провинах («гріхах»). Штучно створене відчуття справедливості й недовіри до ближніх (сусідів, родичів та ін.) у державах на зразок Радянського Союзу чи Північної Кореї породжує у людей відсутність бажання до співпраці, самоорганізації та провокує різного роду як соціальні, так і політичні девіації, інфляційні стрибки й стагнацію в економіці і т. п. Зазвичай при цьому мають місце публічні демонстрації оптимізму та вірнопідданості владі.

У цьому контексті зазначимо, що поведінка людини за умов використання страху як соціального реєстра є малодослідженою і недостатньо прогнозованою. Найпоширенішою реакцією у світі природи є втеча, що виправдовується інстинктом самозбереження. У світі людей втеча трансформується у надмірну агресію, напад, тотальне переслідування того (чи тих), від кого очікується, прогнозується навіть така небезпека, яка не є значною, різні види демонстрації воєнної міці – воєнні паради та ін. Часто невинуватий антагонізм у стосунку до тих, від кого вже не варто очікувати загрози, пояснюється інстинктивними страхами системи. Більше того, у світі людей така форма соціальної реакції може перерости в різні фобії, на тлі яких популярною та поширеною є така форма соціальної поведінки, як помста чи невинуватого тривале переслідування. За умов тривалого перебування колективної свідомості під пресом фобіальних страхів відбувається перекодування історичної пам'яті і страх стає органічним елементом ментальної картини світу.

Різні форми страхів (як індивідуальних, так і колективних) призводять до гіпертрофованої абсолютизації та накопичення матеріального. Скажімо, лише людська спільнота може бути репрезентована ситуацією наявності мільярдів у банках в одних і масовою смертністю через недоїдання в інших (з умовою, що це відбувається у межах одного виду); розкішних вілл, яхт, авто, приватних авіалайнерів у одних і поряд (у межах одного населеного пункту) смертю іншого індивіда через брак найдешевших ліків, даху над головою... Важливо, що ці індивіди належать не лише до одного виду (за Ч. Дарвіном), а й до одного етнічного, культурного, мовного, ментального (в минулому) і соціального простору... Тут оче-

видним є факт, що у перспективі ймовірних наукових, соціологічних, етнопсихологічних, політологічних, правових та ін. розвідок можна вести мову про принципово нову епістеміологічну базу, в епіцентрі якої буде «homo absurdus» чи «homo paradoksus».

Розглядаючи типологію *страху* у контексті формування соціально-політичних структур та систем, можна хоч з високою похибкою, але все ж виділити ймовірну градаційну шкалу, яка б дозволила тією чи іншою мірою визначити внутрішньоанатомічні ознаки досліджуваного явища. У «напіввідкритих» (часто їх називають «перехідні», «посттоталітарні») режимах найтиповішими реакціями стають поведінкові моделі, які можна характеризувати на когнітивному рівні. Таким чином, пропонуємо наступну диференціацію:

1) бажання уникати відкритості, чесності, правди, приховування реальної статистики, динаміки протестних настроїв, легітиматії чи делегітиматії політичних режимів; уникнення дискусій на «незручні» теми та замовчування об'єктивного стану речей;

2) немотивована захисна поведінка, зумовлена протиставленням можливому чи ірреальному станові речей. Сюди входять як захист, збереження існуючого «прогнилого», «законсервованого» державного режиму, так і особистий захист (захист дому та ін. матеріальних речей) на тлі формування рахунків у швейцарських (не українських і не російських) банках;

3) поведінка «перестрашування», спрямована на мінімізацію, зменшення негативних наслідків, втрат у результаті оприлюднення реального стану речей і втрат альтернативних шляхів у контексті тих чи інших еволюційних процесів;

4) комунікативна поведінка – поширення та обмін інформацією з оточуючим середовищем у потрібному ключі, подачі під зручним, але завжди неадекватним та суб'єктивним кутом зору;

5) надмірна колективна агресія, антагоністична поведінка та спільні дії окремих соціальних груп, мотивованих страхом за для нівеляції та деформації інформаційного поля (напр. інтерпретація голодомору в Україні 1932–33 рр.);

6) відбір та використання потрібної інформації у ЗМІ та «запускання» потрібних чуток, що дозволяють формувати викривлену, але ідеологічно вигідну певну «картину»;

7) **бажання зміцнити** свої соціально-політичні, фінансово-економічні та ін. цитаделі за рахунок вірних слуг, «зобов'язаного та залежного» криміналітету, групи «служняних хлопчиків» з числа «золотої молоді», вірної гвардії, яка формується з числа вихідців з родинно-кланових кіл, і т. д.

Отже, можемо зробити деякі висновки. Як було вже зазначено, страх є не лише умовним та безумовним ключовим рефлексом, а й частиною тотального механізму адаптації, яку переживає індивід, що пристосовується до політичного довкілля. Саме у контексті цього керівна верхівка колишньої радянської системи за допомогою процесу політичної реінкарнації та регенерації, шляхом адаптивних схем та соціалізації змогла безболісно і безперешкодно трансформуватися та зайняти найвищі пости у новоствореній за формою, але традиційною за змістом державі – у Російській Федерації. У цьому річищі практика демонстрації політичної воєнно-технічної сили, влади, ідеологічної правильності, предметів розкоші та ін. сучасного керівного класу сьогодні має підґрунтям страх. Його компонентом є також страх оприлюднення плебейського коріння сучасної еліти, справжніх достатків та їх походження, справжніх намірів, істинної інтелектуальної та соціальної вартості. У цьому контексті зазначимо, що статистика показує: не більше 10% складу Державної Думи РФ є представниками класичної інтелігенції. Близько 90% – вихідці з робітничо-селянської маси (принаймні у 2–3 покоління) відповідно зі збереженими метальністю, світоглядом, страхами.

Страх як ментальна характеристика та соціальний чинник перешкоджає самоорганізації громадян і творенню з хаотично налаштованих частинок єдиного цілісного організму, чіткої ієрархізованої системи зі значним ресурсом виживання. Трансформація страху у різноманітні форми та модулі впливає не лише на політичні, соціальні, громадянські процеси, але і на хід усієї історії. Тобто страх необхідно розглядати як окремих, важливий і ключовий чинник усіх сучасних економічних, геополітичних та ін. процесів.

У контексті зазначеного вище звернемо увагу на те, що гіпертрофована урбанізація, масовість освіти та масовизація культури на тлі деградації соціальної інфраструктури й відмирання глибоких традицій – окрім інших причин, є наслідком страху. Цей пси-

хоемоційний стан був підсилений і став статичним в епоху сталінських репресій і структурно та системно змінив ноосферичний простір. Результатом цього є деградована соціальна система, моральне падіння, деформація системи цінностей – загалом тотальна люмпенізація нації.

У контексті соціальних змін феномен страху необхідно розглядати значно ширше – у світлі історичної (генетичної) та культурної пам'яті, унікального коду геномів культури, соціально-психологічних механізмів, етнокультурних складових ментальних сценаріїв, соціально-політичних чинників, форм колективного та індивідуального свідомого та підсвідомого та ін. Бо, власне, цей діапазон інтерпретації страху дозволить розширити знання про цей інструмент формування геополітичного, етнокультурного, демографічного клімату нашої планети.

Таким чином, страх є невід'ємним елементом будь-якого соціокультурного утворення. Це не лише одна з емоційних реакцій людини на подію (зовнішній подразник), а й елемент поведінки і типу мислення. Страх, як показала історія, є одним з найбільш хибних, ненадійних та помилкових методологічних принципів формування культурного, політичного, економічного, інформаційного та ін. простору. Але щоб збагнути феномен страху та його руйнівну функцію, необхідно пройти процедуру очищення від цього ж страху, мислити категоріями вільного, самодостатнього, гідного громадянина.

Література

1. Адлер Альфред. Социальное чувство. Введение в психоанализ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://psychowwed.narod.ru/adler5.htm>
2. Антропология концептов / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. Москва, 2007.
3. Арндт Х. Традиция и современная эпоха. Вестник Московского ун-та. Сер. Философия. 1992. № 1. С. 87.
4. Аверинцев С. София-Логос: Словарь. Київ, 2006.
5. Аверинцев С. С. Символ. В кн.: Краткая литературная энциклопедия. Москва, 1971. Т. 6. С. 826–831.
6. Аверинцев С. С. Аналитическая психология К.-Г. Юнга и закономерности творческой фантазии. В кн.: О современной буржуазной эсте-

- тике. Москва, 1972. Вып. 3. С. 110–156.
7. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, 1996. 104 с.
  8. Баллестрем К. Власть и мораль (основная проблема политической этики). Философские науки. 1991. № 8. С. 83–94.
  9. Баранов А. Политический дискурс: прощание с ритуалом. Человек. 1997. № 6. С. 108–118.
  10. Болдырев Н. Н. Концепт и значение слова. Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание / под ред. И. А. Стернина. Воронеж, 2001.
  11. Борисов О. О. Мовні засоби вираження емоційного концепту СТРАХ: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англomовної художньої прози): автореф. дис. ... канд. філол. наук: Донецький національний ун-т. Донецьк, 2005. 23 с.
  12. Борисов О. О. Фразеологічні засоби репрезентації емоційного концепту СТРАХ у сучасній англійській мові. Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. Зб. наук. пр. Вип. 14. Київ, 2005.
  13. Борисов О. О. Організація мовних засобів концепту СТРАХ у сучасній англійській мові. Наука і сучасність. Філологія. Зб. наук. пр. Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2004. Т. 42.
  14. Бурдые П. Социология политики / пер. с фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. Москва, 1993.
  15. Бушанський В. В. Естетика політичної влади: монографія. Київ, 2009.
  16. Братченко С. Л., Миронова М. Р. Личностный рост и его критерии. Психологические проблемы самореализации личности. Санкт-Петербург, 1997.
  17. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации. Серия «Мир культуры, истории, философии». Санкт-Петербург, 1999.
  18. Волинець Н., Волинець П. Негативна роль страху у національному характері українця. Актуальні проблеми психології. Т. 7. Вип. 19. С. 98–101.
  19. Вундт В. Введение в психологию. Москва, 1992.
  20. Горохова Л. В. Страх як екзистенціал буття сучасної людини. Вісник Житомирського державного ун-ту. Випуск 53. Філософські науки. Житомир, 2001.
  21. Гнатенко П. И., Костюкова Л. О. Национальная психология: анализ проблем и противоречий. Київ, 1990.

22. Изард К. Эмоции человека. Москва, 1980.
23. Ильясов Ф. Н. Феномен страха смерти в современном обществе. Социологические исследования. 2010. № 9. С. 29–36.
24. Завертинский К. Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта. Полис. 2001. № 2. С. 113–131.
25. Зайкина С. В. Эмоциональный концепт «страх» в английской и русской лингвокультурах (сопоставительный аспект): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2004.
26. Зайкина С. В. Понятие страха в сопоставительной перспективе. Лингвистические парадигмы: традиции и новации: Мат-лы междунар. симпозиума молодых ученых «Лингвистическая панорама рубежа веков». Волгоград, 23–25 мая 2000 г. Волгоград, 2000.
27. Зайкина С. В. Страх как средство манипулирования людьми. Единицы языка и их функционирование: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов, 2003. Вып. 9.
28. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва, 1997.
29. Кьркегор С. Страх и трепет. Москва, 1992.
30. Кьркегор С. Болезнь к смерти. Страх и трепет. Москва, 1993.
31. Клауд Генри. Изменения, которые исцеляют. Необходимо понять свое прошлое, чтобы обеспечить себе здоровое будущее. Санкт-Петербург, 2002.
32. Климанська Л. Роль ритуалів у трансформації політичної свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. Київ, 2001.
33. Луман Н. Власть / пер. с нем. А. Ю. Антоновского. Москва, 2001.
34. Мисюров Д. А. Символы о символах: Начала культурно-символической политики. Изд. 2-е. Москва, 2009.
35. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу. Історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ, 1998.
36. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://lib.ru/FILOSOF/ORTEGA/ortega15.txt>
37. Пашаева Е. С. Інтонаційні особливості вираження концепту «страх» на матеріалі відеофільмів «Phone Booth» та «Cellular». Германські мови: осн. напрямки дослідж. мови та к-ри: Зб. наук. праць / за заг. ред. В. В. Євченко, Л. Г. Котнюк. Житомир, 2009.
38. Психиатрический энциклопедический словарь / Й. А. Стоименов, М. Й. Стоименова, П. Й. Коева и др. Київ, 2003.
39. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. В. Степанов. Київ, 2000.
40. Політична філософія: підручник / за ред. Є. М. Суліми. Київ, 2006.

41. Психология: Биографический библиографический словарь / пер. с англ. Санкт-Петербург, 1999.
42. Ролло Мэй. Смысл тревоги / пер. М. И. Завалова и А. Ю. Сибуриной. Москва, 2001.
43. Савчук І. І. Фреймова модель комунікативної ситуації суперництва. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2004. Вип. 17. С. 227–230.
44. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология. Київ, 2000.
45. Туренко О. С. Страх: спроба філософського усвідомлення феномену: монографія. Київ, 2006.
46. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе. Москва, 1923.
47. Філософський енциклопедичний словник. Київ, 2002.
48. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва, 1994.
49. Хамітов Н. Гранична ситуація. Філософський енциклопедичний словник. Київ, 2002.
50. Чирва А. В. Особливості толерантності до страху у військовослужбовців у процесі початкової парашутної підготовки: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: Харківський військ. ун-т. Харків, 2003. 20 с.
51. Шанар В. Б. Сучасний тлумачний словник. Харків, 2005.
52. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Київ, 1992.
53. Щербатых В. Ю. Психология страха: Популярная энциклопедия. Москва, 2000.
54. Щербатых В. Ю., Ивлева Е. И. Психофизиологические и клинические аспекты страха, тревоги и фобий. Воронеж, 1998.
55. Юнг Карл Густав. Массовая психология и политика. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://psychowwed.narod.ru/yung8.htm>
56. Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. Москва, 1974.
57. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва, 1991.

ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНИНА У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ*

FENOMEN OBYWATELA W KONTEKŚCIE EWOLUCJI SYSTEMÓW SPOŁECZNO-
POLITYCZNYCH

- *Людина повинна по краплині вичавлювати з себе раба*
Антон Чехов
- *Найважче дається наука бути вільним*
- *Титанічну працю докласти потрібно та час,
щоб населення перетворити у суспільство*

Проблеми громадянської культури та громадянського мислення турбують вчених, тому й знайшли відображення у працях психологів та філософів: Л. Виготського, А. Леонтьєва, С. Рубінштейна, В. Андрущенко, І. Зязюна, І. Ільїна, В. Кременя, Л. Сохань, В. Шинкарука, Б. Ананьєва, Г. Бала, І. Беха, М. Боришевського й інших. Крім вітчизняних дослідників, широким колом питань, пов'язаних з категорією «громадянин», займаються зарубіжні вчені: психологи, філософи, культурологи, політологи та ін. Відтак кожний науковий напрямок розглядає поняття «громадянин» виходячи зі свого предметного поля та відповідно до тих параметрів і характеристик, які відповідають методології.

У філософському тлумаченні громадянин – **це свідомий член суспільства; людина, здатна на почуття, основа яких не особисті обставини її життя, а справи всього народу, всієї країни** [27, с. 81]. Громадянство невіддільне від високої особистої моральності людини, від найкращих її душевних рис: чесності, безкорисливості, нетерпимості до зла і неправди. Виконуючи обов'язки, передбачені законом, індивід повинен пам'ятати, що нехтувати ними не дозволено нікому. Тобто філософська наука розглядає поняття «громадянина» як особи **піднесеної та моральної**. Доречно згадати Конфуція та інших мислителів Стародавнього Сходу. Громадянство в їх вченнях пов'язане з виконанням велінь совісті, законів суспільної поведінки. Немає нічого благороднішого, ніж прагнути бути відданим сином своєї вітчизни.

* Друкується за: Гілея: науковий вісник. Київ, 2011. № 5. С. 481–492.

Адже це означає належати до числа тих, чий почуття відповідальності, обов'язку, гідності настільки сильні, що примушують людину діяти так, щоб не зганьбити честі своєї держави, навіть якщо це для неї дуже непросто чи небезпечно.

Історичний довідник тлумачить поняття «громадянства» наступним чином: громадянин – *це той, хто підпорядковує особисті інтереси громадським, служить Батьківщині* [18, с. 39]. Тобто тут робиться акцент на приналежності та домінанті суспільного над особистим, але це домінування, очевидно, не повинно вступати в антагоністичні стосунки з особистісним та самосвідомістю.

Дещо іншим за змістом подає визначення політологічний енциклопедичний словник: громадянин – це людина (індивід), котра ідентифікує себе з певною країною, *належить до конкретної держави, перебуває під її владою і користується її заступництвом* [22, с. 97]. У цьому випадку виділяється правова ознака чи приналежність до держави як правової системи.

За визначенням правознавців, громадянин – це особа, яка перебуває у постійному правовому зв'язку з певною державою. Громадянство – постійний правовий зв'язок особи з певною державою, який полягає у певних взаємних правах і обов'язках [3, с. 150]. У цій інтерпретації громадянин є перш за все юридично позиціонованим та прописаним у правовому полі, де стан свідомості та специфіка ментального світосприйняття не беруться до уваги або переносяться на інший план.

Поняття «громадянин», «громадянство» ще й психологічні, бо вимагають не просто знань, а роботи свідомості, самостійного вибору власної позиції. Бути громадянином з точки зору психології означає *свідомо вибрати з усіх можливих варіантів такий вчинок, який дає душі спокій і гармонію* [28, с. 53]. Основна увага зосереджена на загальній культурі, моральних орієнтирах, сформованих вихованням, самовихованням, умовами життя, середовищем. Свідомий громадянин як високоморальна особистість зі здоровою психікою відчуватиме дискомфорт від протиправного чи аморального вчинку, натомість людина, яка лише імітує стан громадянства, – задоволення від безвідповідальності за власні вчинки.

Дещо узагальнене та розмите тлумачення знаходимо у тлумачному словнику української мови: громадянин – це особа, *що належить населенню якої-небудь держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави; доросла людина, а також форма звертання до неї* [4, с. 67]. Як і у попередньому випадку, у цій дефініції нівелюється етнокультурний, соціальний, ментально-історичний досвід, беруться до уваги лише формальні чинники.

Узагальнюючи вищеназвані визначення, сформулюємо інтерпретаційне положення, на яке будемо орієнтуватись у запропонованій роботі. Особистість, котра ідентифікує себе з певною державою та етнокультурною системою, бере участь у процесах державотворення (через різні форми вияву демократії: вибори, референдуми, плебісцити), здатну свідомо дотримуватись норм і приписів держави, відповідати за власні рішення і вчинки, адекватно інтерпретувати правове поле, позбавлену релігійного чи будь-якого іншого фанатизму, можемо назвати *громадянином*.

У переважній більшості європейських держав індивіди за необхідності беруть активну участь у суспільно-політичному, соціальному, духовно-культурному житті країни. Адже високий рівень стабільності держави як системи визначають саме громадяни з високим рівнем самосвідомості. На думку польсько-американського соціолога П. Штомпки, *«немає демократії без демократично налаштованих і компетентних громадян, немає капіталізму без підготовлених підприємців, немає відкритого обміну без захищених учасників... Таким чином, культурні зміни і, як наслідок, зміни стилю та структури мислення, життєвих позицій і мотивації соціальних акторів – необхідна частина реформи інститутів»* [29, с. 254].

Виходячи з історичної традиції, що склалась, громадянство було і залишається необхідною життєвою потребою особи. Саме поняття «громадянство» було сформульоване ще в 594 році до н.е., коли імператор Солон проголосив Атику вільною і незалежною, а весь демос назвав громадянами, тобто такими, що мають право голосу на громадських зборах, а також право обирати і бути обраними [25, с. 14]. Цими правами наділялися тільки ті особи, які

народилися в Атиці. У Стародавньому світі найтяжчим покаранням вважалось вигнання з держави. Саме Сократ, судячи з платонівського діалогу «Критон», першим в історії європейської політичної думки сформулював концепцію договірних відносин між державою і її членами (громадянами). Пояснюючи, що будь-який громадянин, який досягнув повноліття, може, відповідно до закону, без всяких перешкод покинути державу, якщо її порядки йому не подобаються, він вказував на одне з найвищих на сьогодні прав людини, закріплених у Загальній декларації прав і свобод людини і громадянина, – право кожної людини на вільний вибір громадянства (ст. 16). Таким чином, прийняття громадянства і відповідно вихід з нього – добровільні. Тому ті громадяни, які залишаються в державі, полісі, як його члени, фактично погоджуються виконувати всі веління держави і її органів [16]. Громадянин держави, який залишається, згідно з Сократом, повинен або переконанням та іншими правомірними, ненасильницькими засобами уникнути можливості несправедливих рішень і заходів законних органів полісу та посадових осіб, або виконувати їх.

Слідом за Сократом модель громадянства розробляв Платон та досліджував Аристотель. Громадянином, на його думку, був той, хто «володів *сукупністю громадянських прав, захищав поліс, брав участь в управлінні, суді*» [2, с. 58].

Погляди на особливості зв'язку держави з індивідами, що проживають на її території, присутні і в Східній філософській традиції. Конфуцій (4–3 ст. до н.е.) створив концепцію «благородного мужа» як людини обов'язку, яка замість того, щоб вимагати від держави якихось гарантій (соціальної стабільності, захищеності, добробуту) перш за все висуває вимоги до себе. Екстраполюючи на сучасність, спостерігаємо протилежність: переважають безмірні (з потребою і без неї) вимоги до держави.

Якщо громадянин – це індивід, котрий належить до конкретної держави і перебуває під її владою та захистом, то громадянськість – це політична позиція громадянина стосовно процесів, що відбуваються в суспільстві та державі. Відносини суспільства з державою стають дієвими, якщо суспільство можна назвати громадянським, тобто здатним «забезпечити реальну участь громадян

в управлінському процесі та контроль з їхнього боку за діяльністю держави» [21, с. 69]. Проте саме тут і виникають суперечності, які людство намагається подолати протягом кількох століть. Серед тих, хто вперше розробив концепцію громадянськості, порушив питання про місце людини-громадянина в суспільстві, відносини суспільства та держави, вжив поняття «громадянське суспільство», був і Томас Гоббс. Його погляди були співзвучні з ідеями, висловленими Ф. Беконом, Г. Галілеєм, Р. Декартом та ін.

Система поглядів щодо проблем функціонування держави і прав громадян, викладена у творах «Левіафан», «Про людину», «Філософські основи вчення про громадянина», показує людину-громадянина як головну складову суспільства. Відомий філософ вважав громадянське суспільство, де панує громадянський мир, найвищим благом. Водночас, спираючись на Святе Письмо, він доводив, що люди зобов'язані укласти між собою угоди задля того, щоб припинити, унеможливити дію принципу «війна всіх проти всіх». На думку Гоббса, таку проблему люди здатні розв'язати, об'єднавшись у державу. Це можливо й необхідно зробити, оскільки за природою люди рівні, варто лише укласти між собою угоду, і настане громадянський мир [6, с. 183].

Безперечно, слід назвати й інших мислителів доби Просвітництва, Нового часу: Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Дж. Руссо, І. Канта, А. де Токвіля та інших. Але саме Гоббс проголосив пріоритет людини-громадянина, виявив обов'язкові функції держави, оскільки людина, переходячи від стану «війни всіх проти всіх» (її природний стан) до угоди про державно-суспільне життя (суспільний стан), покладається на владу держави, яка є гарантом виконання угоди.

Гуго Гроцій писав про два стани: природний і громадянський. Останній укладається тому, що не всі індивіди достатньо розумні. І лише громадяни, котрі керуються у своїх вчинках державними інтересами, можуть називатись істинними членами держави. Імануїл Кант говорив, що у державі самі громадяни у своїх діях керуються велінням розуму і моральними нормами, тобто вимогами категоричного імперативу: «дій так, щоб твої дії були зразком загального закону поведінки»; «завжди стався до всього людського в собі та

в інших як до самоцілі і ніколи не стався до нього тільки як до засобу» [17, с. 140]. Інакше кажучи, не можна використовувати іншу людину як засіб для досягнення свого благополуччя. Та чи зміцнюють розвиток історичної традиції сучасні прагнення до ідентифікації себе з тією чи іншою державою?!

Рівень розвитку держави, умови праці і відпочинку, рівень стабільності і захищеності громадян у тій чи іншій державі не може бути окреслений однозначно. Крім того, фактор багатонаціональності таких держав як Великобританія, Швейцарія, Італія, Іспанія і т.д. не дає змоги об'єктивно судити про ідентифікацію особи з цією державою.

Поняття «громадянства» після Великої французької революції, тобто після безпосередньої імплементації його державою, розвинулося саме з поняття «самовизначення», що його запровадив Монтеस्क'є. Громадяни бажають зорганізувати своє мирне співіснування відповідно до принципів, з якими згодні всі, оскільки ці принципи становлять однаковий інтерес для більшості [20, с. 83]. Саме тому громадянську спільноту утворюють відносини взаємного визнання і, з огляду на них, кожний громадянин може сподіватися на те, що інші поважатимуть його як особу вільну і рівну собі. Кожен зможе сподіватися на те, що всі громадяни матимуть однаковий захист і повагу в їхній цілісності як унікальні особи, члени етнічної або культурної групи і як громадянина, тобто члена громадянської держави. Ця ідея самовизначення політичної спільноти набула конкретної правової форми у низці конституцій і фактично в усіх політичних системах Західної Європи та Північної Америки.

Створення правового поля для закріплення прав громадян та загального розуміння характеру цих прав і свобод має велике значення для повного виконання своїх зобов'язань перед державою. Саме тому людство задекларувало свої прагнення визнавати гідність людини найвищою соціальною цінністю. Загальна декларація прав людини і громадянина поставила статус індивіда у державі на порядок вище, закріпила гарантування правових основ людини в державі. Крім того, стаття 14 Загальної декларації прав людини і громадянина створила гарантії вільного вибору країни, до

якої бажає належати особистість: «Кожна людина має право вільно пересуватися й обирати собі місце проживання у межах кожної держави». Мова йде про те, що індивід може сам визначати місце свого проживання чи приналежності до тієї або іншої спільноти. Відповідно якщо є гарантії (а саме: визнання Загальною декларацією права кожної людини на громадянство), повинні існувати й обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток особи. Громадянська самосвідомість покликана не лише користуватись умовами, які їй надає держава чи світова спільнота, але й дотримуватись норм правового поля.

Не слід забувати і про Європейську конвенцію про громадянство. Прийнята 6 листопада 1997 року, вона служить доповненням до Загальної декларації прав людини і громадянина, закріплюючи загальні права, принципи громадянства, свободи та гарантії захисту громадян тієї чи іншої держави. Стаття 2 Конвенції тлумачить поняття «громадянство» як «правовий зв'язок між особою та державою без зазначення етнічного походження особи» [15].

У сучасній політологічній науці склалось два підходи до тлумачення поняття громадянства: ряд дослідників твердять, що свідомість громадянина формується державою, її діяльністю, турботою про людей, відданістю державних мужів своєму народу, повагою до нього. Натомість інша частина асоціює поняття «громадянин» з тією особою, яка у своїй країні має можливості для здійснення своїх намірів щодо самовираження. З першої точки зору громадянство асоціюється з моделлю набуття членства в організації, що забезпечує правовий статус. З іншої його розуміють за аналогією з моделлю набутого членства в самовизначеній етнічній спільноті.

Р. Даль говорить про два полюси даної проблеми. В широкому розумінні громадянин – це учасник великої колективної групи починаючи від міста і закінчуючи світом. У вузькому ж значенні громадянин діє у відповідності з власними інтересами. Відповідно суспільне благо складається з суми особистих благ окремих громадян, об'єднаних на основі надійного принципу влади більшості [12].

Таким чином, вищезначені дефініції можна об'єднати у дві групи, які окреслюють основні понятійно-дефінітивні параметри

досліджуваної категорії. За першою інтерпретацією індивіди залишаються зовнішніми щодо держави, лише певним чином беручи участь у її відтворенні заради переваг організаційного членства. За іншою – громадяни інтегровані в політичну спільноту, наче частини в ціле, тобто таким чином, що можуть формувати свою особисту або соціальну ідентичність лише в площині спільних традицій та інтерсуб'єктивно визнаних інститутів. У першому випадку громадяни нічим не відрізняються від приватних осіб, які обстоюють свої дополітичні інтереси *vis-a-vis* державного апарату, тимчасом як у другому випадку громадянство може бути реалізоване лише як спільна практика самовизначення. Слабка громадянська причетність не породжує здорового громадянського суспільства. А без останнього немає і сильної (внутрішньо і зовнішньо), ненасильницької держави. Саме тому Р. Граверта трактує громадянство лише як «правовий інститут, через який окремих член нації бере участь, як активний агент, у конкретному ланцюгу державних дій» [9, с. 101].

Статус громадянина встановлюється передусім тими демократичними правами, які індивід свідомо пред'являє щодо порядку зміни свого власного матеріального правового статусу. В контексті цього вибору можемо виділити різні типи громадянства, що характеризуються набором ментальних, психологічних та соціальних ознак. У цьому контексті є сенс говорити про *«громадянина Швейцарії»*, *«громадянина Німеччини»*, *«громадянина Великобританії»* чи *США*. До прикладу, нині одним з найзатребуваніших стало громадянство Канади. Щороку близько ста п'ятдесяти тисяч емігрантів стають її громадянами. Канадське громадянство цінується настільки високо, що важко повірити, що існує воно всього п'ять десятиліть. Відповідно до щорічних звітів Організації Об'єднаних Націй з 1994 року Канада оцінюється як найсприятливіша країна для проживання. Завдяки державній політиці, строгим законам щодо державного контролю зброї й надійній правовій системі Канада є стабільною, надійною і безпечною країною.

На противагу вищеозначеним типам можна назвати тип, що, здавалось би, відійшов в історичне минуле, – *«громадянин Радянського Союзу»*. Хоча, за деякими спостереженнями, саме ця ідентифікація залишається домінуючою у половині з країн, які входили

до складу ЄСРР, та й у самій Російській Федерації. Тому тут радше йдеться не про громадянина в сучасному європейському розумінні цього слова, а про людину як біологічний вид, що проживає на певній території. Зазвичай у таких закритих системах особа лише імітує свою причетність до державних форм, намагається пристосуватись заради власного самозбереження себе як виду. І хоча ця бутафорія може існувати тривалий час, однак фактично про свідомий і вільний вибір та ідентифікацію себе з певною державою не йдеться.

У країнах Західної Європи громадянин виступає в багатьох соціальних ролях, оскільки може бути членом як політичної партії чи громадської організації, так і членом профспілкового комітету. Однак останні дослідження українського дослідника партій та партійних систем Ю. Шведи свідчать про час «кризи партійності». Особливо це виражено у пострадянських країнах. Якщо враховувати політичну ідентифікацію українських громадян, то лише шість відсотків ідентифікують себе з тієї чи іншої партією. Отже, лише мала частина громадян цікавиться політикою на рівні політичної участі. Проведені наприкінці 50-х рр. дослідження у сорока демократичних країнах світу також показують незначну участь громадян у суспільно-політичному житті країни. Мова йде про те, що більшість громадян не відповідає «ідеалу» громадянина. Що ж приводить тоді до розмежування соціально благополучних країн, де громадянин відчуває себе соціально захищеним у правовому, соціальному, політичному полі, і неблагополучних країн, громадяни яких пристосовуються до державного режиму, нехтуючи своїми цінностями, правами і свободами?

По-перше, це **наявність правового поля** – створеного і гарантованого як державою (на рівні ненасильницької сили у вигляді контрольних органів), так і суспільством (громадянським визнанням і дотриманням встановлених правових норм). Якщо громадянин Великобританії порушить закон, він чітко знає про передбачену кару з усіма наслідками на відміну від громадянина України, який достатньо часто, не задумуючись про наслідки, скоює правопорушення, тому що знає, як оминати закон (факти кримінальної злочинності, корупції тощо).

По-друге, це **почуття відповідальності** за власні дії та їх результати. Участь у виборах не повинна відбуватись за схемою «ви-грав – програв». Натомість повинна здійснюватись постійна зміна еліт при владі без зміни державного курсу. Мова йде про те, що віддання голосу за того чи іншого кандидата цілком усвідомлено повинно відповідати тим ідеологічним установкам, принципам, яких дотримується громадянин. До прикладу, якщо соціал-демократ у Німеччині впродовж цілого життя голосує за СДПН, то відчуває свою відповідальність за зроблений вибір, що дозволяє партії постійно мати своїх представників у бундестазі для захисту інтересів свого електорату. Натомість становлення країн пострадянського простору доводить відсутність не лише ціннісного орієнтування у виборі кандидата, а й розгубленість електорату перед можливістю вибору. Якщо у людини ніколи не було альтернативи, права вибору і раптово вона його отримує, то не знатиме, як ним скористатись. До прикладу, громадянин Росії проголосує швидше за «партію влади» («Єдина Росія»), аніж стане «білою вороною» чи зможе висловити протестну участь.

Суть як соціальної, так і особистої відповідальності полягає у визнанні того, що актуальні проблеми повинні постійно взаємодіяти з моральними, перевірятися останніми. З цього приводу В. Ленін писав, що не можна розривати відповідальність моральну і юридичну, норми моралі у багатьох випадках мають провідне значення. Моральне почуття відповідальності є запорукою успішного виконання кожним своїх обов'язків. Але норми моралі повинні підкріплюватися веліннями правових норм, поки люди не навчаться діяти без будь-яких норм права [22, с. 78]. Як показала історія, ця думка залишилася пустою декларацією. Закладена ним ідея соціалізму і врешті Радянський Союз стали практикою зворотного типу. Про яку мораль йдеться з огляду на нашу дійсність і політичні реалії сучасної Росії.

По-третє, **наявність** у громадян мінімально **необхідних знань** про те, що відповідає їх власним інтересам, який політичний вибір дозволяє їм забезпечувати інтереси інших. На основі цілісного бачення, громадяни можуть вимагати від своїх представників у парламенті звітності у забезпеченні їх прав та інтересів. У країнах

Східної Європи громадяни внаслідок чи то своєї неосвіченості, чи відсутності історичного досвіду протистояння проти офіційної влади добровільно служать велінням і наказам не закону (про необхідність диктату якого писав Монтеस्क'є у відомій праці «Про дух законів»), а волі олігархічно-кланових пережитків радянського минулого. До прикладу, якщо громадянин Франції виходить на акцію протесту, бо відчуває відповідальність за своє життя і за життя решти співгромадян, то громадяни Білорусі чи Росії у світлі останніх подій багато разів подумують, перш ніж виступати проти (базова потреба у власній безпеці візьме гору).

Очевидно, що певний рівень громадянської компетентності вимагає від громадян більшого, ніж просте сприйняття на віру тих чи інших трактувань подій (чи то партійними лідерами, чи ЗМІ): громадянин повинен навчитись розрізняти замінювачі, дійсно достойні довіри, і такі, на які не слід зважати. При цьому варто пам'ятати, що здатність до виняткової громадянської дії не дається просто так, від природи. Цю якість можна і треба в собі виховувати.

Опираючись на вищесказане, виділимо основні семантичні ознаки поняття «громадянин». Тут можна виділити такі основні складові:

Перше – це ідентифікація – як самосвідомість та співвіднесення себе з певною нацією в межах держави чи території проживання. Тлумачний словник дає визначення ідентифікації (лат. *identifico* – ототожнювати) як ототожнення, прирівнювання, уподібнення, розпізнавання. Це процес розпізнавання системою або людиною іншої системи або об'єкта (людини, користувача, предмета, процесу). Психологія окреслює це поняття як вид психологічного захисту, при реалізації якого відбувається несвідоме уподібнення індивіда до того об'єкта, який йому загрожує [21, с. 147].

Ідентифікація особистості – це психологічний механізм, робота якого заснована на існуванні емоційного зв'язку індивіда з іншими (перш за все його батьками, а потім вже певною спільнотою, державою і т.д.), що найчастіше несвідомо приводить до уподібнення до інших. На основі ідентифікації у людини відбувається формування поведінкових стереотипів, що утворюють риси особистості, визначення ціннісних орієнтацій індивідуальної іден-

тичності. У розумінні громадянина як самосвідомої особи певної держави формується відповідний тип мислення, мови, поведінки, що зумовлюється низкою факторів. Серед останніх: етноментальні особливості, постійне чи фрагментоване проживання на певній території, стосунки з батьками та процес виховання тощо. Питаннями ідентифікації націй та спільнот у науковій історичній традиції займались Б. Андерсон, Л. Гумільов, Г. Касьянов та ін. Зокрема, Андерсон у своїй роботі «Уявні спільноти» говорить, що незалежно від того, де людина живе, вона відчуває спільність з іншими представниками свого етносу. І на основі цього співвідчуття утворюється нація як єдиний спільний організм, поєднаний сотнями тисяч зв'язків по всьому світу [1; с. 35]. Тут мова може йти і про те, що громадянин, навіть не проживаючи на своїй етнічній території, може співпереживати зі своїми співгромадянами, святкувати ті самі свята, дотримуватись певних традицій, адже його інтелектуальний, моральний, емпіричний та ноосферичний рівні дозволяють йому відчувати цю соціокультурну приналежність і навпаки.

Друге – це обов'язок. У філософському словнику дається таке визначення обов'язку: *«це сукупність моральних зобов'язань людини перед суспільством»*. Обов'язок виступає як нормативна категорія, що регламентує соціальні обов'язки, котрі індивід повинен виконувати в силу суспільної необхідності. Психологія трактує обов'язок як вищу моральну зобов'язаність, що стала внутрішньою якістю і стимулом вільної поведінки особистості. Це органічна необхідність, що узгоджує особисті й суспільні інтереси [23, с. 90].

З найдавніших часів обов'язок належить до головних чеснот. Права громадянина забезпечуються виконанням його обов'язків. Аристотель зауважував: ***у спотвореній державі хороша людина стає поганим громадянином, а в правовій – гарним***. Але держава й спотворюється, зокрема, тоді, коли частина хороших людей (і хороших громадян) не можуть впоратися з певною кількістю поганих людей (і поганих громадян) [2; с. 60]. З усієї великої кількості теоретичних суджень про обов'язок важливо виділити і концепцію Канта, який поклав це поняття та категорію в основу своїх пошуків сутності моральності і бачив у обов'язку головний принцип існування громадянина.

Виходячи з цього маємо підстави стверджувати, що «якість» громадянина: його зрілість, суспільна активність (громадянська позиція, громадянська діяльність) – **зумовлюється мірою розвитку суспільної та індивідуальної політичної культури, вихованям, практикою соціалізації.** Громадяни будують свою державу і протистоять тим, хто цьому заважає, вони є суб'єктами суспільного, державного життя. Бути громадянином – це брати участь (прямо/опосередковано) у створенні та захисті законів держави, бути підпорядкованим законам держави, бути захищеним законами держави.

Глибоке внутрішнє переконання про свідоме виконання законів держави, дотримання моральних норм і правил, що склались в історичній традиції цього народу, участь у голосуванні на виборах та різного роду плебісцитах – все це є свідченням ідентифікації себе не лише як громадянина, а й як відповідальної за власне життя особи. Скажімо, у Швейцарії саме безпосередня демократія у формі виборів, референдумів, плебісцитів допомагає кожному індивіду мати не лише право вибору, а й обов'язок його здійснення, брати на себе відповідальність за ухвалені те чи інше рішення, обрання того чи іншого народного представника і т.п.

Отож **третім складником є відповідальність.** З тлумачного словника дізнаємось, що *відповідальність – це обов'язок та готовність суб'єкта відповідати за вчинені дії та їх наслідки* [23, с. 52]. У сучасних українських посібниках розрізняють такі види відповідальності: адміністративну, дисциплінарну, конституційну, кримінальну, міжнародно-правову та ін. Однак серед них немає поняття «громадянська відповідальність». Громадянська відповідальність як стан самоусвідомлення та самоідентифікації включає побудову стосунків (як формальних, так і неформальних), заснованих на високоморальних цінностях, правилах поведінки, готовність відповідати за наслідки, якими б вони не виявились. Це готовність брати на себе відповідальність за свою державу, націю, етнос, відстоювати їх права, свободи, сприяти розвитку, благополуччю та безпеці. Як писав В. Липинський, «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» [22, с. 198]. Більшість

провідних політиків, правознавців та соціологів погоджуються з думкою, що **громадянином є особистість, яка передусім бере на себе відповідальність.**

З урахуванням того, що почуттям відповідальності громадянин керується починаючи від сім'ї як найменшого осередку громадянськості до бізнесу чи ведення державних справ, В. Парсонс у своїй книзі «Публічна політика» пише: *«Неможливо навчити створювати шедеври, але можна виробити основні вміння і навички, необхідні для цього»* [21, с. 35]. Так само можна сказати і про громадянина: неможливо встановити яку-небудь загальноприйнятну модель ідеалу громадянина чи стану громадянськості індивідів у тій чи іншій державі. Натомість є сенс закладати для побудови стабільної, сильної громадянської держави першоутворюючі цеглини, серед яких дослідники виділяють толерантність, довіру, ініціативність та ін.

Отже, **толерантність** (з лат. *tolerantia* – терпимість) – терпиме ставлення до інтересів та позицій інших за умови незгоди з ними. Вона відображає здатність прийняти різноманітність життя, розуміння відносності істини в багатьох її проявах або визнання наявності інших горизонтів інтерпретацій та способів їх реалізацій. Це *здатність людини вступати з іншою людиною в плідну комунікацію на основі поваги до її своєрідності та свободи* [23, с. 257]. О. Гюффе визначає толерантність як здатність «позначати дієвість і гарантії свободи інших, точніше, повагу до іншого світогляду і способів поведінки», вважаючи, що її сильна форма як вільне визнання іншого, його інакшості «в кінцевому підсумку ґрунтується на гідності й свободі кожної людської особистості. І толерантність, звичайно, полягає не тільки у відомій поблажливості щодо своєрідності й слабкостей ближніх». На думку О. Гюффе, толерантна людина *прагне до співіснування на основі рівноправ'я та взаєморозуміння, використовуючи здатність увійти в становище іншого, серйозно сприйняти його й відкритися йому, досягнути й змінити себе завдяки новим ситуаціям і новій інформації* [11, с. 68]. Фактично вчений говорить про появу відносин довіри як результату толерантності.

Довіра – це ключова характеристика розвиненого людського суспільства, що виявляється як на індивідуальному рівні, так і на

рівні соціальному (довіра до суспільних інститутів та держави в цілому).

Саме довіра визначає прогрес: *успіх самореалізації розвиненого суспільства залежить не від ринкових принципів, а від одного елемента культури, що поширився всюди, – від рівня довіри, що існує в суспільстві* [21, с. 105]. Слідом за Ф. Фукуямою, який у праці «Довіра: соціальні чесноти і шлях до добробуту» пише про довіру як «універсальне культурне підґрунтя інституційних перетворень», в тому числі і глобальних. Для нього довіра – це *виникаюче у членів співтовариства очікування того, що інші його члени будуть поводитися більш-менш передбачувано, чесно та з увагою до потреб оточуючих, у відповідності з деякими загальними нормами* [23, с. 99].

За визначенням довідникових джерел, термін «довіра» застосовується як категорія для позначення відкритих, позитивних взаємин між людьми (сторонами довіри), що відображають впевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони, з котрою той, хто довіряє певну річ, знаходиться в тих чи інших стосунках [23, с. 113]. Стосунки чоловіка і жінки у шлюбі також перш за все засновуються на високому почутті довіри. Так само і в бізнесі при укладанні договорів, інвестуванні чи наданні кредитів основним правилом, внутрішньою установкою є стосунки довіри, що складаються між людьми, які укладають договір, зобов'язання тощо.

На основі довіри громадяни тієї чи іншої держави негласно укладають «Договір про цінності», якого свідомо дотримуються при прийнятті своїх рішень, обранні того чи іншого типу чи моделі поведінки. Але щоб навчитись довіряти іншому, треба перш за все навчитись довіряти собі, виробити власний світогляд (не засмічений чиймись правилами, поглядами на красиве – потворне), бачення розвитку подій, розуміти своє призначення і рухатися в обраному напрямку. При цьому загальносуспільна спрямованість і корисність для інших визначає і особистий рівень самосвідомості, і рівень розуміння місця громадянина у державі. Тому довіра стає неодмінним аспектом, на якому базується громадянська самосвідомість.

Ініціативність, наслідком якої є громадянська активність. Походить від латинського «initiare» – «починати» та від «initium»

– «вступ, початок». Тлумачний словник трактує ініціативу як мотивовану власну спонуку до якої-небудь дії [5, с. 134]. Тобто ініціативність виступає як готовність реалізовувати власні ідеї, проекти, задуми та плани, не чекаючи, поки хтось (в особі держави, родичів чи друзів) запропонує допомогу, брати на себе відповідальність за власну самореалізацію та її наслідки з урахуванням користі, яку ці ідеї можуть принести суспільству. Як стверджував Р. Емерсон у книзі «Довіра до себе», «людина може досягнути успіху лише тоді, коли має внутрішній стрижень – власну ключову ідею, візію, яка веде її вперед. Це не означає, що слід відмовитися від класиків та нехтувати мудрими ідеями інших людей. Але потрібно завжди пам'ятати – всі ідеї всіх мудреців світу не стануть панацеєю, якщо у людини немає власних візій та поглядів на ті чи інші речі» [14].

Тому в основі ініціативності завжди присутній елемент творчості, за допомогою якої громадянин «заражає» інших, таких самих мотивованих та свідомих, до співпраці, розвитку та появи нових ідей. Як кажуть, «якщо у тебе є одне яблуко і в мене є одне яблуко, то в нас у сумі є два яблука. Якщо у тебе є ідея і в мене є ідея, і ми обмінємося ними, то кожен матиме по дві ідеї». Саме за такою схемою можуть встановлюватись відносини громадян у державі. Президент США Джон Кеннеді любив з цього приводу повторювати: «Не питай, що Америка зробила для тебе. Подумай, що ти зробив для Америки!»

На основі ініціативності, постійного руху та саморозвитку, критичного переосмислення поданої засобами масової комунікації інформації, громадянин вибудовує свою лінію поведінки, активно відстоює свою громадянську позицію не лише шляхом протестних акцій, мітингів, демонстрацій, але й завдяки організації широкого громадського контролю за діями влади. Так, у Швеції більша частина громадян входить щонайменше до трьох громадських організацій: одна пов'язана зі сферою професійних інтересів (скажімо, спілка юристів), інша – сфера хобі (союз рибалок), третя – вікова (спілка пенсіонерів). Якщо порівнювати таку ідентифікацію з рівнем України, то наша громадська участь є низькою і фрагментарною (лише шість відсотків дорослого населення ідентифікують себе з певною партією та вісім відсотків – з громадською організа-

цією, серед останніх переважно молодь). Загалом права громадянської участі не лише дають можливість громадянину брати участь у демократичних процесах висловлення власної думки і волевиявлення, але й наділяють його певною спрямованою компетенцією.

Громадянин – це той, хто відчуває за собою міцну державу, де б він не був: той, хто має чим пишатися сьогодні, а не тільки посилатися на давнє героїчне минуле, до якого не мав стосунку. Ч. Тейлор у зв'язку з цим наголошував на необхідності колективної свідомості, що постає з ідентифікації зі свідомо прийнятими традиціями певної етичної та культурної спільноти. Питання полягає в тому, – писав він, – чи може наш патріотизм пережити маргіналізацію участі в самоуправлінні. ... Тож патріотизм – це звичайна ідентифікація з історичною спільнотою, ґрунтованою на певних цінностях... Але вона має бути такою, чії сутнісні цінності втілюють принцип свободи [21, с. 89].

Мова йде про те, що громадянин не має бути просто мешканцем якоїсь країни з її офіційно отриманим громадянством. Це – соціальний тип особи, який характеризується такими суспільно значущими якостями, як розуміння та вміння поєднувати власні та суспільні й державні інтереси, почуття обов'язку (та його посиленого виконання) щодо Батьківщини (патріотизм), відповідальність за свої дії в суспільній сфері, зокрема й у співдії з іншими громадянами, організаціями тощо. Ось чому відсутність в українській історії традиції свідомого дотримання «букви і духу закону» не сприяє активній участі у процесі прийняття державних рішень. Сучасні реалії показують, що індивіду на пострадянському просторі, зокрема в Росії, легше бути «пасивним будівельним матеріалом історії», аніж бути готовим іти на спротив, критично оцінюючи дії парламенту, уряду та й усієї держави загалом (включаючи її апарат насилля). Відсутність почуття людської гідності та здатності на високому правовому рівні захищати свої права стали повсякденним явищем завдяки прихованій пропаганді держави щодо успішного «виконання основних прав і свобод людини і громадянина». У кожного народу є вибір: або плисти за течією, «галузками історії» (за Ортеґою-і-Гассетом), або брати на себе відповідальність, ставити моральні вимоги, цінності вище повсякденних.

Громадяни будують свою державу і протистоять тим, хто цьому заважає, вони є суб'єктами суспільного, державного життя. Бути громадянином – це брати участь (прямо/опосередковано) у створенні та захисті законів держави, бути підпорядкованим законам держави, бути захищеним законами держави.

Однак як не слід будувати ідеальних моделей, що швидко приводять до ілюзій, так і не варто вважати цей процес незворотним. Адже головним джерелом набуття статусу громадянина можуть стати моральні та правові закони, яких особа дотримуватиметься не з примусу, а свідомо, мотивовано, беручи відповідальність за невірні рішення. Моральне суспільство залежить від виконання правил, яких дотримуються всі його члени. На основі цього вибудовуватиметься довіра. Фукуяма назвав таке явище, як «громадянська релігія», коли сучасним державам вигідно, щоб члени були «віруючі», незалежно від того, якої вони релігії. Адже віруюча людина – це людина відповідальна [28, с. 238–239].

Спроможність громадянина полягає здебільшого у здатності актуалізувати ці права і домагатися дотримання принципу рівності, так само як впливати на ефективність вироблення рішень...

Психологічно комфортно людина почувається тоді, коли її середовище не вимагає від неї аморальних вчинків, тобто коли в державі встановлюється стабільний у правовому аспекті стиль життя, складаються такі умови, приймається така мораль, що люди звикають до цих правових і моральних вимог, які не суперечать одні одним. Аморальний вчинок заперечується самим життям. **Коли ж людині внаслідок нестабільності політичної та соціальної систем, нездорового правового поля доводиться «роздвоюватися», постійно перебуваючи під дією аморальних, аномічних вчинків тих, хто управляє цією системою або ж хто пасивно підтримує її, відбувається руйнація всього організму державної системи.**

Якщо офіційний закон, інституціональні норми не захищають інтереси людини, то людина спрямовує свою особистісну активність за межі закону, відшукуючи шляхи, як обійти офіційні норми, «обманути» закон. У таких умовах ошуканство стає проявом, хоч і деформованим, свободи людини.

На відміну від традиції, що склалася в окремих пострадянських країнах, де свободу вбачають переважно поза законом, у розумінні громадян західноєвропейських демократій свобода – це свобода всередині закону. Найголовнішим засобом збереження особистісної свободи для європейського громадянина є дотримання закону і його свідоме й добровільне виконання. Повага до іншої людини стала для європейця умовою підтримання закону і захисту власної свободи [7, с. 13].

Громадянин Німеччини, Франції, Бельгії і т.д. є виступає творцем, креатором створення і дотримання правового поля, усвідомлено спрямовує свої дії на самореалізацію в межах тієї правової традиції, що склалась. Відповідно, дотримуючись норм закону, громадянин твердо переконаний у своїй захищеності не лише з боку держави, але й з боку інших громадян, що є елементами цього ж правового поля. Складається логічний ланцюжок: громадянин виконує закон – знає: поки він дотримується вимог суспільства, його права гарантовані, гідність і незалежність захищені «стінами закону», усередині яких особистість, озброєна його точним знанням, може почуватися вільно і спокійно.

Натомість сучасний пострадянський простір демонструє протилежні речі. Візьмімо хоча б Росію чи Білорусь: чи почуватися громадянин захищеним, якщо, виконуючи свій громадянський обов'язок – відстоювати свій політичний вибір, може бути затриманий чи навіть побитий? Про події, які відбуваються в даний історичний момент, історики, політологи, футурологи, зазвичай говорять з обережністю. Водночас наслідки, які складаються в результаті аномічних відносин держави та громадянина, історія відкладає до чорної книги смутку. Якщо розглядати аномію (з давньогрецької мови «аномос» означає «беззаконний», «такий, що поза нормою», «некерований»), яка склалась у відносинах пострадянських держав з індивідами, які проживають на її території, можна спостерегти цікаву закономірність: в умовах застосування державою сили проти своїх же громадян зростає соціальна інтеграція та «загострення відчуття громадянського обов'язку». Водночас саме аномічний стан суспільства (це поняття в науковий обіг ввів французький соціолог Еміль Дюркгейм) створюють

громадяни, нехтуючи як моральними, так і соціальними нормами й законами.

Соціальна інтеграція існує, коли члени суспільства надають важливого значення його нормам і керуються ними у своєму житті. Саме тому на пострадянському просторі (тут першочергово говоримо про Росію, Білорусь та республіки Середньої Азії) виникають різного роду революції: індивіди своїми діями (бездіяльністю) нівелюють правовий простір, даючи змогу олігархічно-клановим групам маніпулювати їх діями, свідомістю, інтересами.

Сучасна нормативна криза громадянськості в Росії та інших пострадянських республіках з низьким коефіцієнтом демократії виявляється в суперечностях між формальними і неформальними суспільними нормами та у пов'язаних із цими суперечностями наслідках для поведінки людини. Сьогодні психологічно здорова або високорозвинута особистість – це політична необхідність. Соціопатичний і дисфункціональний виміри індивідуалізму пов'язані з тим, що він не «доростає» до публічного громадського рівня та існує у царині егоїстичних інтересів, на побутовому рівні, себто у поєднанні з інтровертністю проявляється у вигляді відомої побутової настанови «моя хата скраю». В соціальному і політичному масштабі така диспозиція дає на виході послаблення комюнітарності, соціальної синергійності та солідарності, загалом – перетворення суспільства на соціальний простір, в якому системні елементи стають антисистемними (свої – чужими для своїх), тимчасом як антисистемні елементи перетворюються на системні (чужі – своїми для своїх).

Донедавна інтровертний характер українського індивідуалізму був спрямований на відособлення індивіда від суспільства і від інших людей, скеровував зусилля особистості на створення малого індивідуального світу, на ізоляцію в ньому, збереження себе від впливу інших людей і соціуму. З початком російської інтервенції ми спостерігаємо принципові зміни соціоментальної моделі – прискорений процес формування громадянина та громадянського суспільства [19].

Надмірна концентрація влади в руках однопартійної системи як традиційна ознака влади в пострадянських республіках з тен-

денціями тоталітарного розвитку супроводжувалася обмеженням самостійності і незалежності індивіда, коли він ставився в часткову або цілковиту залежність від держави-суверена і державних чиновників, бюрократії. Держава створювала цілу мережу законів, гласних і негласних норм та санкцій, інститутів соціального контролю та маніпуляції на людину, які у своїй сукупності призначалися для забезпечення максимально можливого контролю над особистістю і максимально можливого використання людини як знаряддя. Саме внаслідок формування впродовж тривалого історичного періоду соціально-психологічних установок залякування та колективізму нині виникають явища девіації та непорозуміння у відносинах між особистістю, громадянином та державою.

Відомо, що жити в суспільстві й бути вільним від суспільства неможливо. Суспільство як сукупність людських індивідів, що об'єднуються, не може бути абсолютним, бо, як відомо, «людина – за природою [істота] суспільна» [2, с. 27].

Таким чином, суть явища «громадянство» чітко розмежовує основні поняття правового зв'язку індивіда з державою і поняття самоусвідомленого члена суспільства, здатного брати на себе відповідальність за прийняті рішення, вмотивовано дотримуватись законів та приписів держави. Права громадянина забезпечуються виконанням його обов'язків.

Для російського простору в межах соціальної більшості актуальною та гострою є проблема відсутності *громадянина* як самосвідомої, ініціативної особистості, котра не лише здатна відповідати за власні прийняті рішення, але й шляхом критичної оцінки та постійного аналізу суспільно-політичних процесів, що відбуваються у країні, делегувати свої повноваження представникам народної волі. Більше того, ми є свідками того, як у цьому просторі в результаті дії пропаганди рівень громадянської самосвідомості дійшов майже до нульових показників. Це нам щодня демонструють соціальні мережі, потік медійної інформації.

Подібні явища, на жаль, спостерігаються і у високорозвинених демократичних системах, що свідчить про складність та неоднозначність процесу формування громадянського суспільства. Вслід за відомим європейським дослідником державно-інститу-

ційних процесів М. Дюверже можна стверджувати, що завдання, яке слід виконати, є значним – потрібно повернути громадянину владу над державою і відновити дійсні цілі цієї держави; потрібно, щоб громадянська байдужість поступилася місцем активній і пильній громадській свідомості; потрібно, щоб свідомість громадянина звільнилася від формалізму, який її опанував, щоб виборці і вищі керівники влади підпорядкували свою політичну діяльність суті справи, а не умовності фраз; у політичному суспільстві необхідно відновити як авторитет, так і свободу, які узурповані людьми, що торгують суспільним благом під прапором партії та ім'ям демократії [13].

Література

1. Андерсон Б. Уявні спільноти. Київ, 2001.
2. Аристотель. Сочинения в 4 т. Т. 4. Москва, 1983. С. 376–644.
3. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ, 2007.
4. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т. В. Ковальова. Харків, 2005.
5. Великий тлумачний словник української мови / гол. ред. В. Т. Бусел. – Київ – Ірпінь, 2001.
6. Гоббс Т. Лесіафан. Київ, 2000.
7. Головаха Е. И., Бекешкина И. Э., Небоженко В. С. Демократизация общества и развитие личности: От тоталитаризма к демократии. Київ, 1992.
8. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. Київ, 1994.
9. Граверт Р. Финансовая автономия органов местного самоуправления в ФРГ. Государство и право. 1992. № 10. С. 96–107.
10. Гринчишин Д. Історичний словник. Київ, 2000.
11. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації. Київ, 2007.
12. Даль Р. Проблемы гражданской компетентности. Русский журнал [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://old.russ.ru>
13. Дюверже М. Політичні партії. Політологія в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://polityslovo.wordpress.com/> першоджерела/дюверже
14. Емерсон Р. Довіра до себе. Проект «Візія» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.management.com.ua/vision/vis018.html>

15. Європейська конвенція про громадянство. Законодавство України [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http:// zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_004](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_004)
16. Загальна декларація прав людини і громадянина. Законодавство України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015
17. Кант І. Критика практичного розуму. Київ, 2004.
18. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ, 1997.
19. Мельник Я., Криворучко Н. Типологія стратегем мислення у контексті державотворчих інтенцій. Етнос і культура : Часопис Прикарпатського національного ун-ту ім. В. Стефаника. Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки. Івано-Франківськ. 2010. № 6–7. С. 172–185.
20. Монтескьє Ш. О духе законів. Избр. произведения. Москва, 1955.
21. Парсонс В. Публічна політика. Вступ до теорії і практики аналізу політики. Київ, 2006.
22. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студентів вузів. Київ, 1997.
23. Селигмен А. Б. Проблема доверия. Москва, 2002.
24. Словник лінгвістичних термінів / уклад. Д. І. Ганич, І. С. Олійник. Київ, 1985.
25. Тарасенко В. Інволюційна трансформація в Україні. Віче. 1998. № 6. С. 14–16.
26. Українсько-російський психологічний тлумачний словник. Харків, 2005.
27. Філософський словник / за ред. акад. В. І. Шинкарука. 2-е перероб. вид. Київ, 1986.
28. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. Москва, 2004.
29. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. Москва, 2005.
30. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе. Социологические исследования. 2001. № 1. С. 6.

ГЕНДЕРНА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНІ: ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

PROBLEM GENDEROWY NA UKRAINIE: KONTEKST POLITYCZNY

• *Свобода також має стать – чоловічу і жіночу*

Впродовж останніх десятиліть світова спільнота задекларувала низку норм, стандартів у галузі забезпечення гендерної рівності. Ряд міжнародних документів, серед яких: Загальна Декларація прав людини, Конвенція ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», Декларація Тисячоліття ООН, Конвенція № 156 Міжнародної організації праці та ін., – засвідчили прагнення встановити паритетні умови та можливості для обох статей незалежно від соціального статусу чи віку. В Україні у 2005 р. прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» та відповідний Указ Президента «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [7].

Як стверджують дослідники, уявлення про гендер у сучасному світі трансформується. В країнах ЄС та США спостерігаємо зміну легітимізованих зразків поведінки як для чоловіків, так і для жінок через зміну уявлень про чоловіче та жіноче. Відповідно до Амстердамського протоколу 1997 року гендерна рівність стала фундаментальним принципом Європейського співтовариства [17]. Попри це, питання захисту прав та свобод і можливості їх реалізації у різних країнах світу є однією з найскладніших проблем, розв'язання яких не може розглядатись поза межами права. Постановка проблеми гендеру в країнах, що трансформуються та ще не сформували систему дотримання й дієвості правових приписів і норм права, носить дещо інший характер. Це пов'язано перш за все з питаннями неврегульованості внутрішньополітичного життя, відсутності чітких правил діяльності бізнесу, влади, правових норм та регулятивів, що могли б послужити імперативом при недотриманні основних прав і свобод.

В умовах декларацій європейського вибору України особливого значення та актуальності набувають формування та реалізація

державної політики відповідно до гендерних стандартів, прийнятих у розвинених державах. Однак, на відміну від останніх (тобто розвинених держав як-от Швеція, Норвегія, Франція тощо), історичні умови, звичаї, традиції, стереотипи, що пов'язують жінку з домашнім побутом, дітонародженням тощо, формують на сьогодні основну проблему: наскільки гендерна політика є затребуваною в Україні на даному етапі історичного, політичного, культурного розвитку. В цьому контексті серйозною проблемою для України є не сформованість громадської думки щодо цього питання. Крім того, самі жінки мало активні у відстоюванні своїх прав [11, с. 90]. Досвід розвинених країн, в яких стала реальністю гендерна демократія, свідчить, що важливим чинником для отримання і утримання досягнутого рівня участі жінок у владі є наявність сильного жіночого руху. Без зусиль громадськості (самих жінок) досягти значних успіхів проблематично.

Проблема гендеру, гендерної рівності та емансипації не є новою. Доречно згадати історію міфічних амазонок. Але гостру соціальну та науково-правову дискусію гендер та емансипація викликали в середині XIX ст. Саме в цей час були започатковані жіночі рухи та інші соціально-політичні процеси, в основі яких було звільнення жінки та встановлення соціально-правової рівності. Особливо гостро питання гендерного балансу суспільства постали в другій половині XX ст. Більше того, проблема гендерології охопила широке коло гуманітарних, правових та природничих наук. Унаслідок цього наприкінці XX – на початку XXI ст. сформувався самостійний напрямок науки, який отримав назву *гендерологія*.

На сьогодні існує багато робіт, присвячених як вивченню гендерних стереотипів, способів поведінки, правового закріплення та реалізації прав, так і загалом гендерології. Оскільки гендерні аспекти різних явищ вивчають у політології, соціології, психології, історії, філософії, державному управлінні тощо, можна стверджувати, що тема гендеру має міждисциплінарний характер. У дослідженнях західних науковців аналізується співвідношення жіночого і чоловічого начал у всіх сферах життя. Зокрема, слід назвати таких відомих авторів як Д. Мейер, Н. Девіс, П. Норріс та ін. Проблемами фемінізму займаються С. Вайнгартен, Д. Едмін та ін.

Розробкою гендерної проблематики серед українських дослідників на сьогодні займаються С. Айвазова, Ю. Битяк, А. Васильєва, І. Голосніченко, Н. Болотіна, І. Лаврінчук, В. Романова, О. Рудік, Г. Даудова, Г. Герасименко, О. Катан, Н. Грицяк, Т. Мельник, Н. Грицяк, О. Кулачек, С. Павличко, О. Катан, І. Міроненко, Л. Шумрикова, О. Кремльова, І. Жеребкіна, Ю. Ковалевська, Н. Шевченко та ін.

Станом на сьогодні сформувалося чимало різних підходів до погляду на гендер як цілісну концепцію. Щоб якомога точніше визначити предметну суть питання гендерних відносин, звернемось до визначень та тлумачень найбільш відомих дослідників.

Концепція гендеру передбачає врахування різниці між чоловіками і жінками в соціальному житті, в тому числі в політичній сфері. Гендер – соціальна особливість статі людини, певна соціальна роль у суспільстві. Концепція гендеру передбачає: осмислення соціальних особливостей мислення, поведінки в суспільному житті чоловіків та жінок і врахування цих особливостей; ліквідацію будь-яких форм дискримінації за ознакою статі й надання рівних прав і можливостей у всіх сферах; вироблення і впровадження гендерної політики, метою якої є надання рівного соціального статусу чоловікам та жінкам [27, с. 45].

Один з підходів тлумачить гендер як соціальне та культурне навантаження статі, а гендерні ролі – це суспільні чи культурні очікування в комунікативній поведінці статей і способи, за допомогою яких реалізуються ці очікування в вербальній та невербальній семіотичних взаємодіях [16, с. 23].

Гендер можна визначити як складний соціокультурний конструкт: різниця в ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках між чоловічим та жіночим, що конструюються суспільством. У межах цього підходу гендер конструюється як організована модель соціальних відносин між чоловіками та жінками, що не тільки характеризує їх міжособистісне спілкування та взаємодію у сім'ї, а й визначає їх ставлення до основних інститутів суспільства та статус у них [13].

П. Холлінз із Англії вважає, що характерною рисою політичної культури жіноцтва є поміркованість у проведенні реформ,

відданість тактиці конкретних малих справ. Наукові дослідження свідчать, що представники обох статей по-різному оцінюють і розуміють владу. Для чоловіка влада – це насамперед контроль над іншими, а для жінки – вплив на інших [36].

Поруч з визначенням понять гендеру серед науковців існує низка близьких за значенням визначень, зокрема поняття *гендерної ідентичності* як пануючого типу поведінки, соціального статусу, що пов'язаний з добровільним прийняттям пануючих у даному суспільстві елементів свідомості, пристрастей, звичок, норм, цінностей та інших засобів спілкування, легітимних у суспільному просторі. Гендерна ідентичність упорядковує життя людини та робить його передбачуваним, що полегшує комунікацію. З іншого боку, вона спрямована на раціоналізацію комунікації, тобто на обмеження комунікативного процесу межами можливого взаєморозуміння та виключення з нього тих аспектів комунікації, що можуть призводити до конфлікту [19, с. 67]. Гендерна система є досить стійким утворенням і відтворюється соціальними механізмами. Тому, вирішуючи проблему формування гендерної ідентичності, можна взяти за основу теорію так званої гендерної системи як сукупності *гендерних контрактів*, тобто відношень між статями та всередині них, що передбачає гендерний вимір публічної та приватної сфер, співвідносить систему гендерної ієрархії з іншими соціальними ієрархіями й системами домінування [15].

Концепція гендеру охоплює всі сфери життя людини. За останніми підрахунками вчених, лауреатами Нобелівської премії були 34 жінки і 721 чоловік. Та одними з найбільш проблемних і дискусійних сфер суспільства, де гендерні проблеми постали особливо, гостро є політика, соціологія та громадська сфера. Таким чином, на сьогодні однією з найважливіших сфер, яка потребує гендерного аналізу, є саме *політична*.

Соціальна нерівність між чоловіками і жінками – один з найдавніших типів нерівності у суспільстві. При цьому кожна зі статей з початку свого розвитку виконувала свою роль, свої функції та використовувала певні, притаманні особам її статі, способи поведінки. Історичний чинник змінив ці ролі на користь жінок, які почали домагатись розширення своїх функцій, своєї соціальної

затребуваності. Внаслідок цього виникають феміністичні рухи, організації, а згодом постає проблема гендерної нерівності у владній сфері.

Серед різновидів найбільш поширених стереотипів щодо жіночої статі можемо назвати:

1) більша чутливість жінки в порівнянні з чоловіком. Через природні функції зберігання, відтворення і захисту свого роду виявляється більша вразливість, чутливість до проблем, загроз та ризиків, які виникають;

2) більша експресивність, екстравертність жінки протиставляється раціональній розсудливості чоловіка;

3) використання інтуїції жінками на противагу раціональності чоловіків. Якщо враховувати, що інтуїція – це частина несвідомого пережитого життєвого досвіду, який проявляється протягом життя, часто в критичних ситуаціях, то, мабуть, варто апелювати до більш складної структури мозку у жінок;

4) жінки більш уважні до невербальних засобів комунікації – жестів, міміки, підтексту слів, фонового навантаження. Їм більшою мірою, ніж чоловікам, притаманні емпатія, відчуття невербального настрою і загальної настроєності;

5) комунікативний настрій жінки більшою мірою соціальний, аніж індивідуальний [21, с. 170].

Однак на сьогодні кожному з вищезначених рис можна так само назвати чоловічою. Це пояснюється сучасними екологічними, кліматичними умовами; соціальними, економічними та політичними факторами та потенційними можливостями, створеними для обох статей. Мова йде про те, що соціальний статус жінки в сучасному світі зазнає глибокого переосмислення та трансформується, гендерна нерівність як в юридичному (оскільки підписується все більше документів, що закріплюють захист «жіночих» прав), так і в фактичному, соціальному полі перестає бути проблемою. За твердженням деяких дослідників, зокрема Н. Дзюби, в майбутньому внаслідок суттєвої зміни поведінки, соціальних ролей та електоральних змін жінки питання гендерної нерівності зникне взагалі [29; с. 54]. З одного боку, для суспільної свідомості як усталеного явища характерна наявність застарілих стереотипів щодо проявів

суспільного співжиття, форм суспільного устрою, соціальної поведінки та звичаїв. З іншого боку, переживаючи глобалізаційну кризу умов існування людини, старі стереотипи здатні вибудовувати нову модель соціальних ролей, суспільного устрою тощо. Зі зміною ціннісних орієнтацій та розмиванням сімейно-рольової структури змінюються значення і статус жінки на рівні держави та у сфері міждержавних відносин.

Гендерний аналіз політики і суспільного життя свідчить, що суспільство приписує чоловікам саме маскулітний тип поведінки, вважаючи його найбільш природним, а жінкам – фемінний. Насправді, особливо коли мова йде про політику, лідери оперують різними моделями політичної поведінки, які не відповідають стереотипам. У парламентах світу жінки становлять до двадцяти відсотків, у складі урядів світу – до десяти відсотків, а серед жебраків у світі сімдесят відсотків жінок [31].

До прикладу, ставлячи собі за мету допомогу суспільству та його порятунку, жінки охочіше беруть участь у громадських організаціях, рухах. Як показує досвід, політично найактивніші жінки середнього та старше середнього віку з вищою освітою і середнім або вище середнього рівнем матеріального забезпечення. Для участі в політиці саме рівень освіти і доходів відіграє ключову роль [27, с. 46]. Багато жінок топ-рівня мають наукові ступені. Серед них М. Олбрайт, Е. Лентовська, Н. Вітренко, Ю. Тимошенко, К. Райз та ін. М. Тетчер, Х. Клінтон – юристи, Ю. Тимошенко, Н. Вітренко, М. Санду – економісти, К. Райз, І. Ганді – спеціалісти з міжнародних відносин. Зокрема, Кондоліза Райз є кваліфікованим спеціалістом з питань збройних сил СРСР і Росії [27, с. 48]. Як показують дослідження типу характеру, більшість жінок-політиків за характером більшою мірою екстраверти, ніж інтроверти, логіки, ніж етики. Вони мають високий рівень амбітності, цілеспрямовані й навіть схильні до авторитаризму. Типовий приклад такої моделі характеру – Маргарет Тетчер.

Наукові розвідки доводять, що в політиці не існує суто чоловічої або суто жіночої моделі поведінки. Результати опитування молоді свідчать, що вони бачать три основні групи політичних лідерів за співвідношенням гендерних якостей: політики (чоловіки і жін-

ки) з маскулінним типом поведінки; політики (чоловіки і жінки) з маскулінно-фемінним типом поведінки; політики з невизначеним гендерним статусом. Маскулінний тип поведінки передбачає такі якості як незалежність, високий рівень амбітності та домагань, розсудливість та раціональність, схильність до аналітичності, абстрактне мислення та предметно-ділова спрямованість діяльності. Фемінний тип поведінки передбачає залежність, схильність до виконавчої роботи, інтуїтивність та високий рівень емоційності, конкретне мислення та міжособистісну спрямованість діяльності [30].

Переживаючи етап трансформації та переформатування політичного простору в Україні, визначення ролі жінки у суспільній свідомості та соціально-правове закріплення її прав і створених ними можливостей істотно змінюються. Однак надання певного набору прав несе негативне навантаження на самих представниць фемінності.

За твердженням окремих дослідників, у сучасному світі спостерігається тенденція до артикуляції гендерної асиметрії як гендерної нерівності. На цьому ґрунті виникають такі громадсько-політичні та суспільні рухи як «Рух феміністок», «Жінки за майбутнє» чи у більш радикальних формах «Фемен», що **ми розцінюємо як певні еволюційні надмірності та соціоментальні вивихи**. Також додамо, що на цьому тлі розвиваються інші тенденції. Існують стереотипи «пригнобленої жінки», «обмеженої у своїх правах», «залежної від чоловіка» і т.п. І цей **надмірний крен у бік «звільнення жінки»** призвів до закріпачення чоловіка, обмеження свобод у рамках функціонування маскулінної частини суспільства. Скажімо, у нас є статистика сімейних конфліктів, у яких зазнає утисків, є потерпілою і страждає жінка. Але ще не доводилося знаходити інформацію, яка б відображала зворотну картину. Скажімо, ми не знаємо, скільки домашніх конфліктів було спровоковано жінкою; який відсоток у родинях жінок – тиранів і деспотів, яка кількість (у процентному співвідношенні) інфарктів чи інсультів у чоловіків була спровокована жіночою поведінкою; яка кількість зруйнованих родин з причин аморальної поведінки жінки. Та багато іншого. Також законодавство, Фемида формально чи неформально на боці жінки. (Скажімо,

у процесі розірвання шлюбу у 90% випадків суд залишає дитину з алко- чи наркозалежною мамою, і батькові без поганих звичок важко довести своє право на виховання дитини).

Трансформаційній політичній, соціально-економічній та культурній ситуації в Україні також притаманний підхід до зміни соціальних ролей та зразків поведінки «фемінності» та «маскулінності». Підміні «фемінності» «маскулінністю» чи навпаки зазвичай служать стереотипи та суспільна думка.

Тут додамо, що феміністичні рухи попри раціональність окремих ідей часто не є щирими і фальшують у своїх інтерпретаціях сформовану картину світу. Зокрема, розмови про нижчий рівень зарплат у жінок чи інші обмеження часто є фікцією. Так, скажімо, водії тролейбусів, учителі та викладачі вишів, поліцейські, лікарі, працівники бюджетних сфер – чоловіки і жінки (за умов однакового стажу, звання, посади та кількості робочих годин) – отримують однакову заробітну плату. Тут гендерної диференціації у бік зниження платні жінкам бути не може. Інша справа, якщо в середньому по промисловості є вищі зарплати з причин їх складності чи шкідливості. Скажімо, металургійна, вуглевидобувна, хімічна промисловість, сільськогосподарська і транспортна галузі (водії-далекобійники) та ін. вважаються сферами зайнятості чоловіків. І це справедливо, оскільки вони вимагають фізичних сил та витривалості. У цих сферах відповідно вищі зарплати. І якщо шукати середне арифметичне, узагальнюючи оплату праці чоловіків та жінок, то вийде, що у середньому по країні зарплати чоловіків є вищими приблизно на 20%. Але така статистика не відображає суті справ.

Також прихильникам феміністичних рухів слід брати до уваги такий чинник, як «загальносуспільний підхід». Це означає, що не чоловіки визначають статус, ролі, рамки, форми, норми поведінки чоловіків і жінок, а все суспільство загалом. Тобто чоловіки і жінки однаковою мірою формують соціальні параметри як одних, так і інших, а не винятково чоловіки. Так, скажімо, попередні дослідження показали, що у масиві слов'янської лексики є близько 50 одиниць (слів), які негативно характеризують поведінку, спосіб життя, характер та соціальний тип. Власне, у них флексії (закінчення) жіночого роду. Починаючи від слова «стерва», далі за

списком, який ми не будемо подавати з етичних міркувань. І лексичних одиниць аналогічного типу із закінченням чоловічого роду виявлено менше десяти. Оскільки лінгвістика – це наука точна, то можемо стверджувати, що така диспропорція – 5 до 1 – свідчить про специфіку маніфестації «чоловічого» та «жіночого» начал у мовній картині слов'ян. Твердження, що така статистика є справою рук чоловіків, абсолютно не відповідає дійсності. Це є досвід, соціокультурне надбання всього народу – носія мови. Правда, до збору цієї статистики були залучені словники не лише літературної мови, а й більшою мірою словники жаргонізмів, лайливої лексики, прокльонів та вульгаризмів, розмовної та діалектної лексики. Але повернемось до питань соціальної політики.

Трансформація української політичної культури призводить до зміни соціально значущих цілей та методів роботи. Вивчення особливостей участі жінок у соціокультурному процесі дає можливість більш кваліфікованого підходу до формування програм політичної соціалізації й політичної освіти. Гендерні відносини – це відносини владні, і залежне становище жінки, особливо в електоральному секторі, повинно бути змінене [33, с. 38]. В цьому випадку виникає необхідність зміни політичних акцентів зі статі політика чи державного діяча на його діяльність та вимірність поставлених перед ним цілей, можливості досягнення результатів.

Якщо брати до уваги політичну сферу, в якій надається можливість балотуватись та бути обраним до органів державної влади, то варто відмітити, що не сформованість партійної системи в Україні призводить до формальності обрання жінок на посади та залежності від керівника (яким частіше є чоловік) як осередку прийняття остаточного рішення. Незважаючи на показники дослідників про те, що для захисту інтересів тієї чи іншої соціальної групи потрібна участь у прийнятті рішень (входження до складу депутатського корпусу на всеукраїнському чи місцевому рівні) представників цієї групи у кількості не менше 10%, емпіричні спостереження та контент-аналіз доводять обернено протилежне: жінки, які за природою повинні лобювати питання соціального захисту, освіти, медичного обслуговування і т.п., натомість «проштовхують» питання металургії, підприємництва, великого та середнього бізнесу.

Участь українських жінок у політичному житті достатньо скромна. Лише близько 5% із них беруть безпосередню участь у політиці, тимчасом як серед сучасних канадок 43% отримують ступінь магістра і захищають дисертації. Однак щодо участі в політичному житті успіхи жінок як Канади, так і США скромніші, ніж у європейських жінок [34].

В той же час нормативно низька політична участь жінок пояснюється, з одного боку, невдалим досвідом існування офіційних квот (швидше у вигляді держзамовлення на квоту «жіночих» місць) за часів Радянського Союзу, а з іншого – реконструкцією традиційної жіночої ролі, її залученості до процесу творення та збереження сім'ї. Визначаючи рівень залученості жінок до політичного процесу, варто враховувати низку сукупних факторів, що визначають їх поведінку та спосіб прийняття рішень: *по-перше*, це фактор освіти. Саме вища освіта дозволяє жінці бути більше включеною в процеси соціального, громадського чи політичного життя; цікавитись та самовизначатись у політичному просторі. Разом з тим давно відомі дослідження, за якими наводиться думка про те, що *чим вищий показник освіченості жінки, тим менше у неї бажання народжувати та виховувати дітей*. Фактор освіти стає чи не основним показником можливості вчасного створення сім'ї та підтримки сімейних стосунків. За оцінками дослідників, більше 60% жінок з вищою освітою розлучені або взагалі не виходили заміж.

Дієвим у цьому ключі видається стереотип «чоловіки бояться розумних жінок». Але соціологічні та інші дослідження підійшли до інших інтерпретацій щойно названих фактів. Беззаперечним є те, що у жінки відсутній історичний досвід соціальної адаптації. Фактично він становить близько сотні років, власне відтоді – з початку ХХ століття, як жінка покинула «родинне вогнище» і влилася в людські потоки вулиць, почала говорити від імені жіноцтва та ін. Натомість у чоловіків такий досвід налічує десятки тисяч років. Тому тип мислення, код світосприйняття, модель світу у жінки є дещо специфічнішими і оригінальнішими... До цього можна додати той факт, що проблеми інфантилізму підростаючого покоління, фемінізації чоловічої поведінки та багато інших специфічних

соціальних рис нашого часу пов'язані з тотальною фемінізацією навчально-виховного процесу – від народження до свого повного дозрівання: і дівчатка, і хлопчики знаходяться на 90% (і більше) саме під впливом фемінного типу та коду мисленнєвої і соціальної поведінки. **Інакше кажучи, майбутнє покоління європейського простору формується «жіночими руками».** Найбільше від цього страждає маскулінне начало хлопчиків, а звідси – одна з причин високого відсотка одностатевих шлюбів (та інших відхилень) у Європі та світі... Тут можна додати і те, що, як показує світова статистика, більш вправними акушерами, хірургами, кухарями, психологами, вчителями є саме чоловіки. І це зовсім не гендерний стереотип, а лише високий рівень та майстерність виконання конкретної роботи. *Наступне*, фактор соціального забезпечення та сімейний фон. Жінка, котра реалізовується не за участі чоловіка (друга, брата, батька), а самотійно, робить це наполегливіше, хоча і не безперешкодно. Рухаючись кар'єрною драбиною, долаючи ризики та перешкоди, вона стає жорсткішою, вимогливішою та агресивнішою. Відповідно, досягнувши визначеного соціального статусу, але не маючи сімейної опори, природно прагне «бути потрібною» громадськості, суспільству. Тут доречно згадати і про механізми витіснення... Якщо жінка з головою пірнає у суспільне життя і там реалізує свою життєву потенцію, то зазвичай (тут ідеться про східноєвропейський соціальний простір) це є реакцією на нереалізованість її фемінного начала у родинному колі. Але такі сценарії життєвої та кар'єрної активності жінки теж не позбавлені низки вад, і це насамперед пов'язано з відсутністю повною мірою адекватної поведінки. З іншого боку, якщо родинне коло у жінки відбулося, є повноцінно реалізованим, то в силу її соціальної активності, якщо не приноситься у жертву, то страждає часто саме воно – «родинне вогнище». Повноцінне поєднання соціально-політичної, економічної чи будь-якої іншої кар'єри і гармонійного родинного кола (без психологічних травм та деформацій для фемінного начала) для сучасної жінки є рідкістю.

Наступне – традиційні уявлення, що соціальне – це чоловіче, а домашнє – жіноче, призводять до того, що жінка, з одного боку, приймає рішення швидше емоційно, ніж раціонально (не на-

магаючись аналізувати події та суб'єктів політичного простору), а з іншого – орієнтується на думку чоловіка, не вважаючи власні уподобання та рішення достатньо вагомими.

Виходячи з вищесказаного можна розглянути політико-владний процес розвитку жіночого питання. Перші демократичні вибори в Україні 27 березня 1994 року привели у Верховну Раду лише 12 жінок-депутатів (3,6% від загального числа депутатських місць). Починаючи з 1992 року відсоток політичного представництва українських жінок в органах влади почав неухильно знижуватися, і це не дивно, адже квотна система представництва (36% жінок у Верховній Раді республіки), що існувала до цього, зазвичай приводила у владу зовсім не захисниць жіночих інтересів. У 1998–2002 роках жінки становили 7,6% членів парламенту; у 2006 році до Верховної Ради України було обрано 38 жінок-депутатів, що становить 8,5% від загальної кількості народних депутатів [30]. За іронією цифр виходило, що демократія принесла жінкам удесятеро менше політичне представництво. На виборах у Верховну Раду 1998 року жінки склали 6,8% від загального числа депутатів парламенту (Міжнародний Фонд Виборчих Систем, IFES-Kyiv, 1998) [31]. Деякі зарубіжні дослідники політичної ситуації в країнах Східної Європи, а також в Україні схиляються до того, що саме теперішні показники і виражають реальний статус жінки в сучасних посткомуністичних демократіях. Та, з іншого боку, намагання штучно вирівнювати ці пропорції теж продукує різні аномалії. Говоримо про те, що штучне «вирівнювання» сформованої пропорції – це очевидна хиба. У жодному парламенті світу немає фемінно-маскулінного співвідношення 50% на 50% (до цього зараз підходять у країнах Скандинавії). Пропорція «один до одного» не може відповідати гендерній моделі світу. **Тут чоловіча домінанта повинна залишатись і бути «неушкодженою» хоч би з огляду на феномен історичної пам'яті та багатолітній досвід вирішення глобальних проблем та формування культур і цивілізацій.**

На сьогодні до вищого законодавчого органу України обрано близько 6% народних представниць, працює велика кількість міжнародних організацій, фондів і проектів, що мають представників з гендерних питань, розвиваються проекти в рамках про-

грами «Жінки в розвитку» (Women In Development – WID, Агентство Міжнародного Розвитку США) та ін. Однак говорити про те, що позиції жінок в Україні поліпшуються, не доводиться. Хоча жінок не обирають до парламенту чи інших представницьких органів не «... тому, що жінки», а з інших причин, які є достатньо віддаленими від виключно гендерних проблем, чи через гендерну нерівність.

Починаючи розвиватись на феміністських засадах, гендерний рух в Україні часто перетворюється на волюнтаристичне «затягування» жінок (без врахування рівня освіти, емпіричного чи практичного досвіду) в партійні списки задля формального дотримання демократичних правил і процедур. Як наслідок: участь у виборах не є гарантією впливу на політичний процес. Крім того, зростання формального представництва жінок в органах влади нині все більше відбувається на регіональному рівні. Це сприяє тому, що в політиці виявляються, як правило, «зручні» жінки – слухняні виконавці партійних або лобістських директив. Як висловився свого часу народний депутат ВР (1994 р.) Левко Лук'яненко на зустрічі з групою підтримки кандидатів-жінок «Жіноча Рада», **українській жінці властива жертвовність. Роль жінки – кандидата в депутати полягає в тому, щоб вчасно зняти свою кандидатуру на користь кандидата-чоловіка демократичної орієнтації** [24, с. 40].

Водночас, за показниками гендерологів, основна проблема українських жінок, котрі прагнуть брати на себе політичну відповідальність перед виборцями, полягає не в стереотипності другорядної ролі їх діяльності, а в нездатності змінювати стиль політичного управління та провадження політичного процесу. Інтуїтивність, схильність до компромісу та краще відчуття політичної ситуації, на чому акцентують дослідники, в українській правовій системі перестають функціонувати проти раціоналізму та легітимації «чоловічих рішень». Підтвердженням тези про «мавпування» так званого чоловічого стилю управління стають такі «лідерки» як Наталя Вітренко, Інна Богословська, Юлія Тимошенко, Олександра Кужель, Анна Герман та ін. з їх радикалізмом та бажанням швидкого реформування всієї суті політичної системи. Найчастіше це

замаскована або відкрита форма імітації активної діяльності, оригінальності, рішучості чи ваги.

Як стверджують дослідники, завдяки введенню в органи державної влади жінок політичний процес повинен стати менш конфронтаційним та набути характеру співробітництва. Якщо екстраполювати це теоретичне твердження на українські реалії практичної діяльності, то можна спостерегти, що конфронтація між чоловічою і жіночою статтю у процесі політичних дискусій спостерігається не через статево приналежність, а все таки через ідеологічні колізії. Скажімо, Ю. Тимошенко збрала під свої знамена значну армію чоловіків, намагаючись стати своєрідною Жанною д'Арк, а інші не приєдналися до очолюваної нею партії зовсім не через її статево співвіднесеність, а з політичних, ідейних, меркантильно-утилітарних чи інших міркувань. У результаті недостатньої виваженості та духовної чистоти бачимо «згасання» цієї політикині та розпорощення її маскулінного оточення.

Причини недостатньої політичної участі жінок у політичних процесах. По-перше, це низька якість освітнього та кваліфікаційного рівня. Більше 60% жінок, після отримання вищої освіти йдуть у декретну відпустку, повернення з якої лише у половини з них закінчується виходом на роботу. Професіоналізм та ефективність жінок на роботі й зумовлюється нижчими, ніж у чоловіків, рангами та ступенями державної служби. По-друге, за психологічними показниками жінка більш чутлива до «злетів» та «падінь», схильна бурхливо реагувати на провокації та чужі оцінки. Тому емоційна підстава меншої участі також відіграє значну роль. По-третє, психологи стверджують, що жінки менше за чоловіків (що обумовлене самою природою) схильні до зради, політичної у тому числі. Саме тому їм важче пристосуватись до іншої системи цінностей чи ідеології політичних сил, що змінюють одна одну при владі [35, с. 38].

Як стверджував американський дослідник Ф. Слейтер, «Демократія – це мирне співіснування конфліктуєчих потреб і бажань» [38]. Метою демократії, як відомо, є якнайповніше представництво інтересів усіх груп населення без порушень для якої-небудь з них. Однак положення Загальної декларації прав людини і громадянина, Пекінської декларації, Декларації Тисячоліття та ряду інших

нормативно-правових актів можуть бути реалізовані лише в правовій демократичній державі, де діє принцип рівності усіх перед законом (без привілеїв за ознакою соціального стану чи статі), верховенство права та високий рівень правосвідомості у дотриманні правових норм.

Сьогодні в Україні норми законів, які гарантують рівність і недискримінацію, є не просто формулюваннями. Наша держава намагається забезпечити дотримання задекларованого у статті 24 Конституції України принципу рівності. Очевидно, що в умовах недотримання закону, характерного для громадян багатьох пострадянських демократій, серед яких і Україна, жіноче представництво може носити фіктивний або партійний характер, відповідно може лише частково вважатися механізмом вираження і захисту прав жінок. Саме тому на питання актуальності запровадження жорсткої гендерної політики можемо відповісти негативно.

Таким чином, у сучасне українське суспільство у світлі гендерних проблем експлікує несхожість суспільно-політичних інтересів чоловіків і жінок: для перших важливим є збереження наявного стану речей, для других важливою стає через політичну сферу кореляція (вирівнювання) становища жінок у соціальному просторі. Однак без демократичних механізмів захисту та реалізації прав людини і громадянина, без дотримання основної правової бази, верховенства права та легітимного розподілу державної влади немає. Тому можна вести мову про формування та впровадження цивілізованої гендерної політики. Відповідно для політичних систем, які, за останніми оцінками експертів, схиляються до авторитарної форми правління, гендерна проблематика є швидше викликом, аніж можливістю довести свою правоздатність. І хоча історики та соціологи й виділяють окремі риси жіночого лідерства, однак варто пам'ятати, що кожна зі світових лідерок стародавнього світу чи нового часу грає за тими самими правилами, що й чоловіча частина суспільства.

Зі сказаного випливає, що питання гендерного балансу є складним і таким, яке важко піддається вирішенню. Також акцентуємо увагу на тому, що намагання наздогнати «соціальну моду» – штучно вирівнювати гендерну пропорцію – може призвести до негатив-

них наслідків, а заявлені декларації про нерівність є вигаданими та недостатньо чесними. І взагалі ми вже є свідками того, що у багатьох випадках слід починати говорити про потребу захисту чоловіків і вирівнювання гендерної диспропорції у бік маскуліної частини суспільства.

Література

1. Айвазова С. Женщины в российском обществе: гендерное измерение политического процесса. Москва, 1997.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности / пер. с англ. Е. Д. Руткевич. Москва, 1995.
3. Бухановский А. О., Андреев А. С. Структурно-динамическая иерархия пола человека. Ростов-на-Дону, 1993.
4. Бовуар С. де. Второй пол. Т. 1 и 2 / пер. с франц.; общ. ред. и вступ. ст. С. Г. Айвазовой, коммент. М. В. Аристовой. Москва – Санкт-Петербург, 1997.
5. Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. Тернопіль, 2011.
6. Грошев И. В. Гендерные представления о власти. Социс. 2000. № 12. С. 8–10.
7. Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок. Київ, 1999. 130 с.
8. Жулковська Т. Є. Вплив статево-рольових стереотипів на сприймання особистістю політичних подій. Проблеми політичної психології та її роль в становленні громадянина Української держави: мат. II Всеукр. наук. конф. 13–14 листоп. 1997 р. Київ, 1997.
9. Жеребкіна І. Феміністська теорія 90-х рр.: проблеми та парадокси репрезентації жіночої суб'єктивності. Філософська думка. 2000. № 6. С. 56–72.
10. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. Полис. 1997. № 4. С. 6–32.
11. Кайгер В. Адаптивні механізми самосвідомості й самоідентифікації. Соціальна психологія. 2005. № 6 (14). С. 84–94.
12. Ковалева Т. И., Иванчук Н. В. Женщины: ресурсы политического поведения. Социологические исследования. 1995. № 7. С. 22–25.
13. Ковалевська Ю. Проблеми гендерної рівності – це не та проблема, стосовно якої треба роз'єднуватися за політичною залежністю [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.regions.org.ua>.
14. Кон И. Мускулистая маскулинность. Атлетизм или милитаризм? Гендерные исследования. № 6. Университетская сеть по гендерным исс-

- ледованиям для стран бывшего СССР [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.gender.univer.kharkov.ua/gurnal006.shtml>
15. Корольчук Ю. Гендерна революція у системі державного управління. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua> .
  16. Налчаджян А. А., Миртчан М. А. Мотив, конфликт, фрустрация. Ереван, 1978.
  17. Права жінок. Міжнародні та національні правові документи. Організація жінок Молдови «Громадські ініціативи». Кишинів, 2001.
  18. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 52. С. 561.
  19. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності. Соціокультурні ідентичності та практики. НАН України, Інститут соціології. Київ, 2002.
  20. Рубан О. Гендерний аспект проблеми зайнятості жінок з вищою освітою. Жінка в освіті та науці: минуле, сучасне та майбутнє. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в освіті та науці». Київ, 3–5 листопада 2005 р. С. 91–94.
  21. Рубан О. Гендерна рівність: реалії та перспективи, Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2009. № 91–93. С. 168–171.
  22. Сенченкова Т. Гендер: нова ідеологія чи проблемне поле соціологічної теорії. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1999. № 2. С. 97–105.
  23. Словарь гендерных терминов / под ред. А. А. Денисовой. Москва, 2002.
  24. Скар О. Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів. Соціальна психологія. 2004. № 3 (5). С. 39–46.
  25. Спелман Э. В. Симона де Бовуар и женщины: кто же «мы»? Феминистская критика и ревизия истории политической философии. Москва, 2005. С. 274–296.
  26. Темкина А. Женский путь в политику: гендерная перспектива. Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период: Труды Центра независимых социальных исследований. Вып. 4. / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. Санкт-Петербург, 1996.
  27. Терлецька І. В. Роль жінок в політичному житті сучасної України. Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. Соціологія. Філософія. Політологія. 1999. Вип. 5. С. 45–48.
  28. Усачева Н. Женщина: ее статус, судьба и образ в мировой политике. Караганда, 1995.

29. Уэст К., Циммерман Д. Создание гендера / пер. с англ. Е. Здравомысловой. Гендерные тетради: Труды Санкт-Петербургского филиала Института социологии РАН. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1997. С. 54–57.
30. Фозикош М. М. Проблема гендерної рівності в сучасному українському суспільстві. Спільнота кращих державних службовців України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kds.org.ua/blog/fozikosh-mm-problema-gendernoi-rivnosti-v-suchasnomu-ukrainskomususpilstvi>
31. Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в ХХ столітті. Гендерний центр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.gendercentre.org.ua/publ-kats/gender-ta-gendern-dosl-dzhennya-vkhkh-stol-tt/>
32. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні. Укр. іст. журн. 2001. № 1, 2. С. 44–47.
33. Шкуратова О. Власть по женской линии. Коммерсант. Рейтинг. 2006. № 1. С. 36–39.
34. Blickhauser Angelika i Henning von Bergen. Czym jest gender mainstreaming? ZESTAW NARZĘDZI GENDER. – Access: http://www.gendertoolbox.org/toolbox/toolboxPO/5PO_Materialien/PDF_pl/5.1.1%20Gender%20Mainstreaming_pl.pdf
35. Ishtain G. Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought. – P. 3. Chanter T. Gender. Key Concepts in Philosophy / Tina Chanter. L. : Continuum, 2006. 176 p.
36. Gender Inequality in Politics. Human Rights: A Gender Perspective. – Access: <http://www.koed.hu/mozaik15/thorsten.pdf>
37. Oxford Dictionary of Politics: gender and politics. Gender and Politics. – Access: <http://www.answers.com/topic/gender-and-politics>
38. The Politics of Gender. Books & Reviews. – Access: <http://www.narth.com/docs/politics-gender.html>

ЕЛІТА, АРИСТОКРАТІЯ ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ в українському соціокультурному просторі

ELITA, ARYSTOKRACJA I INTELIGENCJA W UKRAIŃSKIEJ PRZESTRZENI SPOŁECZNO-KULTUROWEJ

- ... між людьми існує природна аристократія.
Її основою є добродесність і талант.
Існує також аристократія фальшива,
що базується на маєткy і роді,
якій бракує як добродесності, так і хисту...
Саме природну аристократичність я вважаю найціннішим даром
природи, необхідним для відповідальності
за суспільство і керування ним
Т. Джеферсон
- ... Найціннішою рисою еліти та аристократії є почуття честі,
гідності і відповідальності за себе та епоху

Проблема елітарності та аристократизму є такою ж давньою, як і людська культура загалом. Серед значної кількості класифікацій, характеристик, концепцій та інтерпретацій актуальним залишається питання ролі, місця, функцій еліти та аристократії у формуванні соціально-політичної та етнокультурної картин світу. Коли йде мова про еліту чи аристократію, очевидно необхідно говорити про якісно інший стан свідомості, укладу життя, культури, мови, поведінки, способу комунікації, суспільної діяльності, ставлення до національної мови, історії, суспільного устрою, релігійних традицій тощо. Ключовою рисою еліти й аристократії є відповідальність за себе та за епоху.

Чим на сьогодні є еліта та аристократія у суспільній думці та культурній ретроспективі – спекуляцією, маніпуляцією чи жонглюванням зручними темами в ЗМІ, що формують громадську думку? Як процес елітотворення пов'язаний з процесом державотворення, які сфери та виміри діяльності пов'язують провідну верству з іншими суспільними групами та утвореннями? Якою є сфера дії аристократії як найвищої верстви в суспільній ієрархії? Запропонована розвідка покликана зайвий раз розглянути питання, що хвилюють аналітиків, дипломатів, науковців, дослідників філософії, психології, соціології, філології, культурології, політо-

логії та ін. галузей наук, і розставити деякі акценти у тлумаченні цих питань для соціальних верств, що переходять від радянського до нового типу мислення та існування.

Зазначена проблема набирає яскравих барв, якщо подивитися на специфіку *керуючого класу* в Україні, особливо якщо розглядати його з точки зору порівняння з європейськими політиками, урядовцями та всіма тими, кого прийнято називати елітою суспільства в сенсі служіння народові, для яких нормою та справою честі і є це служіння, а не удавана та штучна діяльність.

Впродовж століть підміна понять, створювані медіа-структурами ілюзії та інші фактори, деформували поняття **елітарності як добірності не лише у соціальному походженні, способі діяльності, поведінці, але й у відповідальності за формування соціально-культурного простору**. У запропонованому дослідженні спробуємо розглянути причини «псевдоелітизації» сучасного політичного, соціально-економічного та культурного простору та визначити найбільш типові риси, притаманні чистим проявам еліти, незалежно від того, з якого прошарку (інтелігенції чи аристократії) вона походить. Першою заувагою можемо назвати те, що, розглядаючи під зазначеним кутом зору поняття еліти, слід враховувати, що елітарність окреслює насамперед вимоги і обов'язки, а не привілеї. Якість еліти ідентифікується з її бажанням брати на себе відповідальність за норми, цінності та правила, без яких цивілізація є неможливою.

Категорія елітарності як специфічного соціуму розглядається в працях українських та російських дослідників, серед яких: М. Афанасьєв, Г. Ашин, О. Гаман-Голутвіна, Л. Герасіна, О. Дука, В. Єлізаров, В. Журавський, Б. Кухта, О. Криштановська, І. Куколев, О. Лазоренко, В. Мохов, Є. Охотський, С. Перегудов, Д. Погорілий, В. Полохало, О. Понедєлков, О. Потєхін, Л. Приходченко, Н. Селютіна, О. Соловйов, А. Старостін, Д. Табачник, Л. Мандзій, Ж. Тощенко, В. Фесенко, М. Шульга, М. Пірен, О. Донченко, О. Куценко, Н. Бойко та ін.

Політологічний енциклопедичний словник дає визначення еліти як провідної верстви суспільства, що здійснює керівництво в економічній, господарській, політичній, духовно-інтелектуальній,

військовій та інших галузях суспільного життя; це соціально-філософська і політична концепція, за якою будь-яке суспільство поділяється на «вибрану» меншість, що керує суспільством, і «неорганізовану» більшість, що є об'єктом управління [32, с. 127]. Філософська енциклопедія трактує поняття еліти у контексті окремого, «вибраного» прошарку, наділеного функцією керівництва та низкою типових для даного стану ознак. Еліта – окремих вузький привілейований прошарок суспільства, який може вирізнятися такими критеріями: аристократична належність чи інші риси соціальної ієрархії; біологічно-генетичні ознаки; психологічні якості; культурний, освітній чи технічний рівень та ін. [41, с. 174]. З наведених дефініцій випливають основні ознаки, закладені в засадничих концепціях елітарності: наявність влади, можливість контролю над матеріальними ресурсами, відповідний рівень культури тощо.

Попри дані загальні визначення, у науковій літературі, фактично зміст цього терміна тлумачиться дещо специфічно. На сьогодні найчастіше під поняттям еліти розуміють групи людей, що формують міжнародні соціально-політичні та економічні системи, задають рух фінансовим потокам, утримують благодійні фундації та інститути вищої освіти, а також володіють інструментами культури, традицій, мовними, писемними чи ін. комунікативними навичками, завдяки чому впливають на громадську думку.

Мова йде про те, що межі визначення поняття «еліта» є досить розмитими. Воно не має однозначного та конкретного трактування, оскільки може вживатись у різних смислових відтінках. Сповнене протиріччя уявлення про керівну верству суспільства часто призводить до різних, часом абсолютно антагоністичних емпіричних результатів та створює достатню кількість їх інтерпретацій, що дає можливість легкої маніпуляції суспільною думкою. Очевидно це пов'язано не лише з інтердисциплінарним характером предмета дослідження, але й із складною, багатоаспектною природою самого суспільного дискурсу та інтерпретацій.

Крім того, досить часто слово «еліта» вживають як синонім до «аристократія», «інтелігенція». У цьому контексті слід розмежувати дані дефініції: еліта твориться як з аристократії, інтелігенції, так і з вихідців з інших суспільних прошарків, котрі за умови

нормального процесу суспільної рекрутації можуть стати членами «керівної» групи суспільства.

Аристократія (від грец. **αριστοκρατία** – найкращий, влада найкращих) тлумачиться як привілейований прошарок населення або правлячої верхівки. Відповідно до європейських та світових традицій аристократизм – це спадкове шляхетство, вищий стан, привілейована соціальна група з винятковими правами та можливостями порівняно з іншими соціальними групами, верствами, прошарками [39, с. 234]. В сучасній філософії, під аристократією розуміють представників вищого прошарку суспільства, які успадкували багатство та знатність за походженням. У рабовласницькому суспільстві до аристократії належали багаті родини рабовласників. В епоху феодалізму аристократія – титулована і багата верхівка панівного класу, знаті (князі, герцоги, лорди, графи, барони, вищі церковні сановники, придворні кола дворянства). Після буржуазних революцій у ряді європейських держав аристократія була усунута від влади; в деяких країнах, наприклад, в Англії, вона зрослася з великою буржуазією і значною мірою зберегла свої земельні багатства, привілеї, титули і політичні права [43, с. 82–83].

З огляду на різницю у дефініціях можемо простежити, що аристократія частіше є спадковою формою елітарності, тобто привілейовані права, можливості та, відповідно, обов'язки перед суспільством передаються з покоління до покоління. Натомість концепція елітарності передбачає рекрутацію еліт, в процесі якої можливий перехід із нижчого (до прикладу, середнього класу) до вищого щабля суспільної ієрархії завдяки набуттю певного рівня освіти, моральних, духовних та ін. якостей. Антропологія розглядає еліту за її походженням, родовими ознаками чи місцем проживання, культурологи дану дефініцію застосовують до визначних діячів науки, культури, мистецтва, ототожнюють з терміном «аристократія» як влада духовних, натхненних людей [48, с. 54]. З точки зору соціології еліта трактується як керівний прошарок, в руках якого знаходяться основні інструменти влади і який здійснює державне управління тощо [9, с. 332].

Американський політолог Джеррі Девід розглядає еліту як провідну верству з точки зору аристократії, під якою розуміє спад-

кову верству чи клас знаті [15, с. 36]. В той же час ряд політологів стверджує, що аристократія є не стільки системоутворюючою стратою, скільки особливою формою політичної організації, при якій влада належить привілейованим групам суспільства, всередині яких акумулюються та ретранслюються моральні, етичні та духовні цінності соціуму. Саме тому є сенс говорити про те, що, на відміну від еліти, аристократія – це швидше історичне утворення, яке вирізняється: спадковістю (спадковою замкнутістю), ціннісно-нормативною орієнтацією, консерватизмом поглядів і суджень тощо. В цьому контексті дослідники виділяють родову, грошову, інтелектуальну, управлінську, воєнну аристократії [39, с. 120].

Російський класик елітології М. Бердяєв вважав, що «будь-яка держава заснована на нерівностях та диференціації. Аристократія, як управління і панування найкращих, як вимога якісного підбору, залишається на століття вищим принципом суспільного життя. З часів створення світу завжди буде правити меншість, а не більшість». Здатність до творення, творчості, прийняття на себе «праці та боргу» проявляють тільки люди «великого шляху», людина ж «малого шляху» – масова людина – живе «без зусиль, не прагнучи себе виправити та покращити» [8, с. 47]. В той же час Вебер пише про те, що «влада не може належати всім, не може бути механічно рівною. Влада повинна належати кращим, обраним особистостям, на яких покладається велика відповідальність і які беруть на себе великі обов'язки. Але ця влада кращих повинна бути породжена із самих надр народного життя, повинна бути іманентна народові, його власною потенцією, а не чимось нав'язаним йому ззовні, поставленим над ним» [9, с. 41]. Суспільство є ієрархічним, і кожній ієрархічності відповідає ієрархія моральних цінностей та ідеалів, що складаються в межах цих цінностей. Сьогодні важко віднайти піраміду моральних ідеалів. Однак саме це повинно розглядатись елітою як основний важіль діяльності та сфери управління.

За словами дослідників, еліта характеризується неперервністю своєї внутрішньої, іманентної, глибинної традиції, етичної принципності та дієвості. Вона об'єднана нормативно, в ній існує консенсус з основних принципів та політичних цінностей, вона передбачає плюралізм і відмінності, за умови узгодження процедур

та інститутів. Саме еліта витворює політичну систему держави, але водночас є її продуктом. Вона не може існувати поза системою норм, регуляторів і цінностей, але водночас повинна задавати ці ціннісні основи [5, с. 129]. За словами дослідників, інтереси провідних верств і народу не можуть збігатися: еліта існує в межах народу в тій мірі, в якій їй це потрібно для зміцнення свого становища [2, с. 97]. Еліта – зовнішньо зламана, фрагментована група, спільнота людей з різними поглядами на цінності і принципи поведінки в політичному житті, однак з єдиною метою – підтримки і розвитку національних інтересів [10, с. 15]. Виходячи з цього можна сформулювати визначення еліти як ідеологічно модифікованої групи людей, що пропонує свої доктрини для публічного та приватного життя (тоталітарна чи авторитарна).

М. Вебер відносить до еліти харизматичних особистостей – індивідів, котрі наділені особливими рисами, які притягують до себе інших людей [9, с. 41]. Х. Ортега-і-Гассет вважав елітою тих, хто має найвище почуття відповідальності [10, с. 136]. Відповідно до досліджень П. Сорокіна «будь-яка організована група завжди соціально стратифікована. Не існує жодної постійної соціальної групи, як була б «пласкою» і в якій всі її члени були б «рівними», це «міф, який так і не став реальністю за всю історію людства» [36, с. 304]. На його думку, монополія влади в руках вузького привілейованого прошарку робить суспільство «закритим», загниваючим, перешкоджає найбільш талановитим особистостям з «нижчих» соціальних страт, тобто з народу. Така ситуація є руйнівною для суспільства. Якщо еліта перетворюється в ізольовану, іммобільну систему, закриту для активних творчих, талановитих представників соціальних низів, то криза суспільства є неминучою [36, с. 307].

Визначаючи еліту як ключовий елемент, наділений здатністю структурувати соціальний простір, Л. Васильєва говорить про необхідність її функціонування для збереження та стабільного розвитку суспільства. Еліта ставить перед суспільством загальні цілі й завдання для забезпечення сприятливого розвитку системи, а також створює необхідні умови для їх реалізації [10, с. 17].

Від того, який тип еліти домінує у суспільстві, залежить, за якими принципами організовуватимуться суспільні і владні струк-

тури. Польська дослідниця В. Суразька називає зміни у громадах центральноєвропейських країн «місцевими революціями», маючи на увазі «тектонічні зрушення, які відбулися у соціальних та політичних структурах, спричинили появу нових еліт, артикуляцію нових конфліктів та формування сталих розколів» [55, с. 122]. Чеський філософ Маріан Кішш у своїй статті «Еліти у демократичному суспільстві» стверджує: «...нині ми опинились у другій фазі приватизації – приватизації політики. Приватизаційна олігархія, в руках якої зосереджується економічна міць, намагається усіма способами знищити перешкоди, якими для їхніх інтересів є демократична політика і демократичні рішення. Маргіналізація демократичних еліт є природним супутнім явищем олігархізації суспільства» [57, с. 137].

Подібно Ш. Султанов вкладає у розуміння еліти перш за все нерозривний зв'язок із владою. «Це певним чином структурована група, яка в силу свого особливого соціального статусу, відповідних політичних умов, суспільного сприйняття певних політичних традицій, унікального місця в системі владних інститутів, ідеологічної картини світу, прийнятної для даного соціуму, володіє потенціалом для вирішального впливу (культурного, економічного, ідеологічного та політичного) на інші групи та інститути в даному суспільстві [38, с. 135]. Справжня еліта співвідносить себе з традицією, часом і простором, в яких перебуває чи перебувала її родина. Еліта – вираження відповідальності за цілісний організм. Ш. Султанов говорить про те, що еліта покликана виконувати владні функції саме тому, що виражає загальні імперативи, реалізує конкретні традиції певного простору у певний час саме через приналежність до сакрального потоку, сакральної ритмічності цілого [38, с. 87].

М. Шредер бачить в елітарних верствах меншість, об'єднану загальною соціальною відповідальністю, здатну завдяки особливим особистісним якостям домагатися вищих результатів у духовній, інтелектуальній діяльності, готову втілити свої знання і духовні рішення в політичне діяння [4, с. 107].

На думку В. Липинського, визначальним державотворчим елементом є «власні пани» – провідна верства, що не є певною

кастою, родовою аристократією, а ініціативною меншістю, яка об'єднує найкращих і найактивніших представників усіх класів і є «організацією сильної й авторитетної групи, навколо якої могла б об'єднатись (як колись у варязько-князівській чи козацькій добі) і політично організуватись українська нація». **Тільки витворивши нову національну аристократію, здатну взяти на себе відповідальність за долю своєї держави, можна створити суверенну Україну, вважає філософ [21, с. 16].**

Щодо історії згадуваних категорій, то слід зауважити, що дискусії на тему еліти, елітарності розпочалися ще задовго до нової та новітньої історії. Платон, Аристотель та ін. мислителі Стародавньої Греції й Риму починали розробляти цю категорію у контексті природних та біологічних процесів. Спершу мова йшла про добірне зерно, згодом про вироби досконалої якості із заліза, золота і т.д. [3, с. 66]. З XVIII століття поняття еліти застосовують до аристократичних груп, котрі мають певний матеріальний статок, соціальне становище у суспільстві та вирізняються родовими традиціями. З огляду на такі соціальні складові, як еліта та аристократія, сучасна Європа почала своє формування у VII–VIII ст. н.е., з початком формування великих імперій нової доби. В окремий напрямок наукових досліджень теорія еліт оформилася на рубежі XIX–XX століть. Розробки В. Паретто, Г. Моски, Р. Міхельса та ін. з даної тематики заклали цілісну політичну теорію еліти та стали фундаментом для подальших розвідок та досліджень. До сфери наукового дослідження термін «еліта» ввійшов 1823 р. з подачі Оксфордського словника. Власне В. Паретто, який ввів до наукового обігу дане поняття, зробив еліту об'єктом спеціального наукового аналізу, пояснюючи дану дефініцію як систему поглядів щодо тієї соціальної верстви, яка володіє найбільшою кількістю позитивних якостей, можливостей та пріоритетів (влада, багатство, походження, культура, компетентність, сила волі тощо) і тому займає найвищі позиції в суспільній ієрархії [30, с. 38].

З початком розвитку соціальних теорій щодо еліти вчені, філософи, дослідники в XIX ст. вважали своїм обов'язком вводити все нові та нові критерії й ідентифікатори для визначення та визнання елітарності окремих груп, соціальних класів тощо. Окрім класич-

ного елітизму, існує також багато сучасних напрямків дослідження еліт. Серед них можна виділити: ціннісні теорії еліти (М. Бердяєв), теорії демократичного елітизму (М. Вебер, Дж. Шумпетер), вивчення мережі влади національної еліти (К. Райт Міллс, В. Бернхем), неоплюралізм (Ч. Ліндблом), корпоратизм (Ф. Шміттер), неокорпоратизм та інші.

З вищезазначених теорій випливає, що елітаризм як соціально-філософська концепція розглядає привілейовану суспільну групу (еліту), що здійснює функції управління, як активний рушій розвитку культури, науки тощо, і решту людей – «пасивну» масу, щодо якої необхідні управління, соціальна відповідальність та контроль. Виходячи з цього, на нашу думку, варто розглянути основні змістовні інтерпретації поняття еліти, до яких відносять: статусно-функціональний, нормативний, ціннісний, соціально-класовий, соціокультурний підходи.

Статусно-функціональний підхід (прихильниками якого були Г. Моска, А. Етціоні, Т. Дай, С. Келлер, В. Геттсмен) базується на відповідності становища індивіда чи соціальної групи певним функціям, які вони покликані реалізовувати у певній соціальній системі. Існування політичної еліти пояснюється важливістю функцій управління, які зумовлюють особливу роль людей, котрі їх виконують. За словами німецького соціолога М. Вебера, статусні групи є найважливішими елементами соціальної структури. Такі групи характеризуються специфічним стилем життя, певним типом освіти і занять, сприйняттям певних цінностей і вірувань, дотриманням правил поведінки і звичаїв. Прихильники цього підходу, зокрема Г. Моска та Р. Міхельс, вважають, що згідно з законом поділу праці управлінська праця може бути ефективною тільки тоді, коли її виконують професіонали. У контексті тематики нашої розвідки статусно-функціональні ролі визначають, власне, приналежність та ідентифікацію себе з провідною суспільною групою при одночасному виконанні обов'язків та відповідальності, яку бере на себе дана група [28, с. 25]. З численних критеріїв для виділення еліти функціоналісти виділяють один, причому дійсно найважливіший. Сарторі називає його альтиметричним. Його суть – елітна група є такою тому, що перебуває поза вертикальним

розрізом будівлі суспільства «нагорі». Отже, на думку Дж. Сарторі, відповідно до альтиметричного критерію передбачається, що той, хто нагорі, – панує. Це припущення ґрунтується на тих аргументах, що влада підносить угору. Оскільки можновладець перебуває нагорі, то відповідно і володіє владою [33].

З точки зору нормативного підходу еліта та аристократія в ідеалі мають відповідати низці характеристик, що відрізняють їх від інших суспільних груп. Серед нормативних елементів особистості такими є високий рівень інтелекту, широкий світогляд, духовне багатство, висока мораль та якісна освіта. Чарльз Міллз говорить про те, що еліта – це прошарок людей, які займають стратегічні посади. Він складається з політиків, представників бізнесу і військових [41, с. 435]. Збіг основних інтересів дозволяє їм приймати спільні рішення, що мають наслідки для народу. Гомогенність еліти визначається подібністю біографій, спільністю стилю життя, системою цінностей, які вони поділяють. Найважливіші рішення, на думку вченого, приймаються в межах неофіційного спілкування.

Ціннісний підхід (В. Паретто, Г. Лассуелл, Л. Боден, Х. Ортега-і-Гассет, М. Вебер, А. Тойнбі, Л. Фройнд та ін.) пояснює існування політичної еліти наявністю у належних до неї осіб особливо цінних для суспільства інтелектуальних, психологічних, моральних, організаторських та інших рис, які забезпечують їм переважання над іншими людьми. Еліта таким чином вважається за найціннішу частину суспільства, і її панівне становище відповідає його інтересам.

Чимала група вчених є прихильниками так званого соціально-культурного підходу до еліти. В основі цього підходу лежать ідеї цивілізованого духовно-морального розвитку суспільства і його елітних верств, аналіз і пошук специфіки владно-управлінської діяльності в різних сферах життя соціуму виходячи з історичних традицій і культурно-психологічних відмінностей народу, причому з властивим кожній із сфер інструментування принципів, форм і методів політичної діяльності. У певному сенсі саме таких поглядів дотримувалися Дж. Філд, Дж. Хайлі та ін. [4, с. 131].

Соціально-класовий підхід ґрунтується на засадах марксистської теорії. Правлячий клас та пролетаріат як основа суспільного розвитку виконують свої функціональні ролі на добровільних засадах. В той же час факт «елітарності» як існування вищої соціальної страти в радянській ідеології **намагались нівелювати у суспільній думці**. Особливо ретельно приховувались привілеї: спецрозподільники, спецжитло, спецдачі, спецлікарні, спецпайки тощо. Така інформація була зведена до рангу державної таємниці. Як зазначав М. Джилас, особливості зазначеної еліти полягали насамперед в тому, що експлуатація ними народних мас здійснювалась не за допомогою приватної власності на основні засоби виробництва, а за допомогою колективної власності даного класу (причому в цій власності знаходилась і сама держава) [16, с. 86].

При розгляді підходів до визначення суті еліти важливо також зосередити увагу на можливостях еліти реалізувати своє призначення. Відповідно до теорії соціальної дії Т. Парсонса, соціальні дії можуть ідентифікувати, вирізняти один прошарок суспільства від іншого за результатами їх діяльності у якісних, кількісних та матеріальному вимірах. Серед універсалій Т. Парсонс виділяв:

- «якість» (позиція, відповідальність, компетентність особистості);
- «виконання» (оцінка діяльності індивідів порівняно з діяльністю інших людей);
- «володіння» (майстерністю, талантом, матеріальними, культурними ресурсами) [31, с. 100].

На основі вищеокреслених класифікаторів можемо розглядати причетність (чи непричетність) сучасної керівної верхівки до поняття «елітарності», аристократизму тощо. По-перше, **якщо вести мову про якість моральних принципів, дотримання їх і громадянську позицію тих, кого сьогодні прийнято вважати елітою, то лише близько десяти відсотків суспільства можуть претендувати на зарахування до цієї верстви**. Кількість тимчасових переходів в інші (часто ідеологічно протилежні) політичні партії, декларовані гасла та обіцянки перед черговими та позачерговими виборами лише доводять нездатність сучасного елітарного кола відповідати критеріям елітарності не лише словами, а

й діяльністю. По-друге – «виконання». Невідповідність діяльності задекларованим перед виборами позиціям стала звичною для партійно-політичної системи нашої держави; безвідповідальність частіше вважається нормою, а насадження невиконаних обіцянок одна на одну продовжує вибудовувати цілі піраміди громадських очікувань. По-третє – «володіння». Тут йдеться не лише про матеріальні блага, власність тощо, але й про володіння певним рівнем культури, досвідом, системою міждержавних зв'язків, харизмою та вмінням приймати рішення, незважаючи на кризові ситуації та відносини. Володіння власними емоціями, манерами, ставлення до людей безвідносно до їх соціального статусу чи рівня освіти, толерантність та самоконтроль також є невід'ємними показниками, що характеризують еліту як таку.

Якщо екстраполювати на Україну, то функціональне призначення й роль еліт істотно змінились: розгублений та зневірений народ замість того, щоб слідувати ідеалу, входить у роль пасивного спостерігача й активізується лише у випадку відчаю чи певного психічного зриву. Керується у цих випадках не високими ідеалами, а інстинктами самозахисту. Причина полягає у практично тотальному винищенні реальної української інтелігенції впродовж ХХ століття, особливо періоду радянського режиму. Основним його результатом стала люмпенізація українського суспільства, відчуження його від власної культури, загальне знекультурення. Тому величезна відповідальність лягла на плечі нового покоління інтелігенції. На тлі цієї доволі мінорної картини Помаранчева революція та Революція гідності, а також мобілізація України у війні з російським агресором вивели на політичну авансцену нові еліти, але всьому українському суспільству слід пам'ятати, що історичний досвід нашої країни у формуванні еліти, тим більше аристократії, є недостатнім, і тут можуть маскуватися «підводні камені» та різного характеру збої. Особливо слід бути пильними після перемоги нашої країни у війні, Після цього неминуче відбуватиметься процес перерозподілу влади, ринків, сфер впливу, власності, політичних важелів та ін.

У контексті розгляду функціональності еліти цікавим є погляд на інтелігенцію, яка часто співвідноситься з вищезгаданими кате-

горіями, однак не є повним синонімом. Концепція «інтелігенції» як особливого соціального прошарку, об'єднаного ідеєю створення та захисту «вищих та незмінних» цінностей правди, краси, добра та справедливості, визначає даний прошарок через особистісні якості, особливий менталітет та світогляд, освіченість. За словами російської дослідниці Т. Заславської, інтелігенція – це завжди та всюди «верхній прошарок соціального духу» в сенсі «моральної чутливості», його «вершки» [18, с. 8–9]. В. Межуєв іменує інтелігенцією прошарок, який складається з людей «вищої розумової та етичної культури» [27, с. 96]. Відповідно до поглядів Ю. Лотмана не інтелігенція, а інтелігентність як «якість душі» є основною та визначальною [12, с. 201]. Ряд авторів (П. Лавров, Ф. Степун, Л. Смоляков, Л. Баткін) також класифікують інтелігенцію як моральну категорію. А. Лосєв характеризує інтелігентність виходячи не з моральних основ, а в зв'язку з особливою «ідеологією особистості»: «інтелігентність є форма особистості, яка виникає тільки в зв'язку з тією чи іншою ідеологією», при цьому інтелігентність «майже завжди безсвідома», оскільки «інтелігент не мислить свою інтелігентність, а дихає нею, як повітрям». «Ідеологія інтелігентності виникає сама собою і невідомо звідки; і діє вона, сама не розуміючи своїх дій; і має вона на меті загальнолюдське благо, часто не маючи про це ніякого уявлення» [26, с. 315].

У радянській науці терміном «інтелігенція» (від латинського *intelligens* – розуміючий, думаючий, розумний) позначалася освічена соціокультурна спільність, яку можна кваліфікувати як соціальну групу. Інтелігенція – верхній, освічений прошарок суспільства або суспільний прошарок людей, які професійно займаються розумовою працею та мають, як правило, вищу освіту [33, с. 82].

П. Сорокін тлумачить інтелігенцію як мисляче середовище, особливого роду систему, яка налаштована на виробництво виключно розумових благ [36, с. 75]. Основними критеріями інтелігенції при визначенні її поняття виступають розумова праця та «вища свідомість» (М. Каспаров, Г. Померанц, І. Кондаков), «дух терпимості та поваги» (Д. Лихачов, К. Соколов). Інтелігенція – сукупність «мислячих людей» (А. Грамши). Усі згадані думки можуть бути об'єднані однією ознакою, яка водночас виступає до-

мінантним триєдиним репрезентантом – це «розумова праця», «освіченість» та «висока культура мислення». Слід додати, що важливим фактором є культивування цих рис впродовж тривалого часу та кропітка селекція, без якої інтелігенція буде позбавлена інтелігентності.

Американські політологи М. Бартон, Р. Гюнтер, Л. Філд, Дж. Хіглі розробили власну концепцію переходу еліти від еліти-аристократизму до інтелігенції. Основною тенденцією у цьому контексті автори вважають трансформацію еліт і політичних режимів від аристократично одноосібної та роз'єднаної до консенсусно єдиної еліти. У межах цієї концепції виділяють три ідеальні, або особливо характерні типи еліт:

- «роз'єднана» еліта, визначальними рисами якої є мінімальний рівень ціннісного консенсусу і взаємодії між фракціями еліти в межах чинних політичних інститутів та необмежена політична боротьба за принципом «політика як війна». Такому типу еліт відповідають нестабільні політичні режими (як демократичні, так і авторитарні);

- «консенсусно єдина еліта», яка характеризується ціннісним консенсусом й інтегральною взаємодією між фракціями еліт відповідно до чинних політичних інститутів, у рамках яких політичні конфлікти відбуваються за принципом «політика як торг». Цьому типу еліт відповідають стабільні представницькі режими (скажімо, номінально демократичні);

- «ідеологічно єдина еліта», при якій ціннісний консенсус і взаємодія між фракціями еліти в межах чинних політичних інститутів забезпечуються домінуванням тієї частини еліти, чия ідеологія визначає характер офіційного політичного курсу. Такому типу еліт відповідають стабільні непередставницькі політичні режими, де навіть при наявності демократичних інститутів відсутня політична конкуренція еліт за підтримку мас [11, с. 45].

На основі вивчення різних класифікацій, видових ознак та рис еліти, що подаються французькими, американськими, російськими та ін. дослідниками, можемо спробувати систематизувати найбільш характерні ознаки еліти як найвищого державотворчого прошарку суспільної ієрархії.

По-перше, це інтелект, заснований на досвіді суспільних інтеракцій та власних цінностях. Вища освіта формує той інтелектуальний потенціал, за допомогою якого приймаються державні рішення, формуються апарат управління та основні державні інституції, складаються міжнародні відносини та впроваджуються національні реформи. Процес здобуття вищої освіти елітою сприяє її самоідентифікації та внутрішній налаштованості, здатності узгоджувати різноманітні суспільні інтереси, продукувати альтернативні шляхи виходу із стану нестабільності, кризи і т.д. Вища освіта не дає усвідомлення своєї вищості у сенсі зверхності (привілейованості чи насміхання над іншими), а навпаки – спонукає до високої поваги та почуття довіри до оточуючих, формує власне філософське бачення процесів, що відбуваються, й дозволяє налагоджувати відкриту та рівноправну комунікацію. Під впливом освіти, пізнання провідних наукових, культурних, бізнесових, економічних та ін. практик змінюються стиль комунікації, прийняття рішень та спосіб мислення загалом. Високий рівень інтелекту дозволяє вільно висловлювати свої погляди як письмово, так і в усній мові, упорядковувати думки, ідеї та факти так, щоб вони були зрозумілими як для пересічного громадянина, так і для дипломата з іншої країни. Крім того, знання мов дає змогу пізнавати інші моделі цивілізаційного, історичного розвитку, налагоджувати зв'язки, стосунки з людьми інших культур, бачення тощо. Мистецтво красиво писати і красиво говорити притаманне швидше інтелігенції, котра є радше елітою за духом, кров'ю, тобто походженням. Як писав психолог Едвін Борінг, «інтелігенція є тим, що приховано за її текстами» [6, с. 126].

По-друге, еліта сприймає події з точки зору перспектив створення нових можливостей та реалізації шансів для свого суспільства, держави, спільноти. Активність її проявляється не лише у мисленні та діяльності, а й у позитивній налаштованості на вибір найкращого виходу із ситуації, що склалась. З точки зору психології особа, яка прагне досягнути позитивного вирішення ситуації, досягає успіху в більшій мірі, аніж особа, що налаштована скептично. Хоча з прагматичної точки зору не варто надто романтизувати процес прийняття важливих рішень в управлінні сферою, де

збігаються багато різнорідних суспільних інтересів. У цьому контексті однією з фундаментальних ознак аристократизму чи елітарності є здатність до розумних поступок, консенсусної поведінки з іншими тощо. Міхаель Крозьер у праці «Криза інтелігенції» наводить аргументи стосовно того, наскільки важливо для провідної верстви суспільства навчитись слухати. Це вміння автор пов'язує з елітарністю як одне з визначальних у тому сенсі, що людина не може бути компетентною у всіх сферах, і саме її здатність сприймати інформацію відображається на її здатності до ефективного управління та комунікації з іншими.

По-третє, для еліти характерна здатність ефективного управління ресурсами: матеріальними, людськими, природними, інтелектуальними тощо. Еліта покликана не лише бути квінтесенцією, де нагромаджується інформація як така та інформація про потреби, вимоги та іншого типу ситуації, що складаються у суспільстві, але й професійно коригувати ці вимоги в бік задоволення національних інтересів. Французькі дослідники говорять про те, що існує єдина вірна дорога до впровадження змін – суспільний капітал, підтримка з боку населення ідей щодо проведення реформ, інвестування в людей, їх розвиток, надання можливостей для реалізації їх потенціалу тощо. «Ідейна людина» – це інший стиль життя, насичений відмінним моральним ідеалом та інтелектуальною наповненістю. Коли ідеї зрозумілі суспільству чи певній його групі та прийнятні для впровадження, то в процесі їх реалізації не лише виникає менше помилок та різних проблем, але й ці ідеї стають надбанням всього суспільства чи, можливо, зразком для впровадження для інших суспільних систем [60, с. 49].

По-четверте, компетенція у галузі суспільних проблем та володіння владою задля можливостей їх розв'язання. Здатність завчасно ідентифікувати і вирішувати проблеми є прерогативою не лише керівної верхівки, котра у певний історичний момент володіє владою, але й усіх тих, хто називає себе культурною, інтелектуальною, творчою та ін. елітою. Компетенція виражається насамперед у певному рівні ангажування у суспільні проблеми та вирішення їх не в міру їхнього виникнення, а на етапі потенційної появи. У той же час компетенція повинна сприйматись не в розумінні «влада

заради влади», а в сенсі влади лише як засобу досягнення тих інтересів, цілей та завдань, що стоять перед суспільством на даному етапі розвитку.

По-п'яте, авторитет (за Липинським), легітимізація (за Вебером) еліти суспільством, що залежать від законності влади і визнання громадянами тих форм суспільної влади, які витворює еліта. На силі авторитету ґрунтуються ті засоби, які еліта може використовувати для впровадження реформ чи різного роду новацій. В залежності від визнання та суспільної підтримки еліта відчуває свою необхідність, шукає альтернативні шляхи розвитку суспільства. За словами Д. Шлемкевича, для світогляду епохи чи окремої людини характерним є те, що певна епоха чи людина вважає себе осердям, головною рушійною силою, рушієм духу та життя [46, с. 95]. Спрямувавши у правильному руслі всі потенційні «громадянські осердя», легше вибудовувати стратегії розвитку міста, села в локальних типах спільнот та на державних утвореннях. Інакше кажучи, еліта – це ділянка духовної культури, що стоїть в осередку світогляду, визначає його засадничі цінності та формує спосіб діяльності. Якщо еліта здатна відповідально та ефективно реалізовувати загальнонаціональні вартості, задуми та дотримуватися пріоритетів, то вона гідна визнання та поваги до себе.

Апелюючи до досвіду середньовічної Франції, Великобританії і т.д., складно знаходити спільні видові та характеріологічні ознаки із сучасною владною верхівкою пострадянських держав. Як уже було сказано, однією з основних ознак еліти, елітарності, а також аристократизму є почуття відповідальності. З точки зору елітології (галузі, що активно розробляється у політології), призначення еліт – бути відбірними представниками суспільства, роду, класу. Тобто бути у невідгідному становищі стосовно мас для еліти ментально неможливо. Водночас процеси, що спричиняють соціально-політичну турбулентність на пострадянському просторі, не сприяють становленню справді добірної страти, верхівки вишколених управлінців, науковців, бізнесменів, політиків та ін. Подібно до того, як писав Ортега-і-Гассет про «бунт мас», бунт еліт також розглядається в розрізі суспільних змін, глобалізації та, власне, того ж «наступу мас» [61, с. 135]. Виняток, який має потенцію ста-

ти парадоксом і абсолютною реальністю, полягає в тому, що аристократичні кола та еліти сходять з політичної арени, поступаючись місцем плебейським родам.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що в сучасному світі еліта набрала форми суспільної аномалії. Паразиткування та накопичення матеріальних ресурсів, гра за «власними правилами» стали сутністю державної верхівки. За словами В. Липинського, **«деструктивне протистояння різних політичних сил за право виступати від імені всього народу насправді свідчить про те, що вони живуть з паразитарного розбивання нації на певну кількість взаємно себе пожираючих партій та ідеологій»** [39, с. 136]. Державна система не демонструє ознак відповідальності за власну діяльність, прийняті рішення та ін., а швидше навпаки: демонстративно виражає зневагу до суспільства (у вигляді безкарності за злочини на дорогах, корупційні схеми та ін.). Виходячи з цього є підстави говорити, що така політична верхівка може називатись не інакше як політичним угрупованням, квазіелітарною групою.

Аналіз та синтез культурних, соціальних, політичних та ін. процесів періоду незалежної України спонукає розглядати феномен осіб, що нині іменуються елітою, за допомогою загальнофілософських методів та принципів наукового пізнання, ставить нас перед необхідністю розгляду процесу елітотворення та елітофункціонування в контексті синергетичної парадигми. Саме синергетичний підхід дає **можливість зрозуміти причину перервності класу еліти, відмирання аристократії та близькість часу переломної зміни подій («точки біфуркації» у синергетиці)**. Наслідком цього може бути вихід на політичну арену нової верстви, духовно збагаченої та суспільно відповідальної соціальної маси. Крім того, синергетичний підхід дає змогу розглядати еліту в тісному зв'язку із суспільством, його способом життя, ціннісними установками та діяльністю.

Жодне суспільство не може нормально функціонувати без провідної верстви, яка б не лише формально була виразником його (суспільних) ідей, прагнень, національних інтересів, але й творила нові форми співучасті та розвитку самої держави. Тому еліта повинна бути цілісною і органічно єдиною не тому, що отримала пев-

ний статус чи якимось надзвичайним чином виділена у суспільній ієрархії, а тому, що вона в конкретних умовах та в конкретному місці реалізує та розвиває цілісну концепцію світу, в якій, з одного боку, відображаються найбільш глибинні традиції, а з іншого – час і простір конкретного суспільства, народу, держави тощо.

Часто елітою іменують групи за інтересами, які об'єднуються на певний проміжок часу задля здійснення певних функцій. Однак, за словами Г. Ашина, ці «короткострокові групи», навіть якщо вони працюють у межах кількох років чи одного покоління, не можуть досягти у своєму розвитку рівня еліти в її повному розумінні. Не всяка правляча «верхівка», особливо в періоди швидких змін і трансформацій, може іменуватися елітою [5, с. 96]. Мова йде про те, що показником елітарності є не те соціальне місце, яке займає індивід, не частка його матеріального достатку та показник самодостатності (як самовпевненості), а те, якою мірою видатний діяч є виразником, носієм базових традиційних, моральних цінностей соціуму. Еліта, якщо вона є такою за своєю суттю, стає національним Мойсеєм тоді, коли під нею є сформована нація чи бодай народність, яка прагне самоорганізуватися в певну ідентичність.

У цьому контексті О. Дроздов порівнює сучасну еліту з айсбергом: «Його надводна верхівка – власне еліта, яка виростає з народного тіла, що під водою. Верхівка попереджає мореплавців про небезпеку... Бо саме підводна частина айсберга розпоролася черево грандіозному «Титаніку» [17, с. 34]. Виходячи зі сказаного можна припустити, що українська політична «еліта» перебуває у стані особливої турбулентності. Воєнні дії та інші явища, пов'язані з російською агресією, значною мірою реорганізували структуру еліт, а також слід очікувати виходу на авансцену нових елітних груп, які до цього часу ще не були представлені на політичному подіумі.

Підсумовуючи вищесказане, варто зазначити, що кожне суспільство для повноцінного існування потребує еліт. Держава стоїть на службі захисту суспільства, його інтересів і прагнень. Відповідно еліта має стати тим форпостом, на котрому тримається виконання та дотримання усіх норм і правил суспільного життя, підтримання його історичних традицій та державного устрою. За

цих умов потрібно говорити про те, що нові виклики та можливості змушують еліту мислити креативно, інноваційно, застосовуючи нові моделі, формуючи нові культурні комунікаційні норми і способи поведінки. Світ перейшов фазу технократичності, на зміну якій потрібна соціально-культурна інновація. Еліта не повинна шукати способів пристосування – моделей адаптивної поведінки, інтеграції чи чогось подібного. Суть її існування повинна насамперед зводитись до того, що саме ця ієрархізована верства суспільства моделлю своєї поведінки формує комунікативне середовище, схему розвитку і т.д. У такий спосіб необхідною є інтелектуальна реформа, яка могла б адекватно відповідати швидким еволюційним змінам нашої епохи.

Для зміни еліти потрібна зміна мислення, зміна підходів самих громадян до системи: управління, освіти, науки і т.д.; самоусвідомлення прагнення політичної, економічної та культурної участі. Інвестування в інтелігенцію, а відповідно і в еліту гарантує майбутній розвиток соціально-політичної системи. Результат селективного відбору повинен опиратись на рекрутування найкращих, на модель розвитку та впровадження інституцій, котрі б дозволяли мислити по-іншому, підходити до проблеми з системно-аналітичних позицій, з позицій пошуку альтернативних шляхів її можливого розвитку та подальшого розв'язання глобальних проблем. Здоровий глузд і цілеспрямована діяльність повинні бути джерелами розвитку та спільного діалогу між елітою і громадянами. Розвиток спільної діяльності та співпраці еліти і суспільства є одним з вірогідних шляхів подолання «кризи еліт» і «бунту мас». Однак таке співробітництво може бути дійсним за умов усвідомлення того, що ми (Україна) в історичному процесі вже давно пройшли «точку неповернення» і єдина перспектива виживання нації – це формування повноцінної, високопробної еліти з кращих взірців інтелігенції, а не дешевої партійно-кримінальної та утилітарно-меркантильної сірої маси (хоча що стосується «кримінального» компонента, слід зауважити, що у цьому середовищі є високоінтелігентні особистості зі значно більшим почуттям власної гідності). Тут також хочеться зауважити, що у майбутньому нашу країну очікують складні процеси селекції соціуму, який претендуватиме на

статус еліти, який пройшов важкі випробування війною. Говоримо про те, що не кожен хороший бойовий командир буде хорошим управлінцем в мирний час; і непросто буде бути толерантним комунікантом людині, яка пережила важкі втрати. Але випробування, яке переживаємо сьогодні, зобов'язує нас не втратити набутого історичного досвіду і допомогти сформуватись еліті, яка буде гідною звитяги на полях битв.

Література

1. Академічний тлумачний словник української мови. Онлайн-версія – Режим доступу: <http://sum.in.ua/>
2. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. Санкт-Петербург, 1998.
3. Аристотель. Афинская політика. Античная демократия в свидетельствах современников. Москва, 1996.
4. Ашин Г. Современные теории элиты: критический очерк. Москва, 1985.
5. Ашин Г. К., Охотский Е. В. Курс элитологии. Москва, 1999.
6. Ашин Г. К., Понеделков А. В., Игнатов Е. Г., Старостин А. М. Основы политической элитологии : учеб. пособие. Москва, 1999.
7. Безугла Р. Феномен культурної еліти в період Радянського Союзу та пострадянської України ХХ століття: історіографія проблеми [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2011_1/11.pdf
8. Бердяев Н. Судьба России. Собр. соч. Москва, 1990.
9. Большой толковый социологический словарь. В 2-х томах. Москва, 1999. Т. 1.
10. Васильева Л. Н. Теория элит (синергетический подход). ОНС. 2005. № 4. С. 14–17.
11. Гельман В. «Сообщество плит» и пределы демократизации: Нижегородская область. Полис. 1999. № 1. С. 80.
12. Голофаст В. Б. Реальность социального (Эммануель Левинас против онтологизма). Журнал социологии и социальной антропологии. 2002. № 4. С. 200–207.
13. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / пер. с англ. Москва, 2005.
14. Дергачев В. «ЧТОБЫ СОЙТИ С УМА – НАДО ЕГО ИМЕТЬ»: тенденции постсоветской имитации Реформации и Просвещения. Мир перемен. 2007. № 2. С. 21–25.

15. Джери Д., Джери Дж. Аристократия. Большой толковый социологический словарь. Москва, 2001.
16. Джилас М. Лицо тоталитаризма / пер. с сербо-хорватского: П. А. Щетинин, Е. А. Полак, О. А. Кириллова. Москва, 1992.
17. Дроздов Остап. Безелітарна Україна. Незалежний культурологічний часопис «Ї». У пошуках втрачених еліт. 2006. № 45. С. 31–35.
18. Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процес се. Общественные науки и современность. 2005. № 3. С. 5–16.
19. Зубец О. П. Аристократизм. Новая философская энциклопедия: в 4 т. Москва, 2000. Т. 1.
20. Исакова Г. Особливості посткомуністичної трансформації і проблеми прав та свобод людини. Політичний менеджмент. 2005. № 2. С. 138–144.
21. Кіш М. Еліти в демократичному суспільстві. Український журнал. 2011. № 1–2. С. 16–20.
22. Кредер А. А. Аристократия. Словарь по новейшей истории. Москва, 1998.
23. Курбатов А. А. Роль аристократии в экономическом развитии греческого полиса VIII–VI вв. до н. э. Античная гражданская община. Москва, 1986.
24. Кухта Б. Політичні еліти і лідери. 2-ге вид., перероб. і допов. Львів, 1997.
25. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / ред. В. С. Походаев. 2-е изд., испр. Москва, 1995.
26. Межуев В. М. Культура и история. Москва, 1977.
27. Моска Г. Правящий класс. Социологические исследования. 1994. № 10. С. 23–27.
28. Ожегов С. И. Знать. Словарь русского языка. 25-е изд. Москва, 2006.
29. Паретто В. О применении социологических теорій. Социс. 1995. № 10. С. 138.
30. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. Социология : хрестоматия / сост. Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая. Москва, 2003.
31. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. Київ, 2005.
32. Сартори Дж. Вертикальная демократия. [Електронний варіант] – Режим доступу: <http://www.legaltheory.org/index.php?rid=41&id=45>
33. Севастьянов А. Н. Диктатура интеллигенции против утопии среднего класса. Москва, 2009.

34. Словарь исторический: личности, общество, политика. Москва, 1998.
35. Сорокин П. Социокультурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики права и общественных отношений. Санкт-Петербург, 2000.
36. Суриков И. Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин: учеб. пособие по спецкурсу для исторических факультетов вузов. Москва, 2009.
37. Суспільна трансформація і державне управління: Політично-правові детермінанти. Київ, 2003.
38. Тощенко Ж. Т. Аристократия. Политическая энциклопедия : в 2 т. Москва, 1999.
39. Українська радянська енциклопедія. У 12-ти томах / за ред. М. Бажана. 2-ге вид. Київ, 1974–1985.
40. Філософський словник / за ред. акад. В. І. Шинкарука. 2-ге перероб. вид. Київ, 1986.
41. Фролов Э. Д. Политические лидеры афинской демократии. Политические деятели античности, средневековья и Нового времени. Ленинград, 1993.
42. Цивилізація. Восхождение и слом: структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса / отв. ред. Э. В. Сайко. Москва, 2003.
43. Шлемкевич Д. Галичанство. Львів, 1997.
44. Шлемкевич Д. Екологія душі – екологія природи. Науковий вісник. 2006. Вип. 16.4. Національний лісотехнічний ун-т України. С. 163–167.
45. Шлемкевич Д. Загублена українська людина. Київ, 1992.
46. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ. ; под ред. В. М. Ядова. Москва, 1996.
47. Юрій Ф. Етногенез та менталітет українського народу. Київ, 2008.
48. Якубовський О. П. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні. Одеса, 2001.
49. Янів В. Психологічні основи окциденталізму. Мюнхен, 1996.
50. Anderson M. Inteligense and development: a cognitive theory. Oxford, England : Blackwell, 1992.
51. Building a trustworthy state in post-socialist transition / edited by Janos Kornai and Susan Rose-Ackerman. New York : Palgrave Macmillan, 2004. – 232 p.
52. Wiatr Jerzy. Europa pokomunistyczna. Przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku. Naukowe wydawnictwo SCHOLAR, Warszawa, 2006. – 420 s.

53. Michel Crozier. Kryzys inteligencji. Szkic o niezdolności elit do zmian / przekład z francuskiego Marian Egeman. Warszawa: POLTEXT, 1996. – 178 s.
54. Gardner Howard, Mindy L. Kornhaber, Warren K. Wake. Inteligencja. Wielorakie perspektywy. Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne spółka akcyjna. Warszawa, 1995. – 235 s.
55. Cattell R. B. Intelligence: its strakture, growth and action. Amsterdam, 1987. – 148 s.
56. Elity: ich miejsce i rola w społeczeństwie / Janusz Sztumski. Katowice: Śląsk, 1997. – 210 s.
57. Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrach: wymiana czy reprodukcja? / red. nauk I. Szelenyi, D. Treiman, E. Wnuk-Lipiński. Warszawa, 1995.
58. Genealogia: polska elita polityczna w wiekach średnich na tle porównawczym / pod red. J. Wroniszewskiego. Toruń, 1993.
59. Kryzys inteligencji: szkic o niezdolności elit do zmian / Michel Crozier. Warszawa, 2006. – 78 s.
60. C. Lasch. Bunt elit. Kraków, 1997. – 148 s.

РИТОРИКА ТА НЕОРИТОРИКА В КОНТЕКСТІ ДЕФОРМАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

RETORYKA I NIEORYTORYKA W KONTEKŚCIE DEFORMACJI PRZESTRZENI
INFORMACYJNEJ: ASPEKT METODOLOGICZNY

- *Істині красномовство не потрібне*
  - *Велика небезпека виходить від невігласа,
який володіє словом*
  - *Досконале слово без досконалої душі нічого не важить*
  - *Риторика – це одна із форм насилля*
- Ноам Хомський

Одна із ключових проблем нашої цивілізації лежить у дискурсологічній площині. Йдеться про те, що методологія класичної риторики успішно адаптувалася до умов ХХ–ХХІ ст. і визначає соціокультурний ландшафт сьогодення. Саме завдяки їй стала можливою риторика Адольфа Гітлера та багатьох диктаторів. Жоден тоталітарний режим не обходиться без базового важеля впливу та маніпуляції – риторики.

Відродження риторики в середині ХХ ст. спричинило ланцюгову реакцію, яка виразилася в необхідності перегляду системи базових понять та категорій, переосмислення стратегічних напрямків цієї дисципліни. Хоча процес відродження риторики почався в 50-х рр. минулого століття, станом на сьогодні він не те що не розплував, а навпаки, нагромадив значну кількість проблем, які змушують губитись у їх складних лабіринтах навіть авторитетних фахівців. Щоправда, періодично лунають голоси, які стверджують, що певною мірою деякі ділянки цієї галузі набули парадигматичного облаштування, що не завжди відповідає дійсності, а загалом глобального зрушення за останні півстоліття не відбулося. Причин тут багато. Основна полягає у тому, що концепції людини, суспільства, культури, свідомості, свободи та багато інших переживають досить часте «перезавантаження», а це у свою чергу вимагає переосмислення складових тих площин, які є дотичними до базової людинознавчої сфери. У зв'язку з цим у неориторичі склався неприродний крен, який викривив інформа-

ційне поле і штучно зблизив цю дисципліну з лінгвістикою тексту та літературою. Впродовж останнього десятиліття все більше унаочнюються дискурсивні та нарратологічні тенденції. Таким чином, відроджена риторика не відокремилась від старої класичної риторики Аристотеля та Феофана Прокоповича. У новому варіанті вона набула словотвірного складового «нео», але за змістом значною мірою залишається старою архаїчною формою, а компонент «нео» і донині знаходиться у стані інтенсивного пошуку тієї методологічної парадигми, яка б заповнила утворений вакуум та була відповідником і визначником новітньої форми знань та соціально-правових досягнень цивілізації.

Отже, неориторика, за визначенням сучасних дослідників, – це сучасна філософська та філологічна дисципліна, яка передусім замкнулася на риториці літератури. У цьому випадку доречно згадати доробки К. Леві-Стросса, Ф. де Сосюра, Р. Якобсона, Л. Єльмслева, М. Бахтіна та ін., які створили підґрунтя для саме такого бачення цієї галузі знань. У такій інтерпретації неориторика є синонімом структурної антропології та структуралізму у філології, літературі. Ці ідеї розвиваються у розвідках таких дослідників як Р. Барт, А. Греймас, Ж. Жанетт, К. Бремо, Ж. Деріда, Н. Хомський та ін. Особливого звучання літературний компонент неориторики набув у працях С. Аверінцева, який відстежував літературно-історичні витоки європейських риторичних традицій. Мовознавці та семіологи прив'язують неориторику до прагматики, яка у кінцевому варіанті знаходить свій притулок у класичній риториці. У зв'язку з цим можна виділити праці Ч. Пірса, Ч. Моріса, Дж. Остіна, Дж. Серла та ін.

До цих тенденцій додаються думки Ж. Дюбуа, Х. Перельмана, Н. Безменової та ін., які у свою чергу відстоюють домінанту аргументаційної бази, роблять акцент на структурно-логічних операціях, комунікативних трансформаціях, риториці тексту тощо.

У такий спосіб доля неориторики була визначена науковими тенденціями та орієнтирами, які сформувались у середині ХХ століття. Широкий спектр пропозицій, які надійшли до риторики з боку філософії, семіотики, культурології, змусив її розгубитися і дещо випасти із системи сучасних наукових координат, а разом з

тим втратити концептуальну базу. Наслідком цих процесів є те, що станом на сьогодні на тлі наукового різноголосся та навіть хаосу **неориторика залишається дезорієнтованою, без методологічної бази та чіткої наукової стратегії**. Основна причина у тому, що більшість дослідників припускаються класичної помилки у визначенні концепції неориторики – нова риторична дисципліна виключає **переконання та вплив**. Не можна називати неориторикою комунікативну діяльність, яка спрямована на «вплив на аудиторію», «переконання та маніпуляцію». Найчіткіше ця дилема у дискусійно-контрастивному ключі постала у працях Д. Карнегі та Е. Шострома. Нова риторика повинна однозначно та безальтернативно виключити із своєї методологічної бази переконання і натомість вістря своїх науково-практичних розвідок спрямувати на **інтерпретацію**. У такий спосіб неориторика повинна визначитись як *лінгво-філософська та семіотико-культурологічна дисципліна, основна мета якої — пошук чітких алгоритмів інтерпретації фактів об'єктивної дійсності та популяризації їх вербально-комунікативними засобами (Я. М.)*

Неориторика охоплює такі наукові напрямки: лінгвістику, філософську антропологію, психологію, семіотику, культурологію, соціологію, структурологію, логістику, етику, естетику, теорію інформаційних систем, теорію аргументації, конфліктологію, герменевтику та ряд ін. **Основними завданнями неориторики є: гуманізація світу людини, гармонізація людського суспільства, створення збалансованого етико-екологічного суспільного середовища; формування нової, цивілізованої логосфери; приведення комунікативної діяльності людини у повну відповідність з юридичними, етичними та естетичними нормами, які виробила людська спільнота впродовж усієї історії.**

Таке тлумачення неориторики є позиціонуванням зазначеної дисципліни у системі гуманітарних знань, визначення основних векторних величин, що у свою чергу повинно сприяти новому витку у розвитку не лише неориторики як такої, а й широкого кола наук гуманітарного циклу, дотичних до неї.

У цьому контексті надзвичайно важливим є відмежовування від риторичної бази (тут йдеться про стару, класичну риторіку).

Правда, це «відмежування» не повинно бути антагоністичним, а лише раціонально-диференційним, з урахуванням доцільності та логічно обгрунтованої вмотивованості.

Беручи до уваги останнє положення, розглянемо класичну риторику у її традиційних дефініціях. Так, скажімо, Г. Сагач визначає риторику як «... науку і мистецтво усної переконуючої комунікації, що становить фундамент професіоналізму вчителя, політика, юриста, менеджера та багатьох інших фахівців» [15, с. 13].

С. Абрамович у дещо вільнішому ключі тлумачить риторику, визначаючи її роль, місце та завдання у житті суспільства. Риторика – це дисципліна, «...що має на меті виховання вмілого мовця...» [1, с. 9–11]. Опираючись на класичні положення, традиційної інтерпретації дотримується В. Вандишев. Риторика, за його визначенням, – «...мистецтво красномовства, мистецтво грамотно, змістовно і захоплююче побудувати свою промову і переконливо донести свої думки до аудиторії» [6, с. 7]. Аналогічних поглядів дотримуються Чеслав Далецький, Ю. Рождественський, Д. Олександров та ін. Значна кількість дослідників визначають риторику за тлумачним словником, де подаються дефініції на зразок: «1. *Ораторське мистецтво, теорія красномовства; навчальний предмет, що вивчає теорію красномовства; навчальна книга, що вивчає основи цієї теорії.* 2. *Ефективність. Зовнішньо красиве мовлення...*» [16, с. 7].

Цю думку поділяють Л. Мацько та О. Мацько, які тлумачать риторику як «...науку про мисленнево-мовну діяльність, спрямовану на переконання, вплив на досягнення цілей у процесі мовної комунікації...» [12, с. 4]. Сучасна дослідниця З. Куньч, яка значною мірою впорядкувала терміно-понятійний апарат риторики, дає таке визначення: «...теорія ораторського мистецтва; наука красномовства. Риторика – це наука про закони управління мисленнево-мовленневою діяльністю» [10, с. 238]. Дещо більш ренесансово інтерпретує дисципліну дослідниця А. Михальська, вважаючи, що риторика – це «літературна геометрія», «логічно вибудована із чітких смислів точно ужитих слів», «розумна та спрямована на істину», «добре та правдиве» мовлення [13, с. 8–9].

Як бачимо, ключовими словами майже усіх дефініцій є **переконання** та **вплив**, очевидно – на свідомість слухача. При цьо-

му зауважимо, що більшість авторів не розрізняють (або не зовсім чітко диференціюють) поняття красномовства, ораторського мистецтва та риторики. Красномовство асоціюється передусім із ремеслом, яке існує на фоні високого ораторського мистецтва, а риторика – з наукою про мистецтво. Бо саме такого розмежування вимагають сучасні неориторичні тенденції. Але, повертаючись до риторики, зазначимо, що **переконання** як ключовий методологічний, стрижневий елемент понятійної структури риторики не лише визначає внутрішньо впорядковану парадигму дисципліни, а й моделює всю гуманітарну діяльність людини.

Отже, переконання як концепція риторики формує синонімічний (можна модельний) ряд: **переконання** → **узалежнення** → **маніпуляція** → **вплив** → **навіювання** → **сугестія** → **нейролінгвістичне програмування** → **зомбування**. Першим прямонаслідковим елементом цього ряду є **узалежнення**. Узалежнення – це одна з форм маніпуляції особистістю чи масами, форма підпорядкування, підкори, деспотії. Узалежнення, як відомо, є психічною аномалією, на вивчення та боротьбу з якою кинуто значні сили провідних психологів. Наступним ієрархічним складником є **маніпуляція** – «керування кимсь», «використання когось». **Маніпуляція особистістю чи масами є ознакою насамперед тоталітарного режиму.**

Навіювання, або вплив на свідомість, як правило, має сугестивну природу, що майже в усіх випадках є антигуманним актом. (У цьому контексті можна згадати відомий бестселер Д. Карнегі «Як виробити упевненість у собі і **впливати (виділено нами)** на людей, виступаючи публічно»). Вищезгадана сугестія є однією з форм **нейролінгвістичного програмування (НЛП)**. Саме остання категорія викликає гарячі дискусії серед психологів, правників, лінгвістів. Наскільки НЛП є етичним явищем, залишається відкритим питанням. Залишається лише сподіватися, що найближчим часом ця проблема набуде більш-менш чіткої правової, етичної, психологічної та ін. інтерпретації. Станом на сьогодні можна з упевненістю сказати, що на 80% НЛП є явищем негативним та антигуманним. Вищими та заключними формами переконання є **зомбування** та **гіпнотична дія** (вплив) на свідомість.

мість. Саме ці дві останні форми здатні волонтаристьки руйнувати тонку матерію свідомості, деформувати та поляризувати у залежності від мети, завдання, програми мовця і т.п., які ставить сам маніпулятор, або організатор (джерело маніпулятивної активності) маніпулятивної дії.

Вищенаведені категорії є явищами одного порядку, відмінність між ними лише у внутрішньовалентній напрузі чи інтенційній насиченості. Між ними неможливо провести диференційні лінії, які б розмежовували ці явища, вони зливаються в один спектральний ряд.

Вплив на свідомість, переконання, навіювання, узалежнення з точки зору правових норм, етичних стандартів ХХІ століття є формами злочину проти особистості. На сьогоднішньому етапі розвитку психології та психіатрії ці категорії інтенсивно вивчаються західними дослідниками і визначаються як соціальні, психологічні та етичні аномалії. Ілюстрацією цього можуть бути терористичні акти, учинені терористами-смертниками, фашизм та інші тоталітарні (у тому числі комуністичні) режими. Вони є не чим іншим, як результатом переконання, сугестивного впливу на свідомість, навіювання, наслідком інформаційного інфікування свідомості, формування фанатичного ставлення до предметів та явищ оточуючої дійсності. Саме фанатизм (фетишивного характеру, релігійний, політичний чи будь-який інший) породжує особистісні, історичні та інші катаклізми.

Класична риторика, наріжним каменем якої є переконання, допускає різні форми маніпуляції словом та слухачем; використання різних видів психологічного впливу; використання шоу та масових дійств, унаслідок чого їх учасники трансформуються у колективне «я» і втрачають здатність сприймати світ аналітично, стають контрольованим натовпом і т.п. При цьому успішно використовуються різні форми «словесних масок», «словесних феєрверків» та «словесної біжутерії»; виплітається «комунікативна павутина», слухач вводиться у «комунікативний шок», формується «комунікативна глухість» до альтернативної думки. Невід'ємним елементом таких явищ стає «комунікативне фарисейство», «словесна еквілібристика» та «комунікативне шоу», що часто вводять мовця, а іно-

ді й аудиторію, в комунікативний екстаз. Часто такі риторичні акції супроводжуються «комунікативним самозадоволенням», вводять слухачів у «комунікативний параліч» та «комунікативні джунгли». Кінцева мета усіх цих акцій – імплантація у свідомість слухача програмного мікрочіпа, який закладає мовець-маніпулятор. Переконання в усіх його формах вияву є нічим іншим як маніпуляцією. Маніпуляція простежується від найпримітивніших форм дитячого мовлення до глобальномітингових, коли об'єктом маніпуляції стають мільйони.

На цьому тлі виділимо неориторіку як найвище досягнення демократії. Новітня риторика не допускає узалежнення, а толерує найрізноманітніші думки та ідеологічні позиції, при цьому виробляє схеми суспільного співіснування різних (навіть полярних) думок. Неориторика – це етично виважений та збалансований комунікативний потік, який виділяється своєю «екологічною чистотою» у пошуках досконалості, не потребує додаткових емоційних, лексичних, стилістичних чи будь-яких інших прикрас. Він є самодостатнім та досконалим за формою та змістом. Саме об'єктом дослідження неориторіки є не стільки літературний текст, не художнє слово, а формування та вдосконалення нової мовної та комунікативної парадигми, нового типу дискурсу, який обслуговує нове, цивілізоване суспільство, що існує у нових, нетоталітарних вимірах. Тому з урахуванням геополітичних, етнокультурних, глобалізаційних та ін. специфік, якими позначений початок ХХІ століття, а також теоретичного підґрунтя, сформованого у другій половині ХХ століття, повинна бути вироблена нова філософсько-антропометрична та мовно-культурна парадигма, яка відповідатиме назві **НЕО**риторика. Інакше кажучи, людство стало на поріг нової логосфери, ери нової риторіки, яка докорінно відрізняється від своєї попередниці. І, таким чином, перед ученими-гуманітаріями, медійною індустрією, психологією, соціологією, політичною дискурсологією постає глобальне завдання – почати процес формування нової методології, нових категорій та терміно-понятійного апарату нової дисципліни, зародження якої почалося у 50-х роках ХХ століття, але лише на початку ХХІ століття створені сприятливі умови для її повноцінного розвитку. Така необхідність продик-

тована подіями останніх років, а особливо російською агресією. Сподіваємося, що не потребує зайвих коментарів, що мільйони зазомбованих співгромадян В. Путіна підтримують воєнне вторгнення і знаходять найпарадоксальніші аргументи на підтримку бойових дій. Тут очевидними є ознаки маніпулятивного впливу та зомбування. І, що актуально, жертвами сугестивних інтеракцій є не лише малоосвічені та маргіналізовані соціальні елементи, але й соціум, який репрезентує інтелігенцію, працівників інтелектуальних сфер, представників культури.

Література

1. Абрамович С. Д. та ін. Риторика загальна та судова. Київ, 2002.
2. Аверинцев С. С. Риторика и истоки европейской литературной традиции. Москва, 1996.
3. Александров Д. Н. Риторика. Москва, 2004.
4. Безменова Н. А. Очерки по теории и истории риторики. Москва, 1991.
5. Бредемайер К. Черная риторика: Власть и магия слова. Москва, 2006.
6. Вандишев В. М. Риторика. Київ, 2003.
7. Далекій Чеслав. Риторика. Москва, 2004.
8. Дюбуа Ж. и др. Общая риторика. Москва, 1986.
9. Єрушевич Г. Д., Мельник Я. Г. Вступ до риторики. Івано-Франківськ, 2002.
10. Кунья З. Й. Риторичний словник. Київ, 1997.
11. Леммерман Х. Учебник риторики. Москва, 1997.
12. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика. Київ, 2003.
13. Михальская А. К. Русский Сократ. Москва, 1996.
14. Почепцов Т. Г. Семиотика. Москва, 2002.
15. Сагач Г. М. Риторика. Київ, 2000.
16. Чибісова Н. Г., Тарасова О. І. Риторика. Київ, 2003.

МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВНО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПІСНІ)

WZORCE ZACHOWAŃ W UKRAIŃSKIEJ PRZESTRZENI JĘZYKOWO-KULTUROWEJ (NA
MATERIALE UKRAIŃSKIEJ PIEŚNI LUDOWEJ)

• *Заговори, щоб я тебе побачив*
Сократ

Значна кількість трактатів, повчань, настанов, притч, есе епохи античності були присвячені **слову, думці, мисленню, спілкуванню**. Відомо, що сакральні тексти – Старий та Новий Завіти, Коран, повчання Конфуція чи давньоіндійських мислителів – в основі своїх рефлексій містили слово. Та якщо говорити про наукові доробки у цій галузі, то все ж у ХІХ ст. стався найсильніший поштовх у розвитку лінгвокомунікатології. І пов'язані ці процеси були насамперед з розвитком психології [2, с. 13].

Сучасна комунікатологія виділяє низку ключових терміно-понять, які у живому мовному середовищі розгортаються, реалізуються виокремлено або формують низку сегментів, які часто синтезуються і складають когерентну цілісність. До них належать, зокрема, такі, як перформатив, імператив, прескриптив, волюнтарив, прохібітив, інструктив, директив, коментарив, квеситив, превентив, оптатив, комісив, менасив, помісив, кон'юктив та інші [4, с. 303; 5, с. 462].

Така типологія загалом охоплює весь спектр комунікативних моделей, в яких людина-мовець свої реалізує прагматико-аксіологічні, ментально-світоглядні та інші інтенції. Та при здійсненні проекції окресленого терміно-понятійного спектра на окремі мовно-культурні моделі світу, стає очевидним, що існує значна кількість розбіжностей, зміщень, невідповідностей, а також специфічних підструктур, які характеризують локальний мовно-культурний та комунікативний мікропростір, особливості якого у загальнопонятійному континуумі не відобразились. Слід зазначити і те, що у лінгвістиці ХХ ст. сформувалась теорія мовної картини світу, яка значною мірою є відповідником та репрезентує вищезазначену парадигму, але все ж теорія комунікації виходить за рамки

етнокультурних та мовно-культурних моделей і актуалізує функціонально-динамічну, мовно-культурну стихію, в яких міститься ще чимала кількість інших складових [5, с. 300–301; 3, с. 4].

Звужуючи поле пошуків, зосередимось на українській мовній картині світу, комунікативних сценаріях, традиціях та інших специфіках. І в цьому контексті окреслимо систему та феномен української метамоделі світу. Відомо, що лексичне значення слова, а також зміст та смисл словосполучення, фрази, висловлювання залежать від психоемоційних станів співрозмовників (мовця), комунікативно-рольових та соціально-рольових специфік, практичного досвіду, прагматичних, аксіологічних корелятивів, світоглядних установок, ситуативно-контекстних складових, рівня мовної компетенції, семантико-семіотичної та лінгвокультурної особливості мови, якою послуговуються комунікати, рівня обізнаності, освіченості та специфіки культурно-світоглядної заінстальованості мовця, залежить від гендерних, вікових, соціальних та інших чинників [2, с. 30].

Для з'ясування специфіки української мовно- (мовленнєво-) комунікативної моделі була обрана українська народна пісня, бо, власне, у ній логографічно скомпресувалась та вималювалась унікальна текстура комунікативних кодів та сценаріїв, прописався неповторний рельєф культурно-історичного досвіду, що зрештою дає ключ до розуміння української ментальності, української картини світу [див.: 6].

Беручи до уваги типологію волевиявлення та шкалу суб'єктивно-модальних підструктур, звернемо увагу на те, що однією з найбільш поширених форм психоемоційних станів та форм висловлювання, які у свою чергу кодифікують комунікативний акт, є діалогічне мовлення із сегментами емоційно-експресивних корекцій – волевиявлення, імператив, прохання, спонукання до дії з чіткою персоналізованою та розмитою адресаціями, з намаганням вплинути на навколишній світ чи конкретну ситуацію (конфліктна чи фатична комунікація) та багато ін. На тлі комунікації як такої досить поширеними у масиві українського фольклору є *прохання, порада, пропозиція, вихваляння, настанови (програмування дії), застерігання, зізнання (у почуттях), клятви, докори (дорікання),*

погрози, обіцянки, рекомендації, комунікативне протистояння (конфлікт, інколи антагоністичний), пошук правди (істини), обман та ін.

Отже, розмова (обмін чи передача комунікативно-інформаційних згустків), комунікація, спілкування як одна із форм екзистенційного буття (форм культури) в українській моделі світу набуває специфічних обрисів з окремими домінантами та рецесіями, з різною щільністю та інтенсивністю певних психоемоційних станів та переживань. Для більш чіткої типологізації розглянемо психоконікативні моделі та виокремимо найбільш чіткі класифікаційні ознаки.

Поширеною формою є комунікація (розмова, спілкування), яка не містить високої психоемоційної валентності (тут: насиченості) – це *розмова тиха, утаємничена, ненав'язлива, з елементами загравання, інтриги* та ін. Типологічний ряд цієї розмови є одним із найширших в українській народній традиції, що, власне, і відбилося в українських народних піснях. У народнопісенних текстах знаходимо: *...А моя могила / Край синього моря, / Де була між нами / Тихая розмова...* «Тиха розмова», спілкування розподіляється та конкретизується за ознаками і найчастіше набуває форми діалогу. Діалогічне мовлення складає очевидну більшість в українському живомовному дискурсі. Але діалогічне мовлення в свою чергу наділене внутрішньою типологією – містить підвиди (більш вузьку типологізацію).

Так, скажімо, досить поширеним в українській пісенній культурі є *діалог із навколишнім світом*, з абстрактними явищами, персонажами або з міфологізованими об'єктами, які не наділені здатністю вести вербальний діалог; пор.: – **Ой вийди, місяцю, / Ти на нашу вулицю...**; **...Не стій, вербо, над водою, / Бистра вода під тобою...**; – **Купайло, Купайло!** / *Де ти зимувало?* та ін.

Широко представлені безадресні запитання (звертання) з *розмитою адресацією*: *Ой вулиця широкая, / Чом трава зелена? / – Як же мені бути, / Коли мене гуси збили...*

Безадресні запитання чи комунікативні акти функціонально й типологічно є близькими до риторичних запитань. Інколи складно провести між ними диференційну лінію з урахуванням комуніка-

тивних функцій (з частковою само адресацією): ...**Що мені робити, що маю діяти?** / *Породила та й забула / Моя рідна мати...*; ...**Нащо ж мені така доля, / Нащо мені карі очі...**

Адресація (інколи переадресація) комунікативного вектора часто здійснюється до конкретного предмета, об'єкта чи особи – *батька, матері, сестри, сина, подруги, козака, дівчини, коханого, коханої...*, інколи з уживанням імені власного, наприклад: – **Ой молодая молодиче, / Вийди до нас на вулицю...**; ...**Марусино, серце, пожалій мене, / Візьми моє серце, дай мені своє; Будь здорова, сусідонько, / Люба моя дівчинонько...**

Відносно вужче представлений в українському фольклорі діалог між двома персонажами, які номінуються власними іменами: – **Галю моя, Галю, / Дай води напиться, / Ти така хороша, / Дай хоч подивиться...**; ...**Ой Романе, Романочку, / Не лий воду на сорочку...**

Досить диференційована та широко представлена у текстах шкала імперативних форм. Тут знаходимо пропозиції, наполегливу пораду, наказ, спонукання до дії, вплив на свідомість комуніканта відмовою, докори, рекомендації, заборони, вияв беззаперечної волі та ін. Так, скажімо, в текстах знаходимо форми пропозиції: ... **Устань, устань, подоляночко, / Умий личко як та скляночка...**; ...**Сватай мене, козаченьку, / Люблю тебе дуже...**; ...**Подай же, дівчино, / Подай же, милая, / На коня рученьку...**

Діалоги часто містять *персоніфіковані метафори*, коли номінативно представлений один суб'єкт, який є репрезентантом іншого. Так, скажімо, у варіантах українських пісень знаходимо: ...**Обіззався соловейко з гаю:** / «*А я ж тебе відерце дістану / І з тобою на рушничок стану*».

Беззаперечним є те, що образ соловейка персоніфікується й асоціативно вимальовується образ козака, хлопця, коханого. Щоправда, в іншому варіанті цього тексту знаходимо: «обіззався козак молоденький» та ін.

У тексті **Ой, смереко, чарівна моя смереко, / Чом ти так ротиш далеко, / Чарівна моя смереко...** смерека уособлює кохану дівчину.

Український фольклор маніфестує достатньо широку типологію паралелізму, в який влітаються комунікативні сегменти, що

роблять подієву частину тексту виразною та органічно цілісною: **Ой, хмелю ж мій, хмелю,** / *Хмелю зелененький,* / *Де ж ти, хмелю,* / *зиму зимував,* / *Що ї не розвивався?*

Паралелізм у комунікативних структурах є експлікатором перш за все асоціативного потенціалу української мовної картини світу, а також демонструє художньо-образну традицію українсько-го ментального простору.

В українській народній традиції одна із форм комунікативного контакту (діалогу) номінується як рада (*радитись, порадитись, комусь радити*), але ця форма комунікативного контакту представлена значно вужче, ніж імператив. Так, у текстах *Тече річка невеличка / З вишневого саду... / Кличе козак дівчиноньку / Собі на пораду:* / – *Порадь мені, дівчинонько,* / *Що маю діяти...; Ой дівчино, дівчинонько, що ж маю робити,* / *Що ні тебе не забути, ні без тебе жити!* останні рядки маніфестують прохання, поради у формі риторичного запитання (прикметний знак оклику на місці очікуваного знака запитання та інтонаційний малюнок).

Елементом зазначеної типологічної шкали є комунікативна модель, в основі якої є спонукання до дії. Ця типологічна форма не завжди (чи не обов'язково) є імперативом, проханням чи іншою формою волевиявлення. Спонукування до дії (фізичної чи духовно-інтелектуальної) може у своїх рамках бути конкретизовано та інтерпретовано з більшою роздільністю, що виявляє своєрідні характеристики, які є типовими для українського етнокультурного (ментального) простору, комунікативно-психоемоційних структур. У тексті «*Не рубай калину, / Краще ти води їй принеси...*» має місце опозиція, де одна дія відхиляється, не рекомендується, засуджується і висувається пропозиція – у другому рядку. Часто таке спонукування до дії спрямовується у річище двосторонніх комунікативних контактів: *признатись, розказати, пообіцяти, поговорити, послухати* та ін.: *Ой дівчино, куди йдеш? / Скажи мені правдоньку, / Де живеш...; Поговори зі мною, козаченьку, / Дай мені радоньку...*

На тлі фізичних дій, поведінкових сценаріїв український фольклорний масив містить значний відсоток лексичних одиниць, комунікативних конструкцій, які апелюють до спонукування, до духовної дії: подумати, згадати, мріяти, замислитися, покохати, повірити

та ін. Наприклад, мовно-комунікативну картину світу створюють *елементи тексту*, які є тлом чи констатацією факту (фрагментом об'єктивної дійсності), які у свою чергу *доповнюють, розширюють, детермінують, пояснюють, розгортають* комунікативний акт (комунікативні акти) як такий. Порівняйте: **Туман ярм, туман долиною, / За туманом нічого не видно, / Тільки видно дуба зеленого...**

Така статична картина урухомлюється *комунікативними візерунками*, лініями, сюжетами, інколи конфліктами. Поєднання статичності та динаміки створює моделі цілісності, повноти та діалектичної єдності. Підтвердженням цього є наступні рядки: **Тиша навкруги, / Сплять в росі луги. / Тільки ти і я, / І любов моя...**

Такі статичні епізоди лише на перший погляд є безкомунікативними, але при більш детальному розгляді текстових структур стає очевидною детермінативна природа цих сегментів тексту: визначає та обрамлює комунікативний акт.

Українська народнопісенна культура фіксує й інші реєстри комунікацій, які репрезентують як загальні, так і унікальні за формою та змістом типи. Відносно поширеною формою комунікативних (наративних) структур є вихваляння (*прославляти, славити, складати хвалу, пошану, возвеличувати*). Такі вербально-комунікативні інтерпретації стосуються не лише фізичних, зовнішніх рис, а й духовних, моральних, інтелектуальних, комунікативних та ін. Інколи такі форми у комунікативних моделях виконують *функції компліменту, фатичного конструкта* чи іншого модератора, мета якого – вивести розмову у формат доброзичливості, позитиву, щирості та ін. Зустрічаються також тексти з елементами позитивної самоінтерпретації. Порівняйте: **Ой ти, дівчино, / Гарна та пишна...; Ой ти, дівчино, / Ясна зоре...; Вона ростом невеличка, / Це й літами молода. / Руса коса до пояса, / В косі стрічка голуба.**

Широким спектром в українській комунікативній традиції представлені докори (у прямій чи імпліцитній формі), які наділені значною відтінковою гамою – *від легких, кокетливих запитань до натяків, підказок, запитань з елементами інтриги, сумніву, зневіри, розчарування* і т. п. Зустрічаються також варіанти самоадресації таких текстових сегментів із відповідними психоемоційними

складниками: **Чом ти не прийшов, / Як місяць зійшов...**; **Бодай тебе, дівчинонько, / З твоєю радою – / Я до тебе з щирим серцем, / А ти з неправдою; Чи я ж тобі та й не казала, / Як стояли під світлицею...**

В українському народнопісенному дискурсі представлені іронія, кепкування, самоіронія з метою впливу на співрозмовника, розвитку подій та ін.: **Мислиш, дурний хлопче, що я тебе люблю, / А я тебе, дурний хлопче, словами голублю...**; **Не думай, козаче, що за носа воджу, / Я такими козаками паркани городжу...**

Пісенно-текстові структури українського фольклору містять комунікативні конструкти з елементами відкритої антипатії, відторгнення комуніканта, які часто мають форми різкого заперечення, деморалізації співрозмовника, комунікативного конфлікту, прокльонів: **Найменша сестра, бодай не зроста, / Сідельце сховала...; А щоб тобі не діждати / Під вінцем стояти...**

Часто такі психокомунікативні моделі є *компаративними* й у своїх структурах містять інші стани, переживання, відповідно і комунікативні сценарії та інтенції: **Як не велить батько / Мене, бідну, брати, / То їдь на Вкраїну / Багатишу шукати...**

Український мовно-культурний простір містить значний пласт лексичних одиниць, а також комунікативних форм та сценаріїв, які репрезентують *лайку (сварку), комунікативний конфлікт*: **А мене мати не сварила, / Бо сама така була...; Хоч не лає, та бурчить, / А все ж вона не мовчить.**

Досить масивним пластом в українському пісенному тексті залягає така форма комунікативної поведінки (з широкою варіативністю) як *наклеп, погосол, спалюжені почуття, стосунки, незаслужена ганьба, осуд* (осуд як результат заздрощів чи інших комунікативно-прагматичних протистоянь, опозицій). Зазвичай такі комунікативні формули та сценарії у самому тексті засуджуються, інтерпретуються як негативне явище, але попри це вони наділені достатньо сильною константною властивістю та перманентністю. Типова ознака перелічених мовно-культурних та комунікативно-сценарійних варіантів – це відсутність прямого монологу чи діалогу, а виведення його за рамки окодосяжності. Комунікативні акти переносяться у площину латентних комунікативних форм, які

ніби і не існують, але попри це їх роль та місце у соціально-комунікативній системі є очевидними. Варто заакцентувати увагу на поліструктурності цих складників. Констатовано в текстах українських народних пісень сублімативні форми: – побутова комунікація, атмосфера доброзичливості чи доброчинності інколи може відволікати, ставати фактурним тлом, під яким маскується високо валентна неґація: *...Любилися, кохалися, / Та й не побралися, / Тільки наші воріженьки / Та й навтішались...; Любив дівчину півтора року, / Доки не дізнали вороги збоку. / А як дізнали – розщебетали... / Бодай же вони щастя не знали!...; Ой устави, козаченьку, та тікай, / Та на мене славоньки не пускай!*

Типовим для таких комунікативно-сценарійних структур є те, що часто ключовим елементом виступають чітко окреслені не вороги-чужинці, а найближче оточення: «сусіди близькі – вороги тяжкі». У такий спосіб комунікативне середовище стає середовищем агресивним та антагоністично налаштованим щодо чужого щастя, кохання, стосунків закоханих.

В окрему типологічну групу виокремлюються *обман, неправда, брехня, пошук правди, вимагання знати правду*. Текстові структури маніфестують різноваріантні форми цих складників комунікативних актів та комунікативної поведінки – від невимушеної, легкої форми комунікативної гри, жартів до відвертого, свідомого, філігранно продуманого та зваженого, який у лексико-понятійному форматі подається як *брехня*: – *Ой, дівчино, куди йдеш? / Скажи мені правдоньку, де живеш...; ...Ти ж мене підманула, ти ж мене підвела, / Ти ж мене, молодого, з ума-розуму звела...; ...А я тебе люблю і любити буду, / Але скажу правду: сватать не буду...*

Інколи *обман* може набувати складних, соціально та психологічно напружених форм і приводити до *суїцидальних розв'язок*: *Обманули, забрали / У мене дівчину, / Піду на війноньку / Та й там і загину...*

Обман у пісенних текстах зустрічається у відносно невимушеній комунікативній грі, яка не позбавлена маскарадності та театральності. У таких текстових епізодах зустрічаються варіанти, які не можна назвати обманом у повному розумінні, оскільки співрозмовники добровільно вступають у комунікативне протистояння і

мають свідомість того, що *це лише гра, комунікативне жонглювання*, яке не може бути розтлумачене як комунікативно актуальний акт. До таких форм належать підмовляння, жарти, глузування та іронізація (легка форма): *...Козаченько конем грає, / Він дівчину підмовляє: / «Дайся, дівче, на підмову / Козакові молодому»...*

Брак, відсутність чи втрата позитивно-комунікативного складника у реальній дійсності спричиняє *журбу, зневіру, тугу, сум, жалі та скарги на долю: ...Гей, молода дівчинонько, / Чого плачеш, чого журишся?..; ...Дівчинонька плаче: / «Куди їдеш, козаچه?»; ...Виплакала карі очі, / Край козака стоя...*

Часто зневіра та інші переживання переплітаються з іншими почуттями, переживаннями та комунікативними сюжетами (структурами) – *обманом, невиконаними обіцянками, розчаруванням, усвідомленням фаталізму, неминучості та ін.: ...Він хотів мене, калину, / Посадить в своїм саду – / Не довів і в полі кинув, / Думав, що я пропаду...*

В українському пісенному дискурсі функціонують різні форми *заборон, обмежень, табу, відмов*, які інколи набувають форми погроз чи іншої радикальної поведінки. Також зустрічаються спроби зламати всі табу та виступити в опозиції до всієї системи правил, норм та рекомендацій, якими керується соціокультурна система. Порівняйте: *...Не позволю вдову брати: / Вдова вміє чарувати...; ... Через свою неньку, / Через рідні сестри / Не можу дівчину / До двору привести...*

У системі комунікативних моделей в українському дискурсі широким спектром представлені *прохання та звертання з проханням надати послугу*. Лише у межах прохання було виявлено більше двох десятків варіантів. Варіюються вони залежно від компонентів, які його формують, інтенцій, імпліцитної інформації, контекстуальних складників та інших чинників. Порівняйте: *...Козаченьку, мій собою, / Візьми мене із собою, / Помандрую я з тобою...; ...Прийди, прийди, мій миленький, / Звечора до мене...; ...Вийди, кохана, працюю зморена, / Хоч на хвилиночку в гай...*

Аналогічно до складної та ієрархізованої моделі прохань та розгалуженої варіативності в українському мовно-культурному середовищі широким спектром репрезентуються *звертання, апе-*

ляції, адресації, комунікативні інтелектуальні, духовні посилання. У текстах українських народних пісень людина-мовець звертається, адресує комунікативний потік як до всього оточуючого світу, до живої та неживої природи, до минулого та майбутнього, до об'єктів та суб'єктів як реально існуючого світу, так і до абстрактних, міфологізованих об'єктів. Комунікативний простір мовця у контексті звертань, звернень, адресацій та апеляцій конгруентно накладається на світ людини і збігається з його контурами. Інакше кажучи, все, що так чи інакше наповнює та формує картину світу, може не лише бути предметом звертань чи об'єктом, на який спрямовується вектор комунікації, а й формувати симбіоз – цілісну модель, сітки комунікативних контактів, у якій кожен сегмент наділений низкою ознак та характеристик.

Скажімо, у звертанні однієї особи до іншої містяться не лише контактано-комунікативні монади, а й прагматико-психологічні, соціокультурні, культурно-сценарійні та багато інших. Цей пласт комунікативних сценаріїв, контактано-поведінкових формул заслуговує на окремий розгляд внаслідок своєї розмаїтості. У тексті часто зустрічається *звертання до батьків, до дітей, коханої людини, до сина чи доньки, до природи (вітру, сонця, зірок), ріки, дерева), до долі, Бога, світу, батьківщини, до своїх думок, емоцій, почуттів, власного Я, до мови, слова (сказаного та невимовленого)*. У системі звертань слово (мова, комунікація) виступає в ролі інструменту, з допомогою якого реалізовується сам комунікативний контакт, а також виступає в ролі об'єкта, до якого здійснюється апеляція. Практично в кожному поетичному тексті тією чи іншою мірою подається якість одне, а частіше це конгломерат звертань, адресацій, векторних спрямувань духовних інтенцій: *...Козаче, козаче, за тобою / Дівчинонька плаче...; ...Хилітєся, густі лози, / Відкіль вітер віє...; ...Зелений барвінку, / Стелися низенько...; ...Доле моя, доле, що маю робити?..*

З усіх комунікативних типів особливе місце посідають *мова, мовлення, слово, веління, благословення батьків: зрада, обман, нечесне слово близької, дорогої та рідної людини*. Хоч такі елементи в текстах української народної пісні представлені не надто інтенсивно, але культурологічна, комунікативна вага цих комунікативних

сегментів є порівняно великою. Така картина є прямим експлікатором української моделі світу, її культурних традицій. Тому одне і те саме слово (словосполучення, комунікативна конструкція) в устах простої, пересічної людини не має тієї комунікативної емоційно-експресивної ваги, іллокутивної сили та перлокутивного ефекту, що в устах близької (рідної, коханої) людини, батьків та ін. Нерідко діти просять дозволу чи благословення у батьків. Відповідь батьків не завжди є позитивною. У цьому випадку молоде покоління може піти на порушення їхньої волі. Порівняйте: ...**Не дозволю, сину, / Тобі вдову брати, / Бо вдова вміє чарувати...**; ...**Порадь, дівчино, / Що мені казати, / Що не велить батько / Тебе, бідну, брати...**

Слід зважити на те, що в українській народній пісні, піснях про кохання, календарно-обрядових, весільних, купальських, колискових (чи інших) апеляція до Бога як до вищої сакральної сили, як до духовно-світоглядного епіцентру представлена не надто інтенсивно. Інколи вища сакральна сутність тлумачиться дещо знівельовано – як постійна присутність, влада, але без неосяжної могутності: ...**Нехай Бог його судить, / Нехай судять його люди...**; ...**Не дасть йому Господь щастя, / Куди повернеться...**; ...**Допоможи, Боже, на рушничок стати: / Тоді не розлучать ні батько, ні мати...**

Хоча поряд з людиною у художньо-образній картині світу мовцем, комунікантом (той, хто говорить, і той, хто чує) виступає весь навколишній світ: ...**В вишневім саду ночувала, / Різних пташок наслухала...**; ...**Ти думаєш, дівчинонько, / Що в степу ночую, / А я твої голосочки / Щовечора чую...**

Унікальною українську мовно-комунікативну модель робить те, що у зазначеному поняттєвому полі є така категорія, як *звеселяти* – отримувати задоволення від спілкування, заповнювати психоемоційну нішу (ліквідація комунікативного голоду), обмінюватись інформацією, насичуватись вербальними контактами: ...**Про сусідку заспіваймо, / Серце наше звеселяймо...**; ...**І личеньком, і словом / Його чарувала...**; ...**З ким люблюся – / Не наговорюся, / З ким кохаюсь – / Не нарозмовляюсь.**

Відносно нечасто в пісенно-текстовій системі представлена щира розмова, відкрита та глибоко інтимна форма вербальної комунікації, яка за формою та змістом близька до катарсису, духов-

ного очищення: ...*Припливемо до зеленого лугу, / Розповім тобі я про свою тугу...*

В окремих випадках розмова за формою та змістом є діаметрально протилежною – деструктивною, апатійною: *Не та розмова, що із тобою. / Не та розмова, не тії слова...*

У незначному обсязі в комунікативних сценаріях представлені віщування, передбачення майбутнього, *розкриття правди методами гадання, ворожіння*, а також інформацією, яка приходить у снах і від потойбічних сил. Інформація такого характеру наділена містичною силою, значним ілюкутивним потенціалом: ...*Мені ворожка здавен говорила, / Щоб не любила хлопця я, / Бо хлопець любить та й покине...*

Такими передбаченнями, ясновидіннями в українському фольклорі зазвичай наділені люди похилого віку, інколи інформація такого плану є інтуїтивним баченням, передчуттям, інформацією екзистенційного характеру: ...*Ой сину ж мій, сину, / Ти моя дитино, / Не женися на тій удовиці, / Бо щастя не буде...*

У текстову тканину української народної пісні вплітається інформація про долю (фатум). Саме через цю категорію значна кількість персонажів тлумачать хід подій, навколишню реальність. Слід зазначити, що поняття «долі» в українському дискурсі є досить широким і охоплює значний діапазон категорій, які часто знаходяться на певній віддаленості від фатуму як ядерного поняття. Доля – це і містична енергія, яка існує поза межами людської волі та можливостей; це – випадок; це – неминучість, продиктована об'єктивною реальністю; це мотивація власної поведінки та власних помилок; це реалізація чиеїсь волі, бажання та ін. Порівняйте: ...*Доле моя, доле, / Що маю робити?..; ... Така в неї доля – / Козака любити...; ... Чом я у Бога / Доли не маю?..*

Незначними вкрапленнями у текстах зустрічається спроба «випросити долю», вплинути на неї, відвести біду, інколи з елементами комунікативної (словесної) терапії, своєрідне домовляння з долею. Це ілюструє питому вагу такої категорії як «доля» у концептуальній картині світу носія української етнокультурної свідомості та її більш вузької проекції – комунікативно-дискурсивного простору.

Не менш прикметним з точки зору мовно-комунікативної інтерпретації української моделі світу є така форма мисленнєво-вербальної поведінки, як намагання *віртуальної втечі за межі реально існуючого простору та перенесення у світ ірреальний*. Така своєрідна ілюзія може бути номінована як **мрія**, хоча лексична одиниця в українському фольклорному мовопросторі практично не зустрічається (якщо вона представлена у тексті пісні, то це радше є лексико-семантична коректура, яка датується ХХ ст.): *...А все ж через очі, коли б я їх мав, / За ті карі очі душу б я віддав...; ... Полетіти б мені зозулиною / За далекі гори...*

Функції носіїв комунікації, спілкування, передачі інформації у пісенно-текстовому дискурсі виконують різнобічні явища, предмети. Навколишній світ *розмовляє, промовляє, говорить, попереджає, сповіщає, інформує, натякає, нагадує, закликає* – так чинить уся навколишня дійсність. Інакше кажучи, комунікативною здатністю наділений весь навколишній світ: *...Скрипка мені розказала, / Як сумує серце...; ...Сидить собі, на скрипочку грає, / Струна струні стиха промовляє: / «Нема краю тихому Дунаю, / Нема впину вдовиному сину...»*

На тлі достатньо значної гами комунікативних форм, сценаріїв, які репрезентуються мовленням, розмовою, спілкуванням, які відповідно можуть бути *відкритими, кодифікованими, з відкритою чи замаскованою інтенцією, гармонійною чи дисгармонійною, довірливою чи агресивно-антагоністичною, внутрішньою чи адресованою навколишньому світові* та ін. існують такі форми як мовчання (умовчання), яке можна назвати *нульовим сегментом комунікативного акту*. Тобто відсутність тексту на місці його очікування, там, де він передбачений комунікативним сценарієм. Крім цього, варіанти фігур умовчання або часткового замовчування з точки зору семантики та семіотики є не менш інформаційно несучими та вагомими. Не можна сказати, що український народний пісенно-текстовий простір надмірно насичений такими формами, але вони теж викликають зацікавленість, бо саме ця категорія вибирає та імпліцитно містить (голографує) той великий спектр комунікативних форм та структур, що вербально оформлені та комунікативно за репрезентовані: *...Чом до мене не виходиш, / Чому слова*

*не промовиш?..; ...Ой хоч чула, хоч не чула, / Не обзивалася; ...
Чому мовчиш, дівчинонько, / Та промов хоч слово...*

Комунікативні культури допускають різні варіанти гри слів – це візерунок гри форми та змісту, звукового оформлення, співзвучності та семантичної схожості, а інколи приспівні форми для внутрішньої ритмізації тексту (на зразок: на-на-на-на; ла-ла-ла-ла; гей-гей та ін.). Але зі структурно-семантичних позицій цікавими видаються форми, які містять семантичні (конотаційні) структури та підструктури. Така гра слів робить комунікативні конструкції яскравими, колоритними, привабливими, навіть інтригуючими. Якщо розглядати структуру українського пісенного тексту більш детально, то можна стверджувати, що більшість текстів так чи інакше, більшою чи меншою мірою *містять гру чи елементи гри*. Тут, очевидно, виявляються елементи української ігрової культури, які є органічним сегментом культурної традиції як такої.

Варто зазначити, що тексти української народної пісні щедро пересипані *демініутивною лексикою*, яка de-facto інсталюється в усі комунікативні епізоди та сценарії. Демінутивна лексика робить кожен із зазначених підвидів контурно прописаним, виразним та вишукано філігранним. Така лексика формує цілу колористичну гаму й моделює комунікативну культуру українського народу. При цьому аугментативна (згрубіла) лексика у текстах практично відсутня. Цей факт підводить до теорії, якою може бути інтерпретований український ментальний простір, українська мовна картина світу. Демінутивність у текстах зачіпає реалії, явища, що є предметом зображення (це стосується світу матеріального та метафізичного), пор.: ... *Ой немає козаченька – / Поїхав за Десну...*; ... *Ой у полі три криниченьки...*; ... *Скажи мені правдоньку...*; ... *Зняла з тебе охотонька, / Козацька розмовонька...*; ... *Доле моя, доленько, що маю робити?..*

Демінутивація зачепила і ту групу лексики, яка зазвичай наділена негативною експресією (вороги – воріженьки, війна – війнонька, чужина – чужинонька): ... *Та на мене славоньки не пускай...* Тут «славонька» – погана слава, чутки, поголос, ганьба, які негативно характеризують дівчину.

У текстах українських народних пісень особливе місце посідає **номінація**. У контексті української етнокультурної традиції номі-

нування (називання) предмета, явища, процесу є складним симбіозом прагматичних, аксіологічних, світоглядних, соціально-психологічних та інших компонентів, серед яких **етичний** складник є домінуючим. Інакше кажучи, у процесі номінації мовець бере на себе **відповідальність** за сказане, промовлене слово, воно стає кодексом честі, індикатором гідності мовця, слово стає **вчинком**. Усе соціокультурне середовище (яке стало предметом реалізації у тексті) *чутливо реагує на слово, живе у слові і номінативна ка-дастрифікація слова ювелірно опрацьовується колективним розумом*. Порівняйте: *...Ти ж мене, козаченьку, / Милою називав...; ...Твоя мати говорила, моя мати чула, / Твоя мати говорила, що я волоцюга...; ...Ти присягався передо мною, / Будь моїм мужем, а я – жоною...*

Спектр номінативних структур є достатньо розмаїтим – від лексеми-номену до текстового цілого, які категоризують та надають окремих характеристик предметам та явищам навколишньої дійсності.

Таким чином, можемо узагальнити: типологія суб'єктивної модальності, парадигма імперативу, яка не лише репрезентує морфологічні категорії української мови, а й, очевидно, **маніфестує концептуальну та мовнокартинну моделі світу; комунікативні сценарії**, які детально описані сучасною теорією комунікації та лінгвокультурологією, повною мірою відбиваються у текстовому масиві української народної пісні. Більше того, **текстові структури містять значний обсяг ознак, властивостей, явищ, які виходять за рамки усталених парадигм**. Ці ознаки деталізують та розширюють як загальну конструкцію (з точки зору цілісного та системного аналізу), так і рамки кожної з існуючих категорій. Спроба аналізу, яка здійснена, є намаганням інвентаризувати та з більшою точністю, роздільністю виокремити більшість груп та підгруп. Отримані результати дають право стверджувати, що **українська мовокультура, комунікативна традиція, дискурс загалом є унікальним середовищем буття, «духу народу», є матрицею, в якій записана історична та культурна пам'ять, згорнуто представлена культурно-генетична модель**. Ці формули прямо та опосередковано відбивають та фіксують історичний досвід та

визначають місце української мовокультури у загальній індо-європейській та світовій культурній реальності.

Запропоновані рефлексії можуть бути використані для подальших більш глибоких розвідок, а також як матеріал для контрастивно-зіставних штудій з метою більш фактурного опису своєрідності української мовної картини світу.

Література

1. Воробьев В. В. Лингвокультурология. Москва, 2008.
2. Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія. Київ, 2009.
3. Лесюк М. П. Еротизм в українському пісенному фольклорі: лінгвістичний аспект. Івано-Франківськ, 2010.
4. Мельник Я. Г. Прологмени до українського дискурсу. Івано-Франківськ, 2012.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава, 2008.
6. Українські народні пісні. Коляди, щедрівки. Харків, 2003.

НЕПРАВДА, ОБМАН У СЦЕНАРІЯХ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПІСНІ)*

NIEPRAWDA, FAŁSZ W SCENARIUSZACH ZACHOWAŃ KOMUNIKACYJNYCH (NA
MATERIALE UKRAIŃSKIEJ PIEŚNI LUDOWEJ)

Неправда, обман у мовній картині світу є цікавими та малодослідженими елементами. Також ці категорії є органічними та невід'ємними від ментально-сценарійної моделі. Тож розглянемо ці елементи у контексті української мовно-комунікативної традиції.

У стосунку до української народної пісні, то аксіомою є те, що у ній сконденсовані та голографічно прописані аксіологічні, світоглядно-ментальні, етнопсихологічні, мовнокартинні та інші чинники, і завданням дослідника є лише декодувати, розгорнути та висвітлити у повній проекції одну із граней (окремий пазл) і дати системно-структурну інтерпретацію.

Цікавими, на наш розсуд, є відображення в українській народній пісні (тут говоримо також частково і про авторську пісню, яка стилістично, структурно-поетично наближена до народної) експлікації окремих категорій, які можуть розглядатись як окремі когнітивні структури та дають ключ до розуміння як окремого сегмента, так і цілісної структури. На матеріалі української народної пісні може розглядатися комплекс таких категорій (який відобразився у словниках концептів) або окрема категорія з подальшою системною інтерпретацією.

На наш розсуд, заслуговують на окрему інтерпретацію такі ментально-аксіологічні та культурно-світоглядні категорії як *неправда, обман, брехня* (тут розглядаємо також *фальш, фарисейство, дурити, обводити навколо пальця, надувати, дурачити, омана, ошукувати, махлювати, вводити в оману, створювати ілюзії, наитовхувати на хибний шлях, облуда, вигадка, витівка, фантазія, лжебайки розповідати, побрехеньки, вимисел, розпускати чутки, розпускати (розводити) плітки, оббріхувати, пересуди,*

* Друкується за: Філологічні діалоги: 36. наукових праць. Ізмаїл. 2017. Вип. 4. С. 120–129.

поголос, брехати у вічі, позичити очі у Сірка – брехати у вічі, фіглярство, нещирість, заливати, прибріхувати, демагогія, популізм, лицемірство та ін.).

Неправда (брехня) у свою чергу можуть бути: *безсумнівна, безсоромна, очевидна, беззаперечна, безсовісна, жахлива, жорстока, нагла, огидна, солодка, повна, прихована та неприхована, несправедлива, вбивча, нічим не прикрита, брехати як собака та ін.* Лексико-семантичне поле з семантичним ядром *неправда* включає у себе значний обсяг варіантів, словосполучень та пропеїстичних фігур (тут діалектних, сленгових та жаргонних лексем та висловів). Таким чином, можна стверджувати, що в українській мовокультурі сформувався окремий семіозис, в епіцентрі якого представлена понятійна структура – «**говорити неправду**». Власне, щодо статусу цієї категорії, ролі та місця у цілісній мовно-культурній системі, концептуальній чи мовній картинах світу, її функціональних, морально-етичних, комунікативних, етнопсихологічних та ін. характеристик, то звернемо увагу на інтерпретацію цієї категорії у морально-етичній площині.

Незначний обсяг лексикографічних та енциклопедичних джерел, в яких розглядається понятійний апарат етики, відносить неправду до категорії «зла». **Неправда, обман, брехня** позначаються морально-етичними та етикетними маркерами як «відхід від норми», «вчинок, вартий осуду з точки зору соціальних норм», «порушення соціальних стандартів»; «особа низьких морально-етичних якостей...», «відсутність гідності» та ін. Хоча у низці семантичних ознак також міститься така категорія як «обман лікарський (лікаря)», який по суті своїй відповідає категорії *плацебо* (змусити повірити). Крім низки семантичних ознак (ідентифікаторів «мигаючих орієнтирів» – термін проф. Ж. Соколовської), зазначимо, що неправда, обман, брехня (лицемірство, фарисейство) виводяться в окрему категорію у Святому Письмі і засуджуються як один із гріхів, а правда, чесність, щирість, чистота душевна і є одним із канонів християнської віри – «не свідчити ложно». У цій низці, звичайно, ми не розглядаємо психічні вади чи клінічні форми, які тлумачаться у рамках психіатричних категорій – міфоманія, синдром Мюнхаузена, синдром Корсакова, парамнезія, криптомнезія та ін.

Неправда, обман, брехня (тут і нижче) розглядаються як «те, що не відповідає правді, неправда; неправдиві слова, вчинки, дії; невідповідність істині, чого немає насправді; хибне сприйняття дійсності...» [8, с. 63; 642].

Обман, брехня, неправда у своїй класичній інтерпретації розглядаються як форми маніпуляції (форми комунікативної поведінки): *маніпулювання кількістю інформації; маніпуляція якістю інформації; повідомлення двозначної, нечіткої інформації; умовчання, приховування інформації (правди); спотворення – навмисне повідомлення зміненої, деформованої інформації; імітація особистої некомпетентності, непоінформованості (нічого не бачив, нічого не чув); повідомлення інформації з метою самореклами, самоочищення та міфологізації свого минулого (інколи майбутнього – безпідставні, ірреальні плани; обіцянки того, що є неможливим до виконання або що не входить у плани реалізації обіцяного).*

В українській етнокомунікативній традиції допускаються різні варіанти обману, брехні, неправди, а також ширшого спектра зазначених вище категорій. Про їхню актуальність та повноцінне функціонування у мовно-культурній та вербально-комунікативній системах свідчить представленість лексичних одиниць у лексичному масиві української мови, синонімічний континуум, гроно відповідних дефініцій, а також значна парадигма сполучуваності та варіативності у текстово-комунікативному просторі.

Однією з поширених, широкоживаних форм, яку досить складно долучити до зазначеного лексико-семантичного поля, є *жарт*. Жарт в українській комунікативній традиції – це «*казане чи зроблене для розваги, сміху; дотепна витівка*», тобто те, що не містить «відповідальності за сказане, «легка» форма комунікації; «невимушена комунікація задля комунікації», «жарт, що не містить програм до дії». Жарт часто функціонує в українському фольклорному дискурсі для створення чи підтримки позитивної комунікативної атмосфери. Варто зазначити, що в українському етнокультурному просторі сформувався цілий жанр «жартівливої пісні» (якою не вичерпується українська сміхокультура, оскільки ще є такі жанри як анекдот, гумореска, бувальщина (з елементами гумору) та ін.).

*...Правду люди кажуть,
Що я тебе не хочу,
Бо я такими козаками
Житечко молочу...*

Безперечно, що останні два рядки не відбивають об'єктивної реальності, а радше є комунікативною фігурою (з точки зору комунікації) з елементами порівняння та з метою впливу на співрозмовника (тут: перебільшенням, обманом, жартом).

*...Я ж тебе, серденько, не зведу,
Пожартую трішечки та й піду!*

*Жартувала дівчина до зорі,
Поки стало виднесенько надворі...*

У цьому тексті «жарт» позиціонується як «вільна», «легка» розмова без вказівки на обман чи брехню.

У рядках
*...Ой не буду відчинять,
Бо ти будеш, серденько, жартувать...*

Жарт – це ще, очевидно, окрема дія, яка не є правдою та не містить серйозних намірів і **не накладає відповідальності за сказане** та вчинене, що не влаштовує одного з комунікантів (дівчину, яка відповідає на пропозицію хлопця).

Інколи жарт може бути образливим для одного з комунікантів (містити пейорацію)

*...Ой не жартуй, козаче-соколю,
Наді мною сиротою...*

Неправда, обман в українському дискурсі, як зазначалось вище, вибудовує цілу шкалу, де, з одного боку, може бути поміщена така форма як «жарт», а інша, полярна позиція цієї спектральної шкали – це обман з драматичним фіналом, інколи навіть суїцидальним.

У зв'язку з цим наступним сегментом зазначеної шкали може бути **обман, жарт з ознаками протистояння** (опозиції, замаскованого конфлікту). Так, у тексті

...Ти казала в понеділок –

*Підем разом по барвінок,
Я прийшов – тебе нема,
Підманула, підвела...*

представлений обман як форма *втєчі* чи *уникнення* небажаної зустрічі. Але традиція виконання цієї пісні передбачає діалогічну форму –

*...Я ж тебе підманула,
Я ж тебе підвела...*

де флексія жіночого роду вказує адресата та адресанта, і очевидним є те, що дівчина визнає свій обман, більше того, цей обман тлумачиться як певна звичага, домінування дівчини у цих стосунках і що об'єктом маніпуляції є молодий хлопець, що вона (співрозмовниця) охоче визнає. За традицією багатьох народів світу (зокрема в арабському світі) такий обман був би розтлумачений як значний аморальний вчинок, але, як бачимо, українська комунікативна культура допускає такі форми обману, які *de-facto* не принижують гідності нікого з комунікантів, але застерігають від *ймовірного*, *тобто містять елемент повчання та настанови*.

Більш драматичним є сюжет пісні «Їхали козаки...», де обман є грубою та вульгарною формою комунікативної поведінки (у стосунку до дівчини, ще й своєї співвітчизниці):

*Підманули Галю –
Забрали з собою...*

*...Прив'язали Галю
До дуба косами...*

Цей текст з компонентом *обман*, *брехня* є своєрідною притчею-повчанням про необхідність послуху і виконання батьківських настанов.

У стосунках між молодими людьми обман є інструментом, яким досить інтенсивно послуговуються комуніканти. Більше того, за попередніми спостереженнями та статистичними підрахунками, **обман дівчиною, жінкою в українському пісенно-текстовому просторі представлений більш інтенсивно**, ніж обман з боку хлопця, чоловіка. Інколи дівчина щиро зізнається у своїй

безвідповідальній поведінці:

...Мислиш, дурний хлопче,

Що я тебе люблю!

А я тебе, дурний хлопче,

Словами голублю...

Інколи обман криється в обіцянках, присяганнях і є формою гіперболізації почуттів, прагнень... Є радше формою надмірної емоційності та щирості мовців:

...Козаченько клявся-обіцявся

Вічно любити...

...Кохатиму, любитиму тебе, Марусино,

До самої могили...

Хоча відомо, що почуття кохання (закоханості) є короткотривалим і типовим для юного чи молодого віку.

Обман часто у пісенному дискурсі подається як банальна, сценарійно визнана норма комунікації:

...Проснеться матінка моя,

Буде питать, де була я.

А ти їй дай такий відповідь,

Яка чудова майська ніч...

Підмовляння сказати неправду своїй матері чи обман близьких, рідних чи цілого соціуму досить часто вплітаються у комунікативну канву. Але обман як один із сегментів комунікативного сценарію може впливати і з комунікативної поведінки козаків, воїнів, представників циганського етносу, батьків, свекрухи та ін.

...На двері воду ляла, щоби не скрипіли,

Щоби не скрипіли, щоб мати не чула,

А вона все чула і мене не сварила,

Бо сама така була...

Неправда, обман часто у комунікативно-сценарійних структурах є необхідністю з метою втаємничення та збереження інформації від руйнівного втручання навколишнього світу:

...Ти відкрий подрузі двері,

Але серця їй свого не відкривай...

...Не кажи своїй подрузі,

Хто тобі корали зоряні приніс...

Зазвичай для молодої пари (закоханих) навколишній світ – соціум – перетворюється в агресивне середовище, яке антагоністично налаштоване проти тісних взаємин молодих людей. Тому потреба утаємничити свої стосунки, замаскувати та не оприлюднювати їх є очевидною потребою. Та *утаємничення і не розголошення теж є однією з форм обману (тобто імітація відсутності стосунків)*:

Любив дівчину півтора року,

Доки не дізнали вороги збоку.

Стосунки мали можливість існувати доти, доки не втратили свою конфіденційність, – оприлюднення, розголос призвели до втрати цих взаємин, очевидно, пізніше і почуттів. Часто оприлюднення стосунків є небажаним навіть у колі близьких людей, оскільки ці стосунки є порушенням окремих табу, заборон та приписів, які існують не лише у соціумі, а й навіть у родинному колі:

...Ми з тобою, миленький,

Кохаймося стиха,

Любімося, кохаймося,

Щоб мати не знала!..

Найменша сестра,

Бодай не зросла,

Сідельце сховала...

Неправда, обман – це та модель поведінки, якої комуніканти очікують постійно з боку іншого співрозмовника. Тому в комунікативних структурах часто присутні структури з компонентом «сказати правду», «признатись щиро», «відкрити серце» та ін.

...Добрий вечір, дівчино, куди йдеш?

Скажи мені правдоньку, де живеш!..

...Чи то ж би я розуму не мала,

Щоб я тобі правдоньку казала...

Почути «правду» (без обману) часто просять одне в одного молоді люди, які переживають почуття закоханості. Досить часто

у текстовому просторі зустрічаються слова, звороти з апеляцією до щирості, відвертості, чесності, що свідчить про наявність, гіпотетичність чи високу ймовірність обману у такій тонкій та вишуканій матерії як інтимні почуття.

*... Чи ти мене любиш,
Ой чи ти смієшся –
До другої ходиш
Та й не признаєшся...*

*...Ой як упускала, за руку стискала,
Правдоньки питала...*

*...Ти присягався передо мною
Буть моїм мужем, а я – жоною...*

Правда, казати правду є високою чеснотою, яка не лише маркує комунікативну поведінку мовця, а й є конститuentом поведінки як такої. Твердість, надійність та непохитність сказаного слова є не надто високими, а тому співрозмовники часто намагаються пересвідчитись, впевнитись у щирості слів та чи не будуть ці слова порушені. Тому український пісенно-фольклорний масив насичений різного типу зворотами, словосполученнями з компонентом «пошук правди», «уникнення брехні», прохання «широ зізнатися» у своїх намірах:

*...Як же мені козаченьку
Правди не казати:
Він пригорне, поцілує
Та й стане питати...»*

*...Ой скажи, скажи, серце дівчино,
Що в тебе на мислі...*

*...Голуб на черешні, голубка на вишні,
Скажи, дівчино, що маєш на мислі...*

Неправда, обман часто у життєво-комунікаційних сценаріях переплітаються зі *зрадою, невірністю*. Зрада у таких випадках є

однією із форм обману – недотримання слова, обіцянки, присяги.

*...Світив місяць, світив ясний
Та й зайшов за хмари,
А я, бідна, гірко плачу,
Зрадив мене милий...*

*...Він хотів мене, калину,
Посадить в своїм саду –
Не довів і в полі кинув,
Думав, що я пропаду...*

До категорії обману можна віднести і забування, безвідповідальне ставлення до пам'яті. Прохання пам'ятати, не забувати, зберегти у свідомості (пам'яті) тісно вплелось у канву українських народно-пісенних текстів. Втрата пам'яті (етнокультурна форма амнезії) – спонтанна чи природна – є однією із форм відповідальності за сказане слово... Слово, яке б мало давати гарантію сказаному та вчинкам, девальвує, переживає своєрідну інфляцію і, як наслідок, час стирає з пам'яті минуле (сказані слова, дані обіцянки, вчинки, стосунки, які мали місце в минулому).

*...Ой умру я, мила,
Як ти будеш жива –
Ци згадаєш, мила,
Де моя могила...*

*...Половина саду цвіте,
Половина в'яне.
Перше ходив,
Вірно любив,
Тепер не загляне.*

Ще однією формою обману, брехні, неправди є зрада (перелюб) або бажання його, прагнення (після вінчання, обіцянок, присягання) за умов навіть, коли він є неможливим, а є лише бажанням, інтелектуальним вчинком, то слід тлумачити як неправду, брехню.

*...Ой рада б я виходити
І з тобою говорити:
Лежить нелюб на правій руці*

Так боюся розбудити...

*...Віддала мене моя матінка
За діда старого,
Казала мені любити його
Так, як молодого.
Любила-м го рік,
Любила-м го два,
На третій не хотіла...*

Отже, узагальнюючи, можна зробити висновки, що українське монокультурне середовище володіє значним ресурсом неправди, брехні, обману, які у народнопісенній культурі (як і в етнокультурні загалом) стали легітимізованими і співіснують з іншими комунікативно-прагматичними структурами. Неправда, обман (та ін.) структури формують систему комунікативних субсценаріїв та органічно вплітаються в культурно-ментальне полотно, маніфестують єдність цих структур. Власне, вищезгадані категорії не слід розцінювати як рису, яка принижує гідність цілого етносу, а радше є настановою та повчанням з метою застерегти від можливих помилок. З іншого боку, таке легке та дещо безвідповідальне ставлення до слова свідчить про часткову нівеляцію етичних (морально-етичних та морально-етикетних) компонентів та канонів вербалізованого слова; про те, що інтерпретація слова як вчинку в українському дискурсі повинна здійснюватись зі значними поправками та смисловими контурами, оскільки між реальністю слова та реальністю соціально-поведінкових схем має місце суттєва різниця. Формат мовленого слова та реальна дійсність, яка маніфестується словом, не знаходяться у гармонійних та тотожних взаємозв'язках. Саме цей дисонанс, невідповідність значною мірою характеризує український мовно-культурний простір.

Література

1. Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и в словаре. Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Москва, 1986. № 3. С. 208–223.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва, 1999.
3. Барт Р. Избранные работы. Москва, 1989.

4. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики. Львів, 2010.
5. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
6. Берн Э. Игры, в которые играют люди... Москва, 1988. .
7. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Москва, 1997.
8. Великий тлумачний словник української мови. Київ – Ірпінь, 2004.
9. Воробьев В. В. Лингвокультурология. Москва, 2008.
10. Гачев Г. Д. Ментальности народов мира. Москва, 2008.
11. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва, 2000.
12. Гумилев Л. Н. Этносфера: история людей и история природы. Москва, 1993.
13. Дмитренко М. Фольклор і менталітет. Наука і суспільство. 2014. № 56. С. 2–9.
14. Єрушевич Г. Д., Мельник Я. Г. Логіка та етика. Досвід тематичного упорядкування словників. Івано-Франківськ, 2016.
15. Закувала зозуленька. Українська народна поетична творчість. Київ, 1998.
16. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва, 1987.
17. Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія. Київ, 2009.
18. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. Москва, 2011.
19. Лесюк М. П. Еротизм в українському пісенному фольклорі: лінгвістичний аспект. Івано-Франківськ, 2010.
20. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.
21. Мельник Я. Г. Прологомени до українського дискурсу. Івано-Франківськ, 2012.
22. Мельник Я. Г. Субъективность как языковая категория. Івано-Франковск, 1997.
23. Наумов В. В. Лингвистическая идентификация личности. Москва, 2014.
24. Носенко Э. Л. Эмоциональное состояние и речь. Киев, 1981.
25. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Киев, 2001.
26. Рождественский Ю. В. Словарь терминов. Мораль. Нравственность. Этика. Москва, 2003.
27. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. Москва, 1988.
28. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава, 2010.
29. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава, 2008.
30. Стариченок В. Д. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, 2008.

31. Степанов Ю. С. Семиотика / сб. переводов под ред. Ю. С. Степанова. Москва, 1983.
32. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. Воронеж, 1985.
33. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Москва, 1995.
34. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004.
35. Українська народна творчість. Київ, 1963.
36. Українські народні пісні. Коляди, щедрівки. Харків, 2003.
37. Шкіцька І. Ю. Маніпулятивні тактики позитиву. Лінгвістичний аспект. Київ, 2012.
38. Этика. Энциклопедический словарь / под ред. Р. Г. Апресяна, А. А. Гусейнова. Москва, 2001.
39. Этнопсихолінгвістика / отв. ред. Ю. А. Сорокин. Москва, 1988.
40. Язык и наука конца XX века. Язык и наука / под ред. Ю. С. Степанова. Москва, 1995.
41. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Київ, 2006.

**ДИСКУРСОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОКРЕМИХ
ДЕСТРУКТИВНИХ СОЦІОМЕНТАЛЬНИХ ТА
ЕТНОКУЛЬТУРНИХ КОНСТАНТ У ТВОРАХ
Т. ШЕВЧЕНКА***

**DYSKURSOLOGICZNA ANALIZA POCZSZEGÓLNYCH DESTRUKCYJNYCH
SOCJOMENTALNYCH I ETNOKULTUROWYCH KONSTANTÓW W DZIEŁACH T.
SZEWCZENKI**

• *Борітеся – поборете...*

Специфіка ментальності українського народу широким спектром представлена в художній літературі. Вважаємо, що мистецтво слова і авторська поезія та проза зокрема є широким полем, яке дає багато відповідей на питання самобутності, ідентичності і врешті допомагає збагнути день сьогоднішній. У своїх пошукуваннях звернемось до творчої спадщини Т. Шевченка. Такий вибір не є випадковим, оскільки ця історична та мистецька постать є не лише знаковою для української державно-культурної генеалогії, а й абсолютно визначальною, базовою, яка не потребує зайвих коментарів на доказ своєї ваги чи ролі. Місія Т. Шевченка не лише в тому, що в його творах викристалізувалась українська культура, нація, духовність, літературна мова, світогляд, філософсько-аксіологічна модель, ментальний орнамент та ін., але і в тому, що у текстах великого поета достатньо чітко та виразно прописаний комплекс вад, недоліків та девіацій, які є деструктивами у побудові державної системи. Їх необхідно системно та методично видаляти і лікувати українську ментально-світоглядну систему. Картини реальної дійсності епохи Т. Шевченка вимальовують потребу культурно-історичних та генеалогічних змін.

Поет часто звертається до минулих епох, вбачає в них героїку, звитягу, мужність, які заслуговують похвали, й апелює до сьогодення – до своєї сучасності, яка є не надто оптимістичною. Безперечно, автор знаходить немало позитиву, який в автора викликає найніжніші почуття та емоції. В його творах рідна країна, мала батьківщина, Дніпро, рідне село, вишневий садочок, спогади про

---

* Друкується за: Journal of Vasyl Stefanyk Prekarpathian National University. Ivano-Frankivsk. 2020. Vol. 7. № 2. P. 92–101.

раннє дитинство, краєвиди середнього Подніпров'я, степи та інші фрагменти дійсності – це ті картини-аплікації, які гріють душу поетові впродовж усього життя. Не вся Україна його епохи огорнута мінорними спогадами та асоціаціями. Вона є предметом його найбільшої та найширшої любові.

Але автор не може не говорити про ті хвороби, які окремими мозаїчними деталями вкомпоновані у загальну картину і є причиною постійного болю. Т. Шевченко – не політик чи політолог. Він не вибудовує концепцію економічного чи політичного процвітання, не пропонує креативних геополітичних технологій – як збудувати Україну сильною, незалежною державою. У процедурах споглядання він своїм пильним поглядом бачить причини васально-рабського становища своєї країни і тонко відчуває, де (!) слід шукати причин і що (!) потрібно зробити першочергово на шляху до волі, успіху і загального блага та щастя. І ці елементи влітаються у загальну канву яскравих, виразних та переконливих образів. Недоліки, які поет вкомпонує в багату палітру своїх образів, історій та сюжетів прописані другим, навіть третім планом. Контурно вони виділяються, але не системно та нерозривно прописуються своєрідною лінією. Досить часто це не надто виразні композиційні вкраплення, на яких автор не акцентує увагу, але їх проблематика, вага та роль є значними, а в окремих текстах абсолютно домінуючими. Слід зауважити, що до сьогодні численні наукові, науково-популярні, літературно-критичні, філософсько-етичні та інші розробки здебільшого апелюють до тематики природи у творчості Т. Шевченка, духовності, Бога, патріотизму, історії, козацтва, ворогів, свободи, долі селянства і української жінки (дівчини) та ін. Але у недостатній кількості науково-критичні розвідки апелюють до теми критичних зауважень поета, діагностичних інтерпретацій, до імперативних посилянь (посилів) своїм сучасникам чи майбутнім поколінням, до епізодів та тематик, які не є окрасою нації. Власне вони і є темою до рефлексій і вимагають дешифрування, пояснення причин роздробленості, рабської залежності великого народу, повного безправ'я простого пересічного громадянина (селянина), знедолення і безнадійності його життєвої лінії, неможливості реалізації прагнень. Саме такі інтерпретації будуть предметом подальшого аналізу.

Зазначимо, що прочитання творчої спадщини Т. Шевченка у контексті окресленої проблематики ми обмежились «Кобзарем», оскільки він є квінтесенцією його творчості, а також тим форматом, якого достатньо, щоб бути об'єктивним і не допустити однобоких тлумачень.

Однією з тем також її можна тлумачити у форматі концептології – це тема єдності української спільноти. Поет відстежує цей феномен і розуміє глибину деструктивності, руйнівну природу цього явища у контексті українських реалій. Зазначимо, що інсталяція в поетичній картині окремих категорій завжди пов'язана з розширенням семантичних рамок, які понятійно репрезентує окрема лексична одиниця. Так, скажімо, коли автор вживає лексему або групу лексем, об'єднаних тематично, то у цю понятійну категорію частково з тією чи іншою інтенсивністю входять інші – семантично близькі або дистанційовані. Наприклад, таке поняття, як «єдність», охоплює і «патріотизм», «християнську любов», «вірність батьківським заповітам», «одностайність перед зовнішнім ворогом», «здатність жити в єдності», «не лукавити готовністю до єдності», «бути щирим у своїй комунікації зі співвітчизниками» та ін. Так, у рядках *«де ж ті люде, де ж ті добрі, / що серце збиралось / з ними жити, їх любити? / Пропали, пропали!»* («Катерина»). При цьому наголошуємо, що автор апелює до всього соціуму, який оточує героїню, – у цьому випадку Катерину. Це саме її середовище, яке живе тими самими цінностями, світоглядом, проблемами, і з боку якого слід очікувати розуміння та підтримки. І наразі не йдеться про те, що «хтось, якийсь інтервент втрутився у соціокультурну систему і зруйнував її внутрішній порядок». На думку поета, брак толерантності, співчуття і коректного сприйняття невдач чи прорахунків своїх одноплемінників є серйозною вадою.

Брак загальнонародної єдності перед зовнішніми ворогами. Засмучує Шевченка неспроможність стати пліч-о-пліч у годину лихоліття. *Того ж батька такі ж діти, – / Жити б та брататься, / Ні, не вміли, не хотіли, / Треба роз'єднатися! / Треба крові, брата крові... / ... Уб'єм брата! Спалим хату!»* – / *Сказали, і сталось* / («Гупалівщина»). І в цьому ж віршованому тексті подається причинно-наслідковий зв'язок – *А хто винен? Ксьондзи, сзуйти*. Автор

у такий спосіб демонструє загальне стереотипне уявлення про першопричину цього явища.

Низький рівень колективного розуму, неспроможність подолати низькі інстинкти – бо, як відомо, внутрішньовидовий антагонізм є найбільш вираженим в усій живій природі, і хоча поет не оперує цими категоріями, але алогічність такої поведінки представлена досить інтенсивно у творчому доробку поета – *А той нишком у куточку / Гострить ніж на брата, / А той тихий та тверезий... / У тебе час та й запустить / Пазури в печінки...* («Сон»).

Поет у палітрі недуг, які є вадою у створенні вільної і незалежної країни торкається і соціальних аспектів. Співвітчизники, які присвятили своє життя служінню Богові і прийняли сан, теж не є опорою у справі боротьби за свободу та духовного зцілення – *Як то тяжко той насущний / Люди заробляють, / От і братія сипнула / У сенат писати / Та підписувать – та драги // І з батька, і з брата...* («Сон»).

Зовнішні інтервенції теж є причиною відсутності єдності, розбрату. На думку поета, слабким є імунітет українського народу проти зовнішніх вторгнень – *Отак німота запалила / Великую хату. І сім'ю, / Сім'ю слов'ян роз'єдинила / І тихо, тихо опустила / Усобиць лютую змію* («Єретик»). Шевченко акцентує увагу на тому, що зовнішні фактори руйнують нашу єдність, хоча це варто тлумачити також як відсутність внутрішньої єдності. У поемі «Єретик», яку поет присвятив Шафарикові, йдеться більшою мірою про слов'янські народи, апелюючи до історії Чехії та ін. – *Земля плаче у кайданах, / Як за дітьми мати, / Нема кому розкувати, / Одностайне стати...* («Кругом неправда і неволя»).

Поет часто звертається до релігійної тематики. Ідеї Христа, християнської любові досить близькі Шевченкові. Шукаючи любові і єдності у своєму народові, а також спостерігаючи ті виразки, які вразили духовне тіло нашого народу, проводить паралель з євангельською історією, з протистоянням Ісуса Христа з фарисеями, книжниками та лицемірами. Вони, як відомо, «дотримувались букви» закону, формально чинили все у відповідності з П'ятикнижжям Мойсея, а під зовнішньою діяльністю маскували свої лукаві та цинічні наміри – *Як ті жиди. Ми по закону!.. / По зако-*

ну апостола / Ви любите брата! / Суєслови, лицеміри, / Господом прокляті. / Ви любите на братові / Шкуру, а не душу! («Кавказ»).

Поет не згадує у цій поезії давнього іудейського митаря як явище, але апелює до цього образу. Відомо, що взірцем запродавства, негідності і моральної деградації у давньому Ізраїлі були митарі – іудеї, які збирали мито зі своїх співвітчизників для Римської імперії. І відомо з історії, що така кабала для іудеїв була найважчою, оскільки уникнути пильного ока свого одноплемінника було неможливо, який, крім іншого, прикриваючись законом, наживався особисто. Митар, як модель поведінки, у Святому Письмі є вершиною зрадництва, запродавства та морального падіння.

У частині поетичних текстів автор натякає на проблеми на шляху до свободи та формування повноцінної, сильної нації. Але в багатьох епізодах пише відкритим текстом, що потрібно зробити, щоб подолати і чого позбутися, щоб стати вільним і сильним народом, – на думку автора, в єднанні порятунк країни – *Схаменіться, недолуди, / Діти юродиві! / Подивіться на рай тихий, / На свою країну. / Полюбіте щирим серцем / Велику руїну, / Розкуйтеся, братайтеся!* («І мертвим, і живим, і ненародженим»).

Тарас Шевченко, як людина з глобальним мисленням, як особистість, яка вміє бачити та читати книгу життя, своєю текстовою лабораторією відкриває і показує читачеві ті згустки проблем, без розв'язання яких неможливе самовідновлення та становлення нації. Однією з таких проблем є невміння формувати єдиний духовний простір, етнокультурне поле. Дефіцит любові, толерантності, гідності, патріотизму простежується на всіх рівнях соціальної системи. З прикрістю автор констатує, що не лише найнижчі прошарки не живуть за законами добра та християнської моралі, можливо, з причин матеріальної бідності, а й заможні співвітчизники теж уражені антипатією до своїх співвітчизників – *Ясновельможні гетьмани. / Чого ж ви чванитеся, ви! / Сини сердечної України! / Що добре ходите в ярмі, / Ще дучче, як батьки ходили* («І мертвим, і живим...»). З неприхованою експресією автор звертається з проханням, настановами і тихим, але наполегливим імперативом – *Обніміте ж, брати мої, / Найменшого брата – / Нехай мати усміхнеться, / Заплакана мати... / ...І забудеться срамотня / Давня*

година, / І оживе добра слава, / Слава України... / Обніміться, брати мої, / Молю вас, благаю! («І мертвим, і живим...»). Український етнокультурний простір є бідним на фатичні, налагоджувальні та результативні комунікації. Домовитись, порозумітись, знайти спільну мову складно – діють якісь незрозумілі обмежувальні механізми та перешкоди. Просте і доступне стає недосяжним – ... Коли / На раду тиху, на розмову, / Коли ми зійдемося знову / На сій зубоженій землі?! / Ніколи, братія, ніколи ... («В казематі»). Але у підтексті прочитується замаскований оптимізм – автор все-таки вірить, що настане час єдності та братання.

Окремою тематичною лінією у текстах «Кобзаря» представлена любов. Це ніжне, сильне, чисте та високе почуття подається у достатньо широкій диференційній шкалі. Це любов до рідного краю, до України, до милих серцю пейзажів, до минулого, до українського слова, до Бога, до жінки, до родини і т. п. Але по-особливому позиціонується братня любов. У прагматичному форматі вона подається радше як бажане, ніж дійсне. Тому в поетичних текстах вона реалізується у формі конструкта – програми дій, волі, наказу, прохання, адресного посилу, заповіту, безальтернативної програми та ін. – *Любіться, брати мої. / Україну любіть: Годіть! / Смиріться, молітьсь Богу / І згадуйте один другого. / Свою україню любіть*; та ін.

Тема любові у творчості поета значною мірою реалізується як бажане; те, чого бракує, що ми недооцінюємо і не в змозі гідно пронести у житті, вплести у свою долю. Дефіцит любові породжує сумні картини, де супутньо бракує патріотизму, віри в Бога, вірності, гідності, прагнення свободи та ін. – *Щоб брат брата не різали / Та не окрадали* («Ой вигострю товариша»), тобто любов братня у Шевченка – це широке почуття, яке укладається у модель громадянина, патріота. Поет своєю ніжною та надчутливою душею відчуває любов до світу, до життя, України. Але болючою темою все ж залишається брак цього почуття або потворність, нещирість, або коли вона трансформується у відвертий егоїзм – *Багатого губатого / Дівчина шанус; / Надо мною, сиротою, / Сміється, кепкує* («Думка»). Зрадливість та нещирість почуттів української жінки лише кількома епізодами представлена в поетичній спадщині Шев-

ченка, але ця тема подана з високою контурною чіткістю – *Що полюбить, побереться, а вона другому / За три шаги продається / Та з його й сміється* («Три літа»).

Болих душа поета і за знедолених дітей, які не мають материнського тепла, – *увійшов у хату, / Ударивсь об поли: Лазять діти у запічку / Голодні і голі. / «А де ваша, діти, мати?» – / ... «Тату! Тату! Наша мати / У шинку гуляє»* («Ой я свого чоловіка...»). Зрадливість, хиткість дівочих почуттів ранить поета, і про це він пише з відчуттям гіркоти – *Не виходить чорнобрива / Із темного лугу, / Не виходить зрадливая... / Іде пан гульвіса... / ...А дівчину покриткою / По світу пускає* («Із-за гаю сонце сходить»).

Відсутність християнської любові, співчуття, почуття толерантності до співвітчизників, милосердя та доброзичливості трагічно впливає на долю поета та долю країни. Дефіцит розуміння та співчуття стає причиною гіркої долі, а врешті і суїциду Катерини в однойменній поемі. Автор у різко критичних кольорах подає образ москаля Івана – офіцера царської армії, який відіграв фатальну роль у долі героїні. Але на тлі його негідності не менш негативними представлені односельчани, близькі сусіди, соціальне оточення, до якого належить і сама Катерина. – *Поки слава на все село, / Недобрая слава, / нехай собі тії люде / Що хочять говорять ...; / ... Возьме відра, опівночі / Піде за водою, / Щоб вороги не бачили...; ... Вичуняла та в запічку / Дитину колише. / А жіночки лихо дзвонять, / Матері глузують, / Що москалі вертаються / Та в неї ночують...; ... А тим часом вороженьки / Чинять свою волю – / Кують речі недобрії...; ... Де ж ті люде, де ж ті добрі, / Що серце збиралось / З ними жити, їх любити? / Пропали, пропали!* («Катерина»).

Драма життя і долі народу та кожної особистості зокрема, за оцінкою автора, у тому, що замість створення атмосфери любові та доброзичливості (тим більше, що сама природа, географічний простір створений неймовірно досконалим та гармонійним, що мало б зумовити атмосферу духовного позитиву та благодаті), а також християнської любові – бо весь народ позиціонує себе глибоко віруючим, – створене агресивне середовище, в якому некомфортно перш за все самому ж народові. У долі Катерини не знайшлося жодної дійової особи, хто б співчував, змилювався, прихистив

молоду маму з дітям, які стали жертвами обману. Зрозуміло і те, що соціум береже традиції і дбає про мораль, засуджує все, що виходить за рамки норми, але християнська любов та співчуття, а не нетерпимість, антипатія, неприязнь повинні домінувати у системі цінностей, у трактуванні фактів життя, людської долі чи драматичного випадку.

У відсутності любові автор вбачає схильність до зради, замаскована зловтіха, органічним елементом ментальної картини світу характеризує всю етнокультурну, і найбільш яскравою ілюстрацією цього є доля чи образ сироти. Саме цей соціальний тип є найбільш знедоленим і найменш захищеним. Хоча в українській етнокультурі задекларовано християнство як домінуюча ціннісно-світоглядна модель, а воно, як відомо, закликає любити навіть ворогів своїх, то опинитись у статусі сироти – немає гіршої долі. Це знову змушує говорити про істинність проголошення декларацій, стереотипів та духовних орієнтирів. Сирітство у поета асоціюється і з країною – Україна теж до певної міри сирота.

Тема сироти у творчості Шевченка є однією з ключових, що може бути темою окремої розвідки. Батьки Катерини під тиском соціуму – суспільної думки – змушені відправити у широкий світ свою доньку шукати батька своєї дитини і у свій спосіб теж стають жертвами загальної атмосфери, яка позначена браком любові. Але в текстах зустрічаються образи неприйняття рідної дитини, бажання вчинити їй щось лихе – *Найшла відьму, / І трути достала, / І трутою до схід сонця / Дочку напувала... / Клене мати // Той час і годину, / Коли на світ породила / Нелюбу дитину* («Утоплена»).

Брак любові породжує потворні картини зради, підступної поведінки, запродавства. Духовну нішу, яка повинна бути наповнена любов'ю, заповнює антипод – те, що є діаметрально протилежним любові. Поет дорікає своїм співвітчизникам і за нешанобливе ставлення до своєї мови – *Коли хочеш грошей / Та ще й слави, того дива / Співай про Матрьошу, / Про Парашу, радість нашу, / Султан, паркет, шпори – / От де слава!!!; А розумне ваше слово // Брехнею підбите / Вибачайте... Кричіть собі, / А слухать не буду...* («Гайдамаки»); ... *І всі мови слов'янського люду – / Всі знаєте. А*

*свої дасть бі... Колись будем / І по-своєму глаголать...; Отак-то ви навчаєтесь / У чужому краю! / Німець каже: «Ви могли». / «Могли! Могли!» / Золотого Тамерлана / Онучата голі («І мертвим, і живим...»). У хаосі буденності, у надмірній «зав'язаності» на особистому, з причини відсутності високих прагнень і стремління загубилась навіть любов до Бога – *Умийтеся! Образ Божий / Багном не скверніте...* («І мертвим, і живим...»). Поетові прикро усвідомлювати, але змушений констатувати, що, крім інших, ще немає у середовищі співвітчизників любові до знань, до мудрості – *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрость би була своя...* («І мертвим, і живим...»).*

Відсутність любові та гідності є причиною породження заздрощів. Тихе утаємничене неприйняття своїх одноплемінників, прихована конкурентність і намагання у рамках свого соціуму піднятися над собою подібним є ознакою слабкості та кріпацької свідомості. Заздрощі, як іржа, як черв'як, який у стані перетворити на труху здорове тіло, точать націю зсередини. Вони не додають нам честі і роблять нас слабкими перед будь-якими загрозами – *Одна його доля – чорні бровенята, / Та й тих люди заздрі не дають носити («Катерина»); Треба крові, брата крові, / Бо заздо, що в брата / Є в коморі і надворі, / І весело в хаті! («Червоний бенкет»); Я любить, я жити хочу / Серцем, не красою! / А мені ще й завидують, / Гордою і злою / Злії люди нарікають («Дівичії ночі»).*

Загальна соціальна несправедливість, рабське становище рідної країни, яка розірвана, поділена на шматки імперіями, статус другосортності «Малоросії» – батьківщини поета – підсилюється внутрішніми міжусобицями та протистояннями. Знецінення самих себе та співплемінників є постійним болем митця. Т. Шевченко споглядає картини реальної дійсності і наповнює свої твори критичними роздумами. Вони трансформуються у цілі текстові посили та адресації. Інколи тривоги та гіркота втілюються в коротких ремарках. В усіх випадках ці текстові форми є сильними та виразними. Спостерігаючи за живими картинами дійсності, поет відкритим текстом або лаконічним натяком говорить про ці недуги і закликає свій народ самоцілитись, позбутись цих захворювань. Бажання знеславити своїх братів по крові, черствість, невміння

співчувати та співпереживати, неспроможність жити однією дружною сім'єю є тими недоліками, яких слід позбутись. Плітки, недобрі чутки, які смакує та поширює проста пересічена людина, є не дуже вираженим, тихим злом, бо вони наділені значною руйнівною силою. Саме вони стають справжньою драмою життя Катерини та інших персонажів – *Люде серця не побачать, / А скажуть ледащо!; А тим часом вороженьки / Чинять свою волю – кують речі недобрії...; В селі довго говорили / дечого багато. / Та не чули вже тих речей / Ні батько, ні мати... («Катерина»); Скажи йому, моє серце, / Що сміються люде; («Тополя»); Кругом мене, де не гляну, / Не люди, а змії... («Три літа»).*

Т. Шевченко у своїй поетичній творчості такою лексемою як «гідність» послуговується нечасто, але його естетичний доробок і є намаганням реконструювати цю понятійну категорію, вибудувати та вкомпонувати в українську модель світу. Усе напрацювання великого поета – це радше нелегка робота каменяра, який намагається з надтвердого матеріалу висікти досконалі форми та змусити весь народ взяти на озброєння його доробок, ужитись у нього. Гідність як соціоментальна та етнокультурна категорія ще не повною мірою притаманна українському народові. У героїзмі козацької доби, у мужності окремих історичних постатей, у своїх сучасниках, до яких поет звертається зі своїми есеїстичними посиланнями (Напр.: «Н. Маркевичу», «І. Котляревському», «До Основ'яненка», «Гоголю», «Н. Костомарову» та ін.). Шевченко знаходить високі взірці духовної звитяги, але з прикрістю констатує, що мужність, патріотизм, віра у свою країну, інтелектуальний геній, політична мудрість, безпрецедентна самопожертва та ін. окремих людей та цілих епох у форматі української дійсності наразі не є дієвим чинником, не є ідейним креативом. Ці факти суттєво не вплинули на історичну долю України, бо реальність його епохи надто відрізняється від прагнень народу періоду козаччини та ватажків, якими може пишатись українська нація.

Гідність – це складна та різноаспектна категорія. У ній відбиваються світоглядні, культурно-історичні, соціоментальні та інші чинники. Поет усвідомлює, що для української дійсності життєво необхідним є формування та піднесення цієї категорії у загально-

народному контексті на більш високий рівень. В ієрархії культурно-ментальних модуляторів положення гідності є надто низьким. Потреба формувати у свідомості українського народу основні культуротворчі, базові категорії і гідність зокрема у поета не викликає сумніву. Значна кількість його поетичних текстів тією чи іншою мірою віддзеркалює саме цю проблему, яку ще можна тлумачити як ключове завдання народу у контексті духовної само реабілітації та державотворення. Гідність, достоїнство, благородство, відчуття власної вартості, вміння бути духовно і фізично сильними перед різними викликами та загрозами, усвідомлення повноправності своєї історії, культури, мови у композиції європейських держав і при цьому не оглядатись на сусідні народи та імперії із запитанням, як будувати свою дійсність, позбутись комплексу меншовартості та низької самооцінки гречкосія, а озброїтись понятійним інвентарем героя-козака, який готовий віддати все своє життя за рідну землю, є комплексним, програмним завданням для усієї нації. При цьому слід щиро визнати недоліки, які системно «вросли» у духовний організм українського народу та незримили метастазами вразили весь організм.

Поет бере на себе сміливість вкомпонувати у складну палітру тем, образів та ідей яскравий образ наших захворювань. Гідність у цьому мозаїчному панно посідає чільне місце – *Чия правда, чия кривда / І чий ми діти. / Наша дума, наша пісня / Не вмере, не загине... / От де, люде, наша слава, / Слава України! / Без золота, без каменю, / Без хитрої мови, / А голосна та правдива, / Як Господа слово* («До Основ'яненка»). Поема «Сон» усією текстовою канвою зорієнтована на зазначену категорію, а також є рефлексією, в якій комплексно відобразились пошуки відповіді на ключові запитання. Але одним із найбільш яскравих доробків поета є те, що він цілісно та системно розглядає гідність як націєтворчу категорію – це поема «Кавказ». Цей твір, без сумніву, є програмним для українського народу. Сповідально-імперативним та своєрідним заповітом є текст «І мертвим, і живим...», де поет працює над відновленням того, що номінується гідністю і що неминуче наповнювало українську Ойкумену в епоху козаччини, – *Подивіться лишень добре, / Прочитайте знову / Тую славу. Та читайте / Од слова до*

*слова, / Не минайте ані титли, / Ніже тії коми, / Все розберіть...
та спитайте / Тойді себе: що ми?.. / Чії сини? Яких батьків? («І
мертвим, і живим...»).*

Тарас Шевченко перебуває у стані глибоких роздумів над долею свого народу. Шукає причини занепаду та шляхи виходу. Його простий (на перший погляд) текст містить апперцептивну глибину, яка вимагає певних зусиль, щоб відкрити закодовані смисли. Якщо йдеться про благородство та гідність, то загалом – пересічному та недалекоглядному – повинно вистачити мудрості побачити та впізнати харизматичного лідера і піти за ним як за Прометеєм – *Розпинать, / А не любить ви вчилися брата! О роде суєтний, проклятий, / Коли ти видохнеш? Коли / Ми діждемось Вашингтона / З новим та праведним законом? / А діждемось-таки колись!; Найшовсь-таки один козак / Із мільйона свинопасів... («Юродивий»).* *Земля плаче у кайданах, Як за дітьми мати / Нема кому розкувати / Одностайне стати / За євангеліє правди, За темнії люде! («Кругом неправда і неволя...»).*

Поета гнітить і така риса українського народу, як схильність до мовчання, безсловесного сприйняття усього того, що за сценаріями людської дійсності повинно викликати обурення, спротив. – *Кругом неправда і неволя, / Народ замучений мовчить... («Кругом неправда і неволя...»); А ми дивились та мовчали / Та мовчки чухали чуби / Німії, подлії раби... («Юродивий»); А люде... / Хоч бачать люде, та мовчать («Подражаніє Іезекілю»).*

Суворі дійсність, яка оточує поета, породжує ще один асоціативний план. Шевченко вказує на те, що на тлі інших недоліків в Україні бракує поваги до своєї історії, шани до героїв минулих епох. Відсутність такої поваги є ще однією формою зради та ознакою відсутності того, що номінується гідністю, – *Німець скаже: «Ви слав'яне». / Слав'яне! Слав'яне! / Славних прадідів великих / Правнуки погані! («І мертвим, і живим...»).*

Прагнення до свободи, внутрішній порив і стремління розірвати кайдани внутрішнього та зовнішнього рабства, також звільнення свідомості від утилітарно-меркантильних та егоїстичних прагнень, незалежність від дріб'язкових та егоцентричних сценаріїв поведінки і вихід як особистісної, так і загальнонародної сві-

домості на вищу орбіту та ін. формують простір першочергових та програмних завдань. У творчому доробку поета представлено ціле семантичне поле, в епіцентрі якого міститься «свобода» як понятійна категорія. Автор калейдоскопічно розглядає її, вивчає і експериментує з цим поняттям та образом, наповнює структуру й окреслює зону буття, парадигму сполучуваності, варіативність значень, асоціативний простір. Якщо окреслити тематично-ідейне поле Шевченкових текстів, то запрограмованість на свободу, свобода як мегазавдання для нації і ключова стратегічна програма та умова виживання є домінуючою. Тема свободи є синкретичною та метаморфічною. Вона зливається з іншими темами, трансформується у широке панно, є мікро- та мікротемою його розробок. Свобода для Т. Шевченка – це соціальне закріпачення і внутрішня залежність від дріб'язковості, від своїх мінімізованих та утилітарних прагнень. Здатність задовольняти пересічного громадянина мізерним набором свобод і небажання змінити загальну картину свого соціального становища, простір свого буття гнітять поета. Він розуміє, що свобода та незалежність його рідного краю можливі лише за умов внутрішнього звільнення кожної особи, і в такий спосіб формування з особи особистості, а з населення – нації та народу. У текстах подано широкий спектр думок, тем, асоціацій, образів та сюжетів. Усі вони тією чи іншою мірою спонукають до роздумів над темою свободи та звільнення. – *Заснула Україна, / Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла, / В калюжі, в болоті серце прогноїла...* Поет зізнається, що пошук істини, намагання збагнути першопричини нашої несвободи є причиною його душевних страждань. Його рефлексії та внутрішній неспокій передаються читачеві, і слова поета є переконливими. – *І я б заснув... Так думи прокляті / Рвуться душу запалити, / Серце розірвати.* Поет розуміє, що «ляхи скажені», «жиди», «Цар Микола», «москалі», «німець вузлуватий», «ксьондзи з єзуїтами», як колись «турки з татарами», посягають на свободу його рідного краю, але першопричиною рабської долі українського народу все ж є пацифістські настрої, те, що кріпака не обурює його статус і він смиренно як даність приймає пута та ще й дивиться, як закріпачити рідного брата. Психологія наймита стоїть важким до подолання бар'єром на шляху до побу-

дови вільної держави. – ...*Карі очі / В неволі гаснуть; розковать
козак сестру свою не хоче, / Сам не соромиться конать / В ярмі у
ляха... Горе, горе!* («Свято в Чигирині»).

У творчості Т. Шевченка часто вживаються прийоми контрасту. При цьому автор свідомо ідеалізує козацьку добу з реальною дійсністю. Поет добре знає історію, розуміє, що козаччина, особливо середини XVII ст. була апогеєм боротьби за незалежність, хоча здобута свобода була швидко втрачена, а Коліївщина і Задунайська Січ теж не дали змоги скинути кайдани, але дух тих епох викликає почуття захоплення у поета, і він апелює до тих подій як до взірця. Також образи козаків, гетьманів-патріотів Шевченко наводить своїм сучасникам як ідеал, а також постійно вживає докір як прийом, намагаючись у такий спосіб стандартизувати свідомість та ментальну картину пересічного громадянина. – *А унуки? Їм байдуже, / Панам жито сіють* («Треті півні»). Шевченко з гіркотою говорить про руйнування Запорізької Січі, яка в його уяві, що відповідає історичній дійсності, є епіцентром, столицею, ядром «свободолюбія», духовним джерелом, пам'ять про неї повинна сприяти відродженню української нації. А тим часом стародавню / *Січ руйнували, / Хто на Кубань, хто за Дунай, / Тільки і остались, / Що пороги серед степену / ...А Україна навіки, / Навіки заснула* («Гонта в Умані»). У своїх роздумах він звертається до інших мислителів, намагається знайти підказку до роздумів. – *І хто тую мову / Привітає, угадає / Великеє слово? / Всі оглухли – похилились / В кайданах... байдуже... / Ти смієшся, а я плачу, / Великий мій друже* («Гоголю»).

Т. Шевченко періодично звертається до постаті Б. Хмельницького з неодмінними докорами за втрачену свободу. Він бачить у його діях зраду та запроданство – після Хмельниччини Україна втратила свободу і потрапила у васальну залежність від Росії – *Отаке-то, Зіновію, / Олексіїв друже! / Ти все оддав приятелям, / А їм і байдуже! / ...Може, й справді! / Нехай так і буде! / Так сміються з України / Сторонні люди!* («Стоїть в селі Суботові...»). Лейтмотивом та універсальною формулою, епіграфом до всієї української дійсності є не забути слова – *Борітеся – поборете, Вам Бог помагає! / За вас правда, за вас слава / І воля святая!* («Кавказ»).

На шляху до свободи, на думку поета, слід пройти горнило освіченості. Низький рівень прагнення свободи неодмінно пов'язаний з малограмотністю, незнанням історії, відсутністю прагнення пізнати світ і вникнути у сутність усього суцього – *Якби ми вчилися так, як треба...; / ... На те письменні ми, / Читаєм Божії глаголи!.. / До нас в науку! Ми навчим, / Почому хліб і сіль почім!; Оглухли, не чують; / Кайданами міняються, / Правдою торгують...*

У хаосі міжусобиць, взаємної антипатії на всіх рівнях забута свобода, загублена ідея єдності і прагнення «волі вольної» – *Ясно-вельможній гетьмани, / Чого ж ви чванитесь, ви! / Сини сердешиної України! / Що добре ходите в ярмі... («І мертвим, і живим...»).*

Енергія душі українського народу спрямована у хибне русло. Замість дружної та згуртованої боротьби проти «ворога-супостата», за «волю – нашу долю» і творення миру і добра «у своїй хаті» поетова батьківщина тоне у міжусобицях, дріб'язкових претензіях співвітчизників. Він хоче бачити сильних, мужніх героїв – *Щоб ви неправді поклонились!.. І хилитесь, як і хилились! / І знову шкуру дерете / З братів незрячих, гречкосіїв, / І сонця-правди дозрівать / В німецькі землі, не чужії, / Претесея знову!.. («І мертвим, і живим...»).*

Поет у своїх рефлексіях часто звертається до Бога як до останньої надії, до сподівання на диво, дійство неземного походження – *Смирилася душа наша, / Жить тяжко в оковах! / Встань же, Боже, помози нам / Встать на ката знову» («Псалми Давидові»).*

Прагнення поета переплітаються з відчуттям власного безсилля перед жорстокою правдою життя. Поет усвідомлює, що лише пристрасним словом він може розбудити «сонну Україну» та посіяти слово «правди і свободи». Хоча інколи його охоплює відчай, у чому він щиро зізнається, – *І не в однім отім селі, / А скрізь на славній Україні / Людей у ярма запрягли... / – Погано дуже, страх погано! / В оцій пустині пропадать. / А ще поганше на Україні / Дивитись, плакати і мовчати! («І виріс я на чужині...»).*

Українська людина з причин своєї розгубленості, аксіологічної дезорієнтації та неспроможності організуватись у монолітне, соціально цілісне тіло відчуває своє сирітство у рідному краї і на чужині. Певною мірою воно компенсується сентиментальними

і напрочуд гармонійними пейзажами, які не лише оспівали поети, а й вони відобразились у народнопоетичних текстах, знайшли втілення у полотнах А. Куїнджі, М. Пимоненка та багатьох інших митців. Т. Шевченко усе життя проніс у серці найніжніші почуття до української землі – *Село на нашій Україні – неначе писанка село, / Зеленим гаєм поросло. / Цвітуть сади; біліють хати...* («Княжна»). Політ думками до рідних пейзажів переплітається з мінорним переживанням самотності і незахищеності – особистої та співвітчизників – *Якби з ким сісти хліба з'їсти, / Промовить слово, то воно б, / Хоч і як-небудь на сім світі, / А все б таки якось жилось* («Якби з ким сісти...»). Уся творчість поета проникнута темою сирітства та незахищеності. Усвідомлення цієї гіркої правди ятрить душу поетові, і він періодично влітає цю тематику у барвистий килим своєї поезії – *Я й тут чужий, одинокий, / І на Україні / Я сирота, мій голубе, / Як і на чужині* («Н. Маркевичу»); *Серце моє! Серце моє! / Тяжко тобі битись / Одинокому. З ким жити, / З ким, світе лукавий...* («Дівичії ночі»). Незахищеність виснажує душу, наповнює безнадією простір, а часто є причиною депресії від усвідомлення безсилля у боротьбі з реальністю – *... А он розпинають / Вдову за подушине, а сина кують, / Єдиного сина, єдину дитину, / Єдину надію! В військo оддають!* («Сон»).

Поетична спадщина Т. Шевченка є організуючим ядром усієї української дійсності. Поет у своїх рефлексіях намагається збагнути долю свого народу у ретроспективі та з огляду на сьогодення. Свої особисті переживання накладає на історію, реальну дійсність загалом. Автор знаходить свої інтерпретаційні формули, свою бачення українських реалій. На тлі незначних за форматом замальовок та широких історичних панно, які є своєрідними аналітичними зрізами, автор провадить тему пошуку та пояснення очевидного. Дійсність, яка втілилась у полотно геніального поета, потребує втручання, дії лікаря, який позбавить систему недуг. Без таких інтервенцій та реорганізації буття неможливо буде побудувати свою державу. Спостереження мислителя є досить цінними, оскільки вони є своєрідною енциклопедією українського життя. Його акценти на окремих аномаліях необхідно сприймати як заповіт, програму дій для сучасників та нащадків. Зібравши його застереження

і критичні посилання, прохання, молитви, заповіді, різкий імператив та пророцтва у цілісну картину, побачимо, наскільки наше сьогодення є співзвучним з поетичними текстами митця. Також зможемо чіткіше окреслити деструктиви, яких вдалося позбутись за останні століття, які вплелись у нашу духовну дійсність і є перешкодою до створення вільної та незалежної держави.

Творчість Т. Шевченка є значною цінністю, оскільки є дороговказом для нації. Без перебільшень зазначимо, що при накладенні філософсько-поетичного доробку українського генія на нашу дійсність епохи незалежності ми можемо спостерігати актуальність багатьох тем і сьогодні. Говорячи про комплекс проблем та перешкод, з якими зіткнулася Україна впродовж останніх десятиліть, без труднощів виявляємо, що проблематика та рецептура для нашої дійсності була вдало і точно сформульована Т. Шевченком. І в пошуках відповіді на ключові питання ми можемо звернутись до текстів класика. Також можемо гіпотетично змодельовати реакції поета на перебіг подій останнього десятиліття та наших днів – час мужнього протистояння російському агресорові – якими були б його думки та поради. Спостерігаючи текстуру Шевченкового вірша та його ідей, виявляємо, з якою філігранною точністю сьогоднішні проблеми українського етносу та державотворення прописані у текстовій канві. Нам залишається лише набратися сміливості та чесності сказати про це, здійснити самокритичну оцінку і скрупульозно, з відповідальністю досвідченого лікаря підійти до проблеми само зцілення. Лише за цих умов державотворчі процеси останніх десятиліть можуть бути ефективними, а українська реальність зможе наздогнати втрачений час, вигнати агресора і збудувати свою країну повноцінною, сильною, незалежною та вільною – саме такою, про яку мріяв поет.

Література

1. Кульчицкий О. Украинский персонализм. Философия и этнопсихологическая синтеза. Мюнхен – Париж, 1985.
2. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко: інтерпретації. Париж, 1965.
3. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 1964.
4. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Київ, 1992.

ТИПОЛОГІЯ СТРАТАГЕМ МИСЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ІНТЕНЦІЙ*

TYPOLOGIA STRATAGEMÓW MYŚLENIA W KONTEKŚCIE INTENCJI TWORZENIA PAŃSTWOWOŚCI

- *Людина – це згорнуте суспільство;
суспільство – це розгорнута людина*
- *Найважче випробування – це випробування свободою,
і не кожен до нього готовий*

Як зазначалося вище, на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки менталітет нації є одним із найбільш актуальних об'єктів дослідження у різних галузях знань – лінгвістиці, психології, етнології, культурології, філософії, політології, логіці, теорії штучного інтелекту та багатьох інших [2, с. 2]. Наукові розробки пропонують низку підходів до інтерпретації цієї категорії. Причиною активної уваги авторитетних учених до ментальності є прагнення збагнути специфіку способу, стилю та стратегії мислення тієї чи іншої нації. Саме тому в науковій практиці існує розгалужена низка розумінь і тлумачень цього поняття. Г. Смітюх та В. Стрілецький визначають ментальність як «характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому» [15].

У великому тлумачному словнику сучасної української мови категорія ментальності подається як: 1) інтелектуальні розумові здібності; 2) психіка, психічна сила [2; с. 518]. Інші дослідники під ментальністю розуміють «структуру репрезентації знань в довготривалій пам'яті, яка відповідає структурі представленої ситуації й інтегрує інформацію всіх сенсорних систем і загальне знання про те, що є можливим у навколишньому світі. Ментальна модель ґрунтується на сприйнятті людиною світу залежно від самого світу і її знань, досвіду (тобто межі наших моделей є межами нашого світу)» [14, с. 380]. О. Антонюк визначає ментальність як «відносно цілісну сукупність образів, уявлень, оцінок, ціннісно-сміслових утворень і своєрідних правил життя», які є специфічним відо-

* Друкується за: Психологія і суспільство. Тернопіль. 2012. № 1. С. 27–35.

браженням дійсності і зумовлені особливостями життєдіяльності індивіда, етносу, нації тощо в певному географічному і культурно-історичному середовищі [12, с. 466].

Досліджуючи ментальність як явище, в основі якого міститься лінгвістичне начало, В. Колесов інтерпретує її як *світогляд у категоріях рідної мови, в якому поєднуються інтелектуальні, духовні й вольові якості національного характеру в його типових проявах* [6, с. 14].

Соціологи в основу ментальної структури покладають сценарії та моделі суспільної поведінки і визначають ментальність як «соціально-психологічні характеристики суспільного суб'єкта (людини, етносу, класу, ін. великих соціальних груп), які знаходять свій вияв у способі та характері мислення, соціальних та психічних установках та поведінці» [16, с. 173]. На думку І. Бойченка, «ментальність – це полісемантичне поняття для позначення глибокого рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого й сягає у несвідоме» [5, с. 245]. Усі дослідники, даючи різні варіанти інтерпретації ментальності, сходяться в тому, що **ментальність – це специфічний спосіб світосприйняття та мислення, який сформувався впродовж тривалої історії розвитку, виокремлює кожен національну чи етнокультурну групу й робить її унікальною та неповторною.**

Беручи до уваги сучасні геополітичні та глобалізаційні явища, наголошуємо на тому, що ментальність з точки зору соціально-політичних процесів повинна бути в епіцентрі досліджуваного поля. Одним з важливих аспектів окресленого кола питань є ментальність у контексті державотворення. Широкий спектр тлумачень ментальності як унікального способу мислення та світосприйняття пояснюється тим, що тією чи іншою мірою дослідження зазначеної категорії почалося ще в часи Платона, котрий у своїй відомій праці «Держава» обґрунтував вчення про правління воїнів, філософів і ремісників. За Платоном, кожен тип правління займав свою нішу на певному етапі історичного досвіду і кожному типові відповідали окремі ментальні риси. Філософи, головною чеснотою яких є мудрість, керують суспільством; воїни (стражі) характеризуються мужністю і покликані захищати це

суспільство; а землероби й ремісники, низьким душам яких при-
таманна хтивість, виконують господарські функції [11, с. 466].
Сьогодні ідеї Платона мають чимало опонентів, які критикують
«ідеальні устрої» держави. Так, Карл Поппер називає давньо-
грецького філософа головним ворогом відкритого суспільства,
бо саме через запропоновану ним модель державна система на
певній стадії свого розвитку схильна перерости у тоталітаризм.
Суспільним ідеалом К. Поппера є «відкрите суспільство» – су-
спільство влади розуму, свободи, рівності, справедливості. «Від-
крите суспільство», за К. Поппером, базується насамперед на
інструментальній раціональності, десакралізації соціальних і по-
літичних норм і процедур, можливості зміни соціального статусу
його членів [13, с. 43]. Але очевидним та беззастережним є те, що
світ, у ментальному сенсі, є багатоликим, і усі етнокультурні та
державні системи наділені, окрім іншого, ще й унікальним типом
мисленнево-ментальної поведінки.

Однак не варто поспішно опонувати Платонові і звинувачу-
вати його у схильності до тоталітарних ідей. Сучасна гуманітарна
наука дає можливість переглянути значний обсяг усталених понять
і категорій з висоти набутого досвіду та нової методологічної па-
радигми і внести корективи. У такий спосіб можна відкоригувати і
наше знання про історію, культуру, світогляд та багато іншого. Тут
слід зазначити, що у теорії ментальних типів немало опонентів,
які стверджують, що ці категорії вигадані, є штучними утворен-
нями, що ми усі формуємось архетипами, які є єдиними для роду
людського, і т.п. На нашу думку, такі зауваги не витримують кри-
тики. Сподіваємось, що ніхто не буде заперечувати такі категорії,
як «картина світу» та «мовна картина світу»... Також світогляд-
но-аксіологічні моделі середньостатистичних представників укра-
їнського, російського, циганського, єврейського, скандинавського
чи племені бедуїнів екваторіальної зони різняться попри всі спро-
би об'єднати їх спільним знаменником.

Світоглядні основи дослідження української ментальності
розкриті також у працях Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Костомарова,
П. Куліша, М. Драгоманова, В. Липинського, Б. Грінченка,
О. Духновича, І. Франка, М. Грушевського, Д. Донцова, В. Вер-

надського та ін. Нині категорію ментальності у етнокультурному, мовному, політичному ключах розробляють такі вітчизняні дослідники як В. Колесов, Г. Гетало, О. Красовська, Є. Макаренко, Н. Михайловська, М. Чапа, А. Шведова, І. Бичко, В. Васильєва, Л. Гамаль, В. Кононенко, В. Храмова, О. Стражний, Т. Ткачук, Я. Мельник та ін.

Об'єктом запропонованого екскурсу є типологія мислення сучасного громадянина незалежно від роду занять чи професії – політика, державного службовця, селянина, робітника, вчителя та ін. – всі вони так чи інакше пов'язані з державотворчою традицією та є представниками усього народу.

Предметом запропонованої розвідки є *аграрний тип мислення*, який виділяється поряд із такими як «воїни», «філософи» та ін.

Інакше кажучи, тип мислення є окремою самостійною та дуже важливою темою сучасної гуманітарної науки, і саме ця сфера інтелектуальних рефлексій може дати відповідь на коло питань, які турбують світову спільноту, у тому числі й українську. Заради справедливості додамо, що наближеним до цього типу в межах Європи є також представники румунського, болгарського, словацького, білоруського етносів та ін.

Не будемо заперечувати аграрно-хліборобського походження окремих етносів, зокрема українського. Про це писали М. Драгоманов, В. Липинський, В. Винниченко та інші мислителі минулого. Завдяки консерватизму села, про який з великою пошаною писав В. Янів, «...український етнос зміг перенести всі випробування своєї драматичної історії» [8]. Слід віддати належне тим, для кого сила звички була формою виживання у скрутних умовах. Але час неблаганно бере своє, і село, як і відповідний тип мислення, поступово маргіналізується під впливом індустріалізації й урбанізації. Про це в середині минулого століття писав дослідник української ментальної культури Микола Шлемкевич.

Важливе значення для з'ясування специфіки етнічного характеру народу має визначення особливостей організації та страгем мислення. Особливість України, як зазначали свого часу М. Костомаров, М. Туган-Барановський, О. Єфименко та ін., полягає в тому, що тут, на відміну від Росії, не існувало такої форми економічного

життя, як зрівняльно-передільна община. Українська громада істотно відрізнялася від російської сільської общини тим, що об'єднувала своїх членів пайовим внеском, будувалася на принципі «рівної нерівності», заснованому на вільному володінні землею, відкритості щодо майнової диференціації. В Україні, писав М. Туган-Барановський, у дореволюційні часи спостерігалась найпомітніша в імперії майнова диференціація. Ця обставина сприяла поширенню у суспільній свідомості ідеї трудового індивідуалізму, формувала почуття господаря, гідності, яка забезпечувалась особистою працею. На культуру та раціоналізм господарювання, виховання селянської трудової моралі впливали також практика обмеження земельного наділу, відсутність жорсткого регулювання господарської діяльності, зрівнялівки, що позначались на формуванні особистих якостей людини [10, с. 13].

Політична, економічна та ментально-культурна ситуація, що склалася в нашій країні, характеризується певною законсервованістю поглядів на дійсність та шляхи свого розвитку. Нині переважна більшість жителів великих чи малих міст тісно пов'язані з аграрним світом. Велика кількість членів сучасної української політичної, наукової, мистецької еліти – вихідці з села якщо не в першому, то в другому чи третьому поколінні. Але не лише генеалогічна прив'язаність до аграрного світу є визначальною, таким типом мислення можуть бути наділені жителі міст-мегаполісів. Сучасні урбанізовані міста-мільйонники також дають привід говорити про існування у них поміщицько-аграрного типу мислення. Спрямований на загальне збагачення та задоволення лише власних вузьких зацікавлень та потреб, цей тип породжує викривлені форми правління та державотворення в цілому світі загалом та Україні зокрема. Варто говорити і про те, що аграрій, як показала історія, не формує державу, імперію чи потужну владну систему. Цього не дають можливості зробити специфіка та параметри поля його мислення, яке є обмеженим та дещо асистемним.

Варто зазначити, що для аграрного типу світосприйняття характерною є *певна ослабленість системної державотворчої лінії*. Цей процес можна прослідкувати впродовж усієї історії починаючи від найдавніших часів. Екстраполюючи погляди в історію, розу-

міємо, що саме тип мислення, характерний для населення України, і не сприяє сформуванню на українській території потужного та стійкого державницького устрою впродовж цілого тисячоліття.

Український політикум за останні кілька десятиліть демонструє, як сформував тип діяча-конформіста, що проявляється в гедоністичному потязі до влади, а тому окремі індивіди заради реалізації власного «я» у політичному середовищі схильні до компромісів. **Перехід на якісно вищий рівень цивілізованої форми існування потребує зміни способу та стилю не тільки поведінки, звичок, але й ціннісних орієнтирів, установок та способів мислення.**

Отже, для багатьох етнокультурних середовищ, у тому числі і для українського, більшою чи меншою мірою характерним є аграрний тип мислення. Мислення аграрія, дії якого спрямовані в основному на вирощення та збір урожаю та регенерацію себе як виду. У мисленнєвій поведінці аграрія відсутні системні моделі державотворення та розвитку глобальних систем та інфраструктур, що спричиняє прагнення виключно до власного збагачення, не гребуючи методами і засобами, з аграрним типом світосприйняття, важко уживається пасіонарність. Такі способи поведінки не можна назвати державотворчими у повному сенсі цього слова (як здатність усвідомлено щось виконувати, цілком беручи на себе відповідальність за наслідки), оскільки вони не виходять з власних установок, норм чи цінностей, а підпорядковані вищому модульному началу – «панові», «господареві», «князеві».

Тож типовими ознаками аграрної моделі мислення вважаємо наступні:

1. Циклічність, уподібнення до природи: посіяти > дочекатись врожаю > зібрати > чекати наступного посіву. Аграрний тип мислення позначений циклами – «від зарплати до зарплати», «від свят до свят» і т.п. Багатство землі сприяє формуванню закоханості в природу, ліризму, споглядального характеру. Водночас багатство землі не вимагає надзусиль для виживання, а звідси – недостатньо розвинена соціальна і політична активність, відсутність глобальних системних державницьких критеріїв мисленнєвої поведінки та відповідальності за власні дії. Формується спрощена система

уявлень, поглядів і відповідно моделі поведінки, ставлення до самого життя – кожен наступний цикл повторює попередній, не несе якісно нового.

2. *Схильність до накопичення*: з потребою і без потреби. Пріоритетним стає позбавлене сенсу нагромадження матеріальних благ у необмеженій кількості чи якості. Принципом накопичення стає особисте самоствердження. Те, що виходить за його межі, втрачає своє значення. Відбувається накопичення капіталу, нерухомості, землі задля володіння чимось матеріальним і таким, що приносить користь. Накопичення стає самоціллю та перетворюється на гіпертрофований прагматизм.

3. *Обмеженість просторових параметрів*. Кордони власного «я» збігаються з межами його майнових параметрів. Аграрій бачить своє існування лише у контексті того, чим він володіє. Він поділяє речі на «власні» і «чужі». При цьому перевагу віддає тим речам, які є матеріально втілені.

Відсутність системного мислення і стратегічного бачення призводить до затиснутості, неможливості мислити глобально, виходячи за межі *власного матеріального «я»*. Це стимулює його застій та константну стереотипність у поглядах на ті чи інші події. Звідси впливає опір до нового (реформування, перегляду старих, не пристосованих до нових умов систем).

У системі поглядів представника цього типу має місце пошук шляхів максимального використання та одержання користі на «своїй території», відсутнє прагнення до загарбання інших територій (в межах, які допускають об'єднання цих територій з уже наявними). На цьому ґрунті формується маргінальний психотип «маленького містечка», де все знайоме і звичне є добрим, а незнайоме, незвичне – негативним. Джерело зла ототожнюється з неузвичаєністю, що сама по собі є похідним продуктом своєрідного містечково-хуторянського націоналізму [15].

4. *Домінанта родинно-кланових взаємин над усіма іншими цінностями та відносинами*. Ні держава, ні система, ані інші громадяни країни не є для цього типу цінностями. Натомість цінністю для нього виступає першочергово родина: син, донька, друг, брат, кум, сват та ін. Усі зв'язки побудовані за принципом родинної

ієрархічності, підпорядкованості та «протягування» одне одного до влади будь-якими, у тому числі нелегальними та корупційними, способами. Мораль будь-кого з членів родини не має суттєвого значення, адже для аграрія мета (збагачення сім'ї) виправдовує засоби. У потужній та стабільній державній системі родинні стосунки слабнуть, натомість слабкість держави компенсується сильними родинно-клановими зв'язками. Родинно-кланові структури гальмують формування «вертикальних каналів» в межах державної системи. Це означає, що приплив нових та свіжих сил, ідей є малореальним (родинно-кланові структури «контролюють» окремі ділянки політичного, економічного чи іншого простору). Таким чином, у державній системі формується псевдоконсерватизм (опозит до «британського консерватизму»), який зрештою призводить до внутрішньої деструкції.

5. *Відсутність командного мислення, командної гри.* Родинно-кланові взаємини не допускають чесних, відкритих норм і правил формування та розвитку «високопрофесійної команди» у військовій сфері, політиці, спорті тощо. Домінування індивідуальної гри та міжусобиць, роз'єднання призводить до небажання вести ефективний діалог, ефективно репрезентуватися перед співбесідником. За відсутності командної гри не може бути мови про ефективність, дієвість поставлених цілей. Це явище часто спостерігаємо в спорті, коли кожен член команди однаковою мірою відповідальний за результат, який показує команда. У політиці ж небажання нести відповідальність не тільки за члена команди, а й за себе призводить до деформації поглядів на засади державного будівництва, безвідповідальності і, зрештою, нездорової мімікрії державної влади.

Для ведення нормальної, повноцінної гри повинні встановлюватися чіткі правила чесної гри, зрозумілі кожному учаснику. Натомість у зазначеному типі мислення панує замаскована конкуренція не тільки між опозиційними групами, але й всередині власної команди. Пояснюється це домінуванням у свідомості не команди як цілісності, а особистого, приватного, яке є вищим за колективне. Таку форму аграрного типу мислення можна означити як псевдоіндивідуалізм.

6. Система цінностей, характерна для аграрного типу мислення: цінності матеріальні, прагматично-корисливі; схильність до того, щоб «брати», і небажання віддавати чи відповідати за власні дії, споживацтво у результатах і нездатність відчутно їх підвищувати. Невміння створювати умови для розвитку та раціонального розподілу наявних засобів. Для аграрія духовна гармонія зі світом на другому плані. Його тип мислення базується на матеріальних засобах – конкретно-матеріалізований вимір – те, «що є», а не те, що «може бути». Аграрій культивує практичний досвід і відхиляє високий рівень теоретичних узагальнень. Тому він не є творцем чогось масштабного – макросистем та макроструктур, не є творцем високої культури, мистецтва, науки. Але це не означає, що такий ментально-культурний тип не пропонує світові інтелектуальних самородків. Аграрний тип мислення зорієнтований на сприйняття будь-чого в деталях, піддаючи все поелементному аналізу; він не сприймає самі ідеї чи абстрактно сформульовані проблеми на високому рівні узагальнення, для нього вони мають бути чітко висвітлені й забезпечені засобами та планами їх впровадження чи розв'язання. Прогалини в неповному розгортанні (теоретичному і практичному) ідеї він заповнює міфами чи особистими задумами, інтригами. З цього випливає відсутність відчуття необхідності власних дій та потреби інших людям. Його праця спрямована на забезпечення себе, своєї сім'ї матеріальними благами. Людина з аграрним типом мислення працює на себе і для себе.

7. Аксиологічна система зорієнтована в основному на матеріальні цінності, відкидаються високі духовні потреби. Такі цінності, як мудрість, вишуканість, аристократизм, втрачають актуальність. Анархічний індивідуалізм, що виявляється в безпідставних претензіях на отаманство, та недостатньо розвинені національно-державницькі стратегії призводять до атрофованості істинних, національних почуттів, етнонаціонального зрадництва, відсутності національної гідності. У цьому контексті зазначимо, що аграрій не формує істинну аристократію. Вона не є типовою для такого способу мислення, а навпаки, завжди вступає в опозицію до того, що позначається істинним аристократизмом духу та інтелігентністю.

Аксіологічну структуру вказаного типу мислення можна описати так: базовим елементом є викривлений індивідуалізм, самозакоханість та власна забезпеченість. Сюди входить також семіотична домінанта власного простору, «свої території». Сходиноку вище знаходиться пріоритет збагачення, накопичення матеріальних благ (капіталу, землі тощо), намагання отримати користь не тільки від власної рабської праці, але й від людей, що в силу обставин узалежнені від носія цього менталітету.

На найвищу аксіологічну позицію аграрій ставить служіння «своєму панові», від якого він залежить. Залежність від вищого структурного елемента – господаря – призводить до відсутності самостійно віднайдених структур, і простір підданого заповнюється сурогатними конструкціями. У результаті цього він не схильний до рецепції чужого досвіду у соціально-структурній чи політичній системі. Такий тип залишається перманентно консервативним у своєму мікросвіті.

8. *Схильність до привласнення матеріальних благ (в основному створених природою) задля власної вигоди, власного задоволення.* В силу того, що аграрій веде натуралістичний спосіб життя, він черпає у природи основні засоби існування і у неї ж рецептує концептуальну модель світу. Присвоєння та незаконне привласнення чужого чи спільного, крадіжка поступово стають невід'ємним та органічно вкомпонованим елементом картини світу, світогляду та способу життя (зауважимо, що у живій природі такого явища, як крадіжка, не існує – все правильно і законно. Привласнення чужого у світі тварин моделюється: не я вкрав, а ти не зміг уберегти, тому все чесно і справедливо).

9. *Відсутність філософсько-естетичного сприйняття дійсності.* Натуралізоване сприйняття дійсності спонукає до того, що аграрій не культивує високі ідеї, вартісним для нього є все конкретизоване – дім, автомобіль, земля, дружина тощо. Аграрій не схильний до абстрактних узагальнень вищого порядку, не в змозі «піднятися над ситуацією» і самостійно знайти вихід, прийняти певні рішення. Пасивність у системних діях є ще одним проявом відсутності у нього «духовного збагачення» та «духовного розвитку». Матеріальне компенсує відсутність духовного. Наявність «ба-

гато, надміру заповненого стола», який витісняє комунікацію, є типовою картиною для такого ментального простору.

10. *Схильність до міфологізації своїх вартостей* (у контексті матеріальних цінностей: хороший кінь, автомобіль тощо). Створення міфів та псевдоцінностей відволікає людину від реальної участі в державному будівництві, сліпа віра в примарні ідеї та цілі унеможлиблює формування у аграрія власної державницької позиції та пріоритетів. Авантюризм, демагогія та марнослів'я супроводжуються спекуляціями на труднощах і проблемах, дезорієнтацією та обдурюванням інших з метою власного збагачення. Крім того, для аграрного типу мислення характерні переживання так званого «дистресового» досвіду, тобто породження внутрішньосоцієльних конфліктів неконструктивної природи; схильності обстоювати свої недоліки, повторювати власні помилки та чинити опір проведенню реформ. Підвищена рефлексивність відволікає від конкретних справ і не сприяє розвитку соціального інтелекту та формуванню повноцінного колективного «я». На цьому ґрунті створюється ідеальне середовище для розповсюдження міфологем і пліток, котрі компенсують здоровий глузд.

11. *Відсутність творчого потенціалу*. Аграрний тип мислення, як правило, опирається на потужний фольклорний пласт і не культивує високе мистецтво, високу моду та культуру загалом. Колективна творчість значною мірою реалізується у фольклорному масиві.

12. *Відсутність «потягу до науки»*. Аграрій не прагне принаймні наблизитися до пізнання фундаментальних знань та фундаментальних наук. Предметом його пошукових чи гносеологічних розвідок є прикладні та звужено-локальні аспекти науки, які дають швидкі та короткотермінові результати; також він схильний до різного виду компіляції та імітації наукової діяльності.

13. *Аграрій мислить маргінальними параметрами*. Це проявляється у тому, що він не будує міста, фортеці, дороги, мости. Це не є його пріоритетом. Така людина ремонтує лише частину дороги замість побудови нової та надійної автостради; замість придбання нового мішка залатує дірки у старому тощо. Він не схильний до створення макроструктур, котрі б послужили майбутнім поколінням.

ням. Великі індустріальні центри, міста будуються з допомогою аграрія, але він не є ініціатором і фундатором цих ідей. Великі міста належать не йому. У них інше соціокультурне походження. Нічого великого, фундаментального – все незначне (мікродержаву, помісництво, князівство тощо). Слабкість соціального характеру та відсутність духовних резервів, психологічних засобів, щоб розв'язати актуальні соціальні проблеми, призводять до невідповідності реальних соціальних змін будь-якому можливому реформаторському плану чи проекту.

Маргінальність аграрія проявляється і в його фемінізмі, який характеризується наявністю таких ознак: флегматичність у діях, реальна перевага споживання над творенням; пізнання дійсності засобами рефлексивного мислення, уявлень і вражень; бутафоризація духовних пошуків без спроби щось реально змінити в суспільстві; зведення реформаторської діяльності до створення образів та ідей, які не реалізуються; переважання боязливості, слухняності, сумлінності, навіювання і романтичності основного загалу населення над самодостатністю, розсудливістю, самокритикою тощо.

14. Фаталізм як елемент ментальної картини світу. Для аграрія типовою є залежність від стихії, природи. Він нічого не вирішує і не відповідає за результат: все перекладає на оточення або ж на інших. Відповідальність несуть доля, фатум, вищі сили, погода, природа, Бог – усе, тільки не він персонально. Аграрій не змінює систему, дійсність, а чекає, поки зовнішні сили визначать і впорядкують його світ. Пасивність у реальній дійсності призводить до розгубленості перед новими бар'єрами, до невміння самостійно приймати рішення та дезорієнтації у соціально-політичному просторі й часі, до переваги у поведінці емоційного, чуттєвого над вольовим, інтелектуальним, розумним. Ці процеси доводять аграрія до розпачу, депресії та постійного невдоволення життям і нагромадженими благами.

15. Схильність до спротиву та ігнорування загальноновизнаних норм, принципів, правил поведінки. Аграрій ігнорує право, закони, конституцію, загальнодержавні правові канони. Він існує з ними паралельно – закони та правила, створені ним особисто (якими керується у житті), домінують над суспільними.

16. Схильність до можливої зради: зрада сім'ї, родині, друзям, вірі, Богу. Він не є воїном, котрий поставив мету і йтиме до переможного кінця, а, відволікаючись на дрібниці, які не мають нового змісту, залишається на рівні невольника. Це схоже на поведінку сфемінізованого чоловіка, котрий не звик обирати чітку лінію поведінки (при прийнятті рішення він довго зважує, вагається і перебирає різні варіанти, намагається їх комбінувати). Зміна поглядів, орієнтирів, смаків, уподобань є характерною для аграрного типу мислення.

Перешкодою для аграрія є відсутність мотивації та чіткої системи цінностей і пріоритетів. Для нього звичним є пристосуванство залежно від обставин та дій інших осіб. Невдачі, прорахунки, помилки трактуються як обставини вищого порядку, незалежно від самого аграрія. Екзекутивна вдача, схильність вагатися під впливом щонайменшого зовнішнього чинника, стимулу спричиняють психологічний хамелеонізм, непослідовність і мінливість. Складається враження, що такий тип має певну кількість масок і здатен перевтілюватись у різні образи. Він легко порушує обіцянки, зраджує, змінює плани, тікаючи чи уникаючи чогось під тиском обставин. Людина не страждає докорами сумління за невиконані обіцянки чи пасивність у ситуації, що вимагає активних дій. І завжди знаходяться аргументи для пояснення, виправдання своєї поведінки чи пасивності.

17. Аграрій залежний від «сильної руки», і визначальною у його діях є підвладність їй. Аграрій не визнає централізованої влади, підпорядковується локальним ієрархічним структурам чи клановим угрупованням. Для нього король не репрезентує вищу цінність, оскільки він поважає більше «сильного князя» чи пана, якому підкоряється безпосередньо. Для нього характерні підданські, навіть патріархальні настрої й орієнтації. Відповідно рабський стан свідомості заробітчанина диктує йому необхідність бути прихильним до газди і ставитись із зневагою до «підлеглих», щоб у такий спосіб самоутвердитись.

18. Географічна фіксованість. Для аграрія земля чи інша матеріальна цінність – одна з найпотрібніших, яка приносить користь, багатство. Для нього характерна прикріпленість до землі. Аграрій

ідентифікує лише ту частину території, яка є власністю, а все, що поза її межами, його не цікавить.

Аграрій сакралізує, висвячує і підносить землю як капітал на найвищий щабель в аксіологічній ієрархії. У нього формується стереотип, в якому землі відводиться домінуюча роль щодо усіх інших благ: вона приносить плоди, які можна продати, обміняти чи отримати від них іншу користь. Власна земля чи будь-яке матеріальне благо абсолютизується і стає центральним у світогляді, культурі, ментальності.

19. Високий ступінь функціонування адаптаційних схем та підпорядкування чужим моделям, державі, системі. Аграрій забезпечує хлібом, але не є хліборобом у повному сенсі цього слова, він приймає політичні рішення, але не є політиком, він може воювати, але не є воїном і т.д. Для нього характерним залишається психологічне самовідчуження на побутовому рівні, що виявляється в наслідуванні інших, схильності до нелогічної поведінки, самозамкненості, сугестивності, панічних настроїв.

20. Відсутність чітких часових та просторових параметрів, які визначають спосіб його життя. Вказані категорії для аграрія розмиті, немає чіткого розпису часу і ритму життя. Все віддається самоплину й саморозвитку. Керуючись принципом «посадив – хай проростає!», людина не закладає умов для якісного та далекоперспективного збору врожаю. Темпоритм такого життя конгруентно відображає циклічність природи, тому пунктуальність, дотримання слова, домовленість про конкретні часові та просторові параметри тощо не є ознаками, притаманними досліджуваному типу мислення.

21. Високий ступінь акцентуації найближчим оточенням (сусіди, колеги). Аграрій не є до кінця самодостатнім. Він завжди залежний від найближчого оточення, стосунків, живе у контексті маргінальної конкуренції: «...якщо у сусіда є певний достаток, то у мене буде більший, і у такий спосіб я набуду більшої соціальної ваги».

Аграрій прагне власного «вивищення» за рахунок пригнічення залежного від нього оточення, що виявляється у формі беззмістовних наказів, приписів чи просто імперативної поведінки. Для ньо-

го типовими є примітивна самозакоханість, нарцисизм. Носії цього типу мислення люблять «ставити собі пам'ятники», пишатися своїм образом та подобою. Для нього важливим є те, як його сприймає оточення, і у цьому контексті він стає віртуозним імітатором; симулюючи, створює віртуальну картину своєї досконалості, самодостатності та вербалізує ці ознаки. У своєму середовищі він часто розповсюджує інформацію про свої позитивні риси, намагається примусити повірити у свою непогрішність та ін.

22. *Релігія «аграризується»*. Все, що є в релігії – ритуали, вірування, обряди, – підпорядковується аграрному типу мислення, явища і події тлумачаться з точки зору своєї користі. Віра в Бога в даному випадку теж утилітарна, спрямована на власну вигоду та створення для себе прийняттого «божественного» образу; всіляко підтримується пантеїзм спрIMITIVІЗОВАНОЇ релігії. Аграрій відходить від обрядовості і схиляється до ритуалізації своєї дійсності, свого «культурного простору». Людина з таким світосприйняттям комфортно почувається вдома і на своїй території, нею обстоюється індивідуалізована система координат. На аграрія здебільшого відчутний вплив має родовідна селянська традиція, він сповідує традиціоналізм, який реалізується в матеріальній і духовній культурі. Такий представник підпорядковує та використовує релігію настільки, наскільки вона може сприяти реалізації власних утилітарно-меркантильних планів. У вищеописаному контексті підсумуємо те, що в аграрія **обряд трансформується у ритуал**, в такому випадку його не можна повною мірою назвати віруючою людиною. Більше того, можна говорити про атеїстичні тенденції аграрної культури.

23. *Аграрій не формує власну аристократію*. Аристократизм як такий не є характерною рисою для аграрних систем. У таких системах аристократичний складник не приживається і стає баластом. Аграрій періодично знищує паростки аристократизму, якщо вони формуються у процесі еволюції. Він знаходиться у стані конфлікту зі своєю чи будь-якою аристократією, і цей конфлікт, як показує історія, є антагоністичним. Аграрій не вважає аристократа чи аристократизм «своїм».

24. *Схильність до самозаперечення – втечі від власного «я»*. Аграрій чинить опір ініціативності, ідейності, освіченості, рефор-

мації, натомість з пістетом ставиться до чинів, звань, титулів, орденів, посад. Прикриваючись високими соціальними псевдотитулами, творить міф про власне «я», схильний сакралізувати при цьому свою історію; минуле стає для нього міфом про велич, свідомо не визнає та замовчує помилки в *його* історії чи сьогодні. Крім цього, він залишається в основі свого світогляду маніпулятором (який маніпулює і яким маніпулюють), а принцип актуалізації (згідно з Д. Карнегі та Е. Шостромом) його картині світу не притаманний.

25. *Аграрію притаманна мрійливість*. Оскільки бездієвість неможлива як така, то активізується фіктивна, штучна дія, імітація дії, міфотворчість, тому аграрій є досконалим імітатором. Як уже зазначалося, він імітує патріотизм, мудрість, свою досконалість і не приймає критики на свою адресу. Для нього імітація стає стилем та способом життя.

Обмеження комунікації, концентрація на власних емоціях, переживаннях з часом переростають у справжній егоцентризм, що межує із зоологічним індивідуалізмом. Аграрій не мислить категоріями «я – ти» (як американець), «я – ми» (як європеєць), «я – природа» – орієнтальний психотип, його мислення – у контексті «я – не я» або «свій – чужий». Модель «свій – інший» не є характерною для аграрного типу. Аграрій на тлі своєї мрійливої натури заперечує романтизм та ставиться до нього вороже. У цьому контексті він розгортає мрійливо-зміфологізоване начало у фольклорному матеріалі (народних казках, піснях і т.п.).

26. *Для аграрія типовим є бунт та стихійний спротив*. Він не є воїном, а бунтарем. Висловлює своє незадоволення діями інших та водночас не бажає відкрито виступити з протестом проти джерела свого незадоволення, навести конкретні аргументи та запропонувати шляхи поліпшення чи врегулювання. Тому його історія – це частіше історія бунтів, а не глобальних військових дій, хоча кожен народ, в якого домінує описаний тип ментальності, має у своєму історичному минулому епізоди колективного спротиву. Вони корегували історичну лінію, але принципово не змінювали його долі.

Ми розглянули деякі аспекти (ознаки) аграрного типу мислення, виділивши найбільш характерні. Такий тип формує та визначає

ментальну доміанту, яка характеризує етнос, є унікальним орнаментом його світосприйняття. У контексті сказаного може розглядатися будь-який факт, що мав місце в історії або наявний у сучасній політичній, економічній чи іншій системі.

Спостерігаючи за політичними подіями у різних країнах світу, можемо виокремити такий чинник, як аграрний тип мислення (чи будь-який інший), що визначає динаміку, форми та напрямки державотворчих процесів. Саме аграрним типом мислення пояснюються недостатня дієвість конструктивних державотворчих форм, втрата суверенності, деструктивні міжусобиці та ін. Аграрій є заробітчанином у політиці (науці, культурі тощо), але не політиком задля формування власної державності. Людина такого ментального складу не є владою, а лише користується нею для досягнення своєї утилітарної мети. Аграрій може зробити багатим себе, але не зорієнтований на те, щоб зробити багатою державу, для нього формула «краще бути бідним у багатій країні, ніж багатим – у бідній» не є прийнятною. Він не створює стабільної, потужної державної й соціальної структури, що ґрунтується на філософських формах мислення.

Платон застерігав: «Ні для держави, ні для громадян не буде кінця нещастям, доки володарем держави не стане плем'я філософів». Аграрний тип мислення не є результативним творцем держави.

З огляду на сучасні політичні реалії на всіх рівнях державної ієрархії (тут мова йде не тільки про Україну), а також на еволюцію маргінального типу мислення можна зробити висновок, що аграрний тип мислення є доволі консервативним. У ньому більше негативних, ніж позитивних ознак. Але позитив є однозначно вагомим чинником із засадою виживання у складні історичні періоди. Також цей тип демонструє спроможність гуртуватись у період великої небезпеки. Ці та деякі інші чинники не були враховані авторами ідеї нападу на Україну у лютому 2022 року. Також не була врахована ментальність середньостатистичного росіянина. Наслідком цього є велике здивування російського та світового політикуму українським героїзмом. Також слід додати, що аграрна модель картини світу може зазнати позитивних змін і трансформації в умовах катаклізмів чи інших неординарних ситуацій. Також специфіку українського ментального простору слід взяти до уваги

політичній верхівці після здобуття перемоги – коли настане фаза реорганізації політичного простору, формування нової державної конструкції європейського зразка, укладання демократично-правової державної системи, оновленої економіки і т.п. Бо відомо з історії, що такі перемоги не міняли вектор розвитку держави і нація не змогла скористатися героїчними здобутками, а знову впала у чвари, міжусобиці, боротьбу за владу та інші дріб'язкові протистояння, після чого наставав новий період занепаду та депресії.

Література

1. Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають. Походження багатства та бідності. 3-тє вид. Київ, 2018.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ 2001.
3. Гачев Г. Д. Ментальности народов мира. Москва, 2008.
4. Додонов Р. А. К проблеме определения понятия ментальность. Придніпровський науковий вісник. 1997. № 14 (25). С. 11–14.
5. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. Київ, 2002. .
6. Колесов В. В. Язык и ментальность. Санкт-Петербург, 2003.
7. Мала енциклопедія етнодержавства / за ред. Ю. І. Римаренка. Київ, 1996.
8. Махній М. Етнореволуція: Науково-пізнавальні нариси. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://makhniy.blox.ua/2009/10/Ukrayinskij-mentalitet.html>
9. Нерсесянц В. С. Право и закон. Москва, 1997.
10. Пазенюк В. Культура та етнополітика. Етнос і культура. Часопис Прикарпатського національного ун-ту ім. В. Стефаника: Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки / гол. ред. В. І. Кононенко. Івано-Франківськ, 2003. № 1.
11. Платон. Государство. Платон. Собр. соч., т. 3, ч. 1. Москва, 1971.
12. Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Головатого та О. Антонюка. Київ, 2005.
13. Поппер К. Открытое общество и его враги / пер. с англ. / К. Поппер. Т. 1: Чары Платона / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. Москва, 1992.
14. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава, 2010.
15. Смітюх Г. Є., Стрілецький В. В. Україна сакральна [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/smitstr/06.html>]

16. Соціологія: словник термінів і понять. Київ, 2006.
17. Ткачук Т. М. Шлях навмання в дивних місцях. Кінець кінцем. Івано-Франківськ, 2001.
18. Українсько-російський психологічний тлумачний словник. Харків, 2005.
19. Філософський енциклопедичний словник. Київ, 2002.
20. Філософський словник / за ред. акад. В. І. Шинкарука. 2-ге перероб. вид. Київ, 1986.
21. Шанар В. Б. Сучасний тлумачний словник. Харків, 2005.
22. Шлемкевич М. Галичанство. Львів, 1997.
23. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Київ, 1992.
24. Штопка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе. Социологические исследования. 2001. № 1. С. 6.
25. Якубовський О. П. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні. Одеса, 2001.
26. Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. Москва, 1974.
27. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва, 1991.
28. Фурман А. В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль, 2011.

СТЕРЕОТИП *РОДИНИ* В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОКУЛЬТУРІ*

STEREOTYP *RODZINY* W UKRAIŃSKIEJ ETNOKULTURZE

Стереотип у контексті мовно-культурних, мовно-картинних, лінгво-семіотичних інтерпретацій і як чинник світоглядно-аксіологічних структур сформувався у другій половині ХХ ст. Ця категорія є близькою до констант, які інтерпретуються як «стійкі концепти культури, незалежно від того, є вони «апріорними до досвіду» чи «досвідом, емпіричними». Константа в культурі – це концепт, який існує постійно чи принаймні дуже довгий час» [25, с. 84–85], тоді як стереотип – це «усталене уявлення розуміння, сприйняття та ставлення людини до явищ чи фактів об'єктивної дійсності. Це стійка світоглядна структура, яка характеризується внутрішньою систематичною стабільністю і формується на основі порівняння з існуючими ідеалами; це стійкий та відносно спрощений образ, який маніфестує специфіку світобачення окремого етносу або соціальної групи» [21, с. 689–690].

Одним із основоположників цієї категорії та теорії був Волтер Ліппман і первинно вона розглядалась як терміно-понятійне явище психології та соціології. Стереотип іншими словами можна визначити як комплекс уявлень про будь-який сегмент навколишньої дійсності, який характеризується відносною стійкістю. На тлі світоглядно-культурних та інших тенденцій стереотип неодмінно наділений мовно-комунікативними потенціями, бо саме мово-мислення є найактуальнішим полем його реалізації. Стереотип містить культурно-історичну пам'ять і завжди реалізується у двох проекціях – колективний досвід та індивідуальний досвід, є середовищем успадкування та накопичення знань про навколишній світ. Також зауважимо, що стереотип органічно абсорбує аксіологічну модель та маніфестує унікально-ментально-світоглядну структуру світобачення» [20, с. 11]. За свідченням фахівців, саме у цій галузі будь-яка мовна картинка світу репрезентується пев-

* Друкується за: До глибин сутности мови. Зб. на пошану проф. М. Лесюка. Івано-Франківськ. 2020. С. 217–230.

ною групою стереотипів, семантичних згустків, які укладаються у специфічний орнамент, в якому в свою чергу прочитуються культурно-генетичні коди [2, с. 126; 10, с. 68]. Вчені виділяють окремі групи, різну кількість компонентів ментально-культурного простору, але всі сходяться на тому, що набір цих семантично вагомих чинників безперечно існує і формує культурний ландшафт [19, с. 18; 2, с. 55]. Зазначимо, що, крім інших типологічних характеристик, стереотип може розглядатися в синхронії та діяхронії, де синхронія – це нашарування культурно-історичних пластів, послідовне накладання накопиченої інформації попередніх поколінь, а діяхронія – це світоглядна модель, взята в окремому окодосяжному часовому просторі. Якщо ширше, стереотип сучасною наукою тлумачиться також і як окреме кліше, матриця, яка стандартизує світогляд і характеризується як стійкістю, так і структурною еластичністю водночас. Як зазначалось, стереотипам (як комплексам світоглядних категорій) властиво накопичувати історичний досвід і зі зміною епох зазнавати окремих мутацій та видозмін, але при цьому вони зберігають свою цілісність доти, доки існує нація, етнос чи соціум, який є носієм саме цього «мовно-культурного та світоглядно-аксіологічного орнаменту» [20, с. 58].

Методологічна поліфонія підходів до інтерпретації стереотипу є причиною відсутності єдиної концепції та когнітивної цілісності, але існуюча мозаїка інтерпретації у наш час на стадії остаточного оформлення у монолітну модель. Неповнота картини наукового пояснення стереотипу пов'язана з багатовекторністю та різноаспектністю інформації, з одного боку, і передчасним спадом наукової популярності. Ілюстративним доказом цього є те, що впродовж останнього десятиліття ми не спостерігаємо значної кількості фундаментальних праць у цій сфері.

Заповнюючи нішу в окресленій галузі, звернемося до проблеми української мовної картини світу і до маніфестації нею такого стереотипу як родина.

«Родина» в українській мовокультурі представлена як семантичним полем, так і синонімічним рядом, континуумом словосполучень, комплексом асоціативних зв'язків, художньо-образною маніфестацією (як у масиві народнопоетичної творчості, так і в ав-

торських текстах), в етнографічному матеріалі, в етико-правовому полі та ін. Також предметом смислового опрацювання ця категорія є у прислів'ях, приказках, афоризмах, фразеологізмах, які репрезентують радше архаїчну модель. Сучасні ж уявлення про родину як мегакультурне утворення доповнюються кінематографічними образами, художньо-образотворчими та авторсько-пісенними добробками, недійним дискурсом, правовими нормами, наприклад, «сімейне право»). Всі жанрово-видові засоби формують цілісну та багатогранну фігуру, в якій кодифікується комплекс мовно-культурних, світоглядно-аксіологічних, ментальних та інших чинників. Загалом цим комплексом маніфестується духовна дійсність та культурна константність українського народу. Приналежність до цих уявлень є свідченням належності до етнокультурної формації, її духовної сфери. У цьому контексті свідомо упускаємо християнсько-релігійний компонент досліджуваного стереотипу, оскільки вважаємо його окремою темою дослідження, але дотично нижче він буде розглянутий. Крім цього, будемо намагатися залишитись у просторі науково-аналітичних методів та стилістики і не зануритись у публіцистичні чи популярні форми інтерпретації. Також для більшої об'єктивності дозволимо собі деякі порівняння з іншими картинами світу, скажімо, з культурою Вірменії чи Грузії. Такі контрактивні прийоми є виправданими з огляду на релігійно-християнську спорідненість, на фактор глибинної культурно-історичної та еволюційно-генеалогічної моделі – ці народи, як і український, налічують багатотисячлітню історію, характеризуються архаїчними традиціями, проживанням на своїй історичній території, боротьбою за незалежність та протистояннями асимілятивним процесам, ієрархією цінностей та ін. Відмінність полягає лише у природно-географічних реаліях, належності мов до різних мовних груп та сімей, уявленням про визначену Богом та історією ойкумену, міфологію.

Родина як етнокультурна та понятійно-ментальна категорії в українському мовно-культурному просторі та народів Закавказзя охоплює широкий семантичний та культурний простір. З одного боку, це глибинна культурно-історична традиція, з іншого – це морально-етичні, етико-правові інтерпретації, наукові гіпотези та те-

орії. Крім цього, ще й широке функціонування у дискурсі – значний обсяг сполучуваності слів, масштабний тропеїстичний простір (уживання порівнянь, метафор, епітетів, гіпербол, метонімії, алєгорії та ін.). Також родина є ключовою категорією мовної картини світу, яка у свою чергу формує понятійно-асоціативний простір [4, с. 26] та налічує цілий континуум слів-стимулів, які співвідносять-ся з ядерною чи периферійною зонами семантичного поля.

Важливою також є філософсько-світоглядне розгортання цього поняття у контексті інтерпретації ментальності наших народів. У аксіологічній структурі української моделі світу (до речі, як і в багатьох інших народів) родина як світоглядно-понятійна категорія входить до десятки базових ціннісних категорій (поряд із нею позиціонуються «життя», «Бог», «свобода», «батьки», «патріотизм», «вождь» – голова роду, народу, нації, «віра», «земля» – рідний край, «плем'я», «свій», «чужий» та ін.

Родина в українській мові інтерпретується як *«група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом...»* – у першому значенні і у н'ятому *«рідна сторона, Батьківщина»*, у шостому – *«рід покоління кого-небудь»* [8, с. 1038]. У «Словнику синонімів української мови» родина (сім'я) – рід; батько (основположник роду); челядь; пращури (родинно-споріднені та генеалогічно залежні) – як архаїчна фаза родинного дерева; група людей, які проживають в одному приміщенні; нащадки (як гіпотетично можливі продовжувачі родинного ланцюга; родинний дім; родинні зв'язки – близькі та далекі; близькі батьки, батьки батьків – дідусь, бабуся, прадід, прабабуся та ін.; діти, внуки, правнуки. Також паралельні (побічні) гілки родинного дерева – хрещені батьки, куми, брати та сестри, племінники, батьки та тітка, двоюрідні, троюрідні брати і сестри, усиновлені діти та ін. [24, т. II, с. 532].

Родина в українській моделі світу доповнюється важливим елементом – **успадкування імені** (варто зазначити, що саме цей сегмент у різних культурах представлений досить строкато і неоднотипно), тобто входить до комплексу антропонімії. Це успадкування прізвища батька, імені батька (по батькові), часто «вуличних імен», прізвиस्क. У відповідності з українською традицією у сис-

темі антропонімів частіше передається чоловічий (маскулінний) сегмент. Так, скажімо, Шевченко, Шевчук, Тесленко, Коваль, Коваленко, Ткач, Ткачик, Ткачук, Боднар, Стельмах, Мельник, Бортник, Косар, Гречкосій, Гайовий, Пекар, Пасічник, Рибак, Столяр, Склярєнко, Муляр, Колісник, Кушнір, Лєсюк та багато інших (також похідних) варіантів сформували український антропонімійний масив. Ці лексичні одиниці функціонують і у стосунку до ремінної частини соціальної системи, але при цьому зберігають маскулінну приналежність (у мові це чоловічий рід і, власне, флексію чоловічого роду). Патріархальна модель світобудови спричинила рецесію ремінного чинника у формуванні номінативного комплексу на позначення роду, родинної залежності. І жінка, як відомо, поєднуючи свою долю з чоловіком, приймає зазвичай його прізвище, а діти, крім прізвища батька, успадковують ім'я (по батькові, але не по матері), і в такий спосіб номінативно губиться материнська частка. Але цю особливість української етнокультури, яка формувалася впродовж багатьох століть, будемо вважати даністю і не будемо її ревізувати.

Родина як понятійна категорія знайшла своє відображення і у словнику символів, концептів, культурних констант, архетипів та ін. Так, у словнику-довіднику «Знаки української культури» родина тлумачиться як «група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я; також рід, рідня; традиційний символ душевного порятунку, затишку, ключова ланка родоводу...; характеризується високою моральністю стосунків, насамперед у селянському середовищі...» [12, с. 504].

У словнику констант родина репрезентується такими понятійними групами, як «свої» та «чужі», «рідна земля», «батьки та діти», «рід», «народність» [25, с. 128; 16; с. 254–255; 3, с. 346–347].

Для більшості наукових, науково-популярних, етнографічних та інших матеріалів, які апелюють до родини як досліджуваної категорії, характерною є сакралізація, рафінована подача цього поняття, ідеалізація. В окремих випадках родина набуває ритуально-культових форм, космогонічних властивостей, ознак культурно-світоглядної домінанти, маніфестується як культурна універ-

салія, стереотип. Але метою цієї розвідки є більш повна картина та «очищення» зазначеної ідеологеми від дещо гіперболізованої сакральності і не зовсім об'єктивного висвітлення.

Якщо ж відштовхнутись від теорії ментально-сценарійної приналежності народів і пристати на ідею аграрного типу української культурно-світоглядної моделі, якій, власне, підпорядковується вся матеріальна і абстрактна дійсність, то «земля», «географічний простір» (у своїх окодосяжних та окреслених параметрах) є визначальними категоріями світобудови. Вона (земля) визначає і закладає канони світобачення, і родина у цьому випадку несе на собі код, своєрідну тамгу, культурну програму [17, с. 218; 9, с. 67; 11, с. 279; 30, с. 40].

Оскільки аграрний тип функціонування і самореалізації передбачає значний людський ресурс, бо саме він дає змогу повноцінно співпрацювати з аграрним простором і добиватися позитивного результату, то родина, рід, родинне коло, сімейність зміщуються в епіцентр і зливаються, формують бінарно-монолітну структуру. Інакше кажучи, земля і родина стають семантично близькими та визначальними, моделюючими чинниками. Вони організують та підпорядковують семантичний простір і семіотично виокремлюються як домени, семантико-семіотична маса яких дозволяє формувати навколишній простір, вибудовувати своєрідний світопорядок. Навколишній мікросвіт перебуває під гравітаційним впливом цих понять, формуються ядерна та периферійна зони семантичного поля. Також сценарійність усіх життєвих явищ та процесів теж їм підпорядковується. Іншими словами, земля та родина формують культуру, світогляд, ментальність, спосіб та стиль життя і мислення. Відповідно до цього родина як структурно залежна одиниця безальтернативному порядку повинна виконувати програми, які диктують земля, природно-кліматичні умови, ритми та цикли природи, а також ресурс навколишньої дійсності. Тож родина, як добре організована група людей, яка підпорядковується єдиноначальній особі і визнає родинно-рольову ієрархію, своєю згуртованістю, мобільністю спроможна виконувати програми, які диктує реальна дійсність, і, відповідно, забезпечити виживання. Тобто перед нами явища, які абсолютно відповідають системним ознакам – система

є системою тоді, коли вона спроможна само захищатись та самооновлюватись, чинити спротив зовнішнім та внутрішнім руйнівним чинникам, а також формувати безперервний ланцюг родовидових успадкувань, трансформацій та пристосувань. Остаточним результатом таких властивостей є спроможність долати еволюційні труднощі, само зберігатись [26, с. 377; 11, с. 24]. Тому велика згуртована родина, високопродуктивна родина стає абсолютною умовою та світотворчою домікантою. Якщо ж провести паралель з іншими народами, які вели кочовий спосіб життя чи загарбницько-завойовницькими діями забезпечували виживання родів, етносів і цілих народів, або народи, які проживали у гірській місцевості і перебували у відносній ізоляції, то організація культури цих народів моделювалась іншими чинниками та механізмами.

У своєрідний спосіб формувались моделі родини у невеликих народів, які впродовж усієї історії вели перманентну боротьбу за свободу та незалежність (наприклад, згадані вище малі народи Кавказького регіону). У цих народів на тлі сакралізованої родини важливим чинником у формуванні моделі світу є «воїн», «захисник». Тому у цих культурних системах актуальною є потреба запозиціонувати себе у контексті родової приналежності, тобто здійснити процедуру соціологізації, але більш актуальною є необхідність визначитися зі статусом воїна – сильного, завзятого, відважного. Сильний воїн прославляє рід, а негідний, боягузливий – ганьбить. Хлопчик від народження асоціюється з воїном, яким буде пишатися рід. Така модель є поширеною не лише у малих народів Кавказу чи Закавказзя, а й на значній території Центральної, Південної та Східної Азії та ін. [9, с. 249].

Особливості сценарійності, специфіка історичної лінії народів, ментальності, картини світу і типу національного характеру слід розглядати у рамках теорії пасіонарності, де історія, культура, етнос, епоха інтерпретуються в рамках «енергетичного ресурсу» – мотивацією, внутрішнім стимулом, прагненням до виживання, творчості, креативної діяльності і самореалізації (ілюстрацією цього може бути факт існування багатьох та численних народів і цивілізацій, але лише незначний сегмент минулих епох залишив після себе грандіозні архітектурні споруди чи культурно вагомі

тексти, скажімо, Біблію та ін.). Правда, майже всім (крім китайської) культурам не вдалося уникнути ентропії та розпаду (що є свідченням виснаженості культури, обмеженості загальнокультурного енергетичного ресурсу), але наразі йдеться про культурний слід, який залишив після себе народ чи народи [11, с. 31–32].

Деталізуючи таку ментально-понятійну категорію, як родина, звернемо увагу на тлумачення цього поняття у словнику староукраїнської мови XIV–XV ст., у якому «родъ – це приналежність за походженням до якоїсь соціальної групи, рід, походження», а також «рідня, родина» і ті, хто походять від спільного предка». У словнику Б. Грінченка це «1. Родня, родные... за гроші не купити ні батька ні неньки». 2. семейство».

В усіх дефініціях у рамках українського дискурсу, зрештою, як в інших мовах, родина – це родовід, родинні зв'язки, генеалогія, приналежність до окремої вітки. У більшості дефінітивних джерел акцентується увага на аксіологічній стороні цього поняття. Високу позицію родини як цінності маніфестують і наукові та науково-популярні джерела, які тією чи іншою мірою розглядають цю категорію. І слід зазначити, що у більшості українських дефініцій та дискурсі загалом спостерігаються рафінування, ідеалізація та семіотична неповнота цього культурно-ментального складника, а це означає втрату об'єктивності. А в окремих випадках в інтерпретації цієї категорії спостерігається майже цілковитий відхід від наукової методології, статистики. У такий спосіб у парадигму знань про цей сегмент нашої дійсності просочилася необ'єктивна або зміфологізована інформація, утворились утопія і черговий міф. Йдеться про те, що у більшості науково-термінологічних, лексикографічних, науково-популярних творів і творах словесного мистецтва висвітлюються негативні, руйнівні властивості цього складника картини світу.

Як зазначалося вище, аграрний тип моделі світу у свій спосіб висвітлює та позиціонує родину як понятійно-світоглядну категорію. І попри беззаперечні позитивні властивості в українській етнокультурі накопичився і значний негативний досвід моделювання дійсності у контексті зазначеної категорії. Він є очевидним, але з тихої колективної згоди деструктивна сторона цього поняття не

є популярною у сенсі обговорення чи глибокої наукової соціально-психологічної анатомізації.

Очевидним є те, що думка, яка часто озвучується дослідниками, про те, що еволюційні зміни, які відбуваються у суспільстві, зазвичай експлікують поверхові трансформації, є декларативними чи імітативними. Глибинні шари культури, свідомості є статичними і консервативними. Зміни у цій царині відбуваються повільніше або вони взагалі не зазнають змін. До цих константних прошарків належить ментальна традиція (до речі, масова колективізація, голодомор 30-х років, психологічна обробка та інші явища й експерименти, які були застосовані до нашого народу в радянську епоху, першочергово мали на меті зміни ментальності – українська ментально-світоглядна картина різко контрастувала з програмами побудови соціалізму [27, с. 101; 17, с. 221]. Зміни елементів нашої дійсності (громадянин з воза пересів за кермо електромобіля чи переселився із сільської місцевості у багатоповерхівку та оточив себе гаджетами) є радше декоративними, майже не відбувається змін на рівні глибинного, колективного «я». Щоправда, зміни все ж відбуваються. Так, скажімо, низка революцій, політичні події, агресія сусідньої країни та необхідність України вести боротьбу за територіальну цілісність, масова міграція та змога зануритись в інші культури і запозичити культурний досвід та спосіб суспільного життя та ін. внесли зміни в українську ментальну модель і на глибинному рівні, але вони не є радикальними та не завжди позитивними.

Тож ми повинні говорити про те, що попри позитивні програми, які закладені у таку понятійну категорію, як «родина», спостерігається і негативний чинник, який не варто ігнорувати у своїх рефлексіях на тему сьогодення і долі народу.

Українська ментально-комунікативна традиція попри позитивну експресію містить і негоці – ненормативні, лайливі та грубо-принизливі лексеми, конструкції з компонентом «мама», «мати», «батьки» чи «родина». Частково ці елементи описані в добробках Лесі Савицької. В них здійснено спробу систематизувати континуум жаргонної, сленгової та обсценної лексики. Щоправда, за межами цих праць залишився значний обсяг діалектної лайливої

лексики, а також не потрапили прокльони, негативні побажання та ін. Зазначимо, що в окремих регіонах України така категорія комунікативних конструктів є досить багатою та різноманітною. Зауважимо, що подібна традиція відсутня у народів Закавказзя.

Звернемо увагу на родинні протистояння, конфлікти та навіть війни, які, з дозволу сказати, є традиційними в українських соціальних системах. Ілюстрацією цього є не лише Кайдашева сім'я, а й низка інших творів та історій, на які багата українська література. Сімейні конфлікти, родинні війни, а також образи, гнів, який десятиліттями «сидить» у свідомості наших співвітчизників, а нерідко передається з покоління в покоління, бере свій початок із своєї давнини. З літописів відома історія осліплення князя Василька з Теробовлі [15, с. 148–149]. І це лише один епізод, а їх відомо чимало. Справедливо зауважимо, що не лише наша історія насичена фактами братовбивчих та родинних протистоянь. Відомий з Біблії конфлікт між Авелем та Каїном, точніше, заздрість та нелюбов Каїна до свого брата стали першим прецедентом родинної антипатії – пізніше історія Європи, як і світовий історичний досвід, буде багаторазово демонструвати подібні конфлікти.

Українська родина, як зазначалося вище, позначена широким спектром конфліктів і протистоянь. З історії української культури відома тематика найбільшої ненависті – це братньої, яка в свою чергу є опозицією до «братньої любові». Ця негативна традиція, на жаль, дійшла і до наших днів. Цьому можна легко знайти підтвердження, якщо звернутись до статистики судових справ, в основі яких є родинне протистояння. За неуточненими даними, Україна за цими показниками лідирує в Європі. Також є абсолютним лідером на європейському континенті і входить у десятку у світовому масштабі за кількістю розлучень (у відсотковому співвідношенні до кількості шлюбів). Ця статистика свідчить про хиткість та утопічність інституту родини, сім'ї в українській соціокультурній традиції.

У нашій моделі світу є і факт улюблених та нелюбих дітей. І це не лише у казці про дідову доньку і бабину доньку. Розподіл майна, спадщини, влади між дітьми відбувався за сильної кон'юнктури особистої любові чи неприязні. І, як відомо, розподіл був дуже

суб'єктивним і нерівноцінним, що теж часто ставало причиною міжусобиць.

Родинні протистояння між батьками та дітьми рееструються українським текстовим масивом і українською народною пісню зокрема. Протистояння невістки і свекрухи, наміри батьків зруйнувати сім'ї своїх дітей, бути вигнанцем з батьківського дому чи терпіти тиранію батьків та багато інших історій наскрізь пронизують український фольклор та художню літературу. Відомий також статус «старшого брата» та «молодшого брата», який міцно увійшов у східнослов'янську культуру.

Слід зазначити, що родинні війни, сімейні конфлікти в наші дні досліджуються соціологами, психологами, правознавцями та ін., а також є предметом ток-шоу і телепередач на кшталт «Кохана, ми вбиваємо дітей», «Сімейні війни», «Сімейні мелодрами», «Стосується кожного», судових шоу-засідань, в основі сюжетів яких реальні життєві історії. Також сумними є факти, які щоденно висвітлюються у ЗМІ, – це новини кримінального світу, коли сімейні драми завершуються тяжкими злочинами. «Сімейне право» та «канонічне право» як окремі галузі правознавства дуже незначною мірою регулюють ці відносини. Більше того, ми неодмінно спостерігаємо порушення п'ятої заповіді Божої – «шануй батька свого, шануй матір свою, і добре тобі буде, і довго житимеш на землі» та дев'ятої і десятої – «не свідчи неправдиво проти ближнього твого» та «не жадай дому ближнього твого». При цьому українська культура декларує християнство як ядро духовності та моралі, але *de facto* між життєвими реаліями та деклараціями спостерігається розбіжність.

Ще одним аспектом нашої дійсності, який контрастує з офіційними дефініціями, є сумна статистика покинутих батьками дітей, які перебувають у сиротинцях, а також кількості покинутих батьків, які доживають вік у будинках для людей похилого віку чи хоспісах (при живих і часто фінансово успішних дітях). Цей відсоток теж є одним з найбільших в Європі. Великим також є відсоток людей, які проживають у колись мальовничих селах, де не вщухав дитячий гамір, а в наші дні стежки позаростали бур'янами, а «сумні батьки дітей не діждуться з столиць».

Релігійні та політичні протистояння у межах однієї родини теж нерідко є предметом розбрату. Вони укладаються в окремий орнамент у нашому культурному комплексі. Такі розбіжності були й раніше. Один з яскравих прикладів – це історія Тараса Бульби та його родини. Але в наші дні такі протистояння є лише цікавими романтичними історіями, красивою міфологемою, а життєві ілюстрації наших днів демонструють дещо інші тенденції.

Характерним для останнього десятиліття (кількох останніх років) є те, що на тлі загального патріотичного підйому, який спричинений сумними подіями на сході України та бажанням захистити свій край, краща частина наших співвітчизників відправилась в окопи захищати свій край, тоді як їхні родичі успішно їздять на будови чи інші роботи до Росії чи успішно ведуть бізнес на нафтових родовищах Сибіру. Сумною є картина кладовищ, особливо в центральних і східних регіонах країни, коли гучні епітафії на могилах родичів, які декларують «любимо» і «ти навіки в наших серцях» гротескно виглядають з бур'янів і діти навідуються сюди нечасто.

Родина, родинні цінності трансформувались у субкультуру, сформували світоглядний стереотип. Родина як своєрідний домен та цілісна ментальна модель, колиска духовності у рамках української культури ідеалізується і всіляким чином виводиться з фокусу наукових розвідок. У цьому сенсі варто говорити, що будь-яка гіпертрофія чи надмірний крен у бік сліпої батьківської любові завдає шкоди і руйнує саму систему. Так, скажімо, родинно-кланові утворення, які визначають рельєф українського ментально-культурного простору, є однією з найбільших перешкод у перезавантаженні системи і формуванні повноцінної цивілізованої державної системи. Олігархат, родинність, родинні зв'язки і прагнення родин домінувати у владних, державно-правових, політичних, фінансово-економічних, науково-освітніх та інших сферах трамбують систему і перешкоджають здоровій циркуляції свіжих та інтелектуальних, спроможних до інновацій сил. Формується картина тотального застою і де-факто тенденції прямують радше до оновленого середньовіччя, ніж до побудови сучасної цивілізаційної системи. Досвід зарубіжних країн, зокрема європейських, демонструє взірці, діаметрально протилежні за змістом. На тлі інтерпретації навіть обож-

нювання родини як ключового сектора державної системи діє механізм жорсткої селекції. Вона не дозволяє розвиватися механізмам паразитування на імені, фінансовій чи політичній успішності батьків. Звичною картиною для Західної Європи є практика, коли син чи донька прем'єр-міністра чи мультимільонера навчається в університеті, а вечорами миє чашки чи підлогу у ресторанах, щоб заробити на проживання та навчання. При цьому у свідомості батьків та дітей такий спосіб життя і тип стосунків вважаються абсолютно нормальними. А діти при цьому набувають особистого життєвого досвіду та вміння цінувати матеріальні і духовні надбання родини та народу загалом. Відповідно мінімізується інфантилізм як негативне соціальне явище. В українському середовищі навіть сформувався окремий вид корупції, який виражається не стільки фінансово чи матеріально, а як комплекс послуг, в основі яких закладений механізм підтримки та інсталяції родини, родинних зв'язків і закріплення окремих секторів державної системи за родинно-клановими групами, кумівство. При цьому діє значна кількість ходів та маніпуляцій, як обійти закон і не виходити «з тіні», зберегти status quo. Тому відомі рядки з пісні Назарія Яремчука «родина, родина – це вся Україна» є радше діагнозом і національним логотипом, ніж формулою, якою можна пишатись. Олігархат, який декларується як національне зло, не був би таким небезпечним і повновладним, якби не був замішаний на родинно-кланових, а часто і мафіозних зв'язках. Ці зв'язки та явища, як зазначається вище, з одного боку, є генеалогічно-креативними, своєрідними конструктами з позитивними програмами, а з іншого – консервативними та руйнівними, якщо йдеться про самозбереження, високий «коефіцієнт плавучості» та оновлення системи як такої. Суспільне, системне, загальнокультурне та загальнонародне у випадку України в усіх випадках переноситься на задній план, стає третьорядним. Побудова державної системи у цьому випадку без радикальних системних змін є неможливою. Тут доречним буде ще раз згадати класика М. Гоголя та його хоч і міфічного, але дуже наближеного до реального життя своєї епохи Тараса Бульбу, який карає свого сина за зраду присязі, вірі, побратимам і врешті родині. У наші дні цей персонаж і його історія є глибокою архаїкою та міфологемою.

Українська модель родинно-кланових зв'язків частково має пояснення – слабкість державної системи компенсується сильними родинними зв'язками. І навпаки – сильна державна система не потребує міцних родинних зв'язків. Та зв'язки в рамках однієї генеалогічної вітки у фазі становлення держави як системи та її зміцнення відіграють реакційну роль, стають бар'єром, важким до подолання. Тим більше, що зазначені зв'язки спроможні змінюватися, мутувати, набувати мімікрійних властивостей та підлаштовуватись під ситуації, суспільно-політичний клімат та ін. Більше того, провідні західні психологи та соціологи говорять про такий тип залежності та прив'язаності і намагання втриматися на олімпі як про форму психічних розладів, узалежнення та соціально-психологічну патологію.

Узагальнюючи сказане, заакцентуємо увагу на кількох аспектах. По-перше, родина, родинно-генеалогічна приналежність, сім'я повинні розглядатися в рамках лінгвокультурології як культурна константа, концепт, архетип та стереотип. По-друге, у межах культури в усіх етнічно-світоглядних системах цей стереотип посідає ключове, базове, центральне місце і визначає світопорядок, ментальність носія конкретної картини світу. По-третє, родина як складне, комплексне, ієрархізоване та системне явище може відігравати як позитивну, так і негативну роль у формуванні системи як такої. По-четверте, український етнотип, як і ментальний підвид, безперечно наділений своєю унікальністю і недостатньо вивчений. Ті декларування, які викладені у більшості дефініцій, силогізмах, гіпотезах та теоріях, є однобокими і не розкривають суті цього явища. Тут відбувається ідеалізація, частковість, неповнота і втрата об'єктивності. І останнє: у межах сказаного хочеться зробити акцент на тому, що в Україні особливо на сьогоденному етапі становлення держави як складної та розгалуженої системи слід провести ревізію цієї та близьких до неї категорій, доповнити та переосмислити і висвітлити у наукових, а також юридично-нормативних публікаціях. Такі реконструктивні роботи повинні (в ідеалі) дати можливість зберегти родину як поняття та явище у рамках інтерпретації її як мікросегмента держави, духовності, системи цінностей, як мікросвіт, з якого стартує кожна особистість

і виносить уявлення про добро, зло, любов, тепло, цінності. Але на певному етапі розвитку родина з її програмою повинна припиняти свій вплив на діяльність і залишитись лише стартовим майданчиком. Кожна особистість у подальшому житті повинна керуватись іншими цінностями та орієнтирами. Зберігати у своїй світоглядній моделі уявлення про родину та її вартісність, але вийти на вищий, системний рівень розуміння всього, що становить його реальну дійсність. У цьому випадку родина не повинна виконувати функцій світоглядного бар'єру, гальма еволюційних процесів і дати можливість зберігати об'єктивність в оцінці реальної дійсності. У цьому випадку є ймовірність збереження здорової пропорції між приватним та державним, між особистим та суспільним. Тоді процес побудови державної системи буде повноцінним та результативним.

Література

1. Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають. Київ, 2018.
2. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Москва, 2012.
3. Антология концептов / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. Москва, 2007.
4. Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови. Львів, 1979.
5. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика. Санкт-Петербург, 1999.
6. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. Москва, 1999.
7. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Москва, 1997.
8. Великий тлумачний словник української мови. Київ – Ірпінь, 2004.
9. Гачев Г. Д. Ментальности народов мира. Москва, 2008.
10. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва, 2000.
11. Гумилев Л. Н. Этносфера: история людей и история природы. Москва, 1993.
12. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. Київ, 2006.
13. Кононенко В. І. Символи української мови. Івано-Франківськ, 2013.
14. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. Москва, 2011.
15. Літопис руський. Іпатіївський літопис. Київ, 1989.

16. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. Москва, 1996.
17. Мельник Я. Г. Прологомени до українського дискурсу. Івано-Франківськ, 2012.
18. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. Москва, 2010.
19. Прохоров Ю. Е. В поисках концепта. Москва, 2009.
20. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. Москва, 1988.
21. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава, 2010.
22. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрямки та проблеми: підручник. Полтава, 2008.
23. Семиотика. Антологія. Москва, 2001.
24. Словник синонімів української мови у 2-х т. Київ, 2006. 1 т.
25. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. Москва, 2004.
26. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. Москва, 1995.
27. Український пріоритет: нація, соціум, культура. Івано-Франківськ, 2019.
28. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. Київ, 1992.
29. Фурман А. В. Психокультура української ментальності. Тернопіль, 2011.
30. Язык – Знание – Реальность. Москва, 2011.
31. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Київ, 2006.

КЛІЄНТИЗМ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

KLIENTYZM W PROCESIE KSZTAŁTOWANIA DYSKURSU SPOŁECZNO-POLITYCZNEGO

• *Ідучи на війну, не брата чи сина,
а війна беруть з собою*

Трансформаційні процеси на шляху до модернізації деяких країн Східної Європи мають тенденцію до зміщення в бік авторитарного типу правління, демонструють свою проблемність та мало перспективність, часто виконують функцію інтоксикації політичного простору. Відсутність єдиної стратегії, суспільного діалогу, узгодженої спільної аксіологічної моделі призводить до явищ, які перешкоджають повноцінному розвитку політичних систем та побудові ефективного механізму державного управління. Власне вони сприяють побудові відносин взаємної залежності за схемою «патрон» – «клієнт». З позицій соціокультурних інтерпретацій формальні та неформальні практики розвитку таких відносин є наслідком як тривалої історико-культурної традиції, так і минулої тоталітарної системи, коли групи взаємної підтримки і взаємодопомоги відігравали ключові ролі у функціонуванні державної системи і по суті були оновленими формами рабовласництва у XX столітті. Щоправда, часто ці відносини набували завуальованих форм та «цементувались» і маскувались під родинні, спільнопартийнні чи дружні зв'язки.

Модернізаційні процеси, які зазвичай служать інструментом змін у переході до демократії (чи будь-якої іншої форми правління, де за індивідом закріплені його основні права і свободи, а також право вільного доступу до інформації), на пострадянському просторі перетворюють деякі державні системи на *олігархічно-кланові моделі переплечених між собою відносин та зв'язків*, які здійснюються за формулою «користі для обраних». «Шариковізм» (тут: від Шариков – М. Булгаков, «Собаче серце») – як залежність від господаря та одержимість абсурдними ідеями мислення «чужими мізками» – призводить до залежності долі нації від окремих процесів та гравців, що насамперед породжують внутрішні розбіжності, деструктивні політичні конфлікти і кризи, що сприяє

нарощенню девіантних явищ як у політичному, так і в соціальному середовищах. Як зазначає В. Степаненко, «наявність та стійкість неформальних відносин у пострадянських країнах, зокрема в Україні, були (та й досі є) об'єктивною раціональною життєвою стратегією виживання у колі «своїх людей» у період болісної соціальної трансформації» [23, с. 135-136]. Родинно-клановим вірусом, клієнтизмом, як ключовим деструктивним елементом, уражені республіки Закавказзя, Центральної Азії та Росії.

У західній політичній науці, а раніше в політичній антропології та соціології опис і дослідження клієнтизму вже давно стали самостійним науковим напрямом. Дослідниками накопичений багатий матеріал для масштабних порівнянь в історичному, регіональному, цивілізаційному, структурно-функціональному аспектах. Доцільно згадати праці Ш. Ейзенштадта, Л. Ронігера, К. Ланде, Е. Геллнера, Дж. Вотербері, Р. Лемаршана, Л. Граціано, К. Легга, М. Хігінса, К. Клепема, Дж. Пітта-Ріверса, Кори дю Буа, Я. Станішкіс та ін. Разом з тим, тематика клієнтизму не належить до числа малорозроблених напрямів в українській політичній науці в етико-правовому полі.

У сучасному інформаційному просторі термін *«клієнтизм»* тлумачиться як *соціальне явище, яке характеризується формуванням домінування, панування і підпорядкування, залежності та незалежності за принципом патрон-клієнтських відносин* [9, с. 465]. У цих відносинах одна зі сторін – патрон – є панівною, а друга – клієнт – залежною. Стійкий відновлюваний зразок поведінки керівників та підлеглих. Особистісні взаємини «патронів» та «клієнтів», код їх взаємодії.

У політологічному словнику знаходимо дещо інше тлумачення цього поняття: клієнтизм (лат. *cliens* – підопічний, слухняний) – модель політичної структури суспільства, заснована на особливому типі взаємин лідера (патрона) з його послідовниками (клієнтами), котрі залежать від нього. Знаходить вираження у формі персональних клієнтел – особистих «команд» окремих лідерів, клієнтилізованих інститутів, політико-фінансових груп (від великих підприємств до органів державної влади), що опираються на патронажно-клієнтельні зв'язки. Основними характеристиками

таких груп виступають замкнутість та ієрархічність структури, а також неформальний характер взаємодії в боротьбі за право контролю над ресурсами [13, с. 243].

С. Голев розглядає клієнтизм як зовнішню форму вождизму – функціонування політичної системи як ієрархії кланів, всередині яких переважають відносини типу «клієнт–патрон» [8, с. 68].

Дещо інше тлумачення подає Е. Хейвуд: клієнтизм – це система відносин, за яких урядові агентства починають служити інтересам тих клієнтальних груп, діяльність яких вони покликані регламентувати [27, с. 96].

Найширше поняття клієнтизму тлумачиться як «розшарування між двома особами чи групами осіб з нерівним соціально-економічним та суспільним статусом. Це система управління, в якій рішення приймаються на основі самовільних критеріїв та оцінок «патрона» стосовно «клієнта» [28].

Таким чином, клієнтистські відносини можна розглядати як усталену систему взаємин суб'єктів, які володіють диференційованою ресурсною забезпеченістю внаслідок приналежності до різних рівнів ієрархії. Ці взаємини відіграють ключову об'єднуючу роль. Патрон у контексті ресурсних можливостей, якими він оперує, вибудовує стосунки з клієнтом. Клієнтські мережі можуть виходити далеко за межі вузьких практико-меркантильних і контролювати розподільчі механізми широкого профілю – від розподілу матеріальних благ, робочих місць, землі до розподілу дозволів, посад, соціальних можливостей, ступеня відповідальності, санкцій, привілеїв тощо. Ресурсна залежність є тією прихованою пружиною примусу, яка за умов свого розвитку та вдосконалення набуває вигляду добровільних актів. Зовнішньо добровільний обмін ієрархічно організованих суб'єктів не породжує відносин *реципрокності* – в сучасній західній соціології – взаємообмін «подарунками» між членами горизонтальної соціальної гілки [2, с. 22]. При цьому подарунок – не річ, а ситуація, вплетена в контекст соціальних відносин, елементом якої є акт дарування. Починає розвиватись мімікрія взаємин та циркуляція їх у формі данини, яку «патрон» збирає зі своїх «клієнтів».

Клієнтизм є неформальним розшаруванням, системою відносин, однак, накладаючись на урядові структури та інші інсти-

тути влади, може формувати систему латентних та небезпечних зв'язків, своєрідну синергетичну вісь. Ці асиметричні відносини базуються на індивідуальній лояльності, жорсткій перманентності та зобов'язанні обміну послугами і речами, які мають нерівне значення, але обов'язкові та невіддільні від самостійної системи. Політичний клієнтизм організовує модель, де однією стороною є індивіди, пов'язані з владою, а іншою – стосунки, побудовані вертикально, відповідно до їх соціальної прописки.

Клієнтизм ґрунтується на паразитарній природі свого існування: зосереджується на розподілі, але не на виробництві суспільних благ. Інакше кажучи, **клієнтизм не що інше, як форма цивілізованого, оновленого, адаптованого до сучасності рабства**. Разом з тим, стосунки «патрон – клієнт» існують здавна, хоча в соціально-політичній та психологічній літературі намагаються уникати таких тем. Патрон є символом «святості», «сакральності», опіки, а клієнт – особою залежною, яка обслуговує патрона і продає чи надає послуги.

У соціологічно-психологічних та політологічних розвідках домінуючим є аналіз ролі та взаємин «патрона» і «клієнта» та чинників, що зумовлюють зміну цих взаємин. Автор праці про клієнтизм в його історичній ретроспективі А. Мончак звертає увагу на ризик сприйняття світу у клієнтистському ключі. **На його думку, з властивою клієнтизму заплутаністю формується віртуальна пастка, і вийти з неї можуть лише актори-імітатори чи віртуозні лицедії, пов'язані з владою, привілеями, корупцією.**

Матеріальна та духовна бідність, відсутність власної аристократії та еліти, низький рівень політичної культури та самосвідомості населення, відсутність інститутів демократії є головними причинами виникнення такого типу відносин, в основі яких закладена система узалежнень. Щоб зрозуміти зміст клієнтальних відносин, виділимо кілька сутнісних рис, серед яких:

- нерівність суб'єктів, що вступають у зв'язок задля захисту своїх інтересів та задоволення потреб;
- надання двостороннім стосункам форми патріотизму, відданості, фаворизму, що ззовні може видатись як форма опіки незахищеної людини;

- зв'язок між патроном і клієнтом на підставі особистих зобов'язань або общинної солідарності;
- боротьба за контроль над політичними та економічними ресурсами як першопричина та істинна інтенція патрона;
- використання патроном незаконних форм контролю за рухом ресурсів;
- партикуляризм інтересів;
- недотримання громадянських прав, активна і пасивна протидія їх застосуванню;
- формування специфічної культури залежності, **коли широкий загал мовчить і все покриває, імітуючи відсутність цих стосунків, зв'язків і залежності.**

Наслідками таких клієнтальних відносин стають соціальна та політична неефективність, що призводить до поширення цинізму, різкої зміни (деградації) суспільної моралі та інших явищ аномального характеру. Суть існування постійної залежності полягає у насильницькому обмеженні, нівелюванні, конкуренції та звуженні вільного поля діяльності для інших соціальних груп населення, значну частину якого очікує статус аутсайдерів. Вертикальні канали постачання інформації «згори вниз» є імітаційними, точніше, практично атрофовані – нижчі рівні прагнуть приховати або спотворити інформацію, що є формою захисту та самозбереження. При цьому санкції за порушення норм взаємності не можуть бути накладені нижчими рівнями управління на верхній рівень. Вертикальний клієнтелізм має чітку послідовність та генеральний вектор – знизу вгору, формує групову солідарність як патронів, так і клієнтів між собою. Відносини залежності замість взаємної вигоди підвищують можливість опортунізму як з боку клієнта, так і з боку патрона. Окрім того, поєднання політиків і бізнесменів, корупція, таємні альянси і кланові війни, тіньовий капітал та тіньова економіка призводять до суспільного неприйняття та нелегітимності режиму.

В умовах інституціональної відносності та хиткості особисті зв'язки формують клієнтурно організовані соціальні мережі, доповнюючи «дефіцит держави», і підривають офіційні публічні інститути, позбавляючи їх громадського правового змісту. Саме тому

консолідація окремої клієнтальної соціально-політичної моделі впливає на розвиток *антиправової свідомості* як управлінського класу, так і решти суспільства, призводить до ствердження партикулярних норм замість універсальних [18, с. 35]. Тобто у соціальній системі, культурі, масовій свідомості домінує своєрідна «*Coza Nostra*», яка і є законодавчим, формуючим інститутом.

Звісно, охопити усі сфери суспільства, пронизані типом відносин за схемою «патрон – клієнт», досить складно. Тому спробуємо побудувати класифікацію клієнтальних зв'язків.

Першим критерієм класифікації візьмемо доступність зовнішніх джерел інформації до досліджуваних відносин. Відповідно до цього розрізняють *відкриті* (під час виборів та у тоталітарних державах) та *закриті* (неофіційні, так звані групи тиску). Такі відносини складаються та впорядковуються як *формально, так і неформально*, в залежності від історичного досвіду та «груп тиску», впливу, типу партійної системи тощо. Якщо в одних державних системах клієнтальна залежність є неприйнятною, в інших – закономірною, то в Україні, як і в інших країнах Східної Європи, такі відносини маскуються, стають невід'ємними та органічними, але максимально прихованими. З одного боку, це сприяє налагодженню неформальних контактів, структурних одиниць цієї системи, а з іншого – поглиблюється фактична «замкнутість», закритість політичних кіл та «закритість» економіки. Ці відносини характеризуються *легальним, напівлегальним та нелегальним* критеріями існування, де два останніх набувають незрівнянно більшої функціональної ваги, ніж перший. Тобто закулісні домовленості, тіньова політика та економіка є більш актуальними та вагомими, ніж офіційні та загальноприйняті задекларовані форми співіснування.

За призначенням, метою налагодження та функціонування клієнтальні відносини поділяються на: *цільові* (побудовані на систематичних взаємозв'язках та взаємообумовленостях, сприяють розширенню «мережі» клієнтел) та *ситуативні* (частіше від випадку до випадку, з різними типами суб'єктів). Цільові відносини можуть поділятися на *позитивні* (створені задля власної вигоди чи вигоди певної соціальної групи, однак результат не передбачає насильства над іншими) та *негативні* (насамперед передбачають можливість

застосування жорстких методів у випадку неможливості реалізації власних ідей).

За кількістю суб'єктів клієнтальні відносини можна поділити на *індивідуальні* (коли домовленості укладаються на рівні двох-трьох осіб з особистою відповідальністю один перед одним), *колективні* (між невеликою групою людей, до прикладу, парламентарями одного скликання), *масові* (коли клієнтами стають «маси», що прагнуть «хліба і видовищ»).

За часом виникнення та існування можна виділяти *постійний* (який склався впродовж певного історичного проміжку часу) та *тимчасовий* (під час виборчої кампанії) *клієнтизм*; за широтою охоплення: на рівні *центральних органів* державної влади, *регіональний* та *місцевий*.

Зазвичай про клієнтизм говорять у контексті виборів та електоральної залежності. У постколоніальному світі виборці, беручи участь в актах народного волевиявлення, голосують не за тих, хто запропонує їм кращу програму дій, а за тих, перед ким вони – в силу ментальних традицій – мають внутрішні зобов'язання, хто дає їм певні блага – матеріальні та соціальні – в обмін на політичну лояльність. Така форма відносин не є новітньою, оскільки вибудовувалася протягом тривалого часу функціонування у різних державно-політичних системах і була чи залишається представленою достатньо широким спектром.

У контексті поданого вище по-особливному представлений український соціокультурний та політичний простір, де виборчий клієнтизм і, відповідно, ті чи інші форми клієнтели за інерцією продовжували розвиватися у другій половині 1990-х років. Саме в цей час політичні верхівки намагалися створити «виборчий потенціал» для легітимації майбутніх політичних проєктів.

За словами соціолога Є. Головахи, «Україна просувається у напрямку від залишкової радянської системи до феодалізму, який характеризується такими рисами, як відтворення президентської вертикалі за партійною, а то й царсько-феодальною системою... Владні привілеї істотно розширилися порівняно з радянськими. Вони перетворилися на феодальні владні привілеї. Тобто все це кроки назад від радянської системи» [10]. Хоча назвати їх «фео-

дальними» важко, оскільки феодалізм передбачає формування у ментальному полі моделі власника та господаря, який несе відповідальність за створену ним структуру. Відповідальність тут є органічною з системотворчими ознаками. До слова додамо, що Революція гідності була спробою, крім інших програм, подолати клієнтизм як рудиментарне явище, яке гальмує еволюційний процес.

Поширенню політичного клієнтизму немалою мірою сприяла чинна виборча система, яка функціонувала у 90-х роках минулого століття і впродовж років незалежності вже змінила три основні форми. Саме така система, коли кожен депутат безпосередньо «прив'язувався» до виборчого округу, призвела до того, що у ряді регіонів сформувались групи, клани депутатів та чиновників різного рангу, які вважались «своїми» для певної системи регіональних клієнтел.

Український політичний простір упродовж перших двох десятиліть незалежності характеризувався нерівномірним розподілом влади між трьома гілками і президентом та періодичним виникненням політичних криз і парламентських конфліктів, не формували нові (відмінні від радянських) моделі співіснування своїх громадян. Домінанта категорій узалеженості та аналогічний стиль суспільної поведінки, які набувають системних характеристик, сприяють наростанню у політичній верхівки усвідомлення своєї винятковості та харизматичності. Крім того, варто враховувати історичні обставини, фактор політичного часу і простору, в рамках якого розвиваються клієнтальні відносини. До прикладу, на початку незалежності Української держави відносини залежності будувались по лініях «парламент» – «президент», «парламент» – «партії», «парламент» – «бізнес» тощо. Натомість нині джерелом залежності та клієнтальності усіх гілок влади та сфер бізнесу стає президентська вертикаль.

Істотним елементом, який потрібно враховувати при розгляді клієнтальних відносин, є доступ до засобів оприлюднення, зокрема мас-медіа. Більшість авторитарних правителів будували свою владу саме на підпорядкуванні собі всього інформаційного простору. Аналогічно радянський тоталітаризм ґрунтується на залежності від глобального інформаційного поля, дискурсу.

Клієнтизм є одним із основних факторів не лише виборчого, а й політичного, економічного, приватного та бізнесового процесів у країнах пострадянського простору. Суспільний механізм зв'язку політики, економіки та влади і розподілу прибуткових позицій та трофеїв з великою точністю копіює політичні машини минулих часів – не лише радянського простору, але й інших країн. Щоправда, в історії європейських культур ці явища були відносно короткотривалими, не наділеними стійкими ознаками і виконували конструктивну функцію. Натомість клієнтальна модель відносин у нашій країні набула ознак стійкості та адаптаційного потенціалу, глибоко проникла своїми метастазами в державну систему, ментальність, свідомість та підсвідомість її громадян. У результаті цього вся система всупереч логіці починає відстоювати та захищати цю модель відносин. Тому викорінення цих явищ та реабілітація державної системи стає надзвичайно складною проблемою. Більше того, клієнтизм (як і інші соціальні явища, наприклад, корупція), набуваючи адаптаційно-мімікрійних властивостей, стає здатним ужитись у будь-яку оновлену чи нову систему.

Клієнтизм як форма соціальних взаємин, побудованих на «залежності» від патрона, від невідомої «сакральної» сили, яка може стати опорою і захистом, проникає в усі сфери життєдіяльності: як суспільної, так і приватної. Відповідно у суспільстві з таким типом політичного устрою не можуть ефективно розвиватись не лише державні структури, а й уся система. Інтенсивно еволюціонує та вдосконалюється лише клієнтизм. Управління державним механізмом зводиться до авторитарних наказів, політичного імперативу тощо. Вибори за таких умов перетворюються на фікцію, бутафорію демократичного розвитку та імітацію «власного вибору». Клієнтальні відносини у державно-політичній системі абсолютно нівелюють ключові принципи і норми прав громадян. По-перше, ігнорується рівність перед законом – обрані в сенсі народного представництва вважаються «обраними» перед законом. По-друге, згідно з міжнародними стандартами прав і свобод ніхто не може бути залежним від іншого чи бути примушеним до тих чи інших дій. Відносини ж клієнтизму, прямо чи опосередковано, передбачають виключно сугестивно-імперативну форму вибору та взаємин.

По-третє, страх перед «патроном», «державцем», «начальником» і т.д. призводить до утворення внутрішнього замкнутого та статичного кола, де громадянин не здатен впливати на політичні процеси. Це стає причиною виборчого (і не лише виборчого) нігілізму та відкритого ігнорування політичного та громадського життя, а у важчій формі – соціально-депресивних та апатійних станів більшості народу.

Таким чином, побудова відносин – як суспільних, так і державно-політичних – на основі залежності одних індивідів від інших чи від груп інших у цілому гальмує повноцінний розвиток громадянського суспільства, формування громадянської солідарності та соціальної довіри. Саме тому є підстави говорити, що клієнтелізм – це патологія, яку потрібно досліджувати з метою її викорінення.

Пострадянський досвід державотворення свідчить про те, що існує особливий механізм функціонування довіри, який визначається клієнтальними та родинно-клановими стратегіями. Брак історичної традиції нагромадження та розвитку соціального капіталу у горизонтальних мережах суспільної активності і співробітництва створює певний соціальний вакуум. Він заповнюється в міру створення мережі клієнтальних взаємозв'язків, формування «вертикальних» міжособистісних стосунків «патрон – клієнт» та розвитку мафіозно-інституціонального порядку.

У деяких республіках пострадянського простору клієнтелізм став основною перешкодою для побудови повноцінної державної системи та джерелом підсилення інституту бюрократії. В Україні на регіональному та загальнодержавному рівнях будувалися відносини залежності громадян (виборців) від народних обранців, а не навпаки, як це повинно відбуватись у демократичних системах. Бюрократичний апарат з усталеним розподілом груп впливу і тиску не дозволяє впроваджувати новітні методи державного управління. Через це відбувається деградація не лише державної системи, а й суспільної моралі, зникає взаємозв'язок суспільства і держави, що неминуче веде до глобальної соціальної катастрофи.

Оскільки наша країна в боротьбі за свободу та цілісність переживає народження та відродження як соціальна система і після перемоги почнеться процес відбудови, то усім державотворчим

інституціям, усім рівням влади, законодавчим структурам та простим громадянам слід взяти до уваги характеристики описаного захворювання і виробити механізми недопущення трансферу клієнтизму в оновлену Україну. Також слід виробити механізми усунення рудиментарних залишків цього соціокультурного захворювання в оновленій системі, і при цьому необхідно бути принциповими та безкомпромісними. Тут доречним буде досвід країн Західної Європи, Канади, США та інших країн з високим рівнем соціальних стандартів та найнижчим рівнем корупції. Саме відсутністю клієнтизму у цих державних системах пояснюється високий рівень розвитку і стабільності.

Література

1. Афанасьев М. Клиентелизм: историко-социологический очерк (1). ПОЛИС. 1996. № 6. С. 25–29.
2. Барсукова С. Ю. Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика. Социс. 2004. № 9. С. 20–30.
3. Бирюков С. В. Клиентела как модель политического порядка и политических изменений: монография. Москва, 2009.
4. Борщева А. Электоральный клиентизм в постсоветской Украине. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://teoria-practica.ru/-5-2011/politics/borshchova.pdf>
5. Бурдые П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля. Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. Москва – Санкт-Петербург, 1996.
6. Бурдые П. Социология и демократия. Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. Москва – Санкт-Петербург, 1999.
7. Вельский К. С. Персональная ответственность в советском государственном управлении (моральные, экономические, политические аспекты). Москва, 1989.
8. Голев С. В. Политическая психология. Словарь-справочник. Москва, 2004.
9. Головаха Є. Феномен «аморальної більшості» в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки. Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. Київ, 2002. С. 460–468.

10. Головаха Є. Якщо суспільство ще кілька років залишатиметься напівфеодальним-напів'європейським, це може призвести до його розколу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/comentar/gqkg0iq0i>
11. Головаха Є. Економічні реформи і масова свідомість в Україні. Українська приватизація: плюси і мінуси / за ред. О. Пасхавера. Київ, 2001.
12. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Западноевропейская социология XIX – начала XX веков. Издание Международного ун-та бизнеса и управления / под ред. В. И. Добренькова. Москва, 1996.
13. Новейший политологический словарь / авт.-сост. Д. Е. Погорельий, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. Ростов-на-Дону, 2010.
14. Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств. Політичний менеджмент. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=59&c=1312>
15. Ослон А. Факторы электорального поведения: от опросов к моделям. Вопросы социологии. 2006. № ?. С. 8.
16. Паніна Н. В. Українське суспільство 1994–2005: Соціологічний моніторинг. Київ, 2005.
17. Полішкаророва О. Найкращою моделлю для нас міг би бути корпоратизм. Віче. 2001. № 11 (116). С. 22–26.
18. Попова І. Моральне виправдання і нормативна складова тіньових практик (спроба порушити проблему). Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2004. № 1. С. 30–50.
19. Римский В. Л. Бюрократия, клиентизм и коррупция в России. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/01/12/1223769304/Rimski.pdf>
20. Розенблюм Ненсі Л. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. 2001. № 21. С. 6–29.
21. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду / В. Дубровський. Я. Ширмер та ін. Соціологія: теорія, методи, маркетинг : наук.-теорет. часопис. 2010. № 1. С. 56–72.
22. Сергеев В. М. Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети. ПОЛИС. 2003. № 3. С. 6–8.
23. Степаненко В. Суспільство громадянське і «негромадянське»: дискурси та моделі взаємодії. Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. Київ, 2004.
24. Фисун А. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация. Ойкумена. Альманах сравнительных исследований

- ний политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. 2004. Вып. 2. С. 130–140.
25. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений. *Экономическая социология*. 2001. Т. 2. № 4. С. 28–55.
  26. Харитоновна В. Особенности проявления клиентелизма в современной государственной службе. МГУ: научные исследования. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://msu-research.ru/index.php/gmu/60-humanresources/1037klientelizm>
  27. Хейвуд Э. Политология: глоссарий по книге. Москва, 2005.
  28. Шушкова Н. В. Этот ускользающий патернализм: попытка построения концепции. *Социологический журнал*. 2007. № 1. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.socjournal.ru/article/677>
  29. Eisenstadt S. N., Roniger L. *Patrons, clients and friends: Interpersonal relations and the structure of trust in society*. Cambridge, 1984.
  30. Gadowska K. *Zjawisko klientelizmu polityczno-ekonomicznego. Systemowa analiza powiązań sieciowych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003.
  31. Golovakha E., Panina N. *The Development of a Democratic Political Identity in Contemporary Ukrainian Political Culture / R. Farnen (Ed.) Nationalism, Ethnicity and Identity. Cross-National and Comparative Perspectives*. New Brunswick, 1994.
  32. Hoff Karla and Joseph T. Stiglitz, 2004. *After the Big Bang? Obstacles to the Emergence of the Rule of Law in Post-Soviet Societies*. *The American Economic Review*. 2004. Vol. 94. № 3, June.
  33. Willerton J. *Clientelism in the Soviet Union*. *Studies in Comparative Communism*. 1979. № 2–3. P. 127–146.
  34. Szyrmer J. *Post-Soviet Transition: Problems, Lessons and Solutions*. In: *Reforms in Ukraine: Ideas and Actions*. Edited by J. Szyrmer and D. Snelbecker. Kyiv, 2001. P. 81–103. Altpress: www.case-ukraine.kiev.ua
  35. Marantzidis N., Mavrommatis G. *Political clientelism and social exclusion. The case of Gypsies in the Greek town of Sofades*. *International Sociology*. 1999. Vol. 14 (4). P. 443–456.
  36. Rigby T. H. *A Conceptual Approach to Authority, Power and Policy in the Soviet Union*. In: *Authority, Power and Policy in the USSR: Essays dedicated to Leonardo Shapiro*. London, 1980.
  37. Rose-Ackerman S. *Corruption and Development*. Annual Bank Conference on Development Economics. The World Bank. 1997. Washington, D.C.

ІМІТАЦІЯ У КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ*

IMITACJA W KONTEKŚCIE FUNKCJONOWANIA DYSKURSU SPOŁECZNO- POLITYCZNEGO

- *Хочеш вижити – навчись імітувати,
прикидатись, обманювати*
[один із законів природи]

Культурна епоха Східної Європи, яка, по суті, є «пострадянською», принесла з собою нові факти, переформатувала людські стосунки, запропонувавши то спрощені, то ускладнені мімікрійні соціальні форми. Соціально-політична нестабільність, яка є типовою для України, Росії та Білорусі (для України це революції та загальнонаціональний військовий спротив, а для Росії та Білорусі це відновлення тоталітарних режимів), ставлять на порядок денний питання про необхідність об'єктивного розгляду та перегляду політичних, соціальних, економічних, культурних та інших державотворчих процесів у цих республіках. У цьому контексті доцільно буде об'єктивно та неупереджено вивчати і викривати явища, успадковані від радянської епохи та набуті впродовж останніх десятиліть. Один із таких феноменів, який є малодослідженим і аргументовано та системно не поясненим з наукової точки зору, – це **імітація**. Специфіка цього явища достатньо детально вивчена у контексті живої природи – флори та фауни, але в ключі людської суспільної діяльності залишається terra incognita...

Імітація як явище детально почала досліджуватись у природознавстві та біології ще у XIX столітті. Проекція когнітивного досвіду у галузі природничих наук на суспільну, соціально-політичну реальність, на поведінкові характеристики людини є цікавим та новітнім напрямком сучасної соціальної психології, соціології, політології, культурології, антропології та ін. Власне тому є сенс говорити про імітацію як явище, що виникає та функціонує у суспільному організмі, моделює його, впливаючи на перебіг подій та ін.

* Друкується за: Tworzenie iluzji społecznych. Lublin. 2012. STUDIA NAD WIEDZĄ. T. V. S. 529–540.

Більше того, соціальна реальність, яка репрезентує будь-яку державу як систему, впродовж останніх десятиліть може бути інтерпретована крізь призму імітаційних сценаріїв, і у такий спосіб можна здійснити новий і дещо нетрадиційний погляд на історію, культуру, соціум загалом, на світову та українську реальність.

Імітація у людському суспільстві є явищем набагато ширшим, ієрархізованим, глибинним та невід'ємним від культури соціальної поведінки та ін. Людина впродовж своєї історії розвинула та вдосконалила імітацію як одну із фреймових складових свого буття, в результаті чого отримала можливість виконати певну соціальну програму чи перенести її у площину імітацій, інсценізацій, творення ілюзій, віртуальної дійсності. Тому може формуватись реальна картина, дійсність, зокрема демократія, соціальна рівність та ін. Варто зауважити, що людина у своїй імітаційній діяльності зазнала неабиякої майстерності та, мабуть, є рекордсменом у світі живої природи. Тому будь-яка мімікрія, відтворення, уподібнення у світі живої природи не може конкурувати зі здатністю людини, її феноменальною здатністю створювати ілюзію свого «я», саме креативно формувати своє друге «я», яке є більш досконалим та репрезентативним, ніж реально існуючий суб'єкт.

Результатом такого стану речей стали негативні соціальні стереотипи, страхи, девіації та інші соціальні аномалії, які стають чи не найбільшою проблемою у розвитку соціальних систем. Підміна понять та реалій людського буття імітацією, яка закладена природою людини, набула гіпертрофованих форм (від публічної демонстрації своєї діяльності до штучного приписування окремих суспільних заслуг чи соціальних функцій, суспільної ваги чи значущості, надзвичайної обдарованості, харизматичності та ін.) і стала невід'ємним елементом багатьох соціальних інститутів, політичних партій, народних обранців, благодійників, науковців, журналістів, працівників медійної індустрії та ін.

При більш детальному розгляді феномену імітації у суспільній системі виявляємо, що імітація охопила всі сфери людського життя. **Імітація стала реальністю**, настільки переплетеною з ірреальним, віртуальними та умовними чинниками людського буття, що втрачається відчуття об'єктивної реальності, здорового глузду,

адекватної реакції на навколишній світ (тут доречно згадати історію М. Каддафі та фінал його життєвої і політичної кар'єри та ін.). Саме тому перед сучасними науковцями, політиками, суспільними діячами постає проблема вивчення, опису балансу між реальністю та *імітацією*, між реальністю та ілюзією, проведення демаркаційної лінії та повернення всього того, що є імітативним у системі людського буття, у межі «берегових ліній», позбавивши його тоталізації та всеосяжності. Чітке розуміння зазначених меж дасть змогу побачити найважливіші напрямки функціонування, недоліки і переваги будь-якої соціальної системи – системи, яка самостверджується і намагається самоідентифікуватись та самореалізуватись. Власне ці межі дають змогу прописати координати поширення та функціонування імітації, з'ясувати міру та ступінь міфологізації дійсності, градус відхилень маршрутів від стратегічного вектора, межу допустимої втечі від реалій, очевидності, статистики.

Дослідження дефініції та поняття «імітація» дасть змогу зрозуміти її суть та діапазон імовірного застосування. Результатом такого проникнення у суть зазначеного явища буде розкрита специфіка соціально-політичних умов, інформаційного середовища, яке виступає носієм та ідентифікатором зазначеної аномалії. Теоретичним підґрунтям дослідження імітаційних форм стали праці М. Хайдегера, Ж. Бодрієра, П. Бурдьє, Р. Мертон, Р. Козера, Даррендорфа, Х. Ортега-і-Гассета, Т. Парсонса, Й. Гейзінги, І. Валлерстайна, Е. Фромма, Д. Белла, П. Сорокіна, Е. Тоффлера, Е. Берна, Ю. Хабермаса, Ф. Фукуями, П. Штомпки та ін.

На сьогодні дослідження імітацій як явищ не формує єдиної картини та не дає змоги достатньою мірою зрозуміти їх сутність та соціальну функцію. Окремі аспекти вивчення імітації містять роботи С. Аверінцева, М. Грачова, Ю. Давидова, В. Дергачова, Е. Дмитрієва, Е. Лукіна, В. Афанасьєва, С. Барсукова, Л. Бляхера, В. Гельмана, І. Пригожина, Л. Сморгунова та ін.

Імітація – один із найважливіших механізмів існування природи та людської спільноти. Ця категорія досліджується у біології, медицині, психології, соціології, мистецтві (театр, кіномистецтво), музиці та ін. галузях. У довідково-лексикографічних джерелах

імітація тлумачиться у залежності від сфери функціонування [9, с. 194]. Але брак фундаментальних розробок цього поняття, особливо у галузі соціології, на сьогодні дає неповну картину і недостатню аргументаційну базу щодо природи зазначеного феномену та беззаперечності того, що є імітативним у системі людського буття у межах культурних сценаріїв.

У техніці до імітації застосовують поняття моделювання – метод відтворення і використання різних чинників у моделі, а не в реальних умовах (наприклад, біоніка) [47].

У біології, природі «імітація» – це уподібнення, мімікрія, зовнішня схожість, наслідування, повторення, копіювання розумними тваринами поведінки інших тварин, а також людини [6, с. 362].

Психологія розглядає імітацію як «одну з форм соціальної поведінки, соціальну мімікрію, адаптивний спосіб життєдіяльності» [50; с. 98]. Психологи стверджують, що імітація закладена в нас природно, з дитинства, коли новонароджена дитина починає повторювати, імітувати дії, голоси матері, батька чи інших людей, котрі знаходяться поруч. Дослідження американського психолога Кеннет Кей показало, що немовлята наділені здатністю відповідати на звуки або жести дорослих, і цей процес стає інтерактивним та залежить від кількості постійних повторювань дій. Так само і в дорослих інтерактивна поведінка відіграє важливу роль як у повсякденному спілкуванні, так і в процесі офіційних заходів, переговорів [66, с. 259]. Цей факт доводять і автори теорії гри Е. Берн та Й. Хейзінга [5, с. 56]. За їх словами, процеси наслідування, імітації не лише притаманні людям від природи, а й є життєво необхідними для життя в соціумі, адже за допомогою наслідування виконуються чи порушуються «правила гри», витримуються чи ламаються стереотипи [59, с. 195].

Позитивне значення імітації у розвитку людства доводить той факт, що імітування було основним методом навчання у стародавніх римських школах (схолях), гуманітарних навчальних курсах епохи Відродження, практичних вправ («*exercitatio*») та риторичної теорії. Учні повторювали та відтворювали поведінку, фразеологічні звороти та інтенції за наставниками, наслідували стиль письма тощо. В цілому суть імітаційних вправ полягала не в копію-

ванні певного типу й форми в оригіналі, а в наданні нового змісту, копіюванні оригіналу, але в новій формі. Їх метою було відточити риторичні вміння учнів задля нових, кращих способів вираження, моделей поведінки та спілкування [65].

Іноземні довідникові джерела визначають присутність імітаційних рис починаючи від тварин і закінчуючи міжнародною політикою. Імітація є передовсім поведінкою, наочною для індивіда, яку він схильний повторювати [64].

Польські довідкові джерела тлумачать імітацію як намагання приховати справжні наміри, вчинки, пристосувавшись до зручних та загальноприйнятих умов. Якщо мова йде про імітацію у соціально-політичному полі, то тут вона розуміється як підміна понять та намірів політиків, урядовців чи інших національних і міжнародних структур [69]. Українські довідкові джерела трактують поняття імітації (лат. *imitatio* — наслідування) наступним чином: *«це пародія на щось, наслідування, підробка, ерзац, сурогат, повторення»* [48, с. 68]. В музиці імітація – точне або дещо змінене повторення музичної думки в різних голосах поліфонічної фактури, повторення музичної теми іншим голосом музичного твору з нижчим або вищим інтервалом [9, с. 197]. Інакше кажучи, імітація – це штучне наслідування чогось, що виконується з точністю, підроблюючи яку-небудь річ, дію під певний зразок, норму; відтворення з високою точністю яких-небудь процесів, моделей, зразків поведінки.

Таким чином, *домінантною ознакою імітації як явища є «уподібнення», «відтворення зовнішніх ознак», не будучи при цьому імітованим предметом, явищем, істотою за суттю.* Тобто це своєрідна «біжутерія», яка схожа на оригінальний цінний метал чи камінь, але насправді ним не є. Підтвердження цього положення знаходимо і в іншій джерельній базі. Скажімо, філософський енциклопедичний словник визначає: імітація (від лат. *imitatio* – наслідування) – 1) наслідування чого-небудь чи кого-небудь, відтворення. 2) Більш-менш точне копіювання індивідом поведінки інших людей чи груп, що є одним з механізмів соціалізації. 3. Підробка, виготовлення предметів, схожих на дорогі вироби [55, с. 88].

Французький філософ Жан Бодріяр увів у суспільний дискурс термін «симулякр». Якщо за Платоном це просто копія чогось, то

Бодріяр тонко визначив: у наш час у постмодерні є копії, які не мають аналога в реальності. Симулякри – це вигадані речі [8, с. 218]. Вигадка, суб'єктивна трансформація, свідома видозміна будь-якої реалії з метою впливу на оточуюче соціальне середовище з ілюктивною інтенцією є не що інше як імітативна дія.

Розглядаючи роль «імітаторів», під якими розуміємо стан майже досконалого тиражування штучних образів, практично неможливо виявити відмінність між оригіналом і копією. Це спостерігається в реальному світі політики, де іміджмейкери й засоби масової інформації – патентовані імітатори – виконують все більш вагомую функцію у формуванні політичного простору, радше його ілюзію.

Досліджуючи явище імітації у соціальних структурах, варто ще раз звернутися до дефініції. Соціологічний енциклопедичний словник дає нам наступне визначення імітації: *це моделювання, використання однієї моделі (конкуренції, співробітництва, соціальної динаміки тощо) іншою соціальною структурою, інститутом і т.п.; процес, за допомогою якого поведінка одного індивіда починає нагадувати поведінку інших індивідів, яка вважається нормою*. Г. Тард стверджує, що закони імітації є основним фактором пояснення сукупності соціальних явищ [49, с. 39].

Зважаючи на це, варто відзначити, що окреслена категорія формує семантичне мікрополе, до якого входять термінопоняття *мімікрія, ілюзія, девіація, ерзац, обман, підробка, фальшивка, гра, бутафорія, уподібнення, симуляція, театралізація, фарс, фікція та ін.* При розгляді кожного з них ключовою ознакою залишається намагання **наслідувати, імітувати, пристосовуватись заради виживання**. Тобто істота чи особа, яка вдається до імітації, має недостатньо засобів до виживання (не має оригіналу), саме тому набирає форм, ознак чогось чи когось іншого, вуалюючи у такий спосіб свою ідентичність. Так, скажімо, мімікрія є *наслідуванням, уподібненням* незахищеного живого організму до сильнішого шляхом **набуття відповідного кольору та форми** [6, с. 304].

Захисне забарвлення тварин забезпечує їм виживання та підвищує життєздатність. Подібність забарвлення і форм деяких тварин з будь-якими предметами чи живими істотами (мімікрія) призводить до перетворення в іншу форму, відмінну від первинної,

хоча для деяких форм вона стала банальним сценарієм поведінки, і при цьому вони не втрачають своєї ідентичності (наприклад, зміна кольору шкіри хамелеона) [22, с. 344]. Тут ідеться про те, що живі організми (в цьому випадку мова йде про флору і фауну) паразитують на інших, більш життєздатних організмах, набираючи відповідних ознак, рис і характеристик щодо тих, хто знаходиться на вищому щаблі «харчового» ланцюга. Тобто про «захисну здатність рослин і тварин щодо способу наслідування зовнішнього середовища, злиття з ним в цілях самозбереження та самозахисту», кінцевою метою якого є збереження виду.

Наступною синонімічною одиницею лексеми «імітація» є *підробка* – те, що створено за прикладом іншого і видається за справжнє. Підробки предметів застосовують у ювелірній справі, іконописі чи інших мистецьких галузях та розробках [48, с. 234]. Крім того, психологи використовують термін «підробленої усмішки», іншої емоції чи поведінки, тобто штучної, несправжньої, вимушеної та нещирої, вдаваної. Причини «виникнення підробок» – недостатність оригінальних речей, бажання володіти таким, як інші, ознака пристосування власних характеристик до ознак, що притаманні іншим, тощо. Близькою за своєю семантичною структурою до термінопоняття «імітація» є *адаптація* – шлях пристосування організмів, органів чуття до умов навколишнього середовища [48, с. 235].

У наукових джерелах подається певний спектр імітації у її підвидах, серед яких виділяють: подвійна поліфонічна імітація, дзеркальна імітація, тональна, канонічна імітація, літературна, машинна, безперервна, повна і часткова імітація, реальна імітація, вільна імітація і т.п. [47]. Попри це, соціально-комунікативний дискурс та інші сучасні гуманітарні науки вимагають розширення цього поняття та більш детального розгляду у семіотичній, культурологічній, соціологічній, соціально-психологічній, політологічній та інших сферах.

Потреба відрізнити оригінал від імітації, виокремлення певної шкали, міри та ступеня імітативності на сьогодні стає все складнішим процесом. Особливо складним та актуальним досліджуване явище виявляється у сферах соціальної, політичної,

мас-медійній, економічній, рекламній та ін. Якщо явище імітації є беззаперечно доцільним та виправданим у світі живої природи, винятково цікавим та обґрунтованим у сфері мистецтва (тут усі види та жанри), то у сценаріях соціальної поведінки людини слід виокремити гіпертрофовано-патологічні форми імітації та окреслити її як невід'ємний елемент культури, а з іншого боку – як соціального зла.

Імітативно-мімікрійна діяльність живої природи характеризується чіткими параметричними характеристиками, і будь-яка форма надлишковості не має місця, оскільки є безглуздою (хамелеон не буде зеленішим за листок, білий ведмідь – білішим за сніг, деякі риби коралових рифів більш схожими на корали чи колір дна, ніж самі корали чи підводний рельєф, і т.п.). Зовсім іншу картину нам пропонує людське суспільство. Межа розумного та доцільного, яка є характерною для живої природи, у соціальному середовищі безслідно втрачається і розвивається до абсурдних, збочених та викривлених форм. Якщо індик роздуває пір'я, щоб виглядати сильним, великим, грізним, то цей прийом використовується лише до тієї межі, доки існує загроза йому чи його виводку. Гусак шипить, поки не втече або не віддалиться «порушник спокою», олень імітує та демонструє свою сексуальність через роги та надмірну агресивність до завершення гону і не довше тощо.

Що ж стосується людської спільноти, то імітація вийшла далеко за межі рефлекторно-інстинктивної на світ і доцільності та проникла своїми метастазами в найдрібніші сегменти світу людини і стала елементом культури. Більше того, онтологія людського буття, прогрес, еволюція людини та культури значною мірою спричинені імітаціями. Розвиваючи імітацію як базове явище, людина винайшла нові форми, які за природою своєю є тотожними та синонімічними до термінопоняття *імітація*. Вони трансформувались у такі форми як: *фальш, брехня, фарисейство, лукавство, обман, розіграш (від: розіграти людину); у сучасному молодіжному слензі – «розвести», ввести в оману; ввійти в довіру, переконати, вплинути, навіяти, змусити повірити, формувати дешевий піар, замаскуватись, прикинутись, тимчасово бути кимсь, повернути увагу, кокетувати, справляти враження, гіпнотично впливати, бути*

популярним, магнетично діяти на оточення, формувати коло фанатів, бути псевдохаризматичним тощо.

Все вищезначене, по суті, є процесом або його результатом. Розвиваючи та використовуючи імітаційні сценарії, людина може настільки захопитись його віртуальними формами, що здатна втратити відчуття реальності. Імітація породжує різні форми неврозів та інших психічних відхилень. Скажімо, манія величч, нарцисизм, безпідставна віра, імітація особистої досконалості, розуму, унікальності, таланту та ін. є продуктом саме імітативних феноменів, які, попри все, наділені здатністю видозмінюватись, удосконалюватись, трансформуватись у інші форми. Більше того, парадоксальним виявляється те, що такі імітативні прояви досить часто збирають і групують навколо себе великі кола симпатиків чи гарячих одновірців, які готові стати вірними центуріонами і **йти слідом не за реально існуючою особою, а за створеним образом**. І, як показує історія, зідеалізовано-зімітовані, зміфологізовані, гіперболізовані образи (саме образ, бо апелятив, який не наділений і приписуваними йому рисами) мають магічну силу впливу на широкий людський загал (звідси культ особи, обожнення лідера, масовий психоз навколо постаті та ін.)

Малодослідженим та цікавим видається те, що ці політичні чи інші фігури, схильні до віртуалізованої імітації та впливу на маси, часто наділені певними психічними вадами (маніакальними, шизофренічними, неврастенічними. Значна кількість політичних лідерів починаючи від Нерона, Ірода, Олександра Македонського до наших днів мали чи мають психічні розлади). Саме вони – персони з психічними розладами – наділені більшою потенцією впливу, ніж психічно врівноважені, помірковані, адекватно мислячі особистості. Колективний суб'єкт, колективне «я», колективне свідоме та підсвідоме з вираженою активністю абсорбують імітативні впливи і стають їх заручниками, інфікованими зовнішнім імітативним джерелом.

Імітативні феномени наділені ще однією типовою ознакою – **двотиповістю впливу на навколишнє соціальне середовище**: одна частина сліпо вірить зімітованому, штучно створеному образу, інша диференціює імітативність свідомо (чи, може, з прагматично-утилітарних міркувань свідомо творить та підтримує його).

Слід додати, що імітативний процес у людському середовищі та світі природи тісно пов'язаний з явищем «витіснення» реальних ознак та властивостей. Наприклад (тут говоримо про український етнокультурний простір): зазвичай лікар у клініці у білосніжному халаті, неадекватно високому та накрохмаленому головному уборі, з дорогим імпортованим фонендоскопом, ідеально виголений, з демонстративно впевненою походою, з яскраво виразною мімікою, жестикуляцією та осанкою, з вишукано правильним та переконливо-образним мовленням, зі значною кількістю «дипломів», відзнак та нагород (зазвичай на найбільш олюдосязній частині інтер'єру приймальні), зі значною кількістю титулів, звань, членств у візитній картці є далеко не найкращим лікарем у відділенні. **Саме відсутність справжньої майстерності спонукає його до імітаційних дій.** І, як показує життєвий досвід, саме вони, імітатори, завдяки саморекламі мають більший успіх, ніж добрі фахівці з «золотими руками», котрі дещо ігнорують імідж, типаж та саморекламу, але спроможні на значно більші та кращі результати у роботі з пацієнтами...

Якщо спроектувати імітацію в усіх її варіантах та проявах на етнокультурний простір, зокрема політичний, то висвітлиться картина специфічних інтерпретацій, взаємозв'язків, детермінацій та пояснень своєрідності нашого часу та простору, зокрема східнослов'янського.

Політичний простір та дискурс на теренах Східної Європи є своєрідними і позначаються особливими формами використання імітації... Безперечно, це явище вимагає розлогого та детального опису із залученням значного масиву ілюстративного матеріалу, але ми обмежимося коротким викладом типології. Найперше виділимо домінуючу ознаку імітації як східнослов'янський культурний феномен.

У цивілізованому світі склалася традиція формувати свій політичний імідж з використанням імітаційних методів для досягнення стратегічної мети – здобути парламентську більшість чи просто очолити країну. Отримавши у такий спосіб перемогу, лідери усіх рівнів владно-державної ієрархії спрямовують свої зусилля на максимальну віддачу народові – тим, хто виявив таку високу

довіру. Хорошим взірцем є країни Скандинавії, Західної Європи, Велика Британія, США та ін. У процесі саме такої діяльності імітація як метод суспільно-політичної діяльності не виключається, але зводиться до мінімальних параметрів та реалізується лише як корекція іміджу. Східна Європа (наразі говоримо про цей регіон) особлива тим, що імітація є органічною та невід’ємною частиною мисленнєво-комунікативної та соціально-політичної діяльності та дискурсу. Для прикладу: можна бути патріотом – можна імітувати; можна лобіювати інтереси країни на міжнародному рівні, а можна лобіювати свої приватні зацікавленості та лише імітувати загальнонародні інтенції, можна бути вченим чи успішним бізнесменом, а можна імітувати і т.п. До слова додамо, що широкий спектр рекламних наративів та інших візуалізацій і оприлюднень в основі своїй містять мету не стільки поінформувати, як творити потрібний імідж.

Отже, перейдемо до розгляду найбільш типових та яскраво виражених ознак імітації у сфері політичної діяльності. У зв’язку з цим виділимо наступні ознаки імітативності:

1) Імітація актуальності – штучне створення інформаційних резонансів та оприлюднення задля налаштування суспільних настроїв та дій на певні установки, цінності, необхідні зазвичай конкретній політичній чи бізнес-структурі, окремим індивідам чи міжнародним корпораціям. Така імітація – це насамперед формування умов, які не несуть нового осмислення чи творчої обробки інформації, але стимулюють до неусвідомленого накопичення інформації, формування ілюзії всеосяжності інформації. Крім цього, створюється ілюзія централізації та абсолютного домінування власне цих чи «моїх поглядів», бачення «моєї компетентності». З іншого боку, таке пристосування до споживання вже існуючої інформації створює можливість для її систематизації та використання з потрібною метою, але через надмірність, засміченість цього інформаційного простору, через примітивний прагматизм інформація стає джерелом паразитування на чужих знаннях, плагіату, імітації знань та підміни власних знань чужими. Скажімо, учні та студенти використовують інтернет не як джерело інформації, а як зручну та досконалу форму обману викладача та імітацію персо-

нальних знань. У цьому контексті інтернет, різного роду гаджети стають у нагоді для віртуозного обману викладача шляхом скачування рефератів, шпаргалок та ін. Результатом цього є хороша оцінка, підвищена стипендія при нульових знаннях. Така форма імітації зараз стала тотальним явищем, і за таких умов формується інтелігенція.

Доволі поширеним явищем імітації актуальності стає робота чи «імітація» чесності, професіоналізму та об'єктивності засобами масової інформації. При цьому власники найбільшого капіталу стають власниками та утримувачами «четвертої влади», замовниками телевізійних програм, власного піару, і в такий спосіб імітація ставиться на потужні індустриальні рейки. Інформаційне середовище потрапляє під вплив суб'єктивно-прагматичних інтерпретацій, основний силовий вектор яких зорієнтований на підтримання статусу-кво можновладців, які «працюють на користь суспільства». З цією думкою погоджується американський філософ Едельман, зазначаючи, що визначення проблем відбувається в процесі, де політики і ЗМІ маніпулюють значеннями, щоб підтримувати ретельний контроль над тим, що обговорюється і як обговорюється та яке значення надається проблемі. Тому **громадянин не має справи зі світом фактів, а лише зі світом політичної фантастики**: «Спектакль, що складається з новин, які повідомляються неперервно, конструює і реконструює суспільні проблеми, кризи, ворогів і лідерів і таким чином створює послідовність загроз та заспокоювань. Ці конструйовані проблеми й особистості формують зміст політичної журналістики й дані для історичної та аналітичної підтримки чи опонування політичним справам і публічним політикам» [35, с. 123]. Таким чином, засоби масової інформації і стають одним з основних інструментів імітації власної актуальності, персональної, соціальної ваги і т.п.

2) Імітативні процеси та історія. Історія передусім є хронологією імітацій. Сакралізація історичного простору, насичення її фальшивими ідеалами, які в силу вдалої імітації стають дуже схожими на реальність, що перетворює реальний вимір на ілюзію з особливим акцентом на неповторності, харизматичності окремого лідера чи партії. За словами Леоніда Радзиховського, імітація

історії, поєднавшись із сучасним віртуально-модерністським стилем (який сам по собі і є імітацією), отримала своє вираження в «дикій суміші» – віртуалізації демократії, а, по суті, утвердження феодальних, узалежнених відносин [44]. Власне йдеться про те, що імітація починала сприйматись та утверджуватись як пластичне явище, якому не притаманна фіксація, «застигання», вона піддається постійній видозміні та корекції, новітнім інтерпретаціям, які полярно різняться своїми концептуальними позиціями та висвітленнями. Можна припустити, що наслідком імітації певних подій в історії є те, що країна, в якій відбувається така підміна фактів, імітація історичних оцінок *має минуле, але не має історії*. Історія, яку вивчають у школах та вузах, яку ми знаємо без особистих заглиблень у конкретну тематику, – суцільний історичний постмодернізм з періодичним впаданням у надмірно суб'єктивні, емоційні крайнощі, впадання у міфологізовану героїку, при цьому без відчуття міри, смаку та хорошого стилю.

3) *Імітація у сфері наукової діяльності*. Виписуючи східнослов'янський контекст, зазначимо, що імітаційний сепсис завдав нищівного удару по науці. Наука втратила свою конституцію, свою базову позицію. Імітація практично паралізувала наукове середовище, залишивши невеличкі острівці, які за інерцією або в силу наукового фанатизму й аскетизму окремих ентузіастів продовжують виживати. Натомість наукове поле перетворилось у великий східний ринок (радіше базар) і паралельно з цим у театралізоване дійство. Власне, середовище науки стало цариною для тисяч псевдовчених. *«Слюсарчуковізм» набув тотальних параметрів*. (Згадаймо історію десятилітньої давності, коли людина без елементарної освіти, ще й з параноїдальними симптомами була допущена до лікарської практики у галузі нейрохірургії). Відомо, що в нашій країні лише ледачий чиновник, народний депутат чи лідер країни не має професорських титулів та мантиї чи генеральських звань (в Україні вчені В. Литвин, В. Янукович, І. Кива). В історії прецеденти вже мали місце. Скажімо, про «жагу до знань» сірих мас писав Ортега-і-Гассет у відомій праці «Бунт мас» [41]. Вихідці з села, освоюючи нові території, міські простори, почали масово «окультурюватись», відвідуючи театри, музеї, навчаючись

в університетах, і т.п. Однак, набираючи форми, цей рух не мав ані можливості, ані реальної потенції набути повноцінного змісту. Саме тому сьогодні 80% випускників шкіл стають студентами вищих навчальних закладів зразу ж після шкільної лави. Хоча, як стверджують науковці, лише 10-12% мають відповідний IQ та задатки до навчання в університетах.

Небажання визнати пріоритет знань іншого, імітація власних «інтелектуальних поривів» не лише призводять до поширення таких патологічних явищ як корупція, а й нарощують базу не потрібних суспільству дисертацій, наукових робіт та статусів, які стають тягарем та баластом для суспільства. Наслідкування науковості та надання статусності не лише є паразитарним формоутворенням, а й значно знижує можливості розвитку інновацій у майбутньому, знищує сучасну науку як таку.

Праця вченого та мислителя не терпить поспіху. Карл Ясперс писав у праці «Духовна ситуація часу»: «Справжня наука є аристократичним заняттям тих, хто сам присвячує себе цьому». Особливості праці вченого, яким би творчим і престижним він не був, полягають у важкій роботі на межі повної самовіддачі [39, с. 78]. Умовні критерії наукових досягнень – Нобелівські та інші премії, кількість (рейтинг) публікацій і проданих ліцензій, індекс цитування, членство в зарубіжних наукових товариствах і академіях. За словами вже згадуваного нами А. Дегтярьова, навіть таке звання, як «академік», дуже відносно і не завжди свідчить про рівень інтелекту та компетентність. Песиміст Шопенгауер взагалі вважав, що «... в академіях завжди сидить посередність» [20].

Справжня наука стала тягарем для влади. Наука радше імітує освіченість та інтелект. Адже справжній науковець досліджує факти, намагається здобути справжні (а не адаптовані кимсь) знання, виявити закономірність, осягнути суть того чи іншого явища та пояснити необхідність вирішення тієї чи іншої проблеми. В умовах попередніх державотворчих періодів низький рівень загальноосвітніх знань та культури «радянської еліти» прикривався «залізною завісою» та імітацією її сакральності.

Якщо звернутися до нашого недавнього минулого, то головним завданням комуністичної влади було формування людини, яка

не ризикне нетрадиційно думати, а може працювати за заданим алгоритмом, «діяти» відповідно до інструкцій. Але, поза цим, діями механізми штучного відбору та селекційні принципи. Попри замкнутість гуманітарної науки в ідеологічні лещата, наука, яку можна назвати справжньою, мала місце. Саме вона дала змогу Радянському Союзові впродовж останніх десятиліть бути найбільшою імперією з потужним військовим та індустріальним потенціалом.

Однозначним є те, що за останні два десятиліття Україна розпорошила досвід радянської науки і впустила у своє середовище маси посередніх та бездарних діячів з комерційною свідомістю, з талантом Остапа Бендера, який, як відомо, був геніальним імітатором та авантюристом. Щоправда, діяльність цього персонажа обмежилась залученням у сюжет кількох десятків таких авантюристів, як він сам, та безрезультатним пошуком стільців. Остапи бендери діють більш результативно, оскільки «стілці» все ж знаходять, а також дістають «діаманти покійної тітоньки». У сферу ж їх впливу потрапляють не десятки, а мільйони співвітчизників. Остап Бендер як образ І. Ільфа та Є. Петрова наділений беззаперечною харизмою та, по суті, дуже милий і привабливий персонаж, чого не скажеш про сучасних діячів у галузі політики, науки, бізнесу. Для прикладу згадаймо лідерів сусідніх країн, які розв'язали війну. Якщо вдивитись в обличчя тих, хто ще недавно гуртувався у так звану ОПЗЖ, чи тих, хто засідає у Держдумі, проймаєшся ще більшою симпатією до персонажів «Золотого теляти» чи «Дванадцяти стільців», бо вони є благороднішими та чеснішими.

За словами професора В. Дергачова, «в нових незалежних державах при низькому рівні освіченості соціальної верхівки використовується зовнішня оболонка, обгортка «знань, ідей», а не їх наповненість змістом. Це створює базу для безпрецедентної імітації ділової активності, яка не лише веде до падіння рівня і якості життя народу, а й утворює «чорну діру» на геополітичному укладі світу.

4) *Імітація інтелігентності*. Радянська інтелігенція лише частково трансформувалась у сучасну керівну верхівку і в основній масі не була допущена до владних важелів. Натомість партій-

но-комуністична верхівка, створивши у пострадянський період родинно-кланові та партійно-кримінальні угруповання, надійно отаборилася в приміщеннях, з яких здійснюється управління оточуючим простором. Оскільки радянська людина формувалася в епоху тоталітаризму, геноциду та безпрецедентного вірнопідданства комуністичним ідеалам, то свідомість більшості представників цієї генерації зазнала значної деформації, зорієнтованої на комуністичну ідеологію та модель світу. Хоча, попри все, інтелігенція залишалася як незначний соціальний прошарок. Це значить, що на тлі тотального заповнення простору люмпенами у краватках залишались особистості на кшталт академіка А. Сахарова. Саме ці люмпени і засвітали відомого вченого на одному з останніх його виступів у Палаці з'їздів у Москві, а потім у приватних інтерв'ю розповідали, в душі часу, як вони його шанували...

Якщо вести мову про автентичну інтелігенцію, котра хоч у невеликій кількості, але була заінстальована у радянську систему, то пострадянська епоха однозначно є безцеремонною та відверто антагоністичною щодо цього соціального прошарку. Сьогодні цей соціальний підвид представлений скромними та тихими професорами, думка яких нечасто буває почутою тими, кому вона адресується, – насамперед можновладцями різного рівня.

За словами соціологів, деякі явища, суспільні групи не втратили колишніх форм, а подібно до тварин (хамелеон, восьминіг) почали змінювати свій колір, форму тощо, але не зміст. До прикладу, те, що кримінальні угруповання перестали існувати в традиційній формі, не означає їх нівеляції взагалі. Найбільші авторитети 90-х рр. зробили певні висновки, що в корумпованій країні, яка прикривається демократичними цінностями, купити статус, потрібну соціальну роль та «суспільну потрібність», як і будь-які матеріальні речі, досить легко. Звання, статусні ролі таким чином перетворились на основний елемент імітації, стали елементом пристосування до існуючого зразка «незалежності».

За словами А. Дегтярьова, вчорашні радянські «шестірки» стали політичними менеджерами, які обслуговують кримінальну владу та кланові родини. Ректори найбільш відомих університетів та директори наукових закладів стали «ковалями», котрі кують за

ринковими цінами в «університетських кузнях» нікому не потрібні кадри та дисертації для «світлого інноваційного майбутнього» [20]. На східноєвропейському просторі епоха Відродження торкнулася лише України, яка у надважких ситуаціях доводить, що вона не Росія. Для інших пострадянських республік настала епоха ренесансу криміналу, виродження, псування моралі (корупції). Утворилась небезпечна тріада «ліберальної інтелігенції», псевдодемократії (номенклатури – останніх оплотів демократії) та криміналу (зłodіїв у законі) [21]. Інакше кажучи, інтелігентність – це не біла сорочка, дорога краватка і костюм від Versachi, вишукане слівце ламаною англійською і кабінет зі шкіряним кріслом; це стан свідомості, система цінностей, аксіологічно звірений світогляд, не показна, удавана, а справжня толерантність, справжня освіта, компетентність, знання мов, історії, культури. Чого, скажімо, вартують інтелігенти, які своєю популяцією представлені від українських кордонів до Сахаліна, спостерігають за намаганнями знищити українську націю і знаходять аргументи на підтримку відвертого геноциду.

5) *Імітація духовності*, що знаходить свій вияв у штучній сакралізації духовних символів та прилюдно-фальшивій набожності. Складність духовності в тому, що це поняття не є вимірним. Не можна однозначно сказати, що є «добром», а що – «злом». У цьому руслі духовність трактується крізь призму власних життєвих оцінок, цінностей та інтересів. Відбудова храму як певний матеріальний «відкуп» від своїх гріхів нагадує середньовічні «відпусти», індульгенції. Духовність та висока культура проявляються насамперед у толерантному та шанобливому ставленні до законів та правил співіснування.

Духовність має передусім *етичний вимір*, коли не страх перед законом та караючим мечем моделює поведінку особистості, а повага до етичного стандарту, до норм та законів. Повноцінне оснащення цими етичними нормами широкого загалу є відправною точкою відліку духовності як такої. І зовсім не пусті слова про «найбільш духовну», «скрепи», «особливу історичну місію». Не дружній застільний хоровий спів та значна кількість побудованих храмів є мірилом духовності суспільства, а кількість наркотично

та алкогольно залежних як дорослих, так і неповнолітніх; кількість абортів та дітей у сиротинцях при живих батьках; кількість покинутих у будинках перестарілих батьків їхніми живими і досить успішними дітьми; кількість розлучень на кількість шлюбів; кількість та характер справ у судах та прокуратурах; міра охайності та чистоплотності; сила, воля та високопробність сказаного слова, дотримання обіцянки; рівень функціонування хабарництва; екологічна картина; кількість безконтрольно вирізаних лісів; кількість обманутих риторичними брязкальцями пенсіонерів; кількість тих, хто покинув країну або прагне цього; кількість знедолених працівників, обманутих працедавцями; ступінь надійності у співпраці; міра та почуття відповідальності; врешті-решт, культура поведінки відпочиваючих на лоні природи та поведінка на автомобільних шляхах пішоходів, працівників дорожньої поліції та водіїв... Ця загальна картина та статистика є серйозним контраргументом щодо духовності (чи її імітації) і останнім вбивчим аргументом щодо відсутності духовності є підтримка війни в Україні.

б) Імітація демократичності та всенародного волевиявлення. Саме ці два явища не лише стали масовими у більшості пострадянських республік, а й, за оцінками аналітиків, мають схильність перерости в так званій «бренд» у середовищі державних службовців усіх рівнів.

Не заглиблюючись в історію термінопоняття «демократія» (що є не лише «владою народу» у прямому та спрощеному значення цього слова, а й вищою формою самоорганізації та управління, покликаною задовольняти інтереси усіх верств населення), більшість державних діячів та соціальних структур «беруть його на озброєння», вкладаючи в цей образ ідею «всезагального блага». Проте таке «прикривання демократією», як засвідчила історія останнього століття, може обійтись багатомільйонними жертвами.

У цьому контексті доречно звернутись до *імітації всенародного волевиявлення*, створення ілюзії вільних і чесних виборів, загальнонародної підтримки лідера, у **результаті чого не відбувається ротація правлячої верхівки, а навпаки, спрацьовує гальмівний механізм та невиправдана мімікрія політичних систем не лише країн пострадянського простору, а й інших країн з не-**

достатньо розвиненими інститутами демократії [63]. У цьому контексті імітація вражає ключові та стратегічні механізми державотворення, такі як: статистика, військово-оборонна галузь, силові структури, економічні сектори, міжнародні та ін.

7) *Імітація соціальної та партійної діяльності, імітаційна експлуатація міфологем.* Імітація суспільного діалогу на політичних шоу, імітація опозиційності. Імітації партійними програмами того, що на практиці не буде реалізовано, імітація турботи про народ та ін. є невід'ємними елементами сценаріїв політичної діяльності. Особливо актуальною така імітативність стає у передвиборчі періоди, коли всі партії та їх очільники згадують про ветеранів та пенсіонерів.

8) *Імітація реформ.* Реформи є явищем складним та характерним для перехідних етапів державотворення кожної держави. Однак їх соціальна роль і призначення в тому, щоб змінювати, переформатовувати ту чи іншу сферу суспільних відносин задля забезпечення виживання та функціонування всієї державної системи. Однак, коли система обмежується великими деклараціями та зорієнтована виключно на політичний імідж та суспільну думку, а також відволікання уваги від актуальних та злободенних проблем, тоді такі явища швидше можемо називати «псевдореформами», **імітацією реформування державної системи.** Тож українське суспільство, особливо після перемоги у війні, повинно бути на сторожі всіх державно-політичних змін, щоб справжні реформи не були підмінені бутафорними.

Якщо перенести фокус обговорення на тоталітарні системи (на пострадянському просторі), говорити про політичну владу загалом та кожну з гілок зокрема, то їх невід'ємною рисою стала тенденція до принципового порушення функцій. Так, законодавча влада покликана створювати законодавчі ініціативи та ухвалювати їх з урахуванням інтересів суспільних груп. Натомість ця її функція стала виключно імітативною. Діяльність вищих законодавчих органів зводиться до лобіювання інтересів правлячої партії, які зазвичай мають виражене матеріальне підґрунтя. Важливим є і те, що у цих перегонах за матеріальними благами для своєї партійної кліки.

Суд (як і інші силові структури) як окрема незалежна гілка влади, теоретично описана ще Монтеस्क'є та Руссо, стала керованим та узалежненим механізмом у руках двох інших гілок влади. Замість правоохоронної системи, що має слугувати захисту прав людини та законності, сформувався черговий каральний інструмент, який стоїть на захисті влади від «злочинних нападів з боку народу». Тобто охорона громадянських цінностей стає охороною від громадянського суспільства. А суд і прокуратура стають «ручними» і виконують розпорядження правлячої верхівки. Тож про законність у цих системах не йдеться.

Отже, якщо особа, громадянин та держава адаптувались до імітації і вона стала органічно невід'ємною складовою політичного організму та політичного дискурсу, то електорат у загальній масі змушений перенести свою мисленнєво-комунікативну поведінку у площину імітацій – надійно вводити її у свою повсякденну картину життя і визнавати як даність. Відповідно й поведінка, і вся дійсність громадянина перетворюються в імітацію.

Таким чином, сьогодні ми повинні говорити про те, що імітація як одна з форм наслідування та пристосування набула загрозливих параметрів. Це стосується всіх цивілізованих країн, а в контексті російської агресії найбільшою мірою говоримо про країну, яка погрожує світові ядерною війною. У післявоєнному відновленні нашої країни, у побудові нової цивілізованої країни європейського зразка нам необхідно буде системно та зважено підійти до такого явища, як імітація, здійснити процедуру селективного відбору і недопущення її гіпертрофії, оскільки у перспективі вона знову спричинить процеси внутрішньої саморуйнації.

Література

1. Афанасьев В. Г. Социальная информация. Москва, 1994.
2. Барсукова С. В. Власть и бизнес: новые правила игры. Политические исследования. 2006. № 6. С. 135–144.
3. Белл Д. Социальные рамки информационного общества. Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. Москва, 1998.
4. Бергер П. Л. Понимание современности. Социология : хрестоматия / сост.: Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая. Москва, 2003.

5. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / пер. с англ.; общ. ред. М. С. Мацковского. Санкт-Петербург, 1992.
6. Біологічний словник / за ред. І. Г. Підпічної та ін. Київ, 1974.
7. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. Екатеринбург, 2000. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.koob.ru>
8. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции. Философия эпохи постмодерна. Минск, 1996.
9. Большой англо-русский словарь. В 2 т., ок. 160000 слов / под общ. рук. И. Р. Гальперина [и др.]. Москва, 1987. Т. I. А–М.
10. Борчиков С. А. Метафизика виртуальности. Тр. лаборатории виртуальности. Москва, 2000. Вып. 8.
11. Бредемайер К. Черная риторика: власть и магия слова / пер. с нем. 2-е изд. Москва, 2005.
12. Бурдьё П. Социология социального пространства / пер. с фр.; общ. ред. Н. А. Шматко. Москва – Санкт-Петербург, 2005.
13. Валерстайн Э. Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. Москва, 2003.
14. Гельман В. Возвращение Левиафана? (Политика рецентрализации в современной России). Полит. исследования. 2006. № 2. С. 90.
15. Горин Д. В кольце заклятых друзей: имитация целостности и ловушки социального мышления. Неприкосновенный запас. 2010. № 3(71). С. 31–36.
16. Давыдов Ю. Патологичность «состояния постмодерна». Социологические исследования. 2001. № 11. С. 3–13.
17. Данилова Е. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ. Социологические исследования. 2004. № 10. С. 27–30.
18. Дацюк С. Інтелектуальна політика. Львів, 2010.
19. Дебор Ги. Общество спектакля / пер. с фр. С. Офертасас, М. Якубович. Москва, 2000.
20. Дегтярев А. Основы политической теории. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Degt/_Index.php
21. Дергачев В. «ЧТОБЫ СОЙТИ С УМА – НАДО ЕГО ИМЕТЬ»: тенденции постсоветской имитации Реформации и Просвещения. Мир перемен. 2007. № 2 / Институт геополитики профессора Дергачева. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://dergachev.ru/analit/3.html>

22. Довідник з біології / за ред. О. В. Денисьєвського та ін. Київ, 1998.
23. Дэвид Дж. Большой толковый социологический словарь (Collins) / пер. с англ. В 2 т. Москва, 1999. Т. 2.
24. Заславская Т. И. Социальные механизмы трансформации неправовых практик. Общественные науки и современность. 2001. № 5. С. 5–24.
25. Затуливетер Ю. Информационная природа социальных перемен. Москва, 2001.
26. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. Москва, 1998.
27. Каганский В. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство: сборник статей. Москва, 2001.
28. Козырьков В. П. Латентный характер современной социокультурной трансформации. Социология социальной трансформации: материалы междунар. науч.-практ. конф., 4–6 марта 2002 г. Нижний Новгород, 2003.
29. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1975.
30. Краткая философская энциклопедия. Москва, 1994.
31. Крюгер М. Искусственная реальность: прошлое и будущее. Исследования по философии современного понимания мира. Москва, 1995. Вып. 1. С. 10–13.
32. Кузьмин М. Н. Переход от традиционного общества к гражданскому: изменение человека. Вопросы философии. 1997. № 2. С. 57–70.
33. Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок / пер. с англ. Москва, 2000.
34. Куликов А. Имитация протеста. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.pravda.ru/politics/parties/other/26-12-2011/1103255imitation-0/>
35. Липа Ю. Народознавство, етнічні складники українського характеру. Народознавство. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://slv.com.ua/index.html>
36. Лукина Е. Имитация, интерпретация и импровизация как этапы творческого развития младших школьников в процессе инструментального музицирования: дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Москва, 2008. 153 с.
37. Луман Н. Общество как социальная система / пер. с нем. А. Антоновского. Москва, 2004.
38. Мальковская И. А. Многоликий Янус открытого общества: опыт практического осмысления ликов общества в эпоху глобализации. Москва, 2005.

39. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура. Социологические исследования. 1992. № 2. С. 118–124.
40. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории (Синергетика – психология – прогнозирование). Москва, 2004.
41. Ортега-и-Гассет Х. Идеи и верования / пер. с исп.; общ. ред. А. М. Руткеви. Москва, 1997.
42. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. Социология: хрестоматия / сост. Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая. Москва, 2003.
43. Пригожин И. Время, хаос, квант. К решению парадокса времени / пер. с англ. Ю. А. Данилова. Москва, 1994.
44. Радзиховский Л. Имитация истории. Эхо Москвы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.echo.msk.ru/blog/radzihovski/823041-echo>
45. Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. Київ, 1994.
46. Серавин Л. Н. Теория информации с точки зрения биолога. Ленинград, 1973.
47. Словарь иностранных слов. 10-е изд., стереотип. Москва, 1983.
48. Словарь синонимов / под ред. А. П. Евгеньева. Ленинград, 1975.
49. Современная социологическая теория: Будье, Гидденс, Хабермас : учеб. пособие / сост., пер. и автор вступ. ст. А. В. Леденева. Новосибирск, 1995.
50. Современный философский словарь / под ред. В. Е. Кемерова. Москва – Екатеринбург, 1996.
51. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ.; общ. ред. А. Ю. Согоманова, С. А. Сидоренко. Москва, 1992.
52. Социальная система как информационное взаимодействие : коллективная монография / В. И. Игнатьев, Т. В. Владимирова, А. Н. Степанова. Новосибирск, 2009.
53. Тоффлер Э. Шок будущего / пер. с англ. Москва, 2001.
54. Философская энциклопедия. В 4 т. / подготовили В. С. Степин, Г. Ю. Семигин. Москва, 2001.
55. Философский энциклопедический словарь / подготовили А. Л. Греекулова и др.; редкол.: С. С. Аверинцев и др. Москва, 1989.
56. Фукуяма Ф. Великий разрыв / пер. с англ.; под общ. ред. А. В. Александровой. Москва, 2003.
57. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: москов. лекции и интервью. Москва, 1995.

58. Хайек Ф. Дорога к рабству / пер. с нем. А. Фридрих, М. Хайек. Москва, 1992.
59. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры / пер., сост. Д. В. Сильвестрова; коммент. Д. Э. Харитоновича. Москва, 1997.
60. Цивилизация. Восхождение и слом: структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса / отв. ред. Э. В. Сайко. Москва, 2003.
61. Шеховцев А. Ю. Информационные аспекты познавательных и коммуникативных процессов / под ред. В. Б. Устьянцева. Саратов, 1998.
62. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ.; под ред. В. М. Ядова. Москва, 1996.
63. Waclaw R. Imitacja demokracji. Gazeta wyborcza. – Access: http://wyborcza.pl/1,86117,10337528,Imitacja_demokracji.html
64. Imitacja sceny politycznej. Niezalezna.pl – Access: <http://niezalezna.pl/3586-imitacja-sceny-politycznej>
65. Integracja czy imitacja polityki wschodniej UE – RESET totalny. Polityka Wschodnia – Access: <http://lubczasopismo.salon24.pl/politykawschodnia/post/297792>
66. Kaye K. and Marcus J. Developmental Psychology. Warszawa, 1981. Vol. 17. P. 258–265.
67. Kukliński A., Pawłowski K. Przyszłość Europy – wyzwania globalne – wybory strategiczne. Wydawnictwo «Rewasz», Wyższa Szkoła Biznesu National Louis University. Nowy Sącz – Warszawa, 2006.

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ТА МЕНТАЛЬНО-АКСІОЛОГІЧНІ СЦЕНАРІЇ КОМУНІКАТИВНИХ АКТІВ У ТЕКСТАХ НОВОГО ЗАПОВІТУ*

MORALNO-ETYCZNE I MENTALNO-AKSJOLOGICZNE SCENARIUSZE AKTÓW
KOMUNIKACYJNYCH W TEKSTACH NOWEGO TESTAMENTU

• ...все тоне в фарисействі...

Авва, Отче, цю чашу мимо пронеси...

Б. Пастернак

Вивчаючи специфіку формування комунікативних систем епохи інтернету, багато дослідників звертають увагу на **необхідність удосконалення законодавства**, яке б забезпечило функціонування інформаційних систем; більш глибокого вивчення феномена людини – користувача інформаційним інструментарієм; феномен функціонування морально-етичних норм та визнання їх на загальноцивілізаційному рівні тощо. Про це пишуть як вітчизняні, так і зарубіжні лінгвісти, правознавці, психологи, соціологи, філософи та ін. Більшість із них так чи інакше апелюють до потреби глибокого та системного вивчення культурно-інформаційного простору [7, с. 194]. Очевидними стають проблеми необхідності вдосконалення механізмів формування інформаційного середовища, їх регулювання, регламентація і стандартизація. Ці потреби детермінуються самою дійсністю, а також викликами, з якими зіткнулось людство на поч. XXI ст. Окремими сегментами цієї очевидності є інформація про терористичні акти (які стали невід’ємними елементами щоденних новин у ЗМІ); масові заворушення, соціальна нестабільність, намагання окремих країн перекроїти кордони, локальні військові протистояння та відкрита військова агресія Росії проти України укладаються в цілісну інформаційну картину, в яку вкомпонується, занурюється сучасний пересічний інформаційний носій та користувач. Як показує досвід спостережень за цими явищами, наслідком таких впливів є масові психози, тотальна депресія, різного типу залежності (в

* Друкується за: Journal of Vasyl Stefanyk Prekarpathian National University. 2019. Vol. 6. № 2. P. 119–128.

тому числі наркотична), де соціологізація (втеча від суспільства), інформаційна та соціальна самоізоляція тощо.

Апелюючи до досвіду минулих епох, а також вивчаючи подібні ситуації, які вже спостерігалися в окремих культурах, звернемося до біблійних текстів. Їх цінність у тому, що вони більш ніж дві тисячі років тому пропонували нову релігійно-світоглядну реальність, нову програму виживання людини (як творіння Господнього), оновлення основних категорій етики, нову модель «homo sapiens», новий світопорядок. Провідниками тієї епохи **був зроблений акцент та виписані нові вимоги і стратегії щодо законів формування інформаційного простору**. Відповідно до цих законів пріоритетними неодмінно повинні бути моральні якості, соціально-релігійні стандарти, етичні канони. При укладанні будь-якої соціальної мікро- чи макросистеми з будь-якими прагматикою та стратегіями в її основу неодмінно повинні бути закладені константи (фундаментальні категорії): порядність, чесність, відвертість, добродійство, гідність, шляхетність, високі моральні якості, щирість, вірність, надійність, жертовність, доброзичливість, мужність і чистота думок та вчинків [13, с. 21–41].

Не заглиблюючись у релігійні, культурні, економічні, світоглядні, морально-етичні чи ін. деталі, якими характеризувалось давньоіудейське (і будь-яке інше) суспільство; окинувши лише поверховим поглядом епоху Ісуса Христа, виділимо типову деталь – в епіцентрі всіх інтенцій месії, всі його прагнення та потуги спрямовані на **духовні пороки культурно-соціальної моделі**. Саме в цьому Христос вбачає найбільшу небезпеку, загрозу, виклики для суспільства як системи і для людства загалом. Тобто **не крадії, грабіжники, вбивці та ін. становлять найбільшу небезпеку для суспільства**, не з ними перебуває у постійному протистоянні посланець Божий – він веде війну з лицемірами, фарисеями, книжниками, фальшивими та лукавими пророками, митарями, грішниками та представниками інших категорій, близьких до перелічених. У євангельських текстах здійснюється детальний аналіз широкого спектра людських пороків, і в кожному окремому випадку Христос закликає покаятися, наповнити душі чеснотами і повернути своє життя в річище заповідей Божих. **Діяльність**

Христа слід розглядати не лише з позицій соціології, теології чи філософії, а й як тип комунікативної поведінки, комунікативно-інформаційну модель. Йдеться про те, що засуджені Христом (у євангельських текстах) морально-етичні, ментально-аксіологічні категорії асоціюються із вселенським злом, яке необхідно побороти, вилучити з концептуальної картини світу. І це потрібно здійснити засобами комунікативних впливів, оприлюднень, інтерпретацій. Це є першочерговим завданням людства, без виконання якого неминуче настане криза та загибель роду людського. Тут доречно буде звернутися до постулату, що, розвиваючись і вдосконалюючись, **людство розвиває і вдосконалює зло** – воно з примітивного та очевидного трансформується у вишукане, філігранно опрацьоване та вдосконалене. Поза дискусією і той факт, що в епоху інформаційно-технічної революції воно адаптується, проникає у найпотемніші закутки буття, тиражується, блискавично поширюється без будь-яких обмежень, стає важковпізнаваним, латентним, мімікрує. Така тотальність становить ще більшу загрозу для цивілізації.

Весь текст Нового Заповіту зорієнтований на оцінку, аналіз та інтерпретацію мисленнево-комунікативних, інтелектуально-поведінкових специфік первосвящеників, книжників та фарисеїв. Їх спосіб мислення, аморальність комунікативної поведінки – в центрі уваги Ісуса Христа та його учнів, а також об'єкт непримиренної боротьби. Бо саме в цьому представники нової віри вбачають найбільшу загрозу людству. Тож комунікативна поведінка фокусується, поміщається в епіцентр усієї наративної системи Нового Заповіту. Комунікація тут тлумачиться як форма самореалізації, простір буття, як невід'ємна умова існування людини, а також як середовище, в якому існує, розвивається, вдосконалюється зло як таке.

Якщо звернутись до текстів Євангелія і виокремити зазначені категорії та розглянути їх у контексті новітніх семантико-семіотичних теорій (у контексті семантичних полів зокрема), то відкривається ізометрично-голографічна картина, в якій цілісно висвітлюються ці категорії, і отримуємо змогу їх аналізувати, інтерпретувати, виявляти основні детермінанти, функції, зв'язки. Більше того, такі дослідження дають змогу вивчати різного типу екстраполяції,

сприймати у різних часових та просторових форматах, у тому числі в контексті українських соціокультурних процесів.

Отже, за визначенням лексикографічних та ін. джерел, фарисеї – це «*відома секта, пиха та лицемірство були їх характерними рисами*» [11, т. II, с. 231]. Їм був властивий «*моральний формалізм, який полягав у неухильному, зовнішньо формальному або показному виконанні моральних правил...*» [6, с. 82–83].

У новозавітних текстах комунікативній поведінці фарисеїв приділяється багато уваги, тому вони у текстах найчастіше фігурують як опоненти Христа.

Саме фарисеї поряд із книжниками, первосвящениками є лицемірами, носіями найбільш негідних людських рис – це вмiла демонстрація своєї релігійної приналежності, імітація щирості релігійних уподобань, які є лише маскою, зовнішнім антуражем, який маскує внутрішню нещирість, негідність, брехливість. Звертається Ісус до фарисеїв і книжників: «*Роде зміїний! Як ви можете **мовити добре, коли ви злі?** Бо чим серце наповнене, те говорять уста... Кажу ж вам, що за кожне слово пусте, яке скажуть люди, дадуть вони відповідь Судного дня!..*» [12, с. 22]. Невід’ємною рисою фарисеїв є лукавство. Як етична, лінгвосоціокультурна та наратологічна категорія воно тлумачиться як «*невідповідність слів, учинків справжнім переконанням...*» [4, с. 488; 7, с. 200]. Тобто схильність до послуговування зовнішньо вірними, вдавано правдивими та щирими словами (текстами), за якими маскуються фальш, нещирість, прихований обман. Ісус, звертаючись до книжників та фарисеїв, говорить: «*Роде лукавий та перелюбний шукає ознаки (чуда, божественних ознак) – та ознаки йому не дадуть*» [12, с. 22].

Специфікою комунікативних сценаріїв є вдавана правильність, імітація щирості та вірності релігійним канонам у той час, коли їхні думки, вчинки, прагнення, прагматика є діаметрально протилежними, – «*не те, що входить до уст, людину сквернить, але те, що виходить із уст*» [12, с. 27]. І тоді «*учні його приступили і сказали йому... – знаєш, що фарисеї ... спокусилися?*», і тоді Ісус відповів учням своїм – «*залиште ви їх: це сліпі поводити для сліпих. А коли сліпий водить сліпого – обоє в яму впадуть*». І ще каже Ісус:

«бо у них що виходить із уст, те виходить із серця..., а з серця виходять лихі думки» [12, с. 27].

Христос постійно закликає та застерігає учнів своїх, а також усіх тих, хто його слухав, стерегтися слів (текстів) фарисеїв (також саддукеїв, книжників, лжепророків та ін.), бо немає віри їхнім словам, мова їхня є «лжива», і відводять вони думки, слух, серця слухачів своїх від істини, оплутують думки слухачів як павук павутиною, і слухач не в змозі збагнути, де істина, а де неправда – *«і тоді зрозуміли вони, бо Він не казав стерегтися їм розчини хлібної, але фарисейської ... науки»*. У текстах Євангелія дається визначення фарисеям (і книжникам) – ... бо **говорять вони, та не роблять того!** – тобто дволикість та повна розбіжність і невідповідність слів та справ, слова їхні не мають жодної ваги, але попри це прагматика, меркантильність, утилітарність є очевидними, бо – *«учинки свої вони роблять, щоб бачили люди; ... і люблять вони передніші місця на банкетах, ... і передніші лавки в синагогах...» [12, с. 39]*. І далі акцентує увагу фарисеїв і емоційно засвідчує – *«горе ж вам..., що вдовині хати поїдаєте і напоказ молитесь довго...»*. У притчах Ісус намагається у різний спосіб розтлумачити гріховність фарисейства (та лицемірства), проілюструвати боговідступність, антизаконність та неетичність фарисейської поведінки (дволикості): *«горе вам ... фарисеї, що даєте десятину..., але найважливіше в Законі відкинули: суд, милосердя та віру..., що чистите зовнішність кухля та миски, а всередині вони повні здріства та кривди» [12, с. 40]*. У такий спосіб Христос акцентує увагу на тому, що не лише зовнішність (форма) повинна бути досконалою, а й **зміст** повинен відповідати (формі) та ідеї, тобто бути чистим, досконалим – *«...фарисею, очисти спочатку середину кухля, щоб чистив був назовні!.. так і ви, – назовні здаєтеся праведними, а всередині повні лицемірства та беззаконня» [12, с. 400]*.

Для фарисеїв (як і для книжників та первосвящеників) пріоритетними є не віра, про що вони постійно засвідчують, а їх соціальний та матеріальний статус. Заради свого соціального становища вони йдуть на будь-які хитрощі, лицемірство, підступність. У тлумаченні Ісуса Христа, **вони становлять найбільшу загрозу для релігії та суспільства**. Таке оголення істини, розкриття їхньої

сутності викликає у них неабияке обурення, спротив, і за це вони спрямовують на Ісуса вістря своєї люті, ненависті, антагонізму. В епізоді, де Христос зцілює чоловіка з «сухою рукою», фарисеї, усвідомлюючи свою безпорадність та духовно-релігійну невідповідність, неповноцінність, вирішують убити Христа, бо це єдиний шлях, який дозволить уникнути поразки та загальнонародної ганьби, – *«фарисеї ж негайно пішли та з іродіянами раду зробили на Нього, – як Його погубити»* [12, с. 55].

Ще однією типовою формою комунікативної поведінки фарисеїв є наклеп. Часто у ситуаціях, коли їх поведінка, задум, наміри розгадані та прилюдно розкритиковані, вони вдаються до різних хитрощів, але найчастіше послуговуються наклепами, плітками та іншими видами дезінформації. Такі форми комунікативної поведінки стають органічною та невід’ємною рисою цієї категорії Христових опонентів [3, с. 490–491].

Христос найчастіше називає фарисеїв лицемірами, оскільки їхні думки та вчинки зазвичай розходяться зі словами – **мова, мовлення (всі види комунікативної поведінки), слова виконують виключно імітативну функцію**. Так, скажімо, на зауваження фарисеїв щодо миття рук перед обідом Христос відповідає, що можна дбати про чистоту тіла, але занедбати душу. Чисті руки перед їдою – це важливо, але сумління та совість – важливіше – *«що з людини виходить, – те людину споганює, ... бо з лихого серця виходять лихі думки, розпуста, крадіж, душогубства, перелюби, здріства, лукавства, підступ, безстидства, завиднючеє око, богозневага, гордощі, безум...»* [12, с. 62].

Прохання, настанови, накази, веління, різні форми імперативу (як експліцитного, так і імпліцитного), інакше кажучи, форми комунікативних програм, джерелом яких є фарисеї, неодмінно наділені дволикістю, нещирістю, підступністю, заздрістю, демагогічністю тощо. Ісус закликає всіх стерегтися фарисейських повчань та настанов, жодної довіри не повинно бути їхнім словам, обіцянкам, молитвам, повчанням та ін. [12, с. 63–64].

Фарисеї разом із книжниками часто інспектують Ісуса, прискрипливо слухають його слова з метою впіймати на хибах, помилках, неточностях чи відступах від канонів віри іудейської. Христос у

свою чергу не є опонентом віри як такої, лише заперечує дволикість, нещирість, фальшивість поведінки, молитви, комунікації чи в обрядовості загалом. Вони ж постійно докоряють Христові боговідступництвом, відходом від іудейських традицій, порушенням закону, на що Христос відповідає влучними фразами (які стали афоризмами), притчами, ідеальними формулами, істинність та результативність яких не викликає сумніву – *«і вони вислали деяких із фарисеїв та іродіянів до Нього, щоб зловити на слові Його...»*, – Ісус, знавши їх лицемірство, сказав їм: *«Чого ви мене випробовуєте? Принесіть мені гріш...»* [12, с. 71].

В Євангелії від Марка в главі XII подається визначення фарисейства та застереження щодо нього: *«... стережіться тих, хто любить в довгих одежах проходжуватись..., – у них перші місця на прийняттях, – бо вони вдовині хати поїдають і моляться довго напоказ...»* [12, с. 72].

Характерною рисою поведінки фарисеїв є те, що їм властиво скрупульозно дотримуватись обрядовості, прийнятої у тогочасному Ізраїлі. Але ортодоксальність в обрядовості, як і всі інші комунікативні (соціально-комунікативні) акції, є також удаваною, нещирою. Так, у главі VI Євангелія від Луки йдеться про те, що Ісусові разом з його учнями фарисеї закидають недотримання святкування суботи, коли вони з учнями зривали колосся, проходячи полем. На це Христос відповів, згадуючи історію Давида, і довів у такий спосіб, що не є гріхом робити (працювати) у святій день – необхідну справу – це не святотатство [12, с. 90].

На Оливній горі Христос, проповідуючи, звертає увагу на марнославство, яке властиве фарисеям і книжникам. Дорікає тим, що вони люблять почесні та славу, яких не заслужили: *«горе вам, як усі люди про вас говоритимуть добре, бо так само чинили фальшивим пророкам батьки їхні»* [12, с. 91].

Лицемірство повчань (мовлення фарисеїв та книжників) є важковпізнаваним, його важко виявити і легко переплутати із щирістю та істинністю сказаного. У цьому і криється основна небезпека та підступність. Але фальш їхніх слів так чи інакше вийде на поверхню і буде засуджена. Загроза її лиш у тому, що, поширюючись у натовпі, вона рецептується, вживається у дискурс, органіч-

но влітається у мовну картину світу і стає нормою – невід’ємним елементом буття – *«стережіться розчини (повчань) фарисейської, що є лицемірство..., бо немає нічого захищеного, що не відкриється...»* [12, с. 104].

Фарисеї, книжники, законники та інші вірні служителі віри іудейської, які формально дотримувались обрядовості, часто ставали безсилими перед аргументами Ісуса. І хоч вони були фахівцями у галузі винахідливості щодо пошуку аргументів на захист свого способу життя, але не знайшли слів, щоб заперечити Христові: *«... увійшов до дому одного з фарисейських старшин і запитав він у фарисеїв, чи оздоровляти у суботу годиться, чи ні!.., на що Христос відповів, – коли осел або віл упаде до криниці, то хіба він не витягне зараз його дня суботнього? – і вони не могли відповісти на це»* [12, с. 108].

На тлі інших опонентів Христа фарисеї, книжники та первосвященики знаходяться у найбільш радикальній опозиції. Якщо митники, грішники та простий люд дослухаються до слів Христа, то фарисеї є найбільш непохитними та непримиренними. У діалозі з ними Христос завжди отримує перемогу, вони не в змозі встояти перед силою його аргументів. Коли вони дорікнули Христові тим, що він приймає грішників, їсть з ними, п’є і сидить за столом (за давньою іудейською традицією «сидіти за столом» означає високий ступінь довіри та поваги, це глибоко інтимне дійство), а це не було дозволено в Давньому Ізраїлі, Ісус на це відповів притчею про загублену вівцю [12, с. 110].

В аксіологічній системі фарисеїв, книжників та первосвящеників домінує місце посідають матеріальні цінності, соціальний статус, хоча вони покликані служити Богові і бути перед ним чистими та щирими. Такий дуалізм, роздвоєність комунікативно-мисленнєвої та соціальної поведінки є невід’ємною рисою цієї категорії давніх іудеїв – *«чули все це й фарисеї, що були срібллюбці, та й стали сміятися з нього...»* – Христос відповів – *«...ви себе видаєте за праведних перед людьми, але ваші серця знає Бог»*, що означало, що істина вища за все, настане день – і цим «Божим слугам» доведеться нести відповідальність за своє лицемірство.

Христос пророкує неминуче покарання тим, хто у своїх помислах, словах, учинках поводить як фарисей чи книжник. Про це йдеться у притчі «Про митника та фарисея», де заключним силогізмом є: *«кожен, хто підноситься, – буде понижений, хто понижається, той піднесеться»* [12, с. 114].

Фарисеї боялися втратити свій авторитет у народі. Ісус Христос і його учні своїми проповідями несли істину, і вона була очевидна. Спостерігався різкий контраст між двома типами комунікації, і фарисеї звернулись до Христа з проханням наказати апостолам, щоб замовкли. На це Ісус відповів: *«кажу вам, що коли ці замовкнуть, то каміння кричатиме»*. Ця метафора вимагає тлумачення: йдеться про те, що їхні слова – це слова самого Бога, вони є істинними, і саме за ними – спасіння людства [12, с. 117].

Ісус часто звертає увагу учнів своїх та тих, хто були слухачами, на те, що бути лукавим, *«дволиким, брехливим, заздрісником – це великий гріх, який неминуче буде покараний»*. Прості, пересічні люди, слухаючи фарисеїв і не впізнаючи брехні в їхніх словах, мимоволі ставали співучасниками, носіями та поширювачами цієї фальші. Більше того, фарисейська нещирість є багатоликою та різноманітною. Її не можна брати на озброєння. Її слід уникати і, як сміття, вимітати зі свого дому.

Намагання фарисеїв повсюдно дискредитувати Христа завжди завершується повним фіаско, а авторитет Ісуса стає ще більш очевидним та визнаним. Що важливо – Христос, як Соломон, завжди знаходить дієву та унікально вірну формулу, щоб перемогти в поєдинку з невірними. Яскравим прикладом є притча про грішницю. У ній Христос короткою фразою обеззброює розлючений натовп, і вислів *«хай перший на неї той каменем кине, хто без гріха»* [12, с. 141] стає унікальною формулою та афоризмом.

Прості, пересічні громадяни Іудеї є легким та зручним «матеріалом» для маніпуляцій. Інколи до них приходять прозріння і вони вітають Христа, йдуть за ним, слухають його та визнають слухність його слів. Але вони є слабкими та розгубленими. Під впливом повчань фарисеїв, книжників, учителів закону вони піддаються маніпулятивним впливам, перемагає груба сила, а істина програє. Вища мудрість та правда стають уразливими, ранимими,

неспроможними захиститися, і зло перемагає. Найбільш яскраво перемога зла над добром представлена в тій частині Святого Письма, де Христос в'їжджає в Єрусалим і більшість населення зустрічає його, встеляючи дорогу пальмовими гілками, – (Вербна неділя). Зустрічають як Месію, переможця, героя, особу з неперевершеним авторитетом. Але мине лише кілька днів, і вони ж – ці самі іудеї, очолювані первосвящениками, придуть до палацу Понтія Пилата і будуть вимагати його страти [12, с. 147].

Крім уже названих недоліків, фарисеї прагнуть слави, бути в центрі уваги, приймати на свою адресу похвалу, якої вони, безперечно, не заслуговують. Марнославство – це невиправдані слова похвали, вербальне підтвердження їх мудрості, величі, досконалості, унікальності. Власне, у середовищі книжників та фарисеїв марнославство є актуальним, поширюваним, запитуваним. Цим часто Христос дорікає своїм опонентам з числа книжників та фарисеїв: *«бо любили вони славу людську більше, ніж славу Божу»* [12, с. 150].

У текстах Нового Заповіту поряд із фарисеями опозицією до Ісуса Христа, його учнів є первосвященики та книжники. Вони поряд із фарисеями, митарями, лжепророками, грішниками формують семіотичний ряд. Їх соціальний, релігійно-обрядовий статус є дещо вищим, але за принципом своєї ментально-комунікативної поведінки вони є близькими. Більше того, первосвященики та книжники уподібнюються між собою та до інших категорій не лише за поведінково-комунікативними, а й за ментальними, аксіологічними, релігійно-світоглядними, соціально-сценарійними ознаками. Фактично як опозиція Ісуса Христа вони формують єдиний фронт, єдину лінію нападу. Тому в текстах Нового Заповіту часто представлені словосполучення – *«і підійшли до нього книжники і фарисеї»*, *«і стояли тут первосвященики та книжники»* та ін. Також у текстах часто знаходимо: *«не будьте такими, як оті лицеміри»*, *«стережіться фальшивих пророків»*, *«полохливі ви маловіри»*, *«і зійшлися багато митників та грішників»*, *«ласун та п'яниця він приятель митників та грішників»*, *«роде зміїний! Як ви можете мовити добре, коли ви злі?»*, *«так і буде лукавому роду цьому»*, *«підійшли фарисеї та саддукеї»*, *«постраждати від*

первосвящеників та книжників» та ін. Тобто поряд із фарисеями ядро опозиції Христові формують книжники, первосвященики, митарі, лжепророки, грішники, лукаві, лицеміри... Тож **книжники та первосвященики** – це досить близькі, але попри все різні соціально-релігійні категорії. Книжники – це «учителі закону...», «клас осіб, які присвятили себе вивченню та тлумаченню іудейського закону», «законники» [5, с. 255; 11, т. II, с. 265–288]. Тоді ж, як первосвященики – старші лідери, провідники священиків..., в останні роки іудейського царства на цих посадах були люди з вкрай низькою мораллю та пороками. Таким, наприклад, був первосвященик Каяфа [11, т. II, с. 66].

Слід зазначити, що Христос часто, узагальнюючи, називав усі ці категорії лицемірами. Лицемірство, блазнювання, імітація чеснот, удавання чесною та щирою віри і молитви, привселюдна награна щирість, публічне декларування вірності релігійним ідеалам, хитрування, обман, жадібність та заздрість властиві тим представникам суспільства, які б мали бути взірцем чеснот, – книжникам та первосвященикам. Це означає, що будь-яка форма вербально-комунікативної поведінки (молитви, клятви, обіцянки, прохання, настанови, сповідь, заборони, застереження, заклики, доповіді, проповіді, комунікативні адресації, ствердження і т.п.) є чи не найбільшим гріхом, якого важко позбутись. Можливий лише один-єдиний шлях – це пристати на шлях катарсису, очищення, позбутись лицемірства і стати **щирим** в усіх проявах своїх. Бо у фарисеїв та книжників навіть покаяння, звернення до Бога у молитвах та ін. – все є фальшивим, бо **немає щирості у тих словах та чистоти душевної**. В окремих випадках опоненти Христа стають на шлях щирої спокути, каяття. Тому Христос перманентно звертається до них з проханням покаятись та стати на шлях істинний.

Ісус неодноразово звертає увагу своїх учнів на незаконність, підступність та гріховність книжників і фарисеїв, які він вбачає саме у мовомисленні, в комунікативній поведінці, у специфіці оприлюднення інформації. Специфіка полягає в тому, що вони (фарисеї і книжники) послуговуються (користуючись сучасною термінологією) піар-технологіями – збирають на площах, ринках, у синагогах великі натовпи і виголошують перед ними свої фальшиві

промови, а також намагаються спаллювати Христа, його учнів та прибічників. Вони (фарисеї та книжники) очевидно знають те, що маніпулювати, впливати, спрямовувати настрої маси завжди простіше, ніж однієї особи. Також він загострює увагу своїх слухачів на тому, що його опоненти часто послуговуються напівправдою, яка в основі своїй є більш небезпечною, ніж неправда.

Весь земний шлях Ісуса Христа – це боротьба з лицемірством, фарисейством, лукавством. Усі його проповіді, настанови, діалоги, притчі – це своєрідні інструкції на застереження всього людства від хибного, гріховного шляху. Від дволикості та лицемірства слід відмовитись і облаштовувати своє життя, «ставши на путь істини», і не впустити в реалії свого життя те, що руйнує світ людини, – світ, який був створений Богом ідеальним. Але одні з перших форм комунікативної девіації – брехня, обман, підступність, хитрування – мають місце в епізоді комунікації змія з Євою: переконання, вплив на її свідомість, спокуса, спонування, щоб переступити волю Господа і скуштувати яблуко з дерева пізнання добра і зла.

Книжники, фарисеї та первосвященники формують соціокультурну єдність тогочасного Ізраїлю. Їх об'єднує однотипність комунікативної поведінки. Імітативність, гра на аудиторію, показна правильність та щирість, лицемірство руйнують усе духовно-культурне надбання попередніх поколінь, нівелюють вчення пророків, той закон, без якого неможливо організувати стабільну державно-економічну, культурну, духовну системи. **Лицемірство**, як зазначалось, вище, є найбільш яскравою, домінантною рисою ментально-комунікативної поведінки опонентів Христа. Він бачить варіативність лукавства, багатогранність та адаптативний потенціал і закликає всіх: *«коли чиниш милостиню, не сурми перед себе, як то роблять ті лицеміри по синагогах та вулицях, щоб хвалили їх люди...»* [12, с. 11]. В цьому епізоді він закликає до скромності, чемності у своїй комунікативній поведінці. В цьому істина, а не в тому, щоб займатися самопіаром – оприлюдненням своєї жертвовності, бо така поведінка не має нічого спільного з жертвовністю та служінням Господу.

Лицемір у давньогрецькій культурі та мові за своєю семантичною структурою є близьким до «актор», «облудний», «лука-

вий», «ошуканець», «не є справжнім», «той, хто вдає, грає, прикидається», «той, хто не є істинним», «той, хто насправді є іншим».

Проповіді, монологи, діалоги Ісуса Христа різко контрастують з комунікативною поведінкою його опонентів: «*бо навчав він їх, як можновладний, а не як ті книжники*» [12, с. 14].

В окремих випадках деякі книжники, митарі та інші опоненти Христа бачили його беззаперечну перевагу, покидали своїх одновірців та йшли за Христом – «*і приступив один книжник та й до Нього сказав: «Учителю, я піду за Тобою...»*» [12, с. 15]. В окремих епізодах фарисеї, книжники, митарі не спроможні заперечити істинності слів Христа, визнають його праведність та істинність і називають його Учителем. У тодішній Іудеї це був один із найвищих титулів. Христос у свою чергу закликає їх до роботи над собою – продовжувати очищуватись, вимітати з душ своїх лицемірство. В окремих випадках він називає їх «*роде невірний*», «*лукаві*», «*лицеміри ви*», спонукаючи до того, щоб остаточно очиститись від лицемірства. Бо пристати до Христа, його ідей, визнати праведність слів та вчинків – цього недостатньо. Стати однодумцем Христа – це процес: очищення, катарсису, зміцнення віри. Він звертається до них, закликає до нової моралі та етики: «*горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що даєте десятину із п'яти, але найважливіше у Законі покинули: суд, милосердя та віру*» – лепта матеріальна важить мало, якщо не долучити до неї лепту духовну.

У текстах Нового Заповіту порушуються питання філософського характеру, хоча вони не завжди сприймаються як такі. Про це свідчить, зокрема, вже згаданий епізод про вимитий кухоль. Вимитий ззовні вимагає чистоти внутрішньої – форма і зміст повинні бути у гармонії. Найчастіше формою виступають слова, мовлення, тексти (засоби репрезентації), і вони можуть бути досконалі за формою, але бути в конфлікті зі змістом, якщо вони (слова) сказані не щиро, без істинних чистих інтенцій.

Досить часто **істина** в текстах асоціюється з простотою, щирістю, відвертістю. Лицемірство – це награність, театралізація, вдавність, фальшивий пафос. Христос простотою та щирістю своїх слів перемагає своїх опонентів, і вони визнають свою поразку та

безпорадність. Вбивство, фізичне знищення Христа у цьому протистоянні стає для книжників та фарисеїв єдиним шляхом перемоги – *«зібралися в домі первосвященника..., і радилися, щоб підступом взяти Ісуса й забити»*.

Кульмінацією протистояння двох моделей світу, концептуальних картин світу, в якому маніфестується роздвоєність, дволикість, підступність усіх, хто були в опозиції Ісуса, є епізоди – Вербна неділя та історія зради Ісуса та передачі його на суд іудеям, а також прохання іудеїв відпустити Варавву, а Христа піддати смертній карі. Не Варавва – грабіжник та душегуб – є небезпекою для ізраїльтян, а Христос, бо закликає до милосердя, добродійства, духовної чистоти, щирості, любові. В цьому іудеї побачили небезпеку та руйнування устоїв держави та віри.

Вступаючи у перманентний спаринг з книжниками та фарисеями, Христос здобуває перемогу, а його вороги зазнають поразки та ганьби. Вони дотримуються букви закону, що неодмінно декларують, а Христос у своїх монологах пропонує нові правила існування, новий закон, і в основі його – не формальне дотримання норм, а любов. Це і є нова модель не лише філософсько-релігійної доктрини, а й мовленнєво-комунікативної поведінки. Тому притчі та інші фрагменти тексту Нового Заповіту є не лише апологіями нової віри, а й пунктами нового закону буття, нової етики та моралі.

Основною ознакою промов Ісуса є віднайдення унікальних та ідеальних за формою, змістом, композицією та силою ілюкативних реакцій – притч, міні-історій, порівнянь, метафорики та інших пропеїстичних засобів. У результаті їх застосування отримується максимальний ефект. Така форма комунікативних акцій обеззброювала та знімала всі маски з опонентів Христа. І, як було згадано вище, зазнаючи постійних поразок у комунікативних дуелях, первосвященники, книжники та фарисеї змушені перейти до наступної форми протистояння – фізичного знищення: *«...первосвященники й книжники, і шукали, як Його погубити, бо боялись Його...»* [12, с. 70]. Христос часто наголошує на тому, що настанови вчителів закону здатні отруїти інформаційне середовище, їхні слова не дають зцілення і не сприяють духовному спасінню, а є першопричиною тотального, вселенського зла: *«...багато людей залюбки слухали*

його...», – а він закликав стерегтися книжників та фарисеїв і повчань їхніх.

Як уже зазначалося, вершиною цинізму первосвящеників та книжників є передача Ісуса в руки правосуддя та наполегливі вимоги його страти. Прокуратор Понтій Пилат не знайшов вини у вчинках Христа і мав намір відпустити його, але поступився під тиском іудейських провідників та самих іудеїв і, щоб уникнути бунту та народних заворушень, наказав стратити Ісуса, а Варавву відпустити. Першопричиною такого рішення та мотивацією поведінки первосвящеників були задрість авторитетові та непереможності Христа і страх втратити авторитет серед громадян Іудеї. Соціальний авторитет Христа невпинно зростав, а його повчання ставали «глобальною мудрістю», універсальними формулами поведінки. Пилат сказав: «... *хочете – відпущу вам Царя Юдейського?* – через задрощі первосвященики підмовили натовп, щоб краще відпустив їм Варавву» [12, с. 77]. Для остаточного не лише фізичного, а й морального знищення Христа вони з нього глузували, коли він помирав на Хресті, і запитували, чому він себе не врятує. В такий спосіб вони намагалися отримати сатисфакцію, задоволення від своєї перемоги.

Книжники, фарисеї та первосвященики дорікають Ісусові за його зневагу до текстів закону, традицій, обряду, Бога. Богозневага у тогочасній Іудеї була тяжким гріхом. Але при аналізі комунікативної поведінки та своєрідному дискурс-аналізі стає очевидним те, що насправді опоненти Христа були лжесвідками – лукавими і фальшивими. Для них релігія, віра, обряд, храми були зручним пристановищем, не просто засобами виживання, а умовою і середовищем існування, зоною комфорту. Але Христос опонує їм і стверджує: «храм мій – це храм для молитви», і тому він досить символічно виганяє з храму тих, хто в ньому торгував.

Сила комунікативних тактик та стратегій Ісуса є очевидною, і його противники (а це саддукеї, митарі, грішники, сріблολюбці, фальшиві пророки, маловіри, п'яниці, одержимі похиттю, раби та ін.) вимушені визнати його правоту та перевагу. Інакше кажучи, з точки зору дискурсології та неориторики він виступає «ідеальним оратором».

Поряд із первосвящениками, книжниками та фарисеями опозиціонерами Ісуса часто є митарі (митники). З точки зору релігійно-навічних, лінгвокультурних, соціологічних та ін. студій митарі дещо несподівано та нелогічно укладаються у запропонований ряд. Цей нелогічний структурний елемент на перший погляд викликає низку запитань та вимагає додаткових інтерпретацій. Така алогічність викликана тим, що порядок із митарями в тогочасній економічній, етнокультурній та державній системі були десятки та сотні інших подібних (і на перший погляд рівнозначних) професій, посад, видів діяльності, які формували цілісну державно-економічну модель давнього Ізраїлю чи Риму. Але в цьому випадку Ізраїль епохи Ісуса Христа (на початку нашої ери) слід розглядати як унікальну, самодостатню, ієрархізовану та внутрішньо впорядковану систему, де роль митаря виділялась в окрему та специфічну категорію. І ця специфіка полягала в тому, що Ізраїль тієї епохи був провінцією Римської імперії. В державно-економічній системі того періоду роль митаря (збирача мита, податків) була дуже важливою. Від неї залежали успіх та виживання економічної системи. Для Римської держави було надактуальним налагодити високоефективний та безперервний збір мита з провінцій. Однак збір податків самими римлянами був малоефективним. Та коли функцію збирачів мита виконували самі ж іудеї, то результативність була наймовірно високою. Пояснюється це тим, що утаїти будь-які матеріальні цінності, будь-яку форму діяльності перед своїми співвітчизниками було неможливо. Більше того, митарі-іудеї не лише сповна наповнювали казну Римської імперії, а й отримували особисту «мзду», бо мали можливість особистого збагачення. Митарі, яких обирали з числа самих іудеїв, і сама податкова (митна) система стали тяжкою кабалою для жителів земель ізраїльських. Тому **митар у текстах Євангелія та в очах пересічних громадян є не ким іншим, як зрадником, морально опущеною людиною, людиною без гідності, яка не заслуговує жодної поваги, людиною лукавою, одержимою скупістю, підлим сріблολюбцем** [5, с. 322]. Характерним було і те, що митарів в Іудеї була велика армія, а ще більша кількість хотіла стати митарями, але такої кількості не потребувала римська митна система. Це означало, що іудеїв, готових зрадити

свою батьківщину, готових служити чужинцям, готових наживатись на злиднях та горі своїх співвітчизників, була значна кількість. Що число тих, хто готовий до морального падіння заради грошей, хто готовий збирати мито (часто це був справжній грабунок) навіть зі своїх найближчих родичів, було дуже велике. Тож співвітчизників, які зазнали морального падіння чи були готові до нього, в Ісуса Христа була значна кількість. Тому у фокусі протистоянь, боротьби, антагонізму в євангельських текстах опинилися саме митарі. Вони часто стають символом підступності, зрадництва, лукавства, мізерності, ницості, моральної деградації, гріховності. В устах Ісуса слово «митар» чи звертання «митарю» звучить як «зраднику», «підлото». Хоча, на відміну від первосвящеників, митарі не є безнадійною соціальною категорією. Інколи він з ними обідає, зустрічається, запрошує до дискусії. Митар у текстах Святого Письма – це згусток негативу, але його інколи можна спрямувати у вірне життєве русло. У текстах Євангелія представлені словосполучення, де поряд із «митарем» другим компонентом виступають «грішники», «маловіри», «фарисеї» та ін. – *«Ісус сидів при столі у домі, ось зайшли багато митників і грішників, і вони посідали з ним та його учнями»* [12, с. 16].

Христос проявляє милість та терпіння, толерантність до митарів. Вони не є в його розумінні константною опозицією, як, скажімо, книжники чи первосвященики (хоча він закликає проявляти милість і до них, вірить у можливість спрямування їх на «путь істинний»). Христос стверджує, що вони є лише **одержимі духовними недугами**, але ці недуги є виліковними. Тому він часто закликає до покаяння, духовного очищення. Митарі (на відміну від книжників) в окремих випадках покидають своє ремесло і приймають віру Христа: *«... і митарі визнали Божу волю за слушну – і охрестились Івановим хрещенням»* [1, с. 1273]; *«...фарисей так молився... – дякую, Боже, що я не такий, як інші, ... як цей митник..., а митник здалека стояв та й казав ... – Боже, будь милостивий до мене, грішного...»* [1, с. 1294].

Опозицію Христові формують також маловіри. Цією номінативною одиницею Христос маркує майже всіх оточуючих, навіть своїх учнів, дорікаючи у слабкості духу та браку віри [1, с. 1206].

Крім маловірів, у текстах Святого Письма представлені такі номінативні одиниці: «законовчителі», «законники», «фальшиві пророки», «раби», «рід зміїний», «сріблολюбці» та ін. Вони разом із вищезгаданими категоріями об'єднуються і складають цілісну, системну опозицію новій етиці, моралі, релігії, яку пропагує Христос. Крім лицемірства та лукавства, їм властиві цинізм, пиха, заздрість, богозневага, жадібність, підступність, дволикість, брехливий осуд, марнослів'я, словесна патетика на тлі духовної вбогості. Весь земний шлях Христа – це боротьба з цими недугами, заклики до радикальних змін своєї морально-етичної та комунікативної конституції, моделі поведінки. Він закликає: «... як молитесь, не показуйте зайвого, як ті погани, – бо думають, ніби вони будуть вислухані за своє велемовство» [12, с. 11].

Як бачимо, в переліку Христовій опозиції є і раби. Ця категорія вимагає окремих коментарів. Раби в текстах Євангелія поділяються на дві полярні групи. З одного боку, це низький соціальний статус; те, що заслуговує на зневагу та докори; моральне падіння; мізерність та дріб'язковість своїх інтенцій; відсутність соціокультурних програм; маловагома і маловартісна статистична одиниця; низькі моральні цінності; моральне падіння та деградація. З іншого боку, є символом слухняності, чемності, відданості; визнання домінування (зокрема Бога); прагнення вірно служити (раб Божий). В кожному окремому епізоді, де йдеться про раба, рабину, рабів чи рабство, слід визначити, **які** саме ознаки (специфіки) детермінують цей номінатив, як позиціонується ця номінативна одиниця у дискурсі загалом. Раб як соціокультурна та ментальна складова проходить через весь текст Старого та Нового Заповітів. І Христос закликає до зневаги, неприйняття цієї соціальної та світоглядно-комунікативної моделі (оскільки вона часто асоціюється з моральним падінням): раб – поганий, підступний, лукавий, хитрий, узалежнений та ін. З іншого боку, бути «рабом вірним», «рабом Божим» – справа почесна, заслуговує на повагу [12, с. 42–43]. Аналогічного семантичного наповнення набуває у текстах Святого Письма така соціоментальна та культурно-історична категорія як «цар», «царство», «царі», «царювати», «царський». В окремих випадках це «лідер держави», «поваж-

ний», «наділений чеснотами», «високо достойний», «очільник системи», «благородний», «сповнений авторитету, мудрості», «високоякісний» та ін. В іншому – це «одержимий кар'єризмом», «страх втратити свій статус», «ненаситний у своїх прагненнях», «... той, хто маніпулює масами», «спраглий до влади та матеріальних цінностей», «жорстокий до своїх підлеглих» (наприклад: Цар небесний, Соломон, цар Ірод). Відповідно до цього модель соціальної (чи вербальної) поведінки, помисли, вчинки, міра відповідальності можуть позиціонуватись у шкалі від максимально негативного до максимально позитивного.

Також слід заакцентувати увагу на такій морально-етичній категорії і типологічній особливості соціально-комунікативної поведінки, як **заздрість** [4, с. 298]. У текстах Святого письма це термінопоняття вживається досить рідко. Нечасто Христос апелює до цієї категорії, але вона неодмінно присутня, є компонентом концептуальної картини світу (відповідно і моделі поведінки). **Заздрість** у біблійному дискурсі (як етико-психологічна категорія) – це **ураження, своєрідний морально-психологічний комплекс, соціоментальне зляксісне новоутворення, яке проявляє активність на індивідуальному та колективному рівнях, стає традицією, наповнює духовно-культурний простір, органічно вилітається у свідомість усіх соціальних рівнів, стає компонентом картини світу**. Заздрість («завидюще око») є невіддільним психоемоційним переживанням усіх опонентів Ісуса, канонізованою у середовищі фарисеїв формою свідомості та поведінки, про які не прийнято говорити та засуджувати. Христос, називаючи опонентів лицемірами, лукавими та ін., апелює і до заздрощів, оскільки це переживання є похідною, органічно єдиною, рівнозначною формою духовного недугу. Із заздрістю необхідно боротись, викорінювати, очищатись (притча про Каїна та Авеля) [1, с. 11].

Таким чином, узагальнюючи досвід спостережень за типологічними відмінностями комунікативних актів, за їх етнокультурними, соціопрагматичними, аксіологічними параметрами та їх маніфестацією у текстах Нового Заповіту можна зробити висновки, що широкий спектр типологічних відмінностей експлікує багатозарову, ієрархізовану духовно-світоглядну картину світу давніх іу-

деїв. При її детальному розгляді висвітлюється системна природа з чітко окресленим центром (ядром), периферією та проміжковою (перехідною) зоною. В епіцентрі знаходиться протистояння, конфлікт між соціокультурним, ідейно-світоглядним, аксіологічним комплексом (який репрезентує традицію давніх іудеїв) та яскраво вираженою новою формою моралі, етики, системи цінностей, концептуальною картиною світу, яку репрезентує Ісус Христос. Згідно із сюжетом Святого Письма, він вступає у жорсткий спаринг з культурно-світоглядною (ментальною) традицією, засуджує її, визначає як головне зло, найбільшу загрозу людству. Без принципових та радикальних змін (перезавантаження), без змін базових критеріїв моралі, етики, комунікативно-поведінкових сценаріїв (тут: книжників, фарисеїв, первосвящеників та ін.) перспективи у людства немає. Саме найбільшим гріхопадінням (з точки зору Ісуса Христа та його одновірців) є **не душоубство, грабунок, злодійства різного ґатунку**, а лицемірство, фарисейство, лукавство, заздрість, зарозумілість, дволикість, брехливість, лжепророцтво, обман, марнослів'я, розбещеність, цинізм, облудність, пияцтво, спраглисть до соціального визнання, фальшивість, нещирість (думок, слів, молитви), показна (вдавана, інсценізована) відданість вченню пророків чи ін., акторство (єхидство) у стосунках зі світом та Богом, метливість (колабораціонізм) з метою перемоги чи збереження соціального статусу, підступність, зловживання своїм соціальним статусом (становищем), вдавання, боягузтво, ханжество, маскування своїх лихих задумів під благочестя, підлабузництво, блазнювання, фальшива демонстрація щирості, любові та відданості є тяжким гріхом, боговідступництвом та богозневагою [2, т. I, с. 767–768; 2, т. II, с. 821–822].

Діяльність Ісуса Христа, пророків та апостолів спрямована передусім на подолання цих соціально-психологічних та ментально-культурних недуг. Страх Ісусових опонентів перед потребою жити за новими законами, перед оприлюдненням їх справжнього внутрішнього світу, перед необхідністю радикально змінити весь інформаційний простір (комунікативну культуру), перед потребою повного перезавантаження комунікативних традицій (ментальної форми буття) призвів до кульмінації – Христос був підданий тор-

турам і страчений. А мотивацією його знищення, сформульованою та написаною на табличці і прикріпленою над його головою (інакше кажучи, стаття кримінальної відповідальності), була – «Ісус Христос – цар іудейський» [1, с. 1229].

Специфіка долі Ісуса Христа ще й у тому, що з точки зору історії як глобального процесу це не є надзвичайне явище, адже в усі часи та епохи, як відомо, страчували багатьох людей за різні провини і без провини. Мотивація їх страти була різною. Доля Ісуса Христа могла загубитися в історії, розчинитися у вирі історичних подій і не стати знаковою. Але відповідно до пророцтв, до текстів Старого та Нового Заповітів історія Ісуса Христа виходить на іншу орбіту, стає потужним дисонансом існуючим традиціям, спрямовує розвиток людства у нове річище – випишує новий кодекс, нові закони буття.

Як показав історичний досвід, більшість глобальних криз, агоній, **колапс культур є епохами великого безбожжя і безвір'я**, епохами морального падіння та тотального загнивання систем, духовної деградації та розпаду. Стагнація соціальних систем, асиміляція та зникнення народів часто є наслідком морально-етичного тління, є наслідком тих процесів та явищ, на яких Христос робив особливий акцент і від яких застерігав людство. Досвід спостережень за кризовими процесами минулого та сьогодення дає право говорити про повну відповідність, абсолютну доречність усіх настанов, зауважень, застережень, закликів, наказів та різного роду імперативу Ісуса Христа. Навіть за умов абсолютно атеїстичних установок слід визнати слушність та повну рецептурну відповідність учень Старого та Нового Заповітів. У них базовою програмою для людства є безкомпромісна потреба зміни пріоритетів, корекція дискурсу, впровадження нової етики і моралі, запуск програм повної реконструкції інформаційного простору, реорганізація концептуальної картини світу, в епіцентрі якої слід помістити любов та вищі моральні цінності, – це умова виживання людства.

Література

1. Біблія, або Книга Святого Письма. Москва, 1988.
2. Бурячок А. А. та ін. Словник синонімів української мови в II т. Київ, 1999–2000. Т. I, 1028 с.; т. II, 955 с.
3. Венедикт Архімандрит. Біблейська історія. Санкт-Петербург, 2011.
4. Великий тлумачний словник сучасної укр. мови. Київ – Ірпінь, 2004.
5. Дьяченко Г. Полный церковнославянский словарь. Москва, 1993.
6. Єрушевич Г. Д. Логіка та етика. Івано-Франківськ, 2016.
7. Крысько В. Г. Социальная психология. Минск – Москва, 2001. –
8. Левицкий В. В. Семасиология. Винница, 2006.
9. Мельник Я. Прологомени до українського дискурсу. Івано-Франківськ, 2012.
10. Мечковская Н. Б. Язык и религия. Москва, 1996.
11. Никифор Архимандрит. Библиейская энциклопедия. Москва, 1891. Т. I. Т. II.
12. Новий Заповіт. Москва – Київ, 1988.
13. Рождественский Ю. В. Словарь терминов. Мораль. Нравственность. Этика. Москва, 2003.
14. Шкіцька І. Ю. Маніпулятивні тактики позитиву: лінгвістичний аспект. Київ, 2012.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНА ОСОБЛИВІСТЬ ГАСЕЛ, ЗАКЛИКІВ, ВІДОЗВ РАДЯНСЬКОЇ ЕПОХИ: СЕМАНТИКО- СЕМІОТИЧНИЙ ТА ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ*

FUNKCJONALNO-PRAGMATYCZNA OSOBLIWOŚĆ HASEŁ, APELI,
PROKLAMACJI EPOKI RADZIECKIEJ: ASPEKTY SEMANTYCZNO-SEMIOTYCZNE I
PSYCHOLINGWISTYCZNE

• *Гучні слова збуджують ефір,
а не співрозмовника*

Особливо цікавими у наші дні є мовні та лінгвокультурні феномени тоталітарних систем [8, с. 384]. Зокрема, сучасну науку цікавлять лінгвокомунікативний інструментарій та сугестивна природа пропагандистських текстів – слово як головний канал проникнення у свідомість індивіда та колективного суб'єкта, а також програмування свідомості та підсвідомості (НЛП-технології), переорієнтація духовного світу людини на специфічні ідеологічні доміанти. Також науку цікавлять наслідки такого впливу на колективне підсвідоме, а також гіпотетичні методи реабілітації культурно-ментального простору в посттоталітарну епоху. **Основне питання** запропонованої розвідки полягає в аналізі гасел, закликів, коротких меседжів, девізів, відоzw радянської доби в їх типології та визначенні ключових механізмів впливу на людську свідомість. Також наразі говоримо про секрет високої ефективності комуністичних мантр та можливі методи захисту людського духовного простору від такого «інформаційного опромінення». **Метою** зазначеного пошуку є пояснення ролі слова, мови, комунікації у формуванні неототалітарних систем та у процесі зомбування окремих соціальних груп і цілих народів. Звертаємо особливу увагу на те, що наслідком такого впливу є факт існування нині державних систем, організованих за зразком рабовласницького, середньовічного чи тоталітарного з вираженим культом особи та абсолютизацією влади, що теоретично має бути неможливим у XXI столітті – в епоху

* Друкується за: Acta Universitatis. Folia Linguistica Rossica. Łódź. 2021. All. 6 v. P.73–83.

загальної демократії, свобод та інтернету... Організовані за архаїчним зразком державні системи існують у безпосередній близькості з іншими системами, в яких свобода та демократія представлені на найвищому рівні (наприклад, Північна та Південна Кореї). І зауважимо, що демагогічна природа риторики брехливих гасел, як і «риторика мовчання», у межах тоталітарних систем представлені доволі інтенсивно [5, с. 95].

Сучасна дискурсологія приділяє чимало уваги типологічним різновидам, прагматичним, аксіологічним, психологічним та іншим складовим спільного процесу інформування. Але на тлі спільних розробок (див. Вежбиньски, 169) нині все ж таки недостатньо інтенсивно ведуться розробки в цьому напрямку, і анатомізація тоталітарного (радянського) минулого поки що не розкрила секрети пропагандистської машини.

Слід звернути увагу на те, що тоталітарні режими формують та експлуатують системи знаків, символів, широкий спектр механізмів, які підпорядковані домінуючій пропагандистській ідеї. Їх доповнюють комплекси візуалізованих символів та інших інформаційних пазлів – геральдика, локальна та загальна символіка, пісенна культура, кіноіндустрія, художня література. Але головним джерелом впливу залишаються тексти – вербальні, які поповнюються графічними [2, с. 172]. Словесна обробка інформаційних реципієнтів є визначальним, найбільш поширеним та ефективним методом. У тоталітарних системах інформація передбачає ритуалізовані сценарії соціальної поведінки, кінцевою метою яких є стандартизація мислення, підгонка людської дійсності під штучні соціальні стандарти [7, с. 121]. Щоправда, комуністичні ідеологи часто використовують старі схеми та інструментарій. Скажімо, «Моральний кодекс будівника комунізму» було списано з текстів Старого та Нового Завітів. Але оскільки ключовою ідеологемою була «мы наш, мы новый мир построим», то все, що було продукцією пропагандистської індустрії, інтерпретувалося як нове – «аналогов нет!».

Для процедури «загонки» всього електорату у спільні, доступні для огляду та контрольовані заgonи соратників важливо було наповнити інформаційний простір перманентними, ритмічно пов-

торюваними, простими для сприйняття формулами [10, с. 91]. Ці своєрідні мантри, які незмінно супроводжували людину, повинні були виконувати і виконували головну функцію – перетворювали людину на свого вірогідного, надійного захисника та проповідника. З прискоренням технічного прогресу до вже існуючих додалися телебачення та радіо, які спільно з іншими інформаційними джерелами з високою частотністю повторювали всім відомі формули про «щасливе майбутнє», «кому ми повинні дякувати за успіхи», «що є ідеалом», «істина і правда на чийй стороні», «яке суспільство є найсправедливішим», «хто нам світоч», «чийй ідеалам слід бути вірними», «за ким буде перемога», «хто процвітає і хто загниває», «з чим асоціюється світле майбутнє». Психологічний прийом частого та ритмічного повторення давав свої результати. Весь інформаційний простір був наповнений духом постійного нагадування. Людська свідомість в умовах системного інформаційного вкраплення зазнає певних мутаційних змін, і, що дуже важливо, ці зміни для самого суб'єкта практично не відчутні. Суб'єкт сприймає інформаційну дійсність не як «дещо інше, яке я прийняв, і це стало моїм...», а як «безпосередньо та безальтернативно моє, воно завжди було моїм» [6, с. 199]. У цьому випадку суб'єкт стає органічно єдиним із системою, і звільнитися від ідеологічних вериг, як показує життєвий досвід, украй складно. Доказом цього є те, що нині в кожній державній системі, у будь-якій точці планети можна знайти представників (зазвичай) немолодого покоління, які вірять і обожають ідеали минулої епохи, хоча з позицій історичної правди та об'єктивності вона була вкрай жорстокою та несправедливою. Переконати їх неможливо. Тут очевидним є результат ідеологічної обробки, зомбування, тобто дії класичної риторики, в основі якої лежить концепція переконання, впливу, сугестії.

Гасла, заклики, відозви та всілякі інші імперативи радянської епохи (заради справедливості можна згадати і десятки інших тоталітарних режимів минулого століття) повністю підпорядковані цим правилам і з ювелірною точністю виконували своє головне завдання – обробляти і підганяти людську свідомість під потрібні – винайдені системою – стандарти і в результаті створити новий підвид *homo sapiens* – *homo sovieticus*. Однак зауважимо, що певна

частина соціальної системи все ж не піддавалася такому інформаційному пресу і мала свої критичні погляди на дійсність. Як правило, це була інтелектуальна еліта суспільства, а також певна частина опозиції серед студентської молоді та інших соціальних верств.

Виділимо певний континуум закликів та відозв радянської доби, звернемося до найчастіших, спробуємо провести певну диференціацію та визначити головні типологічні ознаки. У процесі відбору було виділено близько 150 одиниць висловлювань, відозв, адресацій, закликів, декларацій, констатацій, імперативних висловлювань, девізів, гасел. Сумарно всі висловлювання мали головну мету – утвердити радянські ідеали; зруйнувати «загниваючий Захід»; переконати у правоті, істинності та безальтернативності обраного шляху; непорушний ідеал – партія комуністів на чолі з вождем, якого не можна засуджувати, іконізація та міфологізація концептів комуністичної партії. З погляду сучасної дискурсології, психолінгвістики, прагмалінгвістики, комунікатології, наратології, неориторики, аксіолінгвістики, теорії аргументації всі наведені нижче гасла можна поділити на певні рубрики. В основі рубрикації лежить диференціальний принцип, який у рамках винайдені нами «гаслології» буде експлікувати головний принцип і механізм впливу на людську свідомість (індивідуальну та колективну).

Отже, розглянемо гасла радянської епохи, які можна віднести до часто експлуатованих (звертаємо увагу, що для кожної епохи були характерні свої тематичні та інші особливості). У полі зору запропонованого дослідження опинився здебільшого матеріал 80-х років ХХ століття, який ми диференціюємо за такими ознаками:

1) заклики з високим ступенем абстрагування: *«Миру – мир!»*; *«Дружбе крепнуть!»*; *«Под знаменем социалистического интернационализма!»*; *«Нерушимое единство партии и народа!»*; *«За мир и счастье!»*; *«За мир во всем мире!»*; *«Мир – наша надежда!»*; *«Во имя прочного мира!»*; *«Нет ничего дороже мира!»*; *«Мы за мир и процветание!»*; *«Да здравствует ленинская Коммунистическая партия Советского Союза!»*; *«Да здравствует наша великая Родина – Союз Советских Социалистических Республик!»*; *«Да здравствует ленинский комсомол!»*; *«Да здравствует героический ленинский комсомол!»*; *«Да здравствует социалистическая*

демократия!»; «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»; «Под знаменем Великого Октября!»; «Борьба за мир – дело общее!»; «Миру – да! Войне – нет!»; «Мир – Европе, мир – планете!»; «Мир и счастье детям всей земли!»; «За мир и социальный прогресс!»; «В строю великой партии!»; «Выше знамя Октябрьской вахты!»; «Миру – мир!»; «Мир – это жизнь!»; «В наших колоннах, на наших знаменах – мир, труд, май!»; «Тебе, партия, пламя наших сердец!»; «Наши юные сердца с тобой, партия Ленина!»; «Пятилетка качества и эффективности!»; «Даешь перестройку!»; «Навеки вместе!»; «Нерушимый союз рабочих и крестьян!»; «Приветствуем участников съезда!»; «Это наш верный путь!»; «На страже Родины!»; «Мир – труд – май!»; «Мы победим!»; «Дисциплина и порядок!»;

2) співвіднесеність ідеології партії з ідеалом; безальтернативність; співвіднесеність ідеалів із вождем; ідеалізація та сакралізація образу вождя; торжество ідеалів партії, іконічність радянських символів; шлях до щастя: *«С именем Ленина, под руководством Коммунистической партии – на труд и подвиг!»; «Торжество социалистической демократии!»; «Голосуем за коммунизм!»; «Торжество идеалов коммунизма!»; «По-ленински жить, работать, учиться!»; «Народ и партия – едины!»; «Партия и народ едины!»; «С Лениным в сердце!»; «Ленин всегда с нами!»; «Ленинской дружкой сильны!»; «По Ленину сверяя шаг!»; «Мы делу Ленина и партии верны!»; «Да здравствует ленинизм – знамя революционной борьбы, коммунистического созидания и мира!»; «Ленин живет всех живых!»; «Учимся у коммунистов! Строим коммунизм!»; «Честь и слава Коммунистической партии Советского Союза – партии строителей коммунизма!»; «Слава Великому Октябрю, открывшему новую эпоху в истории человечества!»; «Честь и слава коммунистам – мужественным борцам за народное дело!»; «Пусть живет в веках имя и дело Владимира Ильича Ленина!»; «С Лениным в сердце – на труд и подвиг!»; «Под знаменем Ленина, под руководством Коммунистической партии – вперед, к победе коммунизма!»; «Счастье быть твоим бойцом, Октябрь!»; «Делу Ленина и партии верны!»; «Жить, работать и учиться по-ленински, по-коммунистически!»; «Делу Ленина верны!»; «Пламень*

юных сердец – тебе, дорогой Ильич!»; «Спасибо дорогому Леониду Ильичу!»; «Да здравствует социалистическая Революция!»; «Партия – наш рулевой!»; «Мы – за торжество коммунизма!»; «Коммунизм победит!»;

3) вказівка на головний орієнтир розвитку («світле майбутнє»); гарантія раю в недалекому майбутньому; напрямок руху; апеляція до вічності та непорушності: *«Вперед, по пути Октября!»; «Учимся коммунизму, учимся у коммунистов!»; «По-ленински учимся коммунизму, строим коммунизм!»; «Да здравствует марксизм-ленинизм – вечно живое революционное интернациональное учение»; «Да здравствует братская дружба и непоколебимое единство всех наций и народностей Советского Союза!»; «Вперед, дорогой Октября!»; «Дорогой Октября – к коммунизму!»; «Под ленинским знаменем – к коммунизму!»; «За международный мир и социальный прогресс!»; «Пусть еще сильнее, богаче и краше станет наша великая Родина!»; «Да здравствует братская дружба и непоколебимое единство всех народов и народностей Советского Союза!»; «Курсом социализма и мира!»; «Победа социализма во всем мире!»; «Наши экономические успехи!»; «Перестройке быть!»; «Перестройку и ускорение в жизнь!»; «Мы на пути строительства коммунизма!»;*

4) партія, соціалізм, комунізм як найвища цінність. Місіонерська роль партії: *«Да здравствует нерушимое единство партии и народа!»; «В жизни, труде и учебе равняйся на коммунистов!»; «Единство партии и народа!»; «В единстве с народом – сила партии!»; «Наша цель – мир на земле!»; «Наша цель – коммунизм!»; «Во имя социализма, во имя человека!»; «В единстве с партией, в ее руководстве – сила народа!»; «Верность Родине, делу партии!»; «Партия – ум, честь и совесть нашей эпохи!»; «Главная задача – борьба за мир!»; «В единстве с народом – сила партии!»; «Слава великому советскому народу – строителю коммунизма, последовательному борцу за мир!»; «Партия – авангард советского народа!»; «Наши цели ясны, задачи определены! За работу, товарищи!»; «Партия – бессмертие нашего дела!»; «За победу социализма во всем мире!»;*

5) апеляція до подвигів минулого; піднесення та оспівування колишніх перемог: *«Не отдадим славу наших побед!»; «Никто*

не забыт, ничто не забыто!»; «Каждый воин – интернационалист!»; «Слава великой победе!»; «Честь и слава ветеранам труда!»; «Слава великой победе!»; «Слава народу-победителю!»; «Их имена навеки в наших сердцах!»; «Будем достойны славы отцов!»; «Скажем – Нет! мировому империализму!»;

б) закликання до трудової подвигу: *«Ударним трудом крѣпи могутєство Родины!»; «Тебе, Октябрь, наш подвиг трудовой!»; «Ударный труд – Родине!»; «Девиз Ленинской вахты: ударный труд, высокое качество, образцовая дисциплина!»; «Крѣпи дисциплину труда!»; «Девиз – ударный труд!»; «Достойно жить и доблестно трудиться!»; «Возвысь себя трудом!»; «Эффективная работа – основа благосостояния народа!»; «Работать эффективно и качественно – наш патриотический долг!»; «В плавках наша сила!» (напис на сталеплавильному цеху Криворізького металургійного комбінату); «Комсомолец! Трудись по-ударному, по-коммунистически!»; «Граждане Советского Союза! Учитесь жить, работать и бороться по-ленински, по-коммунистически!»; «Октябрю – наш подвиг трудовой!»; «Прославьте Родину трудом!»; «Родине, партии – вдохновенный труд!»; «По зову Родины – на подвиг трудовой!»; Тебе, Родина, – наш труд и знамя!»; «Принимай, Октябрь, рапорт трудовой!»; «Родине, Партии – наш вдохновенный труд!»; «Встретим праздник Октября ударным трудом!»; «Все на целину!»; «Целина – наш трудовой фронт!»; «Встретим XXV съезд партии трудовыми подвигами!»; «Советский Союз – оплот мира во всем мире!»; «Жить и работать по-коммунистически!»; «Все силы – на выполнение взятого социалистического обязательства!»; «Наш девиз – эффективность и качество!»; «Слава героям Метростроя!»; «Выполним пятилетку досрочно!»; «Пятилетку за три года!»; «Наш пламенный привет труженикам полей!»; «Даешь БАМ!»;*

в) формування образу ворога. Партія – гарант миру і безпеки: *«Преградить путь войне!»; «Защитим мирное будущее планеты!»; «Планете – мирное небо!»; «Европе – мирное небо!»; «Не допустим расширения НАТО!»; «Европе – мир, безопасность и добрососедство!»; «Во имя мира и безопасности народов!»; «Во имя мира и разрядки!»; «Нерушимое единство стран Варшавского*

Договора!»; «Да здравствует 1 Мая – День международной солидарности трудящихся в борьбе против империализма, за мир, демократию и социализм!»; «Поддержим героический народ Вьетнама!»; «Поддержим демократические силы Афганистана!»; «Они позорят наше общество!»; «Пьянству – бой!»; «Империализму – наше «Нет!»; «Искореним религиозные предрассудки!»; «Империализму – бой!».

Звертаємо увагу на те, що наведений вище ідеологічний матеріал відображає епоху не повною мірою. У поле зору не потрапили спеціальні (професійно орієнтовані) матеріали – це гасла та заклики, які були інстальовані у військових частинах, навчальних та науково-дослідних установах, на промислових підприємствах і підприємствах аграрного сектору, на базах відпочинку, у піонерських таборах, місцях позбавлення волі тощо. Тому запропонований континуум хибить очевидною неповнотою, яку вважаємо допустимою з урахуванням поставлених цілей та завдань. За попередніми підрахунками, у 80-ті – на початку 90-х років кількість найбільш популярних і експлуатованих (з урахуванням специфічних форматів) налічує від 1500 до 2500 лаконічних висловлювань. Але до цієї кількості не включено фрази, які стали популярними, головними джерелами яких були газетні публікації (зчаста заголовки), цитати з творів художньої літератури та кінофільмів, з висловлювань політичних лідерів країн «соціалістичного табору», а також не враховано локальні висловлювання, які були представлені в рамках обмеженого часу (реакції на політичну подію) та у форматі ударних будов тощо.

Слід також вказати на те, що більшість висловлювань були вкомпоновані у певні візуальні конструкції і сприймалися як цілісні структури. Таким чином ці інформаційні меседжі завжди мали свого адресата і розраховувалися на певний рівень (радянської, колективної) свідомості [3, с. 169]. Звернемо увагу також на те, що саме ці фрази (заклики, відозви) доволі успішно моделювали подвійну мораль, поляризований, бінарний інформаційний простір, формула якого була точно сформульована наприкінці 80-х у тексті однієї з пісень популярної рок-групи: «...одні слова для кухонь, інші – для вулиць». Офіційна інформаційно-пропагандистська по-

літика, яка не передбачала альтернативного судження та висловлювання, стала головною причиною внутрішніх деструктивних процесів, а згодом і руйнування всієї системи. Також у рамках штучно нав'язаної інформаційної політики у поєднанні з войовничим і всюдисущим соціалістичним реалізмом і нетерпимістю до інакості існували потужний шар дисидентської літератури, стихійно еволюціонуючої бардівської поезії, «мистецтво підпілля» («бульдозерна виставка»), анекдот радянської епохи і сміхокультура в широкому сенсі. Сумарно політична інформаційна індустрія радянської епохи, укомплектована недалекокими політиками і обтяжена потужною бюрократичною машиною, пригнічувала в людині її здатність аналітично мислити, відчувати себе особистістю, усвідомлювати свою самодостатність. Натомість запропонувала абсолютне домінування колективного над індивідуальним. Ілюстрацією цього є процес послідовного руйнування (за принципом доміно) всесвітньої соціалістичної системи. І хоча вона мала певну інваріантність, соціалізм не тільки радянський, а й польський, німецький, болгарський, югославський, чехословацький, румунський, нікарагуанський, чилійський, кубинський, в'єтнамський, ангольський, албанський, камбоджійський, корейський та ін. чекав руйнівний фінал. Частина з цих країн і нині переживають болісний процес відриву від минулих міфологем та входження в демократичне русло розвитку [1, с. 339].

Таким чином, роль гасел, відогв, закликів, меседжів, адресацій та інших інформаційних інтервенцій радянської епохи продемонструвала методологічну закономірність, історичний досвід початкової інвалідності, помилковості, неспроможності та неповноцінності такого шляху формування цивілізованого суспільства та пропагандистської політики загалом.

Нині спостерігаємо інерційний рух, такий собі ресентимент російської пропагандистської машини, яка є головним механізмом внутрішнього саморуйнування. Щоправда, сьогодні додалися формули на позначення «особливого історичного шляху», «скреп», «історичної місії», «духовності» тощо.

Література

1. Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності. Київ, 2018.
2. Вежбиньски Я. Семантика и стилистика политических лозунгов, воззваний и цитат советского периода. W kręgu zagadnień semantyki i stylistyki tekstu. Łódź, 2014.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. Москва, 1999.
4. Воробьев В. В. Лингвокультурология. Москва, 2008.
5. Мельник Я. Г. Риторика молчания. Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты. 2021. № 26-1. Сочи, 2021.
6. Мельник Я. Г. Прологемени до українського дискурсу. Івано-Франківськ, 2012.
7. Москалець В. П. Психологія особистості. Київ, 2020.
8. Почепцов Т. Г. Теория коммуникации. Киев, 2001.
9. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва, 1988.
10. Слухай Н. В. Сугестивна лінгвістика: лінгвістичне програмування поведінки людини. Київ, 2019.
11. Степанов Ю. С. Изменчивый «образ языка» в науке XX века. Язык и наука конца 20 века. Москва, 1995.

ІНФЛЯЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ГАСЕЛ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ*

INFLACJA HASEŁ POLITYCZNYCH WE WSPÓŁCZESNYM DYSKURSIE UKRAIŃSKIM

Одним із чинників початку нового століття є сейсмічна нестабільність соціально-політичних систем, намагання систем відшукати нові формули виживання, схеми соціальних відносин. Ілюстрацією цього є «Весна мусульманських народів» – революційні рухи на Близькому Сході та в Північній Африці та соціальні динаміки в європейському просторі. Активна фаза російської агресії та ін. Інакше кажучи, ми спостерігаємо нестабільність у різних регіонах планети, в інших – окремі ентропійні процеси, у третіх – пошук форм нової внутрісистемної організації. Однією з найбільш знакових подій кінця минулого століття є розпад Радянського Союзу і зміна геополітичних векторів та курс на новий світопорядок пострадянських республік. До вже згаданих процесів додалися глобалізаційні тенденції, ознаки яких є очевидними і відчутними в усіх (як економічних, так і етнокультурних, соціально-політичних) сферах людського буття.

Згаданий нами розпад тоталітарної соціалістичної системи, а пізніше (за принципом доміно) руйнація майже всіх варіантів цієї системи (падіння комуністичних режимів в усьому світі, за винятком Куби і Північної Кореї) формують комплекс проблем гуманітарного циклу і вимагають відповіді на питання доцільності, ймовірності, раціональної відповідності, повторюваності, варіативності, ступеня загроз... Також цікавими для наукової сфери залишаються глибина метастатичних проникнень у культуру, рівень органічних змін ментально-культурної системи, мутаційні наслідки та їх рефлексії на колективне підсвідоме та ін. Інакше кажучи, чим є у глобальному позиціонуванні епоха комуністичного минулого, наскільки є ураженою колективна свідомість і які процедури слід застосувати для нейтралізації її наслідків. Тож дослідження мовної картини світу тоталітарних систем є одним із актуальних

* Друкується за: Полігранна філологія без кордонів. До 65-річчя проф. Т. А. Космеди. Харків. 2022. С. 415–422.

напрямків сучасної як дискурсології, так і філософської антропології загалом [5, с. 384].

Якщо ми перенесемо фокус обговорення на такі об'єкти, як комунікативна сфера і комунікативні технології тоталітарних систем, то неодмінно постає комплекс інших (часто прикладних) запитань: *як? яким чином? що спричинило? що забезпечило стійкість і живучість? за якими законами? яка роль людського фактора? де зона найбільших ризиків? які наслідки пережитих інформаційних інтервенцій? наскільки вражена духовна сфера? в який спосіб порушено екологічний баланс матеріального і духовного у планетарному масштабі? наскільки постраждав homo sapiens як цілісність? які виклики слід очікувати у близькій та подальшій перспективі? яким чином відреагував мовний ландшафт, перебуваючи під пресом ідеологем? та ін.* Інакше кажучи, здійснимо дискурсологічний аналіз із залученням усього методологічного комплексу, який сформувався у гуманітарній науці станом на сьогодні [1, с. 27].

У цьому сенсі гасла, лозунги, заклики, сентенційні настанови, прихований та неприхований імператив, різного роду спонукання на тлі обіцянок «догнати та перегнати» і в найближчому майбутньому будувати комуністичний рай слогани, речитативи набули тотального і всеохоплюючого характеру [3, с. 7]. Слід зазначити, що пропагандистська машина була досить дієвою і філігранно відрегульованою, оскільки мільйони адептів працювали в цьому напрямку, більшість з яких щиро вірили у справжність своїх ідей. Також мільйони носіїв-рецепторів цього ідеологічного віяння стали вірними слугами системи. Після її руйнації незначна частина (про це свідчить падіння рейтингу комуністичної та соціалістичної партій) продовжувала вірити ідеям вселенського комуністичного блага, а абсолютна більшість населення країн колишнього «соціалістичного табору» продемонструвала нігілістські та антагоністичні настрої щодо недавніх стратегій комуністично зорієнтованих систем.

Також слід наголосити, що найбільш вірними прихильниками комуністичної ідеології залишилися представники соціальної системи, дитинство і юність яких пройшли в епоху тотальної комуні-

зації, на чюю долю випало бути у статусі жовтенят, піонерів, комсомольців та членів комуністичної партії, а також у період «запеклої боротьби з капіталістичним світом».

Таким чином, постає картина ураження псевдо ідеологемами, деформації свідомості, орієнтації на хибні й утопічні цінності. І, як зазначалося вище, одним із ключових механізмів тієї епохи була експлуатація гасел і різного типу ідеологічних мантр. Вони виявилися дієвими і доволі результативними. Згодом, з розвитком соціальної психології, семіотики, комунікативної лінгвістики, дискурсології, а також більш глибокого вивчення волонтактивної функції мови, категорій імперативу, прагматичних програм комунікативних актів, лінгвокультурного феномену як репрезентанта кожної епохи, ментально-культурних складників мовної картини світу та ін. Було переосмислено ідеологеми, їх генеалогічні чинники та форми їх презентацій. Особливе місце посіла інтерпретація мови у контексті сугестивного феномену [7, с. 32]. Однією з ознак цього феномену є те, що носій окремих образів та програм практично майже не спроможний від них звільнитися, переосмислити чи критично оцінити. Він виконує програму винятково захисту ідеї, вважає цей захист своєю харизматичною сутністю, місіонерською потребою та смыслом життя. У такий спосіб державна політика і механізми імплантації її ідеологем у концептуальну картину світу соціокультурного адресата досягають кінцевої мети – формують загони вірних центуріонів, які готові всупереч логіці й об'єктивно-життєвій статистиці захищати утопічні ідеї. Тож функції гасел, закликів і різного роду лаконічних формул імперативного характеру потребують додаткового вивчення, а також залучення напрацювань у різних галузях сучасної науки.

Важливим чинником в обговоренні зазначеної проблеми є напрацювання у сфері психології, нейрофізіології, нейролінгвістичного програмування та ін. Саме отримані у цих галузях знань результати свідчать про те, що окремі інформаційні поля та процедури інсталяції цих інформаційних згустків формують не стільки у свідомості особистості, скільки в концептуальній картині світу нову реальність, яка є для її носія не менш об'єктивною і вартісною, ніж об'єктивно існуючий світ [4, с. 3]. У такий спосіб діє

потужний механізм програмування свідомості людини – сценаріїв світосприйняття та реакцій на навколишню дійсність. Тут доречними будуть запитання, які лежать у площині етики та права. Але світовий досвід удосконалення правового поля володіє недостатніми напрацюваннями, щоб адекватно оцінити ці процеси. Говоримо про те, що переконання, впливи, маніпуляції, сугестивні дії, навіювання з елементами гіпнотичного впливу та ін. ще не кадастрифіковані і не поміщені в етичну систему координат [2, с. 3]. Тому політичні, релігійні чи будь-які інші переконання вважаються нормою світу людини, людської соціокультури. І хоча деякі вчені звертають увагу на недопустимість маніпулятивних впливів, тобто ураження, яке наносить людській цивілізації класична риторика у своєму концептуальному прояві, про який Н. Хомський, зокрема, сказав, що **вплив на переконання – це форма насилля та поневолення**. Вони домінують у сучасному мегацивілізаційному світі. Лише в окремому випадку ці впливи інтерпретуються як негативне явище. Інколи вони потрапляють у шкалу карних, коли йдеться про фанатизм у його крайньому прояві. Скажімо, кожна політична партія чи рух, лідер країни чи партії, релігійна течія, спортивна команда, музичний гурт, фірма з виробництва чого-небудь чи надання послуг та ін. прагнуть мати якнайширше коло прихильників. Їх пропагандистська діяльність не оперує обмежувальним механізмом, а лише проводить програму власної популяризації. Але на певному етапі може виявитися, що така діяльність сформувала загони надмірно переконаних та надмірно залежних осіб, яким згодом стає потрібною психологічна реабілітація. Тобто породжується явище масового психозу з усіма руйнівними наслідками (наприклад, діяльність політичних лідерів Північної Кореї). Впродовж останнього століття неодноразово доводилося спостерігати картини аномальної ейфорії чи депресії у зв'язку з діяльністю політичних чи релігійних лідерів, діяльністю рок-груп і т. п. Такі феномени лежать винятково у площині «набутих», «цілеспрямовано сформованих» НЛП-програм [6, с. 91]. Особливість їх полягає ще й у тому, що «колективне Я» надто повільно виробляє імунітет, механізм захисту проти діючим впливам. Хоча позитивним є те, що впродовж останніх де-

сятиліть на державному рівні сформувалися різні структури, зокрема «кібервійська», структури з боротьби з кіберзлочинністю, наглядові структури, які відповідають за пропаганду та інформаційний простір, структури із захисту психічного здоров'я нації, за екологію інформаційної сфери та ін.

Гасла та заклики тоталітарних систем виконують функції інструменту інформаційного програмування. Беззаперечна ефективність цих складників у системі тотальної інформаційно-імперативної обробки колективної свідомості пояснюється перш за все психологічною атмосферою, якою позначені всі тоталітарні системи. Також цілим комплексом пропагандистських чинників, які діяли системно. Паралельно з інформаційними інтерпретаціями у формі семантично-експресивних викидів у ментально-дискурсивний простір перманентно діяли інші чинники. Так, скажімо, візуалізація символів системи у формі портретів

лідерів, різного типу ідентифікаторів (нагадувань) про здобутки, перемоги; використання логотипів у формі серпа і молота, гербів, червоних стягів та ін. на тлі греблі Дніпрогесу, труб металургійних чи ін. підприємств, широких ланів із щедрим урожаєм та вказівками, кому слід завдячувати цим успіхам. Преса, радіо, а пізніше телебачення в унісон подавали інформацію про успіхи соціалістичної системи та прорахунки, невдачі опозиційних систем. До цього інформаційного шквалу додавались політінформації і лекції як у трудових колективах, так і в аудиторіях навчальних закладів. З особливими стараннями ця робота здійснювалася у військових та силових структурах. Сумарно такі інформаційні пресування були результативними. Більше того, з особливими стараннями оброблялася несформована свідомість – школярі та студенти, яким було обіцяно дуже швидке настання всезагального блага – «комуністичного раю». Також саме ця категорія пропагандистських адресатів привчалася вірнопідданості та робити кар'єру у служінні ідеям комунізму. У результаті тоталітарні системи отримували приплив нових сил та цілі армії молодих людей, які готові були стати хунвейбінами і виконувати будь-які, часто й абсурдні програми.

Ще одним важливим чинником є робота з масами, з колективним суб'єктом. Власне колективне «я» з його свідомим та підсвідомим

ним є теж доволі результативним середовищем для інформаційних впливів. Тут класична риторика з її методами та інструментарієм повною мірою розкрилася і продемонструвала свою ефективність. Саме її методологія апелює **не до знання, компетентності, розуміння глибинних причинно-наслідкових зв'язків, до інтерпретації навколишнього світу, а до емоцій, експресії, колективних психоемоційних станів**. У цьому комплексі пропагандистських маніпуляцій пильно відстежувались можливі варіанти «іншості». Для стеження й інформування системи про випадки будь-якої опозиції використовували численні загони інформаторів. Такі загальні ознаки були типовими для всіх тоталітарних систем, які існували в минулому. Виражених і беззаперечних у ХХ ст. їх налічувалось більше тридцяти. Також слід наголосити, що своїми методами та концептуальними програмами комуністичний тоталітаризм та фашистський не просто були уподібненими, а стали абсолютно тождними. Яскравим прикладом цього є початок ХХІ ст., війна Росії проти України зокрема.

З огляду на те, що ХХІ ст. за інерцією успадкувало методи попереднього століття, значна кількість цих ознак мутували, видозмінилися та адаптовано експлуатуються у наші дні. Особливо цікавими є ті країни, які диспонують незначним історичним досвідом у побудові демократичної системи. У сучасних політичних інтенціях у більшості випадків використовують методи тоталітарних систем, але в умовах експериментальної демократії вони є архаїчними, а часто навіть кумедними. Якщо ж звернутися до політичного дискурсу сучасної України, зокрема до політичних гасел, девізів, закликів, епіграфів, посилянь та «посилів», декларацій, то нескладно зауважити, що в абсолютній більшості вони виконані у ключі традиційних тоталітарних парадигм і не виконують конструктивних функцій. Зазвичай вони вибудовуються у форматі класичної риторики і не є дієвими. І полягає така малоефективність у концептуальному протистоянні методологій – риторика, яка у засаді отримала давньогрецькі софістичні коди і практикує переконання, впливи, маніпуляції, сугестію, диригування настроями мас. І як би не намагались у сучасному світі оновити традиційну риторику, вона залишається, по суті, архаїч-

ною, оскільки концепція «переконавання» не дозволяє їй змінитись органічно. Тоді ж як сучасна дискурсологія, неориторика та інші близькі напрямки стоять на засаді не «віри», «довіри», «переконавань» та «впливів», а «розуміння», «інтерпретації», «можливості альтернативної думки», «права не довіряти», «права на інформаційну самість», «самодостатності», а також на ймовірність «можливого неприйняття чи протесту» та «право на правду», то посттоталітарні системи, які не перелаштувались на принципово новий тип дискурсу і не запропонували якісно інших формул, виглядають неспроможними, функціонально інвалідними. Тому політичні гасла, які експлуатують у сучасному українському політичному дискурсі й активізація яких помітно зростає напередодні будь-яких виборів, не збуджують у більшості електорату ні свідомості, ні емоцій і функціонують у форматі недовіри. Гасла і заклики на зразок «*віримо у майбутнє України*», «*за світле майбутнє*», «*честь і гідність*», «*Україна понад усе*», «*європейський вибір*», «*громадянський вибір*», «*за процвітання*», «*можемо – зробимо*», «*бути достойними*», «*в європейській сім'ї*», «*за життя*», «*бути достойними пам'яті дідів, які воювали*», «*земля належить народові*», «*повернемо справедливість*», «*за демократичний вибір*», «*зберегти вірність ідеалам*», «*свобода і енергетична незалежність*», «*будемо з хлібом*», «*почую всіх*», «*кожному – достойну пенсію*», «*за економічне процвітання*», «*за здоров'я нації*», «*доб'ємось економічної незалежності*», «*за безплатну освіту та медицину*», «*підніmemo рівень життя*», «*тому, що надійний*», «*Україну – в НАТО*», «*Київ належить киянам*», «*врятуємо Україну від екологічної катастрофи*», «*селянин – господар своєї землі*», «*ми за Свободу*», «*слуга народу*», «*Україна від Дону до Сяну*», «*підніmemo якість життя*», «*верховенство права*», «*ми за правду*», «*достойні зарплати*», «*з вірою в майбутнє*», «*Україна, свобода, Бог*», «*ми за духовність*», «*ми це можемо*», «*ми переможемо*», «*хто, як не ми*», «*достойне життя ветеранам*», «*наш вибір*», «*шлях до процвітання*», «*за здорову націю*», «*збережемо ліси Карпат*», «*український патріот*», «*ми за два тижні припинимо війну на Донбасі*», «*Україна для Українців*», «*підтримаємо реформи*», «*ні – приватизації стратегічних підприємств*»,

*«олігархів – на лаву підсудних», «дотації – фермерам», «ми є гарантією економічного прогресу», «європейський рівень життя», «повернемо козацьку славу», «Україна, Віра, Бог», «ні – газовій залежності», «гарантуємо сімейний добробут», «мінімальні комунальні послуги», «духовне відродження», «обираєш ти», «ми – українські патріоти», «економічна незалежність – регіонам», «мінімальні податки», «віримо в себе», «Україна і соборність понад усе», «так, це він», «ні – депутатському свавіллю», «вперед, до світлої мети», «прийде весна – будемо саджати», «віримо в Україну», «перетворимо Україну у квітучий сад», «працюємо для кожного і всіх», «ми – ваш успіх», «мова, духовність, Бог», «благо для всіх», «закон для всіх», «наш вірний дороговказ», «будуємо дороги – збудуємо Україну», «породіллям – 6-річну декретну відпустку», «підтримаємо українську родину», «... – наш президент», «міцна армія – міцна країна», «підтримаємо приватний бізнес» та інші формально є доцільними та адекватними, але у соціально-генеалогічному аспекті мало результативними – з мінімальним коефіцієнтом корисної дії. Така недовіра до політичних гасел та закликів підсилюється кавалькадою розчарувань і невинуватих сподівань, які спостерігаються в історичному досвіді останніх десятиліть. Також ми спостерігаємо «згасання» наративних формул цього типу на тлі бойових дій. Інакше кажучи, політичні гасла функціонують на тлі загальної недовіри, дискредитації прикладної риторики та загальної політичної апатії адресатів. Очевидним є те, що український інформаційний простір, зокрема його ідеологічно-пропагандистський аспект, потребує перезавантаження, радикальної реконструкції. Новий тип соціально-політичних адресацій, звертань, закликів повинен відмежуватися від традиційних моделей і знайти інші формули. Власне, вони повинні врахувати історичний досвід, специфіку менталітету, конгломерат розчарувань, які мали місце впродовж останніх десятиліть, та інші чинники, також змушені вивести на нову орбіту комунікативні процедури влади з електоратом. **Необхідно оживити комунікативно-інформаційний простір якісно іншими формулюваннями, які були б позбавлені ознак демагогії, популізму, пустослів'я та дешевої патетики.** Очевидним*

є те, що дієвими будуть гасла та різного роду наративи – прості, щирі, відверті, інколи болісні, правдиві – без дешевої патетики та пафосу. До цього спонукають бойові дії, необхідність кров'ю платити за свою свободу, що саме відбувається на сході нашої країни. Тож говоримо про те, що епоха дешевих гасел минула. Наступив час актуальності простого та щирого слова.

Зі сказаного випливає, що тоталітарні недемократичні системи інтенсивно експлуатують різного роду ідеологеми, гасла та заклики. Вони зазвичай наповнені пафосом, який є актуальним упродовж короткого часу, а в окремих соціальних груп (зокрема інтелігенції) викликають недовіру та іронію, бо, по суті, є вираженим або прихованим пустослів'ям. Державні системи, які скинули тоталітарне ярмо і стали на шлях демократичного розвитку, за інерцією є носіями тоталітарно-ідеологічних кліше. У період становлення нової системи важливо позбутися старих схем пропагандистського впливу на маси. Саме ці риторичні формули – гасла, заклики, девізи, епіграфи, обіцянки та різного роду імперативи та ін. – не лише перешкоджають змістовним та конструктивним програмам, створюючи комунікативний шум, бутафорію, інформаційні феєрверки, а й заважають змістовним та адекватним ідеям втілитися у реальному часі та просторі. На них падає тінь недовіри. Здорова селекція гасел, упізнання та маркування пустопорожніх закликів, є вимушеною і обов'язковою процедурою для сучасного українського дискурсу. Лікування інформаційного простору нашої країни, очищення від пропагандистських рудиментів радянської епохи є складною загально-терапевтичною дією, яка вимагає фахового підходу. Вона формулює завдання перед медіаіндустрією, політичними структурами, мовознавцями, фахівцями у галузі комунікативних технологій та ін. Очевидно, що подальший розвиток української політичної системи є можливим лише за умов корекції існуючого корпусу політичних гасел, а також зваженого підходу до укладання нових програмних формул, які сприятимуть виходу на політичну арену нових, здорових і креативних сил та побудови міцної демократичної державної системи.

Література

1. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу. Дрогобич, 2012.
2. Мельник Я. Г. Вступ до риторики. Передмова. Івано-Франківськ, 2006.
3. Мельник Я. Г. Прологомени до українського дискурсу: етнокультурний, політичний та лінгво-семіотичний аспекти. Івано-Франківськ, 2012.
4. Москалець В. П. Психологія особистості. Київ, 2020.
5. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Москва – Киев, 2001.
6. Слухай Н. В. Сугестивна лінгвістика: лінгвістичне програмування поведінки людини. Київ, 2019.
7. Черепанова И. Ю. Дом колдуньи. Язык творческого бессознательно-го. Москва, 1996.

РИТОРИКА МОВЧАННЯ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОГО ДИСКУРСУ*

RETORYKA MILCZENIA W KONTEKŚCIE DISKURSU ROSYJSKIEGO

• *Не мовчить, не мовчить,
бо мовчанням багато погублено*

Говорячи про проблеми сучасної науки, не можна не звернутися до згаданої вище екологічної інтерпретації нашої дійсності. Йдеться не лише про збереження середовища людського проживання чи про боротьбу з потеплінням клімату. Під екологічним кутом зору розглядаються культури, інформаційний простір, духовна сфера, мікро- та макросоціуми тощо. Крім цього, антропологи, психофізіологи, культурологи та ін. пропонують розглядати проблеми психічного здоров'я, стану духовно-ментального простору в контексті екологічної рівноваги [20, с. 757]. Доволі доказовим є досвід, якого людство набуває у контексті коронавірусної пандемії. Яскравою і переконливою видається картина вразливості сучасного світу та незахищеності навіть перед такою мікроскопічною формою, як вірус (у прямому і метафоричному розумінні).

Нові інтерпретації людини та її світу не можуть обійти й такі наукові напрями, як наука про мову, комунікативна лінгвістика, інформаційні та когнітивні технології, риторичний простір, масова комунікація, культура мови, недійне середовище та ін. [3, с. 14]. Відповідно напрацювання у цих та інших сферах покликані внести певний порядок у систему знань, захистити людину у стихії бурхливого та нестабільного світу. Цілком справедливо заявляють психологи, що ситуація, яка склалася, загрожує всілякими соціальними біфуркаціями і вибухами. Інакше кажучи, новий світопорядок вимагає нових знань, формул, ідей.

Останніми десятиліттями мова розглядається не тільки як схопище знань, деякий термінал, в якому зосереджені знання про світ і когнітивний інструментарій, а й як сукупність безлічі технологій впливу та управління світом. Етичні, соціологічні та інші вчення

---

* Друкується за: Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты. Сочи. 2021. № 26-1. С. 94–100.

останніх років теж схиляються до ідеї неможливості устрою світу за принципом широкої демократії. Людству потрібні глобальний менеджмент, розумна диригентура. Досвід минулого століття та й більш глибокої історії яскраво демонструє можливість досягнення соціокультурного балансу в межах локального етнічного чи державного утворення і складність, навіть неможливість структурування та забезпечення довготривалої життєздатності великої полінаціональної, поліетнічної, поліментальної та полімовної системи. Тобто говоримо про те, що людина ще не виробила механізми соціально-психологічної стійкості до викликів тотального життєвого та інформаційного простору. Це означає, що сучасним конструкторам і технологам майбутнього, футурологам, філософам та ін. слід шукати «золоту середину», щоб «світ влаштувати мудро». Можливо, навіть увімкнути «механізми гальмування» – зниження темпів еволюційного процесу. Ці дії необхідні тому, що є небезпека виходу еволюційної динаміки з-під контролю. Людський розум може відстати від науково-технічного прогресу, який безконтрольно відлетів у майбутнє. Додати швидкість еволюційному локомотиву можуть і протистояння на рингу боротьби за економічне лідерство та у сфері інформаційно-цифрових технологій. У ситуації, що склалася, можна означити пріоритетне для цивілізації початку XXI століття завдання – необхідність утримати в полі зору основні еволюційні динаміки та передбачити або обчислити можливі глобальні катастрофи. Тобто підказати прогресивному інтелекту, в яких координатах слід шукати формули стабілізації.

Панорамне представлення зазначеної проблеми пов'язане з тим, що питання мови нової соціальної ери, комунікативних норм та етичних пріоритетів нової інформаційної епохи, стандартів комунікативної поведінки, екологічного балансу всесвітньої інтернет-павутини та збереження психіки користувача цим простором, специфіки інформаційної політики ЗМІ, маніпулятивно-комунікативної поведінки окремих політиків чи впливових людей нашого часу та ін. – це стратегіями нашої цивілізації. Вони передбачають пошук розумного і виваженого балансу між говорінням і мовчанням, словом та його відсутністю, звуком і тишею. Ця проблема значно більш глобальна, ніж про це говорять деякі вчені, і наба-

гато небезпечніша, ніж припускають фахівці. Тобто одним із найактуальніших аспектів сучасного наукового дискурсу, в епіцентрі якого вміщено риторичне слово у його лінгвокультурологічному, морально-етичному, антропо-екологічному вимірах. Ми ж додамо: його наявність чи відсутність – слово публічно маніфестоване не менш жваве, благодатне чи небезпечне, ніж слово «заховане», не озвучене в живому комунікативному просторі, «заборонене», марковане «небажаністю» чи «неформатністю», те, яке пішло в підпілля. Як відомо, кожна епоха в межах історичного простору позначена континуумом слів та ідей, бажаних і рекомендованих для користування, і небажаних, заборонених, небезпечних. Зауважимо, що при уважному та аналітичному розгляді комплексу «дозволів» та «заборон» прочитується специфіка етичної орнаменталістики часу – як представлені людина та її епоха, що являє собою її духовний світ, у системі яких цінностей вона перебуває. Але, що не менш важливо, саме у дозволах та заборонах закодовані як висока культура, так і хронічні захворювання систем, які зрештою призводять до внутрішнього саморуйнування, колапсу чи повної трансформації державної системи.

Як було помічено, феномен мовчання у лінгво-комунікативному та функціонально-мовному просторі розроблений у значно меншому масштабі, ніж феномен говоріння. У психології та психіатрії мовчання розглядається в діапазоні – від аутизму та неволідіння вербальною мовою (фізіологічний стан глухонімого), до різних типів поведінки у колективі (мовчазне збудження, мовчання у групі). Всі вони так чи інакше пов'язані з різного типу розладами [15, с. 545–546; 18, с. 42; 16, с. 53–54].

У лінгвокомунікативному ключі питаннями мовчання займаються Н. Д. Арутюнова, А. Г. Грек, А. А. Кібрик, С. К. Хоружий, О. Н. Трубачов, М. М. Назаров, І. А. Стернін, Е. Ноель-Нойман, Л. Г. Невська, М. Мерло-Понті, Інбусі Йоко та ін. У більшості випадків дослідники пов'язують феномен мовчання з прагматикою мови. У цьому контексті зазначена категорія кваліфікується як відсутність комунікативно-мовленнєвої активності у тих випадках, де вона передбачена або «відмова від мовних дій» [1, с. 417]. Далі звернемося до інтерпретаційних процедур феномену мовчання,

але при цьому частково вийдемо за межі мовних та психофізіологічних версій, оскільки «відсутність мовної діяльності» завжди багатоаспектна і різними кутами своїх підвалин одночасно перебуває в етиці, етикеті, культурології, прагматиці, психології, філософії та ін. Крім цього, вважаємо недоцільним розширення кута зору і при цьому розгляд зазначеного феномену за межами мови та мовних актів. Пояснюємо такий підхід тим, що семантика та синтаксис тиші також можуть розглядатися як гіпотетична чи віртуальна модель. Наповнення ймовірнісними конструктами допустиме тому, що те, «що і як використовує мовець у мовному потоці», може прирівнюватися до того, «що і як було втрачено, не було використано» мовцем у ситуації допустимої й очікуваної словесно-вербальної реакції. І з погляду семантико-семіотичного підходу мовчання більш глибоке й інформативне. У комунікативній поведінці людини воно пов'язане зі значенням і набуває сенсу. Хоча з позицій формально-логічного підходу до мовного знаку мовчання не співвідносне з мовною системою, хіба що в рамках комунікативної поведінки, і застосоване як риторичний прийом – апосіопезис [8, с. 26–27].

Розглядаючи семантичну структуру чи актантні рамки лексеми «мовчати», дослідники звертають увагу на відповідність набору семантичних компонентів зі структурою «не говорити». Ми ж розглядаємо синонімічну близькість цих понять і застосовуємо лексико-семантичну та понятійну категорії як еквівалент, тобто «мовчати» – це «не говорити у разі, якщо людина володіє мовою та її вербальна реакція на навколишню дійсність очікувана й закономірна». Або «стереотип комунікативної поведінки» передбачає мовну реакцію. Більш того, доволі часто цей стереотип містить сценарійні заготовки, тобто можуть бути два або кілька варіантів відповіді. Якщо «мова», «говоріння» – це дія, яка має адресата, прагматику та «ілокутивну силу», то мовчання аналогічно містить ці самі компоненти. Крім того, у процедурі «мовчання» завжди конфігуративно простежується причина, але ця деталь розглядається у процедурах комунікативного обміну інформаційно-емоційним змістом, у діалогах та дискурсі загалом. У цій ситуації ми апелюємо до того, що мовчання – це не табу на комунікативну активність, – мовчати дозволено, соціокультурна система дозволяє вислов-

люватися з цього приводу, але з огляду на ситуацію, що склалася, мовець вважає за краще мовчати. Також мовчання – це не втрата дару мови (від страху, від здивування, від інформації, що несподівано надійшла), не наслідок шоку, що переживається, і не комунікативний клінч. У зазначеному епізоді своїх міркувань говоримо про «усвідомлене», про «прийняте рішення» не говорити, мовчати. Тобто мовчання у цій ситуації розглядається як варіант дискурсу чи мікродискурсу (мікродискурс тут – епізод комунікативної ситуації, фрагмент об'єктивної реальності із вкомпонованими мовцем чи мовцями, тематика повідомлення, особисте ставлення до предмета розмови та ін.). При цьому екстенціонал феномену мовчання може бути представлений доволі широкоформатно (тобто мовчати у цій ситуації – елемент хронотопу чи – мовчати тривалий період, довго, завжди, все життя).

Торкаючись лінгвокомунікативної природи мовчання, звернемо увагу на відносну близькість до фігури замовчування та алюзії, де алюзія – натяк, підказка з метою створення підтексту. При цьому денотат, до якого апелює мовець, понятійно широко відомий або близький до розуміння комунікативного адресата [7, с. 31]. Фігура ж замовчування – це прийом, який використовується мовцем і має програмно-прагматичну природу. Це своєрідне «підштовхування» мовця до самовідкриття, до внутрішнього одкровення, до асоціативного розкриття образу або предмета розмови. Алюзія та фігури замовчування найчастіше виконують естетико-прагматичну функцію та є невід'ємним елементом художньої літератури [7, с. 725–726]. Недомовленість, натяк, «мовчання зі змістом», уривчастість мовного потоку, несподівана (але доречна) пауза, красномовне мовчання тощо. Це запрошення до розмови, «втягування» співбесідника в орбіту спілкування. Такі прийоми у живому комунікативному потоці можуть бути застосовані як у діалозі чи полілозі, і в риторичному поданні інформації – перед широкою аудиторією. Згадані категорії тісно переплітаються з прагматикою мови та з культурою комунікації. Адже відомо, що культура – це загальне прийняття норм і обмежень, визнання рамок допустимого і добровільне «перебування» в цих рамках. Ознакою високої культури на тлі добровільної та усвідомленої рецепції табу є вміння віртуозно

користуватися не лише комунікативно-мовленнєвими прийомами, а й паузами, мовчазними підказками, фігурами замовчування.

Крім загальнокультурних, традиційних особливостей функціонування різноманітних обмежень, завжди є і суб'єктивно-особистісні специфіки («не торкатися хворої теми»). Ця категорія комунікативно-тематичних «обмежувачів» не розглядатиметься нами у запропонованому дослідженні.

До перелічених вище категорій можна віднести й евфемізми, які під певним кутом зору також можуть розцінюватися як один із видів замовчування [17, с. 144]. Відхід від грубих, зневажливих чи неприємних співрозмовнику форм висловлювання є прагненням зберегти позитивну атмосферу комунікації, а також уникнути небажаних та деструктивних сценаріїв розвитку діалогу. Але евфемізми, так само як і форми замовчування, як багатогранне явище, одним зі своїх кутів можуть йти у простір штучних заборон, тимчасових табу та обмежень, які далекі від високої культури. Вони можуть виникнути внаслідок імперативного табування критики будь-кого чи будь-чого, тотального страху.

Акцентуємо увагу на тому, що мовчання (і близькі за природою явища) мають двоїсту природу. З одного боку, це соціокультурна потреба «не говорити», а з другого – імперативна, нав'язана форма, заборона. «Невисловлювання вголос», мовчання не означає, що певні ідеї не «живуть» у свідомості і не є предметом активних рефлексій. Мова думки, свідомості, аналітичного розуму і розуму загалом може інтенсивно обробляти певну інформацію, але через об'єктивні обставини ця інформація не знаходить вербального втілення – думки не трансформуються в потік комунікативної енергії – не переходять у стан експліцитності. Це пояснює, чому чимало соціально-політичних та інших систем намагаються проникнути в мозок людини і «побачити», як «там» розташовані «речі» (поняття), який світопорядок, як влаштоване внутрішнє «я».

Розгляд феномену мовчання в ракурсі лінгвістичних теорій і теорій комунікації передбачає і дискурсологічний підхід, який, на нашу думку, видається найбільш цікавим і актуальним. Окрім форм, причин та семантики в мові, мовленні, сценічному мистецтві, риторичному дискурсі, мовчання у його спектральній ціліс-

ності викликає інтерес з точки зору устрою комунікативного простору, специфіки організації ментальної картини світу, ландшафту духовної сфери. Впродовж останніх десятиліть цій проблемі присвятили свої роботи нова генерація дослідників, які розглядають зазначений феномен у філософській, естетичній, культурологічній, релігійній, психологічній, медійній, мистецькій та ін. площинах. До них належать Катюхіна Т. В., Михайлова М. В., Богданов К. А., Інубусі Йоко, Епштейн М., Естерберг Е., Штикова Н. В., Флоренська Т. А., Груздєєва Є. Ф., Крестинський С. В., Абрамова Н. Т., Верещагін Є. М., Горелов І. М., Дж. Єнсен, Т. Брюно, А. Стредьє та ін.

Розглядаючи мовчання як явище у безпосередній близькості до мовної природи та комунікативної сутності, вийдемо на рівень його соціокультурної референції. Також у рамках культури спробуємо ескізно окреслити типологію мовчання. Оскільки «мовчання як приховування легко виходить за межі безпосереднього спілкування», звернемо увагу на те, що мовчить не тільки людина, **а й соціальна група і соціальна система, політична система, мовчить культура, епоха...** Мовчать, утримуючись від акту вербалізації, куховарки та королі – всі про щось говорять і про щось мовчать. Про щось мовчать окремі члени суспільства, а про щось мовчать усі. Мовчання може бути ознакою культури з повноцінним функціонуванням норм, обмежень, табу [10, с. 9]. Може бути породженням певної доби з її тимчасовими заборонами. Також причинами можуть бути віра та забобони, страх перед неминучим покаранням, страх опинитися на самоті [14, с. 46]. Мовчання кожної людини – це сумарна величина об'єктивних та суб'єктивних чинників. Кожен член спільноти уникає озвучування певних думок тому, що про це мовчать усі – «мовчання ягнят», і тому, що особисто йому ця тема неприємна. В окремих випадках соціокультурно табуйовані теми можуть трансформуватися в систему натяків, а мистецтво певної епохи – перейти у формат езопової мови або глибокої метафори. Тому справедливим вважаємо афоризм «держава – це не те, що вона про себе говорить, а те, про що вона мовчить». Як відомо, епохи тотальних заборон часто стають епохами розквіту мистецтв, художніх образів (у цьому плані показовими є спадщини

В. Висоцького з його критикою та іронією й Б. Окуджави, образи якого глибоко семіотичні, а проникнення в тканину його алегорії вимагає інтелектуальних зусиль).

Наступним видом мовчання є таємність. Це приховування інформації таке ж давнє, як і життя на землі. Необхідність сховатися (приховати інформацію себе) рівнозначна поняттю «вижити». Коли самка леопарда йде на полювання, її малюки сидять в укритті і мовчки її чекають. Інстинкт виживання підказує: треба чекати мовчки. Людська культура, державні системи використовують секретність як засіб самозбереження. Втрата секретності рівнозначна вразливості і беззахисності. При цьому не тільки державні системи, а й уся жива природа використовує найрізноманітніші прийоми мімікрії, імітацій і дезінформації – **інакше кажучи, відходу від комунікативного контакту.**

Мовчання у певних колективах чи соціумах є результатом негласної домовленості, коли інформація всім відома, всі про це знають, але ніхто цю тему не озвучує – «слово – срібло, а невимовлене слово – золото». Прикладом може бути оповідання О. І. Купріна «Лістригони». У третьому розділі «Крадіжка» автор описує браконьєрські дії балаклавських рибалок, які під покровом ночі ловили рибу забороненим способом. Після риболовлі вони поверталися в кав'ярню, і «Кожен вигадував якийсь привід для своєї відсутності. Але штани та куртки в нас мокрі... Втім, я ловлю кілька чужих швидких шахрайських поглядів. Здається, що не лише ми займалися цієї ночі браконьєрством» [9, с. 409]. Тобто всі рибалки займалися тим самим – крадіжкою, і всім про це було відомо, але за негласною домовленістю тема нічної незаконної риболовлі ніким не була озвучена.

Обітниця мовчання може бути формою протесту, опозиції – це небажання йти на комунікативний контакт, комунікативна самоізоляція, конформізм [5, с. 191]. Ці форми мовчання в соціальних системах представлені досить широко, зокрема в злочинному світі, в тоталітарних режимах та ін. В одних випадках це усвідомлення марноти розмови, в інших це демонстрація ігнорування, в третій – такий тип комунікації для того, хто прийняв обітницю мовчання, означає порушення даного слова. Прикладом мовчання через

марність розмови може послужити епізод з «Євангелія від Марка», коли Ісуса привели до Каяфи, і «первосвященник став посередині й запитав Ісуса: чому Ти нічого не відповідаєш? Чому вони проти Тебе свідчать? Але він мовчав і не відповідав нічого» [2, с. 1077]. Інший епізод «Євангелія від Луки», коли після першого суду Понтія Пілата Ісуса привели до Ірода, який у цей час був у Єрусалимі «... і пропонував Йому багато запитань, але Він нічого не відповідав йому» [2, с. 1122].

Наступний вид комунікативної самоізоляції – це бажання зберегти гідність. Оскільки спілкування може завдати шкоди репутації та соціальному статусу, а сам комунікант, який вимушено відрегував, від такого спілкування отримує психологічну травму.

Образа та різка антипатія – міжособистісна і на рівні соціальних та політичних систем, а іноді виражена ворожість та антагонізм можуть перейти у демонстрацію ігнорування. Такими фактами рясніє історія. На міждержавному рівні це розрив дипломатичних відносин, мовчання на різноманітні заяви, пропозиції, претензії, ноти тощо. Мовчання як демонстрація образи – «я з тобою не розмовляю» – є сильним психологічним, комунікативним, ілюктивним засобом.

Тотальне, всезагальне мовчання може бути виразом солідарності – «хвилина мовчання» чи єдності у демонстрації протесту. З іншого боку, мовчання має може свідчити і про усвідомлення власного безсилля, відсутність сенсу висловлювати будь-який протест – «натовпі мовчить».

Дуже цікавим є феномен **мовчання соціальної чи державної системи**, про що було згадано вище. У цьому мовчанні є чимало спільного з мовчанням суб'єкта комунікації, особистості, окремого представника соціуму. Якщо уважно розглянути цю типологію, то можуть бути частково розкриті механізми та природа безмовності державних систем.

В умовах глобального позиціонування безсловесність державної системи може бути: проявом страху; усвідомленням власної вразливості; відсутністю контраргументів; непрофесіоналізм перед якістю запропонованого дискурсу; вельми низьким (часто штучно заниженим) рівнем аксіологічного позиціонування джере-

ла аргументів (це може бути не тільки людина, а й книга, художній твір, газета, телепередача, блог тощо); у разі аристократичного устрою державної системи, а безпредметність, необ'єктивність та низька якість аргументів, реагувати на які недоцільно; бажання накласти анафему та страх поширення певної інформації – бажання забути – історія Герострата; відсутність демократичних інститутів устрою державної системи; бажання добитися мовчазної згоди мас; табу, що впливає з глибин історії та культури; відсутність соціокультурного досвіду функціонування альтернативних ідей; коли інформація може бути шокуючою для широких народних мас – з метою збереження соціальної стабільності; у разі виснаженості аргументативної бази; у разі нездатності системи вести повноцінний діалог (реакція залу Палацу з'їздів під час виступу академіка О. Сахарова); наслідком низького рівня комунікативної культури; наслідком низької контекстності висунутого аргументу («не час зараз», «не зараз»); внутрішньої кризи – розгубленості, неготовності вербально реагувати (вибух на Чорнобильській АЕС – повне мовчання у перші дні після аварії – кожен рівень соціально-політичної ієрархії мав свої причини мовчати про те, що сталося); у разі, коли будь-яка комунікативна реакція принесе негативний результат або резонанс за принципом снігової грудки; коли пауза затягнулася через те, що нема кому озвучити цю інформацію, – пошук джерела, хто міг би взяти на себе сміливість представити інформацію широкій аудиторії (історія оголошення про напад фашистської Німеччини на Радянський Союз чи голого короля і дитини – дорослі мовчать, а дитина каже); через традицію, що склалася, – коли тому, «в чийх руках мікрофон», відомо, що ніхто не наважиться вимагати прихованої інформації – «мовчазна солідарність»; коли мовчання – перформативно-комунікативне джерело – мовчки щось робить, виконує роботу і самою дією «каже»: «ось як треба», «ставай поряд і працюй» або «відчепись»; коли будь-яка комунікативна активність підлягає покаранню, а мовчання менш каране; коли мовчання влаштовує всіх без винятку та ін. У кожному окремому випадку, коли державна чи соціальна система мовчить, то актуалізується комплекс чинників, створюється унікальний набір важелів, зусиль, причин.

Сумарно кожна картина мовчання держави чи громадянина повинна розглядатися як система, як комплекс, унікальний набір причинно-наслідкових зв'язків. Але слід звернути особливу увагу на те, що загальне тотальне мовчання так само небезпечне, як «комунікативно-тематичне свавілля». Для будь-якого соціокультурного утворення, будь-якої політичної системи найважливішим є пошук розумного балансу між озвученим словом і тишею, найтоншої площини переходу слова в мовчання і навпаки, пошук духовно-культурної пропорції. У форматі цих зіткнень мають максимально повно реалізовуватись усі інститути демократії та людська природа взагалі. Будь-який крен у бік всюдозволеності чи заборони небезпечний для держави та особистості. Свідомість людини та культуру розбещують як заборона, так і відсутність культурно-етичних рамок. Якщо людина або система надто **багато і часто мовчать, значить, вони хворіють – слід шукати та усувати причину**. Якщо ж словесний простір і тематичний континуум одержимі нігілізмом і всюдозволеністю, то наслідки також можуть бути не менш руйнівними. Слід пам'ятати всім – від шкільного вчителя до чиновника найвищого рангу: **войовниче невігластво завжди перебуває у стані повної бойової готовності**. Там, де розум, культура, духовний позитив, почуття міри та гармонії перебувають у стані ентропії чи пошуку, тут же запускаються механізми тиражування негативу, і він заповнює всю людську Ойкумену. Також з огляду на свою неймовірну здатність мутувати і пристосовуватися боротьба з невіглаством вимагає величезних зусиль і часу.

З повною впевненістю можемо говорити про те, що масовий психоз, колективна агресія та колективне мовчання, які простежуються у РФ в контексті воєнних дій проти України, концептуально можуть бути розтлумачені, якщо розглядати сценарії колективної поведінки у контексті феномену мовчання.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Феномен молчания. Язык о языке. Москва, 2000.
2. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Москва, 1988.

3. Ворожбитова А. А. Лингвориторика: основы речевого самосовершенствования: учебное пособие. Сочи, 2020.
4. Грек А. Г. О словах со значением речи и молчания в русской духовной традиции. Логический анализ языка: Язык речевых действий. Москва, 1994.
5. Злотникова Т. С. Человек. Хронотоп. Культура. Ярославль, 2011.
6. Крымский С. Б., Парахонский Б. А., Мейзерский В. М. Эпистемология культуры: Введение в обобщенную теорию познания. Київ, 1993.
7. Культура русской речи. Энциклопедический словарь-справочник. Изд. 2-е. Москва, 2007.
8. Куньч З. Риторичний словник. Київ, 1997.
9. Куприн А. И. Избранные сочинения. Москва, 1947.
10. Маковский М. М. Феномен табу в традициях и в языке индоевропейцев: Сущность – формы – развитие. Изд. 3-е, испр. Москва, 2008.
11. Мельник Я. Г., Криворучко Н. В. Прологемени до українського дискурсу. Івано-Франківськ, 2012.
12. Невская Л. Г. Молчание как атрибут смерти. Мир звучащий и молчащий. Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян. Москва, 1999.
13. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. Москва, 1996.
14. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Москва – Киев, 2001.
15. Психиатрический энциклопедический словарь. Киев, 2003.
16. Психиатрический энциклопедический словарь. Киев, 2003.
16. Психиатрический энциклопедический словарь. Киев, 2003.
17. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава, 2010.
18. Словарь практического психолога. Минск, 1998.
19. Степанов Ю. С. Изменчивый «образ языка» в науке XX века. Язык и наука конца 20 века. Москва, 1995.
20. Философский энциклопедический словарь. Москва, 1989.
21. Фрумкина Р. М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? Язык и наука конца 20 века. Москва, 1995.
22. Хоружий С. С. К феноменологии аскезы. Москва, 1998.
23. Olearczyk T. Cisz a w edukacji szkolnej. Kraków, 2016.

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ПРОТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПРОТИСТОЯНЬ КІНЦЯ ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.*

WOJNA INFORMACYJNA PRZECIWKO UKRAINIE W KONTEKŚCIE POLITYCZNYCH
KONFRONTACJI NA ZŁAMIE XX–XXI W.

• *Лише той народ має майбутнє,
який вмiє захищатися*

У світлі останніх подій значна кількість фактів, які відбувалися в минулому, отримали нове прочитання. Зокрема, стає зрозумілою діяльність Російської Федерації у сфері інформаційних технологій та інформаційної політики загалом. Комплекс дій сьогодні та у минулому насправді є широким спектром на перший погляд достатньо дистанційованих чинників, але сумарно вони експлікують агресивну політику та руйнівні інтервенції з боку Російської Федерації до країн, які зовсім недавно отримали незалежність та змогу самостійно прокладати свій шлях у майбутнє. Очевидним є те, що найбільші сили пропагандистської машини були сфокусовані на Україні. Наша країна зазнала найбільш потужних інтервенцій. У силу пацифістських настроїв в Україні, віри у перемогу добра, впевненості в тому, що настали нові часи – ера розквіту демократії та добросусідства, довіри до укладених угод і підписаних меморандумів, з другого боку – провізоричних процедур роззброєння та ліквідації зброї масового ураження, демілітаризації окремих регіонів (виводу військ з іноземним базуванням), формування економічних альянсів, припинення чи заморожування воєнних конфліктів у різних регіонах нашої планети (виведення військ з Афганістану) ці та багато інших як локальних, так і загальнопланетарних процесів успішно приспали обережність народів (колишніх радянських республік) і сформували колективну впевненість, що жахи Другої світової війни, як і ХХ століття загалом, не можуть повторитися в принципі. Ця внутрішня заспокоєність стала камертоном на пострадянському просторі, і низка країн з легкістю впровадила політику роззброєння, підтримувала торговельно-економічні зв'язки.

* Друкується за: Етнос і культура. Івано-Франківськ. 2021–2022. № 18-9. С. 5–13.

Також показовим фактом цього періоду було функціонування значної кількості телеканалів, які базувалися за межами країни або, якщо були національними, то все ж залишалися проросійськими. Також до національних телефірів було допущено немало телесеріалів, телепрограм з вираженими або замаскованими проросійськими настроями. До механізмів інформаційної інтервенції додалися преса, радіо, шоу-бізнес, видавнича справа, туристичний бізнес, різного роду фестивалі та виставки, спорт, мережа транспортних сполучень, можливість працевлаштуватися на засадах постійної зайнятості, вахтовим методом чи на сезонні роботи, зв'язки у науковій сфері, співпраця силових та військових структур, можливість купувати нерухомість та провадити бізнес у сусідній країні, а також продажний олігархат та ін. Ці та інші чинники загалом сформували колективний портрет Східної Європи, її мовну свідомість [2, с. 124]. У цьому гурті також фігурували окремі країни колишнього так званого Варшавського договору, країни Азії, Африки, Латинської Америки. Абсолютна більшість політиків, дипломатів, політологів вищого рангу, культурологів, соціологів та інших фахівців розглядали окремі конфлікти, які мали місце у цьому просторі не як симптоми глобальної кризи цивілізації, а як складний процес народження (трансформації) нової системи, реорганізації дійсності, мовляв, конфліктні процеси є природним явищем, після якого неминуче повинна наступити фаза тотальної стабільності [14, с. 128]. Мілітаризація, агресивна налаштованість маскувалися під театральне дійство – гру м'язами, і ніхто не очікував серйозної загрози від Росії, Північної Кореї чи економічно успішного Китаю. Питання перерозподілу територій чи агресивної анексії стали явищами минулого часу. Такі загальні настрої та уявлення панували у середовищі світових політичних еліт, які не побачили імперських інтенцій Російської Федерації [13, с. 241].

Перше десятиліття нового століття відзначилося ще однією специфікою. Багато країн, які отримали чи вибороли незалежність, у різний спосіб переживали період «дорослішання». Тут спостерігається диференціація за різними ознаками. Були країни, які мали значний історичний досвід побудови державної системи (країни Балтії). Були країни, в яких був відсутній історичний досвід бо-

ротьби за незалежність (Білорусь). Були країни, які впродовж своєї історії вели боротьбу проти інтервенції інших народів (республіки Північного Кавказу та Закавказзя). Також виділялися особливістю республіки Центральної Азії, у культурних традиціях яких мала місце релігійно-світоглядна спорідненість і підпорядкування сильному лідерові, кланові тощо. Також слід звернути увагу на те, що територія колишнього Радянського Союзу – це ще й більше двох десятків автономних республік, так званих національних меншин, у культурно-світоглядних традиціях яких боротьба за незалежність не була «прошита», і вони адаптувалися до радянського світопорядку. Загалом цей сурогат народів, національностей, мов, культур, традицій був абсолютно штучним утворенням та існував винятково завдяки жорсткому диктату лідера, комуністичної партії та силових структур. Внутрішньо скріплюючих стрижнів, природних і толерантно запрограмованих речовин, які б зв'язували систему і робили її органічно цілісною, не було. Варто зазначити, що епоха Радянського Союзу (особливо післявоєнного періоду) відзначилась великими міграціями (змішуваннями) народів, які були замасковані під ударні комсомольські будови, розробку копалин, збір урожаю (освоєння цілини), відбудову міст і регіонів (після стихійних лих) і т. п. Більшість учасників цих «стовпотворінь» поступово втрачали свою ідентичність, жодна двомовність не була можливою [6, с. 48]. У цих регіонах завжди панувала одна (російська) мова, і вивчення рідної мови навіть за умов значної кількості локального проживання представників одного етносу не передбачалося.

Варто також зазначити, що російська видавнича індустрія була результативною і, слід віддати їй належне, продукувала багато якісної наукової, навчальної і художньої літератури. Висока активність цієї галузі залишається незмінною і в сьогоденні. Також інтенсивно тиражувалася і пропагандистська література.

Якщо детальніше розглядати механізм системотворення, то не можна стверджувати, що не було сформовано системи як такої. Вона, беззаперечно, була, але основна слабкість її полягала у неспроможності ефективно оновлюватися [1, с. 86]. Їй були органічно властиві фіктивні цінності, імітативна дружба народів, вражаюча неефективність економіки, низький рівень життя та парази-

туюча бюрократія. Комуністична партія, як наглядний орган, вичерпала свій ресурс у 60–70-х роках і стала важким баластом для системи. Тому у 80-х роках (за інерцією) основним скріплюючим матеріалом ще була функціональна комуністична ідеологія (яка гарячкувато нав'язувала себе на всіх рівнях соціальної драбини), а також в міру прогресуючої інфляції комуністичної ідеї почала тиражуватися і штучно «розкручуватися» ідея великої перемоги. Сакралізація перемоги і канонізація воїна-визволителя породили радянську маргінальну скульптурну форму – найчастіше це воїн у пориві бойової звитяги або сумуюча жіноча постать. Також весь радянський простір та «країни соціалістичного табору» рясніли військовою технікою на постаментах – гарматами, танками, літаками. І, що важливо, ці сакралізовані міфоб'єкти найчастіше були не у місцях поховань жертв Другої світової, а в центрах населених пунктів, які не мали логічної чи історичної «прив'язки» до зображених символів. Ці скульптурні об'єкти повинні були бути нагадуванням і перманентним входженням у свідомість та підсвідомість громадян і в такий спосіб канонізуватися – виконати сугестивну функцію [11, с. 8]. Тож у 70-х – на початку 90-х років минулого століття на тлі інфляції комуністичної ідеї та основного її носія – В. І. Леніна інтенсивно цементується та наповнюється інформаційним змістом і метафорою воїн-визволитель. При цьому не рекомендовано було говорити про масштабні поразки періоду Другої світової і великі зради, фатальний непрофесіоналізм та слабкодушність командування, злочинні накази і свідоме знищення мільйонів співвітчизників, про безпідставне знищення міст, храмів, музеїв. Ніколи не звучала тема ролі НКВС, СМЕРШ, загороджувальних батальйонів та інших каральних органів, на руках яких була кров мільйонів співвітчизників. Також варто додати, що це були категорії військ, які мали найменші втрати у результаті бойових дій. Саме їм після війни було запропоновано роль героїв, воїнів-визволителів, мужніх лицарів-захисників, з чим вони охоче погодилися, тоді як справжні герої, часто не поховані, залишилися на полях битв або перейшли у категорію невідомого солдата.

Така модель інтерпретації минулого продовжувала обростати міфами, легендами, абсолютно вигаданими історіями. А там, де

не було звитяги, її придумали історики, поети, художники, кінематографісти. Слід додати, що сьогодні вся правда про цей період історії залишається в архівних документах Другої світової, які налічують мільйони одиниць. Їх термін зберігання і секретності збіг у 2020 році, однак продовжений до 2049 року. Станом на сьогодні Російська Федерація – єдина країна у світі, яка у такий спосіб позиціонує документи того періоду.

Говоримо тут про те, що Друга світова війна у 80-ті і 90-ті роки досягла свого ідеологічного апогею і стала основним «скрепом» у формуванні державної системи, культури, світогляду, стилю Російської Федерації. І тут варто зазначити: у цих перебігах спостерігається унікальний симбіоз – накладання фіктивної картини світу, неправди, міфологізованої героїки на пролетарську свідомість, культуру, ментальність. Ця деталь відіграє ключову роль у формуванні східноєвропейського політичного ландшафту і сьогодні. Акцентуємо увагу на термінопонятті «пролетарська», оскільки в епоху соцреалізму відстоювалася думка про новий напрямок в естетиці, і роль інтелігенції у цьому процесі було зведено до мінімальних параметрів. Інтелігенція виконувала функцію обслуговуючого персоналу – задовольняла потреби правлячого режиму. І якщо брати за основу тезу, що інтелігент – це завжди особистість; неприхована громадянська позиція; відчуття гідності; самодостатність; інтелект, заснований на аналітичному мисленні; знання мов, історії та культури; вміння орієнтуватися у масиві інформаційних посилань та бачити глибинні причинно-наслідкові зв'язки, то, як наслідок, він виконує функцію локомотива в культурно-еволюційних процесах [7, с. 125]. Відсутність фундаментальної освіти; дріб'язкове пристосуванство і меркантильність; прислуговування; страх перед системою та жалюгідне підтакування п'яному матросові з «маузереом» у руці чи будь-якому партійному адептові, а також віртуозне жонглювання фразами на підтримку ідей світової революції чи на партійних з'їздах і впадання в екстаз під час проходження повз трибуну на демонстраціях; генетично успадковане плебейство, яке у засаді було мотивоване глибинним бажанням соціологізуватися і довести свою вартісність; абсолютна поглинутість прагненням будь-якою ціною зробити кар'єру (причому покадрові зміни слай-

дів очевидності, зміна стратегічних напрямків розвитку та завдань партії не були завадою), з віртуозністю циркового жонглера підхопити нові прагнення партії; органічна потреба прислуговувати та інформувати «компетентні органи» про діяльність оточуючих сумарно породили новий тип «інтелігенції радянської епохи», яку можна означити як деформовану модель соціальної свідомості, що з причин значних розбіжностей на субстантивному рівні нею не є, а є лише специфічним квазіутворенням [7, с. 128]. Наслідком та ілюстрацією зазначеного були фальшиві партійні збори, звіти про виконання планів, ажіотажне вирубування виноградників чи тотальне руйнування пам'яток сакрального мистецтва – загалом було сурогатом найрізноманітніших соціокультурних збочень. Як уже зазначалося, процес «вигорання» системи свідомо чи інтуїтивно активізував потребу пошуку нових скріплюючих механізмів. Руйнація Радянського Союзу і втеча колишніх «республік-сестер» у свої мовно-культурні, територіальні та національно-історичні сепарації не залишили для Російської Федерації як спадкоємиці попередньої політичної системи ніяких когезійних механізмів та орієнтирів, крім «спільний слов'янський простір», «економічний союз» та «велика перемога», або «деды воевали». Впродовж останнього десятиліття минулого століття і першого десятиліття нинішнього століття відбувся процес «перезавантаження» державних систем, і станом на 2010–2020 роки пострадянський простір демонструє строкату картину: окремі республіки та регіони (Середня Азія) впадають у глибоке середньовіччя; регіони Кавказу згадали колишні образи та претензії і відновили ворожнечу; країни Прибалтики відгородилися «китайською стіною» від свого недавнього минулого і безальтернативно взяли орієнтир на Захід тощо. Доля України у цьому контексті виглядає специфічно. Східні промислові регіони перебували у стані ностальгії за радянським минулим і періодично фарбували золотою фарбою бюст В. Леніна. Західні регіони визначилися з головним вектором розвитку – це Європа і європейські стандарти життя. Дещо розгубленими виявилися центральні області України, але з початком «нульових» та у зв'язку з Помаранчевою революцією остаточно переорієнтувалися на Захід. Але по суті весь український соціополітичний простір

залишався біполярним. І тут важливо зауважити: саме Україна у своєму загалі зазнає з кінця 90-х інтенсивних та перманентних інформаційних інтервенцій з боку Російської Федерації. Основною причиною було усвідомлення окремими політичними колами наших сусідів своєї неповноцінності без великого та працюючого українського народу, без родючих земель України та її унікального географічного положення. Тут варто повернутися до питань інтелектуальної еліти, інтелігенції та дискурсу як такого. Оскільки на пострадянському просторі (за винятком прибалтійських республік) було вимито інтелігенцію класичного зразка, а її незначні залишки не мали достатньої питомої ваги, щоб впливати на хід історії, то «шарікови» (М. Булгаков, «Собаче серце») з дитячим завзяттям продовжили крутити кермо історії, розпочате ще століття тому, та культивувати всім відомий з радянських часів тип «людини думуючої» та, відповідно, радикально контрастуючий з демократичним тип дискурсу. Для нього характерними були подвійна мораль та, як зазначалося, багатопланове вибудовування інформаційного простору. Письменники-дисиденти, рукописні самвидави, пошепки розказаний анекдот, прослуховування на коротких хвилях західних радіостанцій, популярність тюремного шансону та інші форми нелегальних чи напівлегальних інформаційних жанрів свідчили про недосконалість та навіть потворність радянської системи. Впродовж останніх десятиліть така модель продовжила своє існування у багатьох формах – починаючи від існування колгоспів та радгоспів (які були вкрай неефективними ні з економічної, ні із соціальної точки зору) до підтримки діяльності комуністичних партій і системного святкування річниць жовтневої революції, 1 та 9 травня тощо. Ключовим моментом цього періоду був прихід до влади В. Путіна, який був породженням «Луб'янки». Замість продовження реформ, формування стійкої економічної бази, сприяння народженню середнього класу і підтримки процесів відновлення інтелігенції класичного типу – з почуттям гідності, відповідальності, без ідеологічної заангажованості і т. п. продовжилась методична робота над реставрацією Радянського Союзу в його повному парадигматичному форматі з його деформованою ідеологією та патологічним авторитаризмом [8, с. 124]. Й ідеї «Другої світової»,

«великої перемоги», «дідів-героїв, які врятували світ від фашизму» стали ключовими елементами в архітектурному комплексі цієї епохи і продовжили інформаційну інтоксикацію мас, яка була розпочата ще у дореволюційний час. Ключовими ж гаслами тієї епохи були «земля селянам», «заводи робітникам», «мир хатам, війна палацам», «вся влада радам», «за перемогу світового пролетаріату», «пролетарі всіх країн, єднайтеся»...

З точки зору політології, соціології, культурології, семіотики тощо такий орієнтир є абсурдним по суті і не підпорядковується жодній еволюційній логіці. Тут можемо уявити картину, що сучасна Монголія хоче вибудувати свою державність і в епіцентрі всіх потуг, програм та ідей помістити постать Чингісхана. А країни Південної Азії можуть згадати Тимура (Тамерлана), греки – Олександра Македонського та ін. Але, всупереч логіці, останні два десятиліття в історії Російської Федерації – це методична робота з реставрації Радянського Союзу, реанімація систем цінностей, відновлення картини світу 30–90-х років, міфологізація постатей цієї епохи і цинічне замовчування злочинної діяльності як партійних структур, так і окремих персон. Звідси й агресія щодо найменших спроб зробити ревізію історичних фактів, намагання переглянути події і доповнити їх документами з переліку засекречених, спроб знести пам'ятники партійним лідерам чи військовим. Слід зазначити, що такі інформаційні та ідеологічні впливання припали до смаку значній соціокультурній масі від Балтійського моря до Курил, яка в епіцентр своїх інтенцій поставила В. Леніна, Й. Сталіна і «трудолюбивих». Інформаційний простір Російської Федерації наповнився старими, збереженими або реанімованими символами та гаслами і, подібно до радіації, став системно ураженим. У цих процесах відстежуються рефлексії російської ідеї, які сформувались у дореволюційну епоху, – «умом Россию не понять...» [10, с. 15]. Значна соціальна маса за короткі 90-ті роки не встигла виробити імунітету чи якогось механізму самозахисту. Не врятувала систему від внутрішньої деградації можливість мандрувати – відвідувати різні країни світу і спостерігати за іншим – альтернативним – світом. Не вплинула на хід історії можливість навчатися за кордоном у престижних вишах, що методично практикувала еліта, та ін. Гене-

тичне плебейство виявилося доволі статичним. Його викорінення потребує багатьох десятиліть, скрупульозних культивуваційних робіт та зміни поколінь, а також системного окультурення кожної нової генерації. Невикорінена свідомість люмпен-пролетаріату яскраво унаочнюється на курортах Середземного моря, коли приїжджає група туристів з Російської Федерації, чи при відвідуванні кабінету високого посадовця, чи при візиті у географічну «глибинку»...

Специфіка цього ментального коду полягає ще й у тому, що російський (і не лише російський) «плебс» із робітничо-селянською свідомістю (навіть з дипломом академіка, з погонами генерала чи з документом на право власності дорогої яхти) у жодний спосіб не готовий змінювати свій світ і підпорядковуватися цивілізованим нормам. Він одержимий глобальною безвідповідальністю. Його влаштовує його морально-етичне status quo. Він пишається своєю ницістю і готовий у будь-який момент проявити агресію до представника іншої культури, йому комфортно у статусі циніка. Він ігнорує загальноприйняті норми, його поведінка, мовлення є вульгарними, він не оперує жодними табу при вживанні ненормативної лексики. Що важливо, він – носій пострадянської плебейської свідомості, абсолютно не готовий до аналітичної комунікації, до справедливих критичних зауваг, не готовий до когнітивного дисонансу, до аналізу свого світу у контексті морально-етичних стандартів, до будь-якої опозиції. Фактично це кріпак, якого щойно несподівано звільнили, і він сп'янів від свободи й дещо розгубився, але найбільше його розбещує безкарність. Сором, щем сумління й толерантне ставлення до всього іншого йому не притаманні. Така духовна інвалідність є найбільш бажаним та запитуваним «матеріалом» для правлячих еліт, які своєю чергою маніфестують цю ж плебейську свідомість та соціум. Відмінність лише в тому, що вони зуміли в аморальній та криміналізованій системі без досвіду духовного самовдосконалення опинитися на вершині соціальної піраміди. Ось чому «Владимирский централ» є популярним від найнижчих соціальних прошарків до еліти найвищого рівня.

Хочеться звернути увагу, що рівень тотального падіння яскраво висвітлюється у комунікаціях, у мовленні. Ілюстраціями можуть слугувати зрізи різних комунікативних ситуацій. Це розмови

батьків з дітьми, родинна комунікація, спілкування на вулиці людей різного віку, спілкування по телефону учасників бойових дій на сході України, спілкування у соціальних мережах, спілкування у культурній столиці, у глухих закутках і т. п. Ці комунікативні ситуації висвітлюють низку закономірностей, які підтверджують повне «випаровування» культуротворчих монад [5, с. 325]. Відсутність етичних норм, нівеляція тих чинників, які за більшістю визначень у словниках багатьох мов світу є найважливішими семантичними ознаками поняття людини є «морально-етичні цінності», «репрезентація та належність до культури», «здатності аналітично мислити», «володіння та послуговування мовою та її багатством», «соціальна адаптація», «духовний розвиток», «спроможність рефлексувати», «ідентичність», «толеранція» та ін. Ці семантичні ознаки складають більшість дефініцій, які маніфестують поняття «людини» та «людини розумної».

Ще одним важливим диференційним чинником у загальній картині «людини культурної» та «людини аморальної» є функціонування неправди, «брехні» у соціальній системі та її статус. Саме ця морально-етична, соціокультурна та психоемоційна категорія має достатньо складну природу. Досягнення європейських та світових культур полягає ще й у тому, що впродовж багатьох століть вдалося відселекціонувати таку категорію, як гідність, і на її тлі чіткіше окреслити брехню, неправду, фарисейство і лицемірство та розвести їх на полярні позиції. Тобто там, де є гідність, шляхетність, морально-етична відповідність, відповідальність за слова та вчинки, там брехня, шахрайство, цинічне лицемірство, духовна нищість не знаходять простору для існування або ж він мінімізований [4, с. 360].

Російська агресія у контексті вищеподаних тез є яскравим свідченням морального падіння, духовної деградації загальної маси населення. Люмпен-пролетаріат, опромінений радянською ідеологією та пропагандою, а в наші дні основними федеральними телеканалами, оперує низьким рівнем самооцінки, аналітики та відповідальності. Це означає, що словам, обіцянкам, угодам, домовленостям – будь-яким одкровенням більшості представників цього етнокультурного простору не слід вірити. Та невелика

кількість духовної еліти, якій властиво оперувати етичними категоріями, покинула східнослов'янський геополітичний простір через абсолютну токсичність духовної атмосфери або набула статусу внутрішніх емігрантів, а інші через свої погляди перебувають у місцях позбавлення волі. Загальна маса представників російського етносу з легкістю рецептує пропагандистську отруту й охоче піддається маніпуляціям. Тут зазначимо, що саме ця отрута є однією з причин світоглядної сліпоти, а також інтоксикаційної залежності від неї, породжує колективну абстиненцію. У цій ситуації часто згадувані Ф. Достоєвський, Л. Толстой та ін. видатні персоналії не мають жодного стосунку до основної маси населення, яке є носіями пролетарської свідомості. Хочеться знати, хто із грабіжників, гвалтівників та вбивць, які останнім часом «господарюють» у східних областях України, читав Достоєвського й глибоко абсорбував його етику. І чи відома інтервентам теза великого мислителя про «сльозу дитини». Дуже прикро, що люмпен-пролетарська, а по суті глибоко рабська, плебейська свідомість пронизує всю соціальну ієрархію від безхатченків до вищих еліт. Люмпенізованими у своїй світоглядній моделі є: представники силових структур – від простих бійців ОМОНу до генералітету, вся маса військових, судді, прокурори, вчителі та викладачі вишів, політики та держслужбовці, працівники медійної індустрії, священнослужителі, чиновники всіх рівнів, жителі так званої «глибинки» й електорат, який мешкає у дорогих віллах в елітних мікрорайонах.

Здебільшого поведінка тих, хто прийшов зі зброєю на українські землі, та тих, хто гаряче підтримує цю інтервенцію, мислення, мовлення, світогляд не чесних людей, в яких основною конституційованою категорією морального портрета є гідність, високі морально-етичні стандарти, а злодійчуків та хунвейбінів, дріб'язкових пристосуванців. Таке модернізоване середньовіччя переживає внутрішній розпад. Синдром «безнадійно хворого» породжує багато меседжів та динамік, які позбавлені здорового глузду, не піддаються елементарній логіці, є причиною духовної агонії. Тому прогнозувати поведінку північного сусіда, робити певні тактичні чи стратегічні прогнози стосовно його планів неможливо. І про це говорять провідні політологи, соціологи, аналітики, військові,

економісти. Але яким би не було рішення, прийняте у вищих коридорах влади, і яким би абсурдним воно не було, воно традиційно знаходить «гарячу підтримку» «трудового народу». З причин плебейсько-оруделівської самоідентифікації та імітації «найбільш духовної» не в змозі пророки раціональна думка, що така модель є абсолютно прогративною, безнадійною. Але пролетарській свідомості дуже комфортно прямувати за керманічами «у світле майбутнє». А ще – бути у статусі «старшого брата» [9, с. 22]. Це, власне, демонструють Пхеньян, Москва і ще кілька депресивних регіонів на нашій планеті. Ці рудиментарні формоутворення однозначно є токсичними у планетарному масштабі, але світова спільнота, політикум більшості країн змушені брати до уваги існування цих систем, а також робити поправки у своїх стратегіях, оскільки наявність у цих країнах зброї масового ураження та ін. чинники не можуть бути проігноровані.

Агресія проти України пояснюється багатьма складниками. Одним із них є класична формула – раб з рабською свідомістю завжди хоче мати свого раба. Він формує свою зону комфорту, але оскільки він дивиться на світ очима кріпака, невільника, то для повноти і гармонії, з його точки зору, слід укомплектуватися іншими невільниками, які виконуватимуть його волю. Тому його влаштовує винятково статус «старшого брата» і жодним чином ніякий інший [9, с. 22].

З причин своєї світоглядної обмеженості специфічно позиціонується та тлумачиться мовне питання. Легка рецепція та функціонування російської мови у багатьох традиційно україномовних регіонах України помилково інтерпретується російськомовними ортодоксами як визнання українцями власної другосортності. Хоча насправді це лише багатовікова традиція співіснування різних культур і загалом є ознакою високої культурної толеранції.

Також слід додати, що у цьому історичному місці є небезпека бути ураженими вірусом ненависті до агресора (що є мотивованим та виправданим) настільки, що з нашого культурного простору буде викинуто художника М. Врубеля, письменника М. Булгакова, вченого-правозахисника А. Сахарова та багатьох інших знакових персоналій, які свого часу внесли важливу лепту у формування

нашої самосвідомості та руйнацію тотального зла, і, до речі, буде ознакою нашої надмірної емоційності, слабкості [15, с. 159]. Знайти розумний баланс між емоціями, переживаннями трагедій втрат та адекватним ставленням до минулих фактів і здобутків надзвичайно важливо. Особливо актуальними ці аспекти будуть у період фізичної та духовної реабілітації після визволення нашої країни від загарбника.

Результати дослідження. Дослідження давніх культур продемонстрували цікаву закономірність, яка ще не має наукового пояснення. Виявляється, що всі культури у минулому зазнали втрати пасіонарності, стагнації та загибелі (єдиним винятком є культура Китаю, яка налічує кілька тисяч років і, попри епохи депресії, збереглася до наших днів і нині після епохи Мао та «культурної революції» переживає черговий ренесанс), перед остаточною деградацією та зникненням переживали спалах. Він проявлявся у гіпертрофованій експлуатації знакових систем, тиражуванні міфологем, формуванні віртуального світу [3, с. 31; 12, с. 226]. Ілюстрацією цих закономірностей може бути добре відомий процес розпаду Радянського Союзу. Впродовж останніх десятиліть патетично виголошували мантри «вічного і непохитного», «вперед до світлого майбутнього», «дружби народів», «партія – наш керманіч», «вперед під прапором ленінізму», «наша мета – комунізм» та ін. А також гучні демонстрації трудящих разом з військовими парадами, ейфоричні та пафосні з'їзди партії дали практично миттєве і лавиноподібне падіння системи. Інакше кажучи, в епохи наближення некрозу культур властиво впадати у творення фіктивної реальності, формувати армії адептів, творити міфи, говорити про успіхи, обожнювати лідерів і бігти за черговою ідеєю, говорити про велич, непохитність та вічність, обожнювати політичні та ін. карнавали, абсолютизувати ідеологоформуючі субстанції (Ленін, Сталін, велика перемога, безсмертний полк та ін.). Легалізувати та канонізувати брехню, фальш, які проникають у найменші деталі реальної дійсності, співати славу вигаданим звитягам минулого і водночас абсолютно антагоністично тлумачити будь-яку опозицію є ознаками системного захворювання. Ключовою ознакою цих процесів є неминуче падіння, і тут актуальним залишається питання, яку

ціну буде заплачено цією країною, сусідніми країнами, культурами та етносами і яким буде резонанс у світовому масштабі – падіння великих чи малих систем неодмінно породжує сейсмічну хвилю. Інколи вона може бути надмірно руйнівною.

У наші дні війна Росії з Україною і відсутність зрозуміло сформульованого та адекватного аргументу, який би пояснював причину агресії, насправді є ознакою стагнації і загибелі Російської Федерації як системи, агонії її фундаментального та принципового переродження. Україна з причин мовно-культурної, історичної, територіальної близькості, а також демографічних, ідеологічних (Україна теж пережила тотальну колективізацію, геноцид і любов до комуністичних ідей) особливостей зазнала паразитарного ураження, але у наші дні за необхідності захищатися наша країна переживає складний процес самоусвідомлення та принципового оновлення. У цих перебігах подій відбувається процес остаточної втрати плебейства, який насправді є соціокультурним катарсисом. Однозначно можемо стверджувати, що події останніх місяців назавжди змінили хід історії. Оскільки соціальний намул, який забруднив воду – бо піднявся з глибини, і це відбулося ще сто років тому, – продовжує визначати хід історії на теренах сусідньої країни, а прозріння чи колективного каяття очікувати не варто, то тут можна робити прогнози щодо подальшого майбутнього Росії та Східної Європи. У цьому контексті українському народові слід духовно консолідуватися, переосмислити свої прорахунки у минулому, стати монолітним у протистоянні з агресором і прямувати до європейських цінностей, способу життя.

Література

1. Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності. Київ, 2018.
2. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. Москва, 2012.
3. Гумилев Л. Н. Этносфера. История людей и природы. Москва, 1993.
4. Дойчик М. В. Ідея гідності в історії європейської філософії. Івано-Франківськ, 2018.
5. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. Москва, 2011.

6. Лесюк М. П. Мова чи язык? Івано-Франківськ, 2017.
7. Мельник Я. Г., Криворучко Н. В. Прологемени до українського дискурсу. Івано-Франківськ, 2012.
8. Москалець В. П. Психологія особистості. Київ, 2020.
9. Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет. Москва, 1989.
10. Сабадуха В. О. Українська національна ідея та концепція особистого буття. Івано-Франківськ, 2011.
11. Слухай Н. В. Суггестивна лінгвістика: лінгвістичне програмування поведінки людини. Київ, 2019.
12. Ткачук Т. М., Мельник Я. Г. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). Івано-Франківськ, 2000.
13. Харрі Ю. Н. Людина розумна. Харків, 2019.
14. Шпенглер О. Закат Європи. Москва, 1993.
15. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Київ, 2006.

Наукове видання

Мельник Ярослав Григорович

***Пролегомени до
українського дискурсу:
етнокультурний, соціально-політичний
та лінгво-семіотичний аспекти***

Видання друге, виправлене та перероблене

Частина I

Коректор – Ірина Шалкітене
Верстка – Ярослав Семко

Підп. до друку 24.01.2023. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк цифровий. Гарн. Times New Roman.
Умовн. др. арк. 23,48. Тираж 100 пр.

Видавець

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. С. Бандери, 1, тел.: 75-13-08
E-mail: vdvcit@pnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7616 від 26.05.2022

Виготовлювач

ФОП Семко Я.Ю.
76019, м. Івано-Франківськ, вул. Крайківського, 2
тел. +38-067-342-56-46

ISBN 978-966-640-535-0